

АНАТОЛЬ
ФРАНС

3

АНАТОЛЬ
ФРАНС

АНАТОЛЬ ФРАНС

Твори
в п'яти томах

ANATOLE FRANCE

Oeuvres
en cinq volumes

ANATOLE FRANCE

*Ouvres
en cinq
volumes*

 Tome troisième

Balthazar

L'Étui de nacre

Le Puits de Sainte Claire

Clio

Crainquebille

*Les Contes
de Jacques Tournebroke*

*Les Sept femmes
de la Barbe-Bleue*

АНАТОЛЬ ФРАНС

Зтвори
в п'яти
томах

Том третій

Валтасар

Перламутрова скринька

Колодязь святої Клари

Кліо

Кренкебіль

Оповідки Жака Турнеброша

Сім дружин Синької Бороди

Переклад з французької

Київ * Видавництво художньої літератури «Дніпро» * 1977

П(Фр)
Ф83

Редакційна колегія:

АНАТОЛІЙ ГОРДІЄНКО,
ПАВЛО ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ,
ВІКТОР КОПТІЛОВ,
НАДІЯ МАТУЗОВА,
ВІТАЛІЙ РУСАНІВСЬКИЙ,
ТЕТЯНА ЯКИМОВИЧ.

Коментарі

КІРИ ШАХОВОЇ

© Видавництво «Дніпро», 1977.

Ф $\frac{70304 - 12^{\text{с}}}{\text{М}205(04) - 77}$ Передплатне

Валтасар

Переклала *Марія Венгренієська*

ВАЛТАСАР

Віконтові Ежену-Мельхіору де Воґюе

Magos reges fere habuit Oriens.

Tertullian

I

За тих часів в Ефіопії царював Валтасар, якого греки прозвали Сарацином. Він був чорношкірий, але вродливий лицем. Розумом був простий, а серце мав благородне. На третій рік свого царювання — то був двадцять другий рік його життя — він вирішив відвідати Балкіс, царицю Савську. Волхв Сембобітіс та свнух Менкера супроводили його. Сімдесят п'ять верблюдів везли за ним корицю, мирру, золотий пісок і слонову кістку. Дорогою Сембобітіс пояснював цареві вплив планет і властивості різних каменів, а Менкера співав псалми; та цар не слухав їх, він розважався, спостерігаючи вдальні серед пісків маленьких шакалів, що сиділи на задніх лапах, нашо-рошивши гострі вуха.

Нарешті після двадцяти днів подорожі на Валтасара та його супутників війнуло пахощами троянд, і незабаром перед ними розстелилися сади, що оточували місто цариці Савської. В садах вони побачили дівчат, які танцювали під розквітливими гранатовими деревами.

— Танок — це та сама молитва, — сказав волхв Сембобітіс.

— Цих жінок можна було б продати за великі гроші, — сказав свнух Менкера.

В'їхавши до міста, подорожні зачудувались, коли вгледіли величезні крамниці, стоси дерева та комори з безліччю складених там товарів. Довго їхали вони вулицями

¹ На Сході царями були волхви.

Тертуліан. (Лат.)

міста, де потоком сунули візки, носії, віслюки та їхні погоничі, аж поки опинилися раптом перед мармуровими стінами, пурпуровими шатрами і золотими банями палацу Балкіс.

У дворі, де цариця прийняла гостей, розливали свіжу прохолоду духмяні водограї, струмені яких з ніжним джюркотом розсипалися безліччю перлів. Балкіс стояла в сукні, гаптованій самоцвітами, і усміхалась.

Побачивши її, Валтасар зацікавився від великого хвилювання. Вона здалася йому солодкою за мрію і прекраснішою за бажання.

— Володарю, — прошепотів йому Сембобітіс, — спробуй укласти з царицею вигідну торговельну угоду.

— Стережися, володарю, — додав Менкера. — Кажуть, вона вдається до чарів, щоб закохати в себе чоловіків.

А тоді, впавши ниць, волхв і євнух відійшли.

Залишившись на самоті з царицею, Валтасар хотів був заговорити, розтулив рота, та не зміг вимовити й слова. Він подумав: «Цариця гніватиметься на мене за моє мовчання».

Та цариця все усміхалась, і на обличчі її не було гніву.

Вона заговорила перша, і голос її звучав ніжніше від найніжнішої музики:

— Будь гостем і сідай поруч мене.

І пальцем, схожим на ясний промінчик, показала йому на пурпурові подушки, розкладені долі.

Валтасар сів, глибоко зітхнув, а тоді, схопивши в кожну руку по подушці, палко вигукнув:

— Царице, я хотів би, щоб ці подушки були двома велетнями, твоїми ворогами. Тоді б я скрутив їм шию.

І він стиснув подушки з такою силою, що тканина тріснула і знялася ціла хмара білого пуху. Одна пір'їнка покружляла хвилину в повітрі, а тоді осіла на груди цариці.

— Царю, — сказала, червоніючи, Балкіс, — чому ти хочеш убити велетнів?

— Бо я тебе кохаю, — відповів Валтасар.

— Скажи мені, — спитала Балкіс, — чи добра вода в криницях твоєї країни?

— Так, — відповів здивований Валтасар.

— Мені цікаво було б ще знати, — вела далі Балкіс, — як готують в Ефіопії зацукровані фрукти.

Цар не знав, що відповісти.

А вона наполягала:

— Скажи, скажи, зроби мені таку ласку.

Тоді, напруживши пам'ять, він описав, як досвідчені ефіопські кухарі варять айву в меду. Та вона не слухала його і раптом перебила:

— Царю, кажуть, що ти кохаєш царицю Кандакію, твою сусідку. Скажи правду: вона вродливіша за мене?

— Вродливіша за тебе?!— скрикнув Валтасар, падаючи до ніг Балкіс.— Чи ж це можливо?..

Цариця провадила:

— Скажи, які в неї очі, рот, колір обличчя, груди...

Валтасар простяг до неї руки й вигукнув:

— Дозволь мені зняти пір'їнку, що припала до твоєї шиї, і я віддам тобі половину мого царства разом із мудрим Сембобітісом і євнухом Менкерою.

Та вона підвелася і, дзвінко сміючись, побігла геть.

Вернувшись, волхв та євнух застали свого повелителя в глибокій, незвичайній для нього задумі.

— Володарю, ти, мабуть, уклав вигідну торговельну угоду?— спитав Сембобітіс.

Того вечора Валтасар вечеряв з царицею Савською і пив пальмове вино.

— Отже, це правда,— сказала йому Балкіс за вечерю,— що цариця Кандакія не така гарна, як я?

— Цариця Кандакія має чорну шкіру,— відповів Валтасар.

Балкіс кинула на Валтасара швидкий погляд і мовила:

— Можна бути чорним і вродливим.

— Балкіс!— скрикнув цар.

Він не промовив більше нічого. Схопивши царицю в обійми, він припав устами до її чола. Але враз помітив, що вона плаче. Тоді він почав шепотіти їй ніжні слова лагідним співучим голосом, ніби заколисуючи її, як годовальниця немовля. Він називав її своєю квіточкою, своєю зіронькою.

— Чого ти плачеш?— казав він.— Що треба зробити, щоб ти більше не плакала? Якщо ти маєш яке-небудь бажання,— скажи, і я виконаю його.

Вона перестала плакати й замислилась. Довго умовляв він її повідати йому своє бажання.

Нарешті вона сказала:

— Я хотіла б відчутися страх.

Валтасар, здавалось, не зрозумів її, і вона пояснила, що вже давно мріє пережити незвідану небезпеку, та їй

це ніяк не вдасться, бо її охороняють мужі й боги Савської землі.

— А як би хотілось мені,— додала вона зітхаючи,— відчутти вночі, як усе моє тіло клякне від солодкого страху. Я хотіла б відчутти, як волосся ворухиться у мене на голові. О, це було б так прекрасно — відчутти страх!

Вона обхопила чорного царя руками за шию і сказала благальним голосом дитини:

— Ось надійшла ніч. Давай переодягнемось і підемо разом до міста. Хочеш?

Він хотів цього. Одразу ж вона підбігла до вікна й подивилася крізь ґрати на міську площу.

— Під стіною палацу лежить якийсь жебрак. Віддай йому свій одяг, а натомість візьми в нього тюрбан з верблюжої вовни і шмат грубої тканини, що огортає йому стан. Швидше, я йду переодягатися.

І, плескаючи в долоні від радості, вона вибігла з бенкетної зали.

Валтасар скинув свою гаптовану золотом полотняну туніку і убрався в жебракове лахміття. В цьому одязі він став схожий на справжнього раба. Незабаром повернулась цариця; на ній була одежа з цілого шматка синьої тканини, як на жінках, що працюють у полі.

— Ходімо!— сказала вона.

І повела Валтасара вузькими переходами до невеликих дверей, які виходили в поле.

II

Ніч була темна. В пітьмі Балкіс здавалася зовсім малесенькою.

Вона повела Валтасара в один з тих шиноків, де збираються злодії, носії та повії. Там, сидючи вдвох за столом, вони дивилися при тьмяному світлі чадного світильника, як ці смердючі звірі билися кулаками чи на ножах за жінку або ж за чашку хмільного напою, тим часом як інші гучно хропли, звалившись під стіл. Шинкар, лежачи на мішках, краєм ока стежив за бійкою п'яних гостей.

Балкіс, побачивши солону рибу, підвішену на сволиці під стелею, сказала своєму супутникові:

— Мені дуже хочеться покуштувати цієї риби з товченою цибулею.

Валтасар звелів подати їй риби. Коли вона попоїла, він схаменувся, що не взяв з собою грошей. Це його не

збентежило, і він зібрався вийти з Балкіс, не розплатившись. Та шинкар загородив їм дорогу й назвав його мерзенним рабом, а її поганню. Одним ударом Валтасар збив його з ніг. Тоді кілька п'яниць кинулись на двох чужаків, замахуючись ножами. Та чорношкірий цар, озброївшись величезним товкачем, яким товкли єгипетську цибулю, поклав на місці двох своїх супротивників, а решту змусив сахнутись назад. Валтасар відчував жар тіла Балкіс, що міцно тулилася до нього, і тому він був непереможний. Шинкареві приятелі, не наважуючись більше підступити, кидали з глибини кімнати череп'яні глечики для олії, олов'яні кухлі, запалені світильники і навіть влучили в нього величезним мідним казаном, де міг уміститися цілий баран. З жахливим гуркотом казан звалився на голову Валтасарові і розкраяв йому череп. На якусь хвилинку Валтасар сторопів, а потім, зібравши всю свою міць, метнув казан назад так, що сила удару збільшилась удесятеро, і дзвін міді змішався з жахливими криками та передсмертним хрипом. Скориставшись з переляку тих, хто зостався живий, і боячись, щоб не поранили Балкіс, Валтасар підхопив її на руки й кинувся бігти темними безлюдними вуличками. Нічна тиша огортала землю, і втікачі чули, як затихають позаду крики п'яниць та повій, що гналися за ними в темряві навмання. Невдовзі вони вже чули тільки, як тихо капає кров з чола Валтасарового на груди Балкіс.

— Я кохаю тебе,— прошепотіла цариця.

І при світлі місяця, що визирнув з-за хмари, цар побачив вологий білий блиск напівзаплющених очей Балкіс. Вони спускалися річищем висохлого потоку. Раптом Валтасар послизнувся, ступивши на мох. Вони впали, міцно притиснувшись одне до одного. Їм здавалося, що вони поринають у солодке небуття і що світ живих перестав для них існувати. Вони впивалися щастям, забувши про час і простір, до світанку, коли газелі прийшли на водопій до кам'янистих заглибин річища.

В цю хвилину розбійники, що проходили там, побачили коханців на ложі з моху.

«Вони злидарі,— подумали розбійники,— але ми продамо їх за добрі гроші, бо вони молоді й гарні».

Тоді підійшли до них, скрутили їм руки і, прив'язавши бранців до хвоста віслюкові, рушили з ними далі.

Зв'язаний чорний цар погрожував розбійникам смертю. А Балкіс, здригаючись від ранішньої прохолоди, усміхалася чомусь незримому, що бачила тільки вона.

Вони йшли по безлюддю і глушині, аж поки денна спека стала нестерпна.

Сонце стояло вже високо, коли розбійники відв'язали своїх бранців і, наказавши сісти біля себе, в затінку скелі, кинули їм кусень цвілого хліба. Валтасар зневажливо відвернувся, а Балкіс жадібно з'їла той хліб.

Вона сміялася. А коли ватажок розбійників спитав, чому вона сміється, відповіла:

— Я сміюсь від думки, що звелю вас усіх повісити.

— Невже!— скрикнув ватажок.— Дивні слова в устах такої посудниці, як ти, кралечко. Чи ж не твій чорний коханець допоможе тобі нас повісити?

Почувши ці образливі слова, Валтасар розлютився, кинувся на розбійника і так стиснув йому горло, що мало не задушив.

Але розбійник устромив йому в живіт ножа по саму колодочку. Нецасний цар, упавши на землю, звернув до Балкіс останній погляд, що швидко згас. ◆

III

Аж раптом почулися вигуки, іржання коней, брязкіт зброї, і Балкіс упізнала сміливця Абнера; він на чолі загону сторожі поспішав на допомогу цариці, бо ще ввечері дізнався про її таємниче зникнення.

Тричі впав він до ніг Балкіс і дав знак піднести приготовані для неї ноші. Тим часом сторожа зв'язала розбійникам руки. Цариця повернулася до ватажка й лагідно сказала йому:

— Тобі не доведеться дорікати мені, друже мій, що я не дотримала обіцянки, коли сказала, що тебе повісять.

Волхв Сембобітіс і євнух Менкера, які стояли поруч із Абнером, з розпачливими криками кинулись до свого повелителя, що непорушно лежав на землі з ножом у животі. Вони обережно підняли його. Сембобітіс, який добре знався на медицині, помітив, що цар іще дихає. Мудрець перев'язав його рану, а Менкера в цей час витирав піну, що виступала на устах царя. Потім вони прив'язали його до сідла і обережно довели до палацу цариці Савської.

Два тижні Валтасар пролежав у буйному маренні. Він безперестану говорив про киплячий казан і порослий мо-

хом яр, голосно кликав Балкіс. Нарешті, на шістнадцятий день, він розплющив очі й побачив у себе в головах Сембобітиса і Менкеру, але не побачив цариці.

— Де вона? Що з нею?

— Володарю мій,— відповів Менкера,— вона зачинилася з царем Комагенським.

— Вони, мабуть, домовляються про обмін товарами,— додав мудрий Сембобітис,— та ти не хвилюйся, володарю, бо гарячка може посилитись.

— Я хочу її бачити!— вигукнув Валтасар. І перше ніж старий мудрець чи євнух устигли його затримати, він кинувся в покої до цариці. Добігши до опочивальні, він побачив, як звідти виходить цар Комагенський, весь у золоті, сліпучий, як сонце.

Балкіс лежала на пурпуровому ложі й усміхалася, заплющивши очі.

— О моя Балкіс, моя Балкіс!— крикнув Валтасар.

Але вона навіть не повернула до нього голови: здавалось, вона не хоче переривати своїх видінь.

Валтасар підійшов і взяв її за руку, та вона її різко вирвала.

— Чого ти від мене хочеш?— спитала вона.

— І ти ще питаєш!— відповів чорний цар, гірко заплакавши.

Вона підвела на нього спокійний і холодний погляд.

Він зрозумів, що вона все забула, і нагадав їй про ніч у річищі потоку. Та вона відповіла:

— Я справді не знаю, що ти хочеш сказати, царю. Пальмове вино шкідливе для тебе. Мабуть, це тобі настигло.

— Як! — заволав нещасний цар, заламуючи руки.— А твої цілунки, а моя рана — це все сон?..

Вона підвелася, і самоцвіти на її убранні задзвеніли, як крижинки, й спалахнули колючим сяйвом.

— Царю,— сказала вона,— настала година, коли збирається моя рада. У мене немає часу тлумачити сни, породжені твоєю хворою уявою. Тобі треба відпочити. Прощай!

Почуваючи, що непритомніє, Валтасар зібрав усю силу, щоб не показати своєї слабості цій недобрій жінці, і кинувся у свої покої, де впав зомлілий, бо рана його знову відкрилась.

IV

Три тижні не приходив він до тьми і лежав як мертвий; на двадцять другий день, вернувшись до життя, він схопив руку Сембобітиса, який доглядав його разом з Менкeroю, і, плачучи, скрикнув:

— О друзі мої, які щасливі ви обидва, один тому, що старий, а другий тому, що подібний до старого!.. Але щастя не буває, і все на світі бридке, коли кохання приносить біль, а Балкіс лиха.

— Мудрість робить людину щасливою,— відповів Сембобітис.

— Я хочу її пізнати,— сказав Валтасар.— Тільки їдьмо негайно до Ефіопії.

Отак, утративши те, що любив, цар вирішив присвятити себе науці і стати волхвом. Хоч ця постанова й не дала йому щастя, та все ж трохи його заспокоїла. Щовечора, сидючи на терасі свого палацу в товаристві волхва Сембобітиса і євнуха Менкери, він споглядав непорушні пальми на обрії або при світлі місяця дивився, як плавають по Нілу крокодили, схожі на колоди.

— Ніколи не набридає милуватися природою,— казав Сембобітис.

— Авжеж,— відповідав Валтасар.— Але в природі є щось набагато прекрасніше за пальми і крокодилів.

Він казав так, бо йому пригадувалась Балкіс.

А старий Сембобітис провадив:

— Є чудове явище — розлиття Нілу, і я пояснив його. Людина створена, щоб пізнавати природу.

— Вона створена, щоб кохати,— відповідав Валтасар, зітхаючи.— Є речі, яких не можна пояснити...

— Які?— питав Сембобітис.

— Зрада жінки,— відповідав цар.

Вирішивши стати волхвом, він звелів побудувати вежу, з якої видно було численні царства і весь небозвід. Вежу було змуровано з цегли, і вона височіла над усіма іншими вежами. Цілих два роки пішло на її будівництво, і для цього Валтасар витратив усі скарби свого батька царя. Щоночі піднімався він на верхню площадку вежі і звідти розглядав небо під керівництвом мудрого Сембобітиса.

— Розміщення зірок — це знаки, що вказують нам нашу долю,— казав йому Сембобітис.

А цар йому відповідав:

— Треба визнати, що знаки ці неясні. Але, вивчаючи їх, я не думаю більше про Балкіс, а це вже велике благо.

Серед інших корисних знань волхв відкрив йому, що зорі забито як цвяхи в небесне склепіння і що є п'ять планет: Бел, Меродах і Небó — чоловічої статі; Сін і Мілітта — жіночої.

— Срібло, — казав він іще, — відповідає планеті Сін, планета ця і є Місяць, залізо відповідає Меродаху, а олово — Белу.

І Валтасар відказував:

— Ось знання, які я хочу осягнути. Вивчаючи астрономію, я не думаю ні про Балкіс, ні про щось інше. Науки благодійні: вони заважають людям думати. Сембобітісе, розкрий мені таку науку, яка вбиває у людях почуття, і я звеличу тебе над моїм народом.

Тому й навчав Сембобітіс царя всяких премудростей.

Він навчив його апотелезматикки за принципами Астромпсихоза, Гобрія і Пазатаса. І поступово, спостерігаючи дванадцять знаків зодіаку, Валтасар почав менше думати про Балкіс.

Менкера, помітивши це, дуже зрадив.

— Скажіть, володарю, — почав він якимось, — чи правду кажуть, що під своєю золотою сукнею цариця Балкіс ховає ноги з роздвоєними, як у кози, ратичками?

— Хто це розповів тобі таку дурницю? — спитав цар.

— Так кажуть у народі, — відповів євнух. — І в Савському царстві, і в Ефіопії кожен вам скаже, що ноги цариці Савської вкриті шерстю і кінчаються чорною роздвоєною ратичкою.

Валтасар низав плечима. Він знав, що ноги у Балкіс такі самі, як і в інших жінок, і бездоганно гарні. Але ці слова споганили йому спогади про ту, яку він так кохав. Він відчув неприязнь до Балкіс за те, що краса її була недосконалою в уяві тих, хто її не знав. На думку про те, що він володів жінкою, насправді дуже гарною, але про яку казали, що вона потворна, він відчув справжню огиду і не хотів більше бачити Балкіс. У Валтасара була проста душа, а кохання — дуже складне.

Відтоді цар набув великих знань у магії та астрології. Він надзвичайно уважно спостерігав розташування світил і навчився складати гороскопи не гірше від самого Сембобітіса.

— Сембобітісе, — питав він, — чи відповідаєш ти головою за правильність моїх гороскопів?

І мудрий Сембобітіс відказував:

— Володарю, наука непогрішна, але вчені весь час помиляються.

Валтасар був дуже обдарований від природи. Він казав:

— Істина тільки в божественному, а божественне від нас заховане. Ми марно шукаємо істину. Але ось я відкрив нову зірку в небі. Вона чудова, здається, що вона жива, і коли вона мерехтить, то ніби небесне око ласкаво дивиться на нас. Здається, я чую, як вона мене кличе. Щасливий, тричі щасливий той, хто народиться під цією зіркою! Сембобітісе, глянь-но, як дивиться на нас ця чарівна і велична зірка.

Та Сембобітіс не побачив зірки, бо він не хотів її бачити. Старий мудрець не любив нічого нового.

І Валтасар повторював сам у нічній тиші:

— Щасливий, тричі щасливий той, хто народиться під цією зіркою!

V

І тоді розійшлася чутка по всій Ефіопії та сусідніх царствах, що цар Валтасар розлюбив Балкіс.

Коли звістка ця дійшла до Савської землі, Балкіс обурилася так, ніби її зрадили. Вона кинулась до царя Комагенського, який жив у місті Саві, забувши про свою державу, і крикнула йому:

— Друже мій, знаєш, про що я оце дізналась? Валтасар розлюбив мене.

— То й що! — відповів, посміхаючись, цар Комагенський. — Адже ми кохаємо одне одного.

— Але хіба ти не розумієш, що цей чорношкірий мене ображає?

— Ні, — відповів цар Комагенський, — не розумію.

Тоді вона прогнала його з ганьбою і наказала своєму великому візиреві підготувати все для подорожі в Ефіопію.

— Ми вирушаємо цієї ж ночі, — сказала вона. — Я звелю відрубати тобі голову, якщо ти не підготуєш усього до заходу сонця.

А тоді, зоставшись на самоті, залилася слізьми.

— Я кохаю його! Він мене більше не любить, а я його кохаю! — зітхала вона зовсім щиро.

І ось якось уночі, коли Валтасар зі своєї вежі спостерігав дивовижну зірку, він, глянувши ненароком на землю,

побачив довгу чорну стрічку, яка звивалася вдалині у пісках пустелі, ніби військо мурашок. Потроху те, що здавалось мурашками, виросло й стало досить виразним, і цар зміг розгледіти коней, верблюдів та слонів.

Караван наблизився до міста, і Валтасар упізнав блискучі мечі й вороних коней охоронців цариці Савської. Він упізнав і її саму. Велике хвилювання охопило його. Він відчув, що може знову її покохати.

Зірка була в зеніті й випромінювала чудесне сяйво. Внизу, лежачи в пурпуровому з золотом паланкіні, Балкіс здавалася маленькою ясною зіркою.

Валтасар відчув, що якась страшна сила тягне його до неї. Але він з відчайдушним зусиллям відвернув голову і, звівши очі догори, знову побачив зірку. Тоді зірка заговорила:

— Слава в вишніх богу і на землі мир, а в людях благовоління! Візьми мірку мирри, царю Валтасаре, і йди за мною. Я приведу тебе до ніг дитини, що тільки-но народилась і лежить у яслах між ослом і биком.

І цей хлопчик — цар царів. Він втішить тих, кому потрібна втіха.

Він кличе тебе до себе, Валтасаре; душа твоя темна, як і обличчя, але серце в тебе — як серце дитини.

Він обрав тебе, бо ти зазнав страждань, він дасть тобі багатство, радість і любов.

Він скаже тобі: «З радістю знось бідність; у цьому істинне багатство». Він іще скаже тобі: «Істинна радість — у відмові від радощів. Полюби мене і в мені полюби людей, бо я єдиний — любов».

По цих словах темне обличчя царя проясніло від божественного спокою.

Зачаровано слухав Валтасар зірку. Він відчував, що стає новою людиною. Біля нього Сембобітіс і Менкера, принавши чолом до кам'яної підлоги, поклонялися зірці.

Цариця Балкіс дивилась на Валтасара. Вона зрозуміла, що вже ніколи більше не буде кохання до неї в його серці, сповненому небесною любов'ю. Вона побідила від досади і наказала караванові негайно вертатися до Савської землі.

Коли зірка замовкла, цар і два його царедворці зішли з вежі.

А потім, наготувавши мірку мирри, вони спорядили караван і рушили туди, куди вела їх зірка.

Довго мандрували вони незнайомими країнами, а зірка линула попереду.

Якось на роздоріжжі трьох шляхів побачили вони двох царів, що наближалися з численним почтом. Один з них, молодий, з білим обличчям, привітався до Валтасара і сказав:

— Мене звати Гаспар, я цар і несу золото в дар немовляті, що народилось у Віфліємі Іудейському.

Тоді підійшов другий цар. Він був старий, і довга борода вкривала йому груди.

— Мене звати Мельхіор,— сказав він,— я цар і везу ладан божій дитині, яка прийшла відкрити людям істину.

— Я йду туди ж,— відповів Валтасар.— Я поборов у собі хіть, тому і заговорила до мене зірка.

— Я,— сказав Мельхіор,— подолав у собі гордощі, тому мене й покликано.

— Я,— сказав Гаспар,— поборов у собі жорстокість, тому я йду з вами.

І три волхви пішли далі разом. Зірка, яку вони бачили на сході, линула попереду, поки не довела їх до місця, де було немовля. Тоді вона зупинилась.

Побачивши, що зірка зупинилася, зраділи вони дуже.

І, зайшовши в оселю, побачили вони немовля з Марією, матір'ю його. Тоді, впавши ниць, поклонились вони йому.

І, відкривши скарби свої, принесли вони йому дари: золото, ладан і мирру,— як сказано в євангелії.

РЕЗЕДА ПАНА КЮРЕ

Жюлеві Леметру

Колись я знав у Бокажі сільського кюре, святого чоловіка, що відмовляв собі в будь-якій земній насолоді, з радістю зносив своє зречення, і не було для нього більшої втіхи, ніж самопожертва. В своєму садку він вирощував тільки плодові дерева, городину та лікарські рослини. Боячись спокуси навіть у квітах, він і бачити не хотів ні троянд, ні жасмину. Єдиною невинною втіхою, яку він собі дозволяв, були кілька покручених пагінців резеди, та скромні квіточки не приваблювали його погляду, коли, прогулюючись між грядками капусти, він читав під небом господнім свій требник. Кюре в святості своїй так мало стерігся резеди, що, проходячи повз неї, часом зривав стеблинку і довго нюхав її. А тій рослині тільки цього й треба: зірвеш гілочку, а на її місці виросте чотири нових. Отож з допомогою диявола резеда кюре швидко вкрила велику ділянку саду. Вона вилазила навіть на доріжку, і коли добрий пастир проходив повз неї, невгамовні квіти чіплялися за його сутану, відвертаючи його від благочестивого читання або молитви. З весни до самої осені будинок кюре потопає у пахоцях резеди.

Подумати лишень, яка людина слабка! Правду кажуть, що природні нахили тягнуть нас до гріха. Благочестивий кюре зумів уберегти від спокуси свої очі, але залишив без захисту ніздрі, і диявол цим скористався. Святий чоловік ласо вдихав пахоці резеди, віддавшись якраз тому поганому інстинктові, який спонукає нас шукати земних радощів і вводить у всілякі спокуси.

Відтоді кюре вже не так ревно тішився небесним ароматом і непорочністю діви Марії; його благочестя помітно згасало, і зрештою він, напевне, піддався б спокусі, подібно до тих слабодухих, що їх викидає небо з лона свого, якби йому вчасно не прийшла допомога. Колись у Фіваїді ангел викрав у відлюдника золоту чашу, єдину річ, яка ще прив'язувала подвижника до марноти цього світу. Таку саму ласку було даровано і боказькому кюре.

Чиясь біла курка так старанно розгребла землю під резедою, що вона загинула вся до останньої квіточки. Ніхто не знає, звідки взялася та курка. Що ж до мене, то я схиляюсь до думки, що ангел, який викрав у відлюдника чашу в пустелі, перекинувся білою куркою, щоб знищити перешкоду на шляху благочестивого кюре до досконалості.

ПАН ПІЖОНО

Жильберові Огюстену-Тьєррі

Ви знаєте, що все своє життя я присвятив єгипетській археології. Якби я жалкував, що в юнацькі літа обрав цей шлях, по якому гідно йду ось уже сорок років, це була б велика невдячність перед батьківщиною, перед наукою та й перед самим собою. Праця моя не була безплідна. Не хвалючись, можу сказати, що моє «Дослідження про держалко єгипетського дзеркала з Луврського музею» і досі не втратило наукової цінності, хоч це одна з найперших моїх розвідок. А от якщо говорити про наступний мій трактат — таки грубенький, — присвячений бронзовій гирі, одній із знайдених у 1851 році під час розкопок Серапея, то негоже було б мені зневажати його, бо саме цей твір і відкрив мені двері Інституту.

Підбадьорений схвальними відгуками нових колег про мої дослідження, якийсь час я навіть збирався узагальнити в одній праці всі відомості про одиниці ваги та міри, вживані в Александрії за царювання Птолемея Авлета (80 — 52 рр. до н. е.). Та згодом зрозумів, що така широка тема не варта уваги серйозного вченого і що наука, вдаючись у такі матерії, ризикує скомпрометувати себе всілякими вигадками. Я відчув, що, намагаючись охопити в своєму дослідженні багато предметів водночас, відійшов би від основних засад археології. Отож, коли я тепер згадую про свою помилку, коли зізнаюся у тому незбагненному прагненні досягнути неосяжне, то роблю це лише заради молодих учених, щоб на моєму прикладі вони вчилися приборкувати уяву. Вона ж бо — найлютіший наш ворог. Вчений, що не здужав перемогти цього ворога в собі, назавжди втрачений для науки. І досі я здригаюся

від думки про ті безодні, до яких штовхав мене мій зухвалий розум. Я був на волосинку від того, що називається історією. Яке падіння! Я ледь не полетів стрімголов у прірву мистецтва. Бо ж історія — це ж тільки мистецтво або принаймні псевдонаука. Хто в наш час не знає, що історики торували шлях археологам, так само як астрологи були предтечами астрономів, алхіміки передували хімікам, а мавпи — людям? Слава богу! Я відбувся лише переляком.

Передусім скажу, що третя моя праця була старанно продумана. Це була доповідь під назвою: «До питання про одяг знатної єгиптянки з доби Середнього царства — за неопублікованим малюнком». Я викладав предмет, не відхилиючись від теми. Я не висловив жодного узагальнення. Я уникав усіляких міркувань, порівнянь та висновків, якими декотрі мої колеги псують доповіді про найцікавіші знахідки. Чому ж, запитасте, саме цьому моему творові, сповненому здорового глузду, випала така химерна доля? Якій грі випадку завдячую я те, що ця праця стала причиною найстрахотливіших помилок? Проте не треба випереджати події і плутати дати. Доповідь мою призначили для читання на публічному засіданні всіх п'яти Академій; честь тим більш висока, що її рідко удостоюються такі твори.

Ось уже кілька років, як на ці наукові засідання приходять цікаві з вищого товариства. Тож у день мого виступу зал Інституту був переповнений добірною публікою. Було багато жінок. Трибуни цвіли гарненькими личками і вишуканими туалетами. Мене слухали уважно. Доповідь мою не порушували нестримані й галасливі вияви почуттів, як це звичайно буває на літературних читаннях. Настрій публіки цілком гармоніював з характером читаної доповіді: вона поводитися стримано й поважно. Щоб підкреслити думки, я часто робив паузи між реченнями, а тому мав змогу уважно спостерігати аудиторію поверх окулярів. Можу запевнити, що я не помітив жодної легковажної посмішки. Навпаки! Навіть на молоденьких личках застиг суворий вираз. Здавалося, ніби під дією чарів моєї доповіді всі уми дозріли. То тут, то там, поки я читав, котрийсь із юнаків щось шепотів на вухо своїй сусідці. Певно, ділилися зауваженнями з приводу окремих питань моєї доповіді.

Та це ще не все! Одна чарівна особа років двадцяти двох — двадцяти чотирьох, яка сиділа в лівому крилі

північної трибуни, старанно занотовувала мою доповідь. Риси її обличчя були напрочуд тонкі й виразні. Зацікавлення, з яким вона дослухалася до моїх слів, ще додавало привабливості цьому незвичайному обличчю. Вона була не сама. Поруч неї сидів високий, кремезний чоловік з довгою й кучерявою, як у ассирійських царів, бородою та довгим чорним волоссям і час від часу щось тихо говорив їй. Увага моя, звернута спочатку на всю аудиторію, потроху зосередилась на цій молодій жінці. Мушу визнати, вона викликала у мене інтерес, який декотрі з моїх колег могли б вважати невідним такого вченого, як я, але смію вас запевнити, що, будши тоді на моєму місці, вони так само не zostалися б байдужими. Поки я читав доповідь, вона щось нотувала в записній книжечці, а її обличчя весь час мінлося найрізноманітнішими почуттями: від задоволення й радості до здивування і навіть занепокоєності. Я дивився на неї з дедалі більшою цікавістю. Якби ж то я того дня дивився в залі тільки на неї!

Я вже майже скінчив; мені залишалось прочитати ще якихось двадцять п'ять — тридцять сторінок, коли раптом я зустрівся поглядом з очима бородатого ассирійця. Як пояснити вам те, що трапилось опісля, коли я й сам нічого не розумію? Можу лише сказати, що погляд цього чоловіка відразу якось дивно збентежив мене. Він уг'явся в мене гострими зеленкуватими очима. Я не міг від них відірватися. Я занімів, задерши голову. Побачивши, що я мовчу, публіка почала аплодувати. Коли оплески стихли, я хотів був читати далі. Та, попри всі мої зусилля, мені так і не вдалося відірвати очей від двох живих вогників, до яких їх прикувала якась загадкова сила. Однак це ще не все. З якоїсь ще незрозумілішої причини, всупереч усім своїм звичкам, я раптом почав імпровізувати. Бог свідок, я цього не хотів! Під впливом сторонньої, невідомої мені, нездоланної сили я став красномовно і пристрасно викладати філософські міркування щодо жіночого одягу у віках; я узагальнював, поетизував і, хай бог мені простить, розводився про вічно жіночне, про жадання, що, мов легкий подих, овіває покрови, якими жінка так чудово вміє відтінити свою красу.

Чоловік з ассирійською бородою не зводив з мене очей. А я все говорив. Нарешті він опустил очі, і одразу ж я змовк. Прикро говорити, що ця частина доповіді, чужа не тільки моєму особистому настроєві, але й духові справжньої науки, викликала бурхливі оплески. Молода

жінка на північній трибуні плескала в долоні й усміхалась.

Потім на кафедрі зійшов один член Французької Академії, видимо, дуже незадоволений тим, що йому довелося виступати зразу після мене. Та побоювання його виявились дещо перебільшеними. Публіка досить терпляче вислухала прочитаний ним твір. Наскільки пам'ятаю, він був написаний віршами.

Коли засідання закінчилось, я вийшов із зали в супроводі кількох моїх колег; вони знову почали мене вітати, і в їхню щирість мені хотілося б вірити.

Зупинившись на хвилику біля левів Крезю, щоб потиснути декому на прощання руку, я знову побачив чоловіка з ассирійською бородою і його чарівну супутницю. Вони сідали в двомісну карету. Біля мене випадково опинився один з наших філософів, людина вельми красномовна і, як кажуть, не гірше обізнана в питаннях світського поводження, ніж у космогонічних теоріях. Молода жінка вистромила з вікна карети свою гарненьку голівку, гукнула його на ім'я й простягла йому руку, вимовляючи з ледь помітним англійським акцентом:

— Ви забуваєте мене, добродію! Це негарно!

Коли карета від'їхала, я запитав у свого славетного колеги, хто ця чарівна особа і її супутник.

— Як!— здивувався він.— Ви не знаєте міс Морган та її лікаря Дауда, що лікує від усіх хвороб магнетизмом, гіпнозом і навіюванням? Анні Морган— донька найбагатшого чикагського негоціанта. Два роки тому вона прибула з матір'ю до Парижа і збудувала собі розкішний будинок на проспекті Імператриці. Міс Морган на диво розумна й вельми освічена особа.

— Охоче вірю,— відповів я,— я вже мав нагоду пере-звідчитися в серйозності цієї американки.

Тиснувши мені на прощання руку, мій знаменитий співбрат посміхнувся.

Я пішки дійшов до вулиці св. Якова, де вже тридцять років живу в скромній оселі, з вікон якої видно верхівки дерев Люксембурзького саду, і сів працювати за письмовий стіл.

Я працював за ним три дні підряд, поглядаючи на статуетку богині Пахт з котячою головою. На цій невеличкій скульптурній пам'ятці є напис, хибно розшифрований паном Гребо. Я написав про нього докладну розвідку з коментарями. Пригода в Інституті справила на мене не

таке сильне враження, як слід було сподіватися. Вона не схвилювала мене до глибини душі. Відверто кажучи, я вже почав потроху забувати про неї, і, щоб мої спогади ожили, повинні були статися ще якісь події.

Отак працюючи, за ці три дні я спокійно закінчив свою розвідку і коментарі. Я відривався від своїх археологічних трудів лише для того, щоб переглянути газети, де всіляко вихваляли мій виступ. Газетки, зовсім далекі від науки, у захваті писали про «пречарівний фрагмент», яким закінчилася моя доповідь. «Це справжнє одкровення,— запевняли вони.— Пан Піжоно підготував нам приємний сюрприз». Сам не знаю, навіщо це я згадую про такі дурниці: адже мене ніколи не цікавить те, що про мене пишуть у пресі.

Отож я вже три дні нікуди не виходив, сидів у себе в кабінеті, коли це раптом пролунав дзвінок. У тому дзеленчанні було щось таке владне, примхливе і незнайоме, що я, почувши його, здригнувся і, по-справжньому стривожений, сам пішов відчиняти двері. Кого ж я побачив па сходах? Ту самісіньку молоду американку, яка так уважно слухала мою доповідь, міс Морган власною персоною.

— Пан Піжоно?

— Ваш покірний слуга.

— Я відразу пізнала вас, хоч ви вже не в парадному вбранні з академічними пальмами. Ні, ради бога, тільки не здумайте перевдягатися задля мене. Отак, по-хатньому, ви мені подобаєтеся ще більше.

Я запросив її до кабінету. Вона зацікавлено оглянула папіруси, тиснення на металі й різноманітні малюнки, якими були завішані всі стіни аж до стелі; потім якусь хвилю мовчки розглядала богиню Пахт у мене на столі, а тоді сказала:

— Яка гарнесенька!

— Ви маєте на увазі цю невеличку пам'ятку, мадемуазель? Це справді досить цікавий зразок епіграфіки. Але дозвольте спитати, чому завдячую я честь бачити вас?

— Ет!— відповіла вона,— яке мені діло до всіляких ваших епіграфічних зразків. Просто в неї гарненька котяча мордочка. Ви ж, звичайно, не маєте сумніву, що це справжня богиня, пане Піжоно?

Я спробував відхилити таку образливу підозру:

— Думати так — це був би фетишизм.

Вона здивовано поглянула на мене великими зеленими очима.

— А, то ви не фетишист! От уже не думала, що можна бути археологом і не бути фетишистом. Чому ж тоді вас цікавить Пахт, коли ви не вірите, що вона богиня? Та годі про це. Я приїхала до вас, пане Піжоно, в дуже важливій справі.

— У важливій справі?

— Так, з приводу вбрання. Ось гляньте на мене.

— З приємністю.

— Вам не здається, що в моєму профілі є щось кушитське?

Я не знав, що відповісти. Я не звик до таких розмов. А вона провадила далі:

— О, тут нема нічого дивного. Я пам'ятаю, що була єгиптянкою. А ви, пане Піжоно, напевне ж ви були єгиптянином? Не пригадуєте? Дивно. Та принаймні ви не заперечуєте, що ми проходимо ряд послідовних втілень?

— Про це я нічого не можу вам сказати, мадемуазель.

— Ви мене дивуєте, пане Піжоно.

— А все ж, міс Морган, скажіть мені, чому завдячую...

— Так, так, я вам ще не сказала, що приїхала до вас із проханням: допомогти мені змайструвати єгипетське вбрання для маскараду у графині N. Мені потрібне вбрання, бездоганно витримане і таке, щоб усі були приголомшені. Я вже давно працюю над ним, пане Піжоно. Я вдалася до власної пам'яті, бо добре пригадую, що шість тисяч років тому жила в Фівах. Я виписала малюнки з Лондона, Булака, Нью-Йорка.

— Оце вже певніше.

— Ні! Немає нічого певнішого за інтуїцію. Я ознайомилась із єгипетським відділом Лувру. Скільки там дивовижних речей! Яка витонченість і чистота форм, які тонкі й чіткі профілі! Жінки, схожі на квіти, ніби застигли в нерухомості і водночас такі гнучкі! А бог Бес, схожий на Сарсе! Господи! Яка краса!

— Одначе, мадемуазель, я й досі не знаю...

— Та це ще не все! Я була на вашій доповіді про одяг єгиптянки Середнього царства і децю записала. Доповідь, щоправда, була трохи складна. Та я добряче попрацювала. Користуючись усіма цими матеріалами, я придумала вбрання. Та воно мені ще не подобається. От я й приїхала просити вас: подивіться і порадьте. Любий пане Піжоно, приходьте завтра до нас! Зробіть це з любові

до Єгипту. Отже, домовились. На все добре! А тепер біжу. Мама чекає мене в кареті.

По цих словах вона випурхнула з кімнати; я пішов був провести її, та поки я дійшов до передпокою, вона вже збігла сходами вниз, і звідти я почув її дзвінкий голос:

— Отже, завтра приходьте! Проспект Булонського лісу, біля вілли «Саїд».

«Нізащо не піду до цієї навіженої»,— вирішив я собі.

Другого дня о четвертій годині я дзвонив біля під'їзду її будинку.

Лакей провів мене до величезної заскленої зали, де було повно картин, мармурових та бронзових статуй, портпезів, розмальованих Мартіном і рясно прикрашених порцеляною, перуанських мумій; там було дванадцять фігур вершників у бойових обладунках, серед яких виділялися зростом польський вершник з білими крильми за плечима та озброєний для турніру французький рицар, шолом якого прикрашала розфарбована жіноча голівка в старовинному головному уборі з серпанком. В цій залі ріс цілий пальмовий гай у кадубах, а посередині сидів величезний золотий Будда. Біля ніг божества якась злиденно вбрана жінка читала біблію. Не встиг я ще отямитись від усіх цих див, як пурпурова порт'єра розхилилась і переді мною з'явилася міс Морган у білому пенюарі, облямованому лебединим пухом. Вона підійшла до мене. За нею йшли два величезних датських доги.

— Я була певна, що ви прийдете, пане Піжоно.

— Хіба можна було не послухатись такої чарівної дівчини?— промимрив я, силкуючись бути люб'язним.

— Е, мені не відмовляють ні в чому зовсім не тому, що я гарна. Просто я знаю, як підкоряти людей своїй волі.

Потім, показавши на стару жінку з біблією, вона дала:

— Не звертайте уваги, це мама. Я вас не знайомитиму. Якби ви й заговорили з нею, вона однаково не зможе відповісти, бо належить до релігійної секти, яка забороняє пусті балачки. Ця секта — останній крик моди. Члени її одягаються в рядюгу і їдять тільки з дерев'яних мисок. Маму це все дуже тішить. Але, як ви самі здогадуєтесь, вас запрошено не для того, щоб говорити про маму. Я зараз уберуся в свій єгипетський костюм. Я миттю. А ви тим часом помилуйтеся цими дрібничками.

І вона посадила мене перед шафою, в якій зберігався саркофаг з мумією, багато статуеток доби Середнього царства, скарабеї та клапті папірусу з описом пишного поховального обряду.

Залишившись на самоті, я взявся вивчати цей папірус з величезною цікавістю, бо помітив на ньому підпис, який уже зустрічав на одній печатці: ім'я одного з писарів фараона Сеті Першого. Я одразу почав відзначати деякі цікаві деталі цього документа. Не пам'ятаю, скільки я так просидів, коли враз інстинктивно відчув, що за спиною у мене хтось стоїть. А обернувшись, побачив надзвичайно краси жінку, з золотим яструбом на голові, у вузькій білій сукні, яка підкреслювала прекрасні і чисті лінії юного тіла. Поверх сукні була накинута легенька рожева туніка, перехоплена на талії поясом з самоцвітами; донизу вона розходилась симетричними складками. На оголених руках та ногах були важкі браслети.

Вона стала прямо переді мною, повернувши голову до правого плеча, в традиційній священній позі, яка надавала їй чарівній красі справжньої божественності.

— Як! — скрикнув я. — Невже це ви, міс Морган?

— Напевне, якщо тільки не сама Нефєру Ра власною особою. Пригадуєте Нефєру Ра у Лєскопта де Ліля, в «Красі сонця»?

У млості на ложе дівоче упала,
Поблідла, під звоєм легким покривала¹.

Та ба, звідки вам знати! Адже ви не читаете віршів. А проте вони гарні!.. Гаразд, нумо до діла.

Опанувавши хвилювання, я зробив цій чарівній дівчині кілька зауважень щодо її разюче гарного вбрання. Насмілився не погодитися з окремими деталями, які відходили від археологічної точності. Запропонував замінити кілька самоцвітів у браслетах іншими, більш поширеними за доби Середнього царства. Нарешті я рішуче запротестував проти аграфу з перебірчастої емалі. Справді, ця прикраса була жахливим анахронізмом. Ми дійшли згоди на тому, щоб замінити її золотою пластинкою, вкритою дорогоцінним камінням. Міс Морган слухала мене надзвичайно покїрно, і, видно, я їй так сподобався, що вона попросила мене залишитися обїдати. Та я послався на суворий режим і дієту і, відкланявшись, пішов.

¹ Вірші у збірках «Валтасар» та «Перламутрова скринька» переклав Феодан Скляр.

У передпокої я ще почув, як вона гукнула:

— А що, шикарненьке вбрання? На балі у графині N. всі жінки луснуть від заздрощів, правда?

Мене прикро вразили ці слова. Та, озирнувшись і глянувши на неї, я знову підпав під її чари.

— Пане Піжоно,— ще раз покликала вона.— Ви такі люб'язні. Складіть для мене казочку, і я вас дуже-дуже любитиму.

— Я не вмю складати казки,— відповів я.

Вона знизала прекрасними плечима і заперечила:

— А нащо ж тоді вапа наука, коли не на те, щоб вигадувати казки? Неодмінно напишіть для мене казочку, пане Піжоно.

Подумавши, що не варто ще раз рішуче відмовлятися, я мовчки вийшов.

У дверях я наткнувся на чоловіка з ассирійською бородою, доктора Дауда, чий погляд так дивно збентежив мене під час моєї доповіді. Вже тоді він здався мені людиною вкрай вульгарною, і зустріч з ним була для мене неприємна.

Тижнів за два після мого візиту відбувся бал у графині N. Я анітрохи не здивувався, прочитавши в газетах, що чарівна міс Морган у вбранні Нефферу Ра викликала справжній фурор.

Відтоді я нічого не чув про неї аж до кінця 1886 року. Та першого ж дня нового року, коли я писав у себе в кабінеті, лакей приніс листа і поставив мені на стіл невеличкий кошечок.

— Від міс Морган,— сказав він і вийшов.

З кошечка почулося нявкання. Я відкрив його, і звідти вискочило сіре кошеня.

Воно було не ангорської, а якоїсь іншої східної породи, граційніше, ніж наші коти, і, гадаю, дуже схоже на своїх предків, мумії яких, сповиті в смужки грубої тканини, так часто знаходять під час розкопок у Фівах. Кошеня обтрусилося, роздивилось на всі боки, вигнуло спинку, позіхнуло і, муркочучи, стало тертися об богиню Пахт, гарна фігурка якої з тонкою мордочкою стояла у мене на столі. Хоч кошеня мало темну і коротку шерсть, воно було гарненьке. Воно здавалося розумним і зовсім не диким. Я ніяк не міг відгадати, що має означати цей дивний подарунок. З листа міс Морган я теж небагато довідався. Ось той лист:

«Вельмишановний пане Піжоно!

Надсилаю вам кошениатко: доктор Дауд привіз його з Єгипту, і я його дуже люблю. Якщо бажаєте зробити мені приємність, будьте з ним ласкаві. Бодлер, найбільший французький поет після Стефана Малларме, писав:

Коханець запальний і вчений із ім'ям
На схилі літ своїх в людей втрачає віру
І віддає любов домашньому кумиру —
Коту, відлюдному, такому ж, як і сам.

Сподіваюся, не треба вам нагадувати, що ви повинні написати для мене казочку. Ви принесете її на хрещення. Пообідаємо разом.

Анні Морган

Р. С. Кошеня звати Пору».

Прочитавши листа, я поглянув на Пору. Той, звівшись на задні лапки, облизував чорну мордочку Пахт, своєї божественної сестри. Кошеня теж подивилося на мене і, мушу сказати, з нас двох дужче здивоване було не воно.

«Що все це означає?— замислився я, та скоро відмовився від надії що-небудь зрозуміти.— Ну й недотепа ж я, що дошукуюсь сенсу в вибриках цієї навіженої,— сказав я собі.— Краще буду працювати. А тваринку доручу пані Маглуар, моїй економці, хай вона про неї піклується». І я знову взявся до роботи з хронології, що особливо мене цікавила, бо в ній я трохи зачепив мого видатного вченого колегу пана Масперо. Пору так і залишився на столі. Сидячи навпроти мене й напорошивши вушка, він дивився, як я пишу. І — дивна річ — за цілий день я не написав нічого путнього. Думки мої плуталися, в голову лізли уривки пісеньок і дитячих казок. Я ліг спати сердитий на самого себе.

Наступного ранку, коли я зайшов до кабінету, кошеня вже сиділо на письмовому столі і вмивалося. І цього дня мені знову працювалось погано. Ми з Пору були зайняті здебільшого тим, що розглядали одне одного. Так само було і третього, і четвертого дня; коротше кажучи, отак пролетів цілий тиждень. Здавалося, це мало б засмутити мене, та, щиро кажучи, я потроху звик до своєї бездіяльності, і вона навіть почала припадати мені до душі. Справді, це просто жах, як швидко може розбеститись порядна людина. В неділю, на хрещення, я прокинувся

в радісному настрої і зразу побіг до столу, де, як завжди, вже чекав на мене Пору. Взявши зошит з найкращого білого паперу, я вмочив перо в чорнильницю і під пильним поглядом свого нового друга вивів великими літерами: «Неймовірні пригоди одноокого носія». А потім, весь час поглядаючи на Пору, я цілий день навдивовижу швидко писав розповідь про пригоди такі чудернацькі, такі смішні й різноманітні, що врешті сам ними захопився.

Мій одноокий носій переплутував носі і весь час помилявся якнайкумеднішим чином. Сам про те не здогадуючись, він допомагав закоханим у скруті; в шафах, які він переносив, опинялися люди, які потім, потрапивши до чужого дому, лякали старих жінок. Та хіба перекажеш таку веселу казку! Скільки разів, пишучи її, я не міг утриматись від сміху. Пору не сміявся, але його поважність була комічніша від найвеселіших гримас. Пробыло сьому годину вечора, коли я дописав останній рядок цього приємного твору. Вже цілу годину кімнату освітлювали самі лише фосфоричні очі Пору. Та й у присмерку я писав так само легко, як при світлі яскравої лампи. Докінчивши казку, я одягнувся — надів фрак і білу краватку,— а тоді, попрощавшись із Пору, збіг сходами вниз і вискочив на вулицю. Не встиг я пройти й десяти кроків, як відчув, що хтось тягне мене за рукав.

— Куди це ви так біжите, дядечку, мов сновида?

То був мій небіж Марсель, порядний і розумний молодий медик, який працює в лікарні Сальпетрієр. Кажуть, що з нього вийде добрий лікар. Напевне, його можна було б вважати розважною людиною, якби він менше покладався на свою примхливу уяву.

— Та ось несу свою казку до міс Морган.

— Неймовірно, дядечку! Ви пишете казки і знайомі з міс Морган? Вона дуже гарненька. А з доктором Даудом, що всюди її супроводить, ви також знайомі?

— Знахар, шарлатан!

— Згоден, дядечку, але, без сумніву, він надзвичайний експериментатор. Ні Бернгеймові, ні Льежуа, ні самому Шарко не щастило досягти таких успіхів у павіюванні, як йому. Він гіпнотизує людей і примушує їх робити те, чого йому заманеться, без дотику і безпосереднього впливу, через тварин. Найчастіше для своїх дослідів він використовує короткошерстих кошенят. Ось як він робить: навіює кошеняті бажану дію, а потім відсилає його в

кошику до того, на кого хоче вплинути. Навіювання від тварини передається об'єктові навіювання, і той виконує все, що йому наказав гіпнотизер.

— І це правда, небоже?

— Чистісінька правда, дядечку.

— А яка ж тоді роль міс Морган в цих чудових експериментах?

— Міс Морган, дядечку, примушує Дауда працювати на себе і користується гіпнозом та навіюванням, щоб чарувати чоловіків,— так ніби для цього їй замало власної краси.

Та я вже не слухав. Якась нездоланна сила тягла мене до міс Морган.

ДОЧКА ЛІЛІТ

Жанові Псікарі

З Парижа я виїхав напередодні ввечері і перебував у вагоні довгу й глуху снігову ніч. Просидівши шість невимовно нудних годин на станції***, я лише після обіду знайшов селянського візка, щоб дістатися до Артіга. Шлях, то підіймаючись, то збігаючи вниз, тягся хвилястою долиною; колись я бачив її при яскравому сонці квітучою і веселою, тепер вона була вкрита білою пеленою снігу, а на ньому чорніли покручені виноградні лози. Мій візник мляво поганяв свою стару конячину, і ми їхали, огорнуті глибокою тишею, яку час від часу розтинав жалібний крик якоїсь пташки. В смертельній тузі я шепотів про себе таку молитву: «Господи, господи милосердний, вбережи мене від розпуки, не дай мені після стількох гріхів вчинити той єдиний гріх, що його ти не прощаєш». І ось я побачив, як на обрії сідає сонце, червоний диск без променів, ніби закривавлена гостія, і, згадавши про спокутну жертву на Голгофі, відчув, що надія сповнює мені душу. Якусь часину ще рипів під колесами сніг. Нарешті візник кінцем батога показав мені на артиську дзвіницю, що, мов примара, бовваніла в червоноястому тумані.

— Ви злізете біля церковного будинку, еге ж? То ви знаєте пана кюре?

— Знаю змалку. Я ще в школі вчився у нього.

— Він, певно, дуже вчений чоловік?

— Атож. Кюре Сафрак — людина не тільки вчена, а й дуже порядна.

— Кажуть так. А кажуть і інак.

— Як же саме?

— Та балакають усяке, мені до того байдуже.

— А все ж таки — що?

— Дехто вірить, ніби пан кюре ворожбит і може наврочити.

— Нісенітниця!

— Я, пане, нічого не кажу. Та коли пан Сафрак не ворожбит, нащо ж він тоді читає книжки?

Візок зупинився перед священниковою оселею. Я залишив недотепкуватого візника і пішов за служницею в їдальню, де вже було накрито на стіл. Пан Сафрак дуже змінився за ті три роки, що я його не бачив. Він страшенно схуд. Його висока постать згорбилася. На виснаженому обличчі пронизливо блищали очі. Ніс ніби побільшав і навис над ротом, який, навпаки, повужчав. Я кинувся йому в обійми і, плачучи, вигукнув:

— Батьку мій, батьку мій! Я прийшов до вас, бо я вчинив гріх. Батьку мій, старий мій учителю, ваша глибока і таємнича мудрість лякала мене, та ви заспокоювали мою душу, відкриваючи переді мною ваше любляче серце. Врятуйте ж вашого сина, бо він — на краю прірви. Мій єдиний друже, врятуйте мене; просвітіть мене, мій єдиний наставнику!

Він обняв мене, зміхнувся з незмірною добротою, яку я так часто відчував у дитинстві, і, відступивши на крок, ніби для того, щоб краще мене роздивитися, мовив:

— Помагай вам боже!

То було вітання, звичайне в його рідному краї, бо родом пан Сафрак був з-над Гаронни; він народився серед тих знаменитих виноградників, які ніби уособлюють душу цього краю, щедрю й духмяну.

Він довго й блискуче викладав філософію в Бордо, в Пуатьє і Парижі, а тоді попросив для себе єдиної нагороди — бідної парафії там, де він народився і де хотів би смерти. І ось уже шість років, як він виконує обов'язки священника в глухому селі Артїзі, поєднуючи смиренну побожність з найвищою вченістю.

— Помагай вам боже, сину мій, — повторив він. — Я отримав листа, в якому ви сповіщали, що приїдете, і лист ваш мене дуже зворушив. Отже, ви не забули вашого старого вчителя?

Мені захотілось упасти йому до ніг, і я знову прошепотів: «Врятуйте мене! Врятуйте мене!» Та він зупинив мене порухом руки, водночас владним і ласкавим.

— Арі,— сказав він мені,— завтра розповісте, що у вас на серці. А зараз зігрійтесь. Тоді ми повечереємо, бо ви, мабуть, дуже змерзли й зголодніли!

Служниця поставила на стіл миску, над якою здіймалась запашна пара. Це була стара жінка, запнута чорною хусткою; на її зморщеному обличчі природна краса дивно поєднувалася з бридотою старості. Я був глибоко схвильований; але спокій цієї мирної оселі, затишок від веселого вогню в каміні, білої скатертини, налитого вина і гарячих страв поволі оволоділи моєю душею. За вечерею я майже забув, що прийшов у дім цього священика загасити пекельні муки сумління благодатною росою каяття.

Пан Сафрак нагадав мені ті далекі часи, коли ми зустрілися в колежі, де він викладав філософію.

— Арі,— сказав він мені,— ви були моїм найкращим учнем. Ваш бистрий розум весь час випереджав думку вчителя. Тому я зразу відчув до вас приязнь. Я люблю запал у християнині. Не слід, щоб віра була боязкою, коли безбожжя нахабніє. В церкві нині лишились тільки ягнята, а їй потрібні леви. Хто поверне нам отців і вчених мужів, погляд яких охоплював усі науки? Істина подібна до сонця — дивитися на неї можуть тільки орли...

— Ох, пане Сафрак, якраз ви й дивилися на все тим сміливим поглядом, якого ніщо не може засліпити. Пригадую, ваші думки лякали іноді навіть тих із ваших братів, що захоплювалися святістю вашого життя. Ви не боялись нового. Так, приміром, ви схильні були припустити, що населених світів багато.

Погляд його загорівся.

— Що скажуть малодушні, коли прочитають мою книжку? Арі, під цим чудовим небом, в цьому краю, що його господь створив з особливою любов'ю, я думав і працював. Ви знаєте, що я досить вільно володію єврейською, арабською, перською мовами й багатьма говірками Індії. Ви знаєте також, що я перевіз сюди бібліотеку, багату на старовинні манускрипти. Я заглибився у вивчення мов і легенд стародавнього Сходу. З божою поміччю ця велика і втомлива праця не буде даремною. Я тільки-но закінчив книгу «Про створення світу», що виправляє і утверджує релігійне тлумачення, якому безбожна наука провіщала неминучу поразку. Арі, милосердний господь захотів, щоб наука і віра нарешті примирилися. Працюючи над їх зближенням, я виходив з такої думки: біблія,

падихнута святим духом, відкриває нам істину, але вона не відкриває нам усієї істини. Та й як могла б вона відкрити її всю, коли єдина мета біблії—навчити нас того, що необхідне для нашого вічного спасіння! Крім цієї великої мети, для неї не існує нічого. Її задум простий, але водночас і величний. Він охоплює гріхопадіння і спокуту. Це священна історія людини. Вона повна і водночас обмежена. В ній немає нічого, що могло б задовольнити мирську цікавість. Але не можна далі терпіти, щоб безбожна наука тріумфувала, користуючись із мовчання бога. Час сказати: «Ні, біблія не бреше, вона просто відкриває не все». Ось істина, яку я проголошую. Спираючись на геологію, доісторичну археологію, східні космогонії, хеттські та шумерські пам'ятки, халдейські та вавилонські перекази і стародавні легенди, збережені в талмуді, я доводжу існування преадамів, про яких богонатхненний автор Книги буття не згадує тільки тому, що їхнє існування зовсім не стосується вічного спасіння дітей Адамових. Навіть більше — ретельне вивчення перших глав Книги буття впевнило мене в тому, що було два створення світу, відділених одне від одного довгими сторіччями, і друге було тільки, так би мовити, пристосуванням одного куточка землі до потреб Адама та його нащадків.

Він замовк на мить, тоді повів далі тихим голосом, зі справді побожною урочистістю:

— Я, Марціал Сафрак, недостойний пастир, доктор богослов'я, слухняний син нашої святої матері церкви, з цілковитою впевненістю стверджую, якщо буде на те дозвіл його святості папи і святих соборів, що Адам, створений за образом божим, мав двох жінок, і з них Єва була другою.

Ці незвичайні слова мене помалу відвернули від моїх дум і дивно зацікавили. Тому я відчув навіть розчарування, коли пан Сафрак, поклавши лікті на стіл, сказав мені:

— Та досить про це. Дасть бог, ви прочитаєте колись мою книгу, і вона з'ясує вам це питання. Я мусив, підкоряючись суворим правилам, подати мою працю на розгляд архієпископові й просити схвалення його преосвященства. Рукопис перебуває тепер в єпархіальному управлінні, і з дня на день я чекаю відповіді; є всі підстави думати, що вона буде сприятливою. Сину мій, покуштуйте цих грибків з наших лісів і вина наших виноградників, а потім скажіть, чи край наш не друга обіто-

вана земля, для якої перша була тільки прообразом, передбаченням.

З цієї хвилини бесіда наша, вже невимушеніша, перейшла на спільні спогади.

— Так, сину мій,— сказав пан Сафрак,— ви були моїм улюбленим учнем. Господь дозволяє таку прихильність, якщо вона ґрунтується на справедливому судженні. А я одразу помітив у вас задатки справжньої людини і християнина. Та це не означає, що у вас не було й великих вад. Ви були неврівноважені і несталі, вас легко було збентежити. В глибині вашої душі вже таємно зріли палкі пристрасті. Я любив вас за ваш неспокій, так само як іншого мого учня за протилежні якості. Я ніжно любив Поля д'Ерві за непохитну твердість розуму і серця.

Почувши це ім'я, я почервонів, зблід, насилу стримався, щоб не скрикнути. Тоді хотів відповісти, але не здобувся на слово. А пан Сафрак, здавалось, не помічав мого хвилювання.

— Якщо мене не зраджує пам'ять, він був ваш найкращий товариш,— додав він.— Ви приятелюєте з ним, як і колись, авжеж? Я чув, що він обрав дипломатичну кар'єру, де йому провіщають блискуче майбутнє. Мені хотілось би, щоб його послали до Ватікану, коли настануть кращі часи. Він ваш щирий і відданий друг.

— Батьку мій,— відповів я, пересилюючи себе,— завтра я розповім вам про Поля д'Ерві і ще про одну людину.

Пан Сафрак потис мені руку. Ми сказали один одному добраніч, і я пішов до кімнати, яку він наказав приготувати для мене. Я заснув у ліжку, напахченому лавандою, і мені приснилося, ніби я знову хлопчик і, стоячи на колінах у каплиці нашого колежу, захоплено дивлюсь на жінок у білому осяйному вбранні, які сидять на хорах, аж раптом із хмари над моєю головою почувся голос: «Арі, тобі здається, що ти полюбив їх у бозі, але насправді ти любиш бога в них».

Прокинувшись уранці, я побачив пана Сафрака, що стояв у мене в головах.

— Арі,— сказав він,— приходьте на обідню, я її сьогодні відправляю для вас. А після служби божої я зможу вислухати те, що ви маєте мені сказати.

Артізька церква — невеличкий храм у романському стилі; цей стиль ще процвітав у Аквітанії в XII сторіччі. Коли її реставрували двадцять років тому, то збудували дзвіницю, не передбачену первісним планом. Та принаймні

завдяки своїй бідності вона зберегла чистоту своїх голих стін. Я, наскільки мені це дозволяли мої думки, помолвився разом із священником, а потім вернувся з ним до його оселі. Там ми поснідали хлібом і молоком, а потім пішли до кімнати пана Саффрака. Підсунувши стільця до каміна, над яким висіло розп'яття, він запросив мене сісти і, сам сівши біля мене, зробив знак, що я можу говорити. Надворі йшов сніг. Я почав так:

— Батьку мій, ось уже десять років, як я вийшов з-під вашої опіки і пішов у світ. Віру свою я зберіг, але не зберіг своєї чистоти. Та нема потреби описувати вам моє життя, ви й так знаєте його, ви — мій духовний наставник, єдиний проводир моєї совісті. А втім, перейду вже до події, що перевернула все моє життя. Торік мої батьки вирішили мене одружити, і я не став перечити. Дівчина, яку вибрали для мене, мала всі ті якості, що їх звичайно шукають батьки. До того ж вона була гарна з себе; вона мені подобалась. Отже, замість того щоб одружитися з розрахунку, я збирався одружитися з сердечної схильності. Вона теж відповіла згодою. Відбулися заручини. Здавалось, мені забезпечено щастя й спокійне життя, аж ось я отримав листа від Поля д'Ерві; він, повернувшись із Константинополя, сповіщав мене, що прибув до Парижа і дуже хоче мене бачити. Я поспішив до нього і сповістив його про своє одруження. Він щиро мене поздоровив.

«Любий брате,— сказав він мені,— я радію твоєму щастю».

Я сказав, що прошу його бути свідком на вінчанні, і він охоче згодився. Весілля було призначено на п'ятнадцяте травня, а він повертався на службу лише в перших числах червня.

«От і гаразд,— сказав я.— А як ти?»

«О, я,— відповів він, посміхаючись водночас і радісно, і сумно.— У мене все змінилось! Я божеволію... Одна жінка... Арі, я або дуже щасливий, або дуже нещасний! Чи можна назвати щастям те, що куплено ціною негарного вчинку? Я зрадив, я довів до відчаю свого найкращого друга... я відняв там, у Константинополі...»

Пан Сафрак перебив мене:

— Сину мій, не торкайтесь у вашій розповіді чужих помилок і не називайте імен.

Я пообіцяв не робити цього і повів далі:

— Не встій Поль докінчити, як до кімнати ввійшла жінка. Очевидно, то була вона: на ній був довгий блакит-

ний пеньюар, і поводилась вона зовсім невимушено. Спробую одним словом передати вам те жахливе враження, що вона справила на мене. Вона здалася мені *неприродною*. Я відчуваю, наскільки це визначення нечітке і як погано воно передає мою думку. Але, можливо, з мові дальшої розповіді ви зрозумієте більше. Справді, у виразі її золотавих очей, в яких час від часу спалахували снопи іскор, в загадковій усмішці її вигнутих вуст, в її шкірі, водночас і смаглявій, і ясній, у грі різких, а проте гармонійних ліній її тіла, в ефірній легкості її ходи, навіть у її оголених руках, на яких, здавалось, були прикріплені невидимі крила,— одно слово, в усьому її естві, жагучому й невловному, я відчув щось чуже людській природі, щось таке, що ставило її і нижче, і вище від звичайної жінки— такої, як створив її бог у грізній ласці своїй, щоб була вона нам супутницею в нашому вигнанні на цій землі. З тієї хвилини, як я її побачив, мою душу охопило і переповнило одне почуття: я відчув безмежну відразу до всього, що не було цією жінкою.

Коли вона ввійшла, Поль ледь насупився; та, схаменувшись, одразу силувано всміхнувся:

«Лейло, це мій найкращий друг».

Лейла відповіла:

«Я знаю пана Арі».

Ці слова повинні були здатись дивними, бо ми цілком напевне ніколи не зустрічались, але тон, яким вони були сказані, був ще дивніший. Якби кришталь мислив, він говорив би саме так.

«Мій друг Арі,— додав Поль,— одружується через півтора місяця».

Лейла подивилась на мене, і я виразно побачив, як її золотаві очі сказали «ні».

Я пішов від них прикро збентежений, і мій друг не виявив ніякого бажання мене затримати. Цілий день я блукав по вулицях без мети, з відчаєм у спустошеному серці; та ось увечері, випадково опинившись на бульварі перед квітковою крамницею, я згадав про свою наречену і зайшов купити їй гілочку білого бузку. Не встиг я доторкнутися до квітів, як чиясь рука вихопила їх у мене, і я побачив Лейлу: вона засміялась і вийшла з крамниці. На ній була коротка сіра сукня, такий самий сірий жакет і маленький круглий капелюшок. Це буденне вбрання парижанки, мушу вам сказати, зовсім не пасувало до казкової краси цієї жінки, і здавалось, наче вона

кимось перевдяглася. Проте, побачивши її саме такою, я відчув, що кохаю її нестямно; я хотів наздогнати її, та вона зникла серед перехожих і екіпажів.

З тієї хвилини я більше не жив. Я кілька разів заходив до Поля, але з Лейлою не бачився. Поль приймав мене по-дружньому, та про неї не згадував. Говорити нам не було про що, і я йшов від нього смутний. Та ось нарешті одного дня лакей Поля сказав мені: «Пана д'Ерві немає вдома». І додав: «Може, ви б хотіли бачити пані?» Я відповів: «Так».

О батьку мій! Те слово, одне тільки слово: чи ж є такі криваві сльози, щоб його колись спокутувати? Я зайшов. Я застав її в вітальні; в жовтій, ніби з золота, сукні вона напівлежала на канапі, підібгавши під себе ноги. Я побачив її... Та ні, я вже нічого не бачив. У мене враз пересохло в горлі, я не міг говорити. Аромат мирри сп'янив мене млостю та бажанням, ніби всі пахощі таємничого Сходу торкнулись моїх трепетних ніздрів. Безперечно, це не була звичайна жінка, бо з неї не проглядало нічого людського; обличчя її не виражало ніякого почуття — ні доброго, ні лихого, — крім любовострастя, водночас і чуттєвого, й неземного. Вона, певна річ, помітила мов збентеження, бо спитала мене голосом дзвінкішим за дзюркіт лісових струмочків:

«Що з вами?»

Я кинувся їй до ніг і скрикнув, залившись сльозми:

«Я кохаю вас до нестями!..»

І вона розкрила мені обійми; а тоді, звівши на мене свій любовострасний і чистий погляд, сказала:

«Чого ж ви не сказали мені про це раніше, друже мій?»

Тієї миті не можна описати! Я стискав Лейлу, що лежала в моїх обіймах. І мені здавалося, що ми обоє підносимось у чисте небо, заповнюючи собою його все. Я відчув себе богорівним, мені здалося, що в грудях у мене вся краса світу, вся гармонія природи, зірки, і квіти, і шумливі ліси, і річки, і глибини моря. Я вклав вічність у свій поцілунок...

На ті слова пан Сафрак, що вже якусь хвилину слухав мене з помітним нетерпінням, підвівся, став проти каміна, підбрав до колін сутану, щоб погріти ноги, і сказав суворо, майже презирливо:

— Ви жалюгідний блюзнір! Замість того щоб зненавидіти ваші гріхи, ви сповідаєтеся в них тільки заради гордині та втіхи. Я більше не слухаю вас.

Від цих слів на очі мені навернулися сльози, і я попросив його простити мені. Побачивши, що я щиро каюсь, він дозволив мені продовжити визнання — з умовою, що я не шадитиму себе.

І я повів далі так, вирішивши скоротити свою розповідь, наскільки можливо:

— Батьку мій, я пішов від Лейли в муках сумління. Та другого дня вона прийшла до мене, і почалося життя, сповнене блаженства й страждань. Я ревнував її до Поля, що з ним повівся так нечесно, я тяжко карався. Не думаю, що на світі є страждання принизливіше, ніж ревності. Вони наповнюють душу гидкими картинами. Лейла навіть не вважала за потрібне вдаватися до брехні, щоб полегшити ці тортури. Взагалі я не міг зрозуміти її поведінки.

Я не забув, з ким розмовляю, і не посмію образити слух найдостойнішого із священників. Скажу тільки, що Лейла здавалася байдужою до того кохання, яке вона мені дарувала. Але вона отруїла все моє ество любовстрастям. Я не міг жити без неї і боявся її втратити. Лейлі зовсім незнайоме було те, що ми називаємо почуттям моральності. Та це не означає, що вона була зла чи жорстока. Навпаки, вона була ніжна й жаліслива. Не була вона й дурна, але розум її дуже відрізнявся від нашого. Вона більше мовчала, не хотіла відповідати ні на які запитання про її минуле. Не знала того, що відоме нам. Зате знала багато такого, чого ми не знаємо. Виріши на Сході, яких тільки індійських та перських легенд не знала вона! І розповідала їх своїм монотонним голосом з невимовною чарівністю. Слухаючи її оповідь про прекрасний ранок всесвіту, можна було подумати, що вона сучасниця юності світу. Якось я сказав їй про це. Вона відповіла, всміхаючись:

«Я стара, це правда».

Пан Сафрак, усе ще стоячи перед каміном, з деякого часу весь аж нахилився до мене; його вигляд свідчив про жваву зацікавленість.

— Далі, далі, — сказав він.

— Кілька разів, батьку мій, я питав Лейлу про її віру. Вона відповідала, що релігії в неї нема і що вона їй не потрібна; що її мати і сестри — дочки бога, а проте не зв'язані з ним ніякою релігією. На шиї вона носила ладанку з дрібкою червоної глини, яку, мовляв, берегла з ревної любові до матері.

Не встиг я вимовити ці слова, як пан Сафрак, тремтячий і блідий, схопився з місця і, стиснувши мені руку, крикнув у вухо:

— Вона казала правду! Тепер я знаю, я знаю, хто вона. Арі, ваш інстинкт не обдури вас! Це була не жінка. Далі, далі, прошу вас!

— Батьку мій, це майже все. Заради кохання до Лейли я порвав з нареченою, я зрадив мого найкращого друга. Ї образив бога. Поль, дізнавшись про невірність Лейли, збожеволів з горя. Він погрожував її вбити, та вона йому лагідно відповіла:

«Спробуйте, друже мій. Я хотіла б умерти, та не можу».

Півроку вона належала мені, та ось одного чудового ранку оголосила, що повертається до Персії і більше мене не побачить. Я плакав, стогнав, а тоді скрикнув:

«Ви ніколи мене не любили!»

І вона відповіла ласкаво:

«Так, друже мій. Але скільки жінок, котрі любили вас не більше за мене, не дали вам того, що дала я. Ви повинні ще бути вдячні мені. Прощайте».

Два дні мене кидало то в люті, то в отупіння. А тоді, згадавши про спасіння своєї душі, я поспішив до вас, батьку мій. Ось я перед вами; очистіть, папутіть, покріп'ять моє серце! Я й досі кохаю її!

Я скінчив. Пан Сафрак підпер голову рукою й поринув у задуму. Він перший порушив мовчанку:

— Сину мій, ваша розповідь підтверджує мої великі відкриття. Ось що може побороти гординю наших сучасних скептиків. Послухайте-но. Ми живемо в епоху чудес, як первістки роду людського. Слухайте ж, слухайте! У Адама, як я вам уже казав, була перша жінка, про яку нічого не сказано в біблійі; про неї розповідається в талмуді. Звали її Ліліт. Вона була створена не з ребра Адамового, а з глини, з якої він був виліплений сам, отож не була плоттю від плоті його. Вона радо розлучилася з ним. Він ще не знав гріха, коли вона пішла від нього в ті краї, де багато років по тому оселились перси, а в той час жили преадаміти, розумніші й прекрасніші за людей. Отже, Ліліт не була причетна до гріхопадіння нашого праотця і її не осквернив первородний гріх. Тому вона й уникла прокляття, накладеного на Єву та її потомство. Над нею не тяжіє страждання і смерть, у неї немає душі, про спасіння якої їй треба дбати, вона не знає, що таке добро і зло. Хоч би що вона робила, вона не чинить ні добре,

ні погано. Дочки її, народжені від таємничого шлюбу, безсмертні, як і вона, вільні, як і вона, в своїх вчинках і думках, бо вони не можуть ні догодити богу, ні прогнати його. Отже, сину мій, по певних ознаках я впізнаю, що ця істота, яка штовхнула вас до падіння,— Лейла, одна з дочок Ліліт. Моліться, завтра я прийму вашу сповідь.

На хвилину він замислився, а потім, діставши з кишені папір, додав:

— Учора ввечері, після того як я вам сказав добраніч, поштар, що спізнився через снігові замети, вручив мені прикрого листа. Пан перший вікарій пише, що книга моя засмутила архієпископа і затьмарила в його душі радість напередодні свята кармелітів. Цей твір, за його словами, сповнений зухвалих думок і поглядів, уже засуджених отцями церкви. Його преосвященство не може схвалити таких шкідливих мудрувань. Ось що мені пишуть. Та я розповім архієпископові про вашу пригоду. Вона доведе йому, що Ліліт існує і що це не моя вигадка.

Я попросив пана Саффрака вислухати ще кілька слів:

— Лейла, ідучи, залишила мені шматок кипарисової кори, на якому написані стилосом слова, незрозумілі мені. Ось цей своєрідний амулет...

Пан Сафрак узяв легеньку смужку, яку я йому простяг, і, уважно її розглянувши, сказав:

— Це написано перською мовою доби розквіту і легко перекладається так:

Молитва Лейли, дочки Ліліт

Боже, пошли мені смерть, щоб я оцінила життя.
Боже, дай мені муку, щоб я знайшла втіху.
Боже, зроби мене такою, як дочки Єви.

ЛЕТА АЦІЛІЯ

Арі Ренану

I

Лета Ацілія жила в Массілії за правління імператора Тіберія. Вже кілька років, як стала вона дружиною одного римського вершника на ім'я Гельвій, але в неї ще не було дітей, а вона так палко хотіла стати матір'ю. Якось, ідучи до храму помолитися богам, побачила вона під портиком чималий гурт напівголих людей, виснажених, з тілами, роз'їденими проказою і виразками. Злякана жінка зупинилася на першому східці. Лета Ацілія була милосердна. Бідні викликали у неї жаль, але вона боялася їх. До того ж вона ніколи ще не бачила таких страшних злидарів, як ті, що юрмилися зараз перед нею, мертвно-бліді, мляві, покидавши до ніг порожні торби.

Лета зблідла і притисла руку до серця. Неспроможна ні йти далі, ні тікати, вона відчувала, що в неї підкошуються ноги, коли раптом з гурту нещасних вийшла незвичайної краси жінка і підступила до неї.

— Не бійся, жінко,— сказала невідома урочистим і лагідним голосом.— Ті, кого ти тут бачиш,— не лихі люди. Не оману, не кривду несуть вони з собою, а істину і любов. Ми прийшли з Іудеї, де син божий помер і воскрес. Відтоді як вознісся він і сів одеснуку батька свого, ті, хто вірив у нього, зазнали великих мук. Стефана люд побив камінням. А нас первосвященики посадили на корабель без вітрил і керма й пустили на волю хвиль морських, щоб ми загинули. Та господь, що любив нас за свого земного життя, щасливо привів корабель у гавань цього міста. На жаль, массілійці скупі, безсерді й поклоняються ідолам. Їм не шкода учнів Ісусових, що помирають з голоду і холоду. І якби ми не сховалися в цьому храмі, який

вони вважають священним, нас уже кинули б до темниць. А тим часом слід було б радіти нашому приходу, бо ми несемо з собою добру вість.

Сказавши це, невідома простягла руку до своїх супутників і, по черзі показуючи на кожного з них, сказала:

— Оцей старий, що дивиться на тебе, жінко, просвітлілим поглядом,— Седон, сліпий від народження, його зцілив учитель. Седон тепер однаково ясно бачить і зрима й незрима. А отой другий старий, борода в якого біла, як сніг на горах,— Максимен. А он той чоловік, ще зовсім молодий, а вже такий стомлений на вигляд,— мій брат. В Єрусалимі він володів великими багатствами; поруч з ним стоять Марфа, моя сестра, та Мантілла, вірна служниця, що в давні щасливі дні збирала оливи на пагорбах Віфанії.

— А тебе,— спитала Лета Ацілія,— тебе, що мавш такий ніжний голос і таке прекрасне обличчя, як звати тебе?

Іудейка відповіла:

— Мене звати Марія Магдалина. По золотому шитву на твоїй одежі й по невинній гордості твого погляду я здогадалась, що ти жінка одного з найзначніших громадян цього міста. Ось чому я звернулась до тебе, щоб ти зм'якшила серце свого чоловіка, і він прихильно поставився до учнів Ісуса Христа. Скажи йому, людині багатій: «Пане, вони голі, вдягнімо їх; вони страждають від голоду і спраги, даймо їм хліба й вина, а бог відплатить нам у царстві своєму за те, що було взяте від нас в ім'я його».

Лета Ацілія відповіла:

— Маріє, я зроблю те, про що ти просиш. Чоловіка мого звати Гельвій, він вершник і один з найбагатших громадян міста. Ніколи ще мені не доводилось довго просити його про щось, бо він мене кохає. А тепер, коли я вже не боюсь твоїх товаришів, о Маріє, я наважусь пройти біля них, хоч виразки роз'їдають їм руки й ноги, я піду в храм і буду молити безсмертних богів дарувати мені те, чого я так жадаю. Досі вони відмовляли мені в цьому!..

Марія, розвівши обидві руки, загородила їй дорогу.

— Стережись, жінко,— крикнула вона,— не поклоняйся бездушним ідолам. Не чекай від кам'яних бовванів слів надії і життя. Є тільки один бог, і бог цей був людиною, і я обтерла йому ноги своїми косами.

• На цих словах у очах її, чорніших від грозового неба, саянули блискавки й сльози, і Лета Ацілія подумала:

«Я шаную богів, я ретельно виконую обряди, яких вимагає релігія, але ця жінка охоплена якимсь дивним почуттям божественної любові».

А Магдалина провадила натхненно:

— Він був богом неба й землі і говорив притчами, сидячи на лаві біля дверей дому, в затінку старої смоковниці. Він був молодий і прекрасний; і він хотів, щоб його любили. Коли він приходив вечеряти в дім до моєї сестри, я сідала у нього біля ніг, і слова лились із вуст його, як води потоку. А коли сестра, нарікаючи на мої лінощі, вигокувала: «Учителю, скажи їй, нехай краще допоможе мені приготувати вечерю»,— він пробачав мені, лагідно всміхаючись, не гнав мене від ніг своїх і казав, що я обрала собі найкращу долю.

Можна було подумати, що це молодий пастух з гір, якби очі його не горіли вогнем, подібним до того вогню, що його випромінювало чоло Мойсея. Лагідність його нагадувала тишу ночі, а гнів його був страшніший за громовицю. Він любив смиренних і малих. Діти вибігали назустріч йому на дорогу й чіплялися за його одягу. Він був богом Авраама та Якова. І тими ж руками, що створили сонце і зірки, він пестив щічки немовлят, що їх радісні матері простягали йому, стоячи на порозі своїх домівок. Сам він був простий, як дитина, і міг воскрешати мертвих. Ти бачиш ось серед нас мого брата — його він вернув з могили. Подивись, о жінко! На чолі в Лазаря ще смертна блідість, а в очах його жах людини, що бачила потойбічний світ.

Та Лета Ацілія вже не слухала її. Вона підвела на іудейку свої невинні очі і звернула до неї гладеньке чоло:

— Маріє,— сказала вона,— я жінка побожна, віддана релігії моїх батьків. Нечестя негоже для нас, жінок. Не личить жінці римського вершника звертатися до нових богів. Та все ж я визнаю, що є й на Сході милостиві боги. Твій бог, Маріє, здається, з їх числа. Ти сказала, що він любив діток і цілував їх у щічку на руках молодих матерів. З цього я бачу, що цей бог прихильний до жінок, і шкодую, що він не в шані у знаті та влади. Тоді б я охоче принесла йому в жертву медові коржики. Та послухай, Маріє-іудейко, звернись до нього ти, адже він любить тебе, і попроси за мене про те, чого я не наважуюсь у нього просити і в чому мені відмовили мої богині.

Лета Ацілія вимовила ці слова нерішуче, тоді змовкла, й почервоніла.

— Що ж це таке,— жваво спитала Магдалина,— і чого не вистачає, жінко, твоїй неспокійній душі?

Помалу заспокоюючись, Лета Ацілія відповіла:

— Маріє, ти жінка, і хоч я й не знаю тебе зовсім, проте можу довірити тобі мою жіночу таємницю. Ось уже шість років, як я одружена, але у мене й досі немає дітей, і це велике горе для мене. Мені потрібна дитина, щоб любити її, я задихаюсь від любові, що її ношу в серці, любові до маленького створіння, на яке я чекаю і яке не з'явиться, мабуть, ніколи. Якщо твій бог, Маріє, через твої молитви дасть мені те, в чому мені відмовили мої богині, я повірю, що це добрий бог, і полюблю його, і його полюблять мої подруги, такі ж, як і я, молоді й багаті, з найперших родин міста.

Магдалина відповіла поважно:

— Дочко римлян, отримавши те, чого просиш, не забудь обіцянки, яку ти тільки-но дала мені, рабі Ісусовій!

— Не забуду,— відповіла массілійка.— А поки що візьми цей гаманець, Маріє, і поділи поміж своїми товаришами срібні монети, що є в ньому. Прощавай, я йду додому. І відразу накажу послати тобі й твоїм супутникам кошики з хлібом та м'ясом. Скажи своєму братові, сестрі й друзям, що вони можуть без страху покинути пригук, де вони сховалися, і перейти до якого-небудь заїжджого двору на околиці. Гельвій має владу в місті й не допустить, щоб їх хтось покривдив. Хай боги бережуть тебе, Маріє Магдалино! Коли тобі захочеться знов мене побачити, спитай у перехожих, де живе Лета Ацілія; кожне тобі зразу покаже мою оселю.

II

І ось через півроку після того Лета Ацілія, лежачи на пурпуровому ложі в дворі свого дому, наспівувала собі дитячу пісеньку, яку співала колись її мати. В басейні, з якого підводились мармурові тритони, весело дзюркотіла вода, і теплий вітрець ніжно шелестів листям старого платана. Втомлена, знеможена, щаслива, обважніла, як бджола, яка вилетіла з розквітлого саду, молода жінка склала руки на своєму округлілому стані і, урвавши спів, обвела поглядом все довкола й зітхнула від щастя та гордості.

У неї біля ніг чорні, жовті й білі невилітні старанно працювали голкою, човником та веретенем, поспішаючи

закінчити придане для очікуваної дитини. Лета, простягнувши руку, взяла малесеньку шапочку, яку, всміхаючись, подавала їй стара невільниця. Лета падягла її на свій стиснутий кулачок і теж засміялась. То була гаптована золотом, сріблом і перлами маленька пурпурова шапочка, розкішна, як мрії бідної африканки.

В ту хвилину до внутрішнього дворика зайшла якась невідома жінка. На ній була одежа з цілого шматка тканини, кольором схожа на дорожню куряву. Довге волосся її було посипане попелом, але обличчя, опалене слізьми, ще сяяло гордістю й красою.

Невільниці, вирішивши, що це якась жебрачка, встали були, щоб її прогнати, проте Лета Ацілія, впізнавши її з першого погляду, кинулась до неї й вигукнула:

— Маріє, Маріє, ти справді обраниця божя. Той, кого ти любила на землі, почув тебе на небесах і дав мені те, про що я просила через тебе. Дивись!— додала вона.

І показала маленьку шапочку, яку ще тримала в руці.

— Я така щаслива і така вдячна тобі!

— Я знала, що так буде,— відповіла Марія Магдалина,— і я прийшла, Лето Аціліє, щоб наставити тебе в істині Христового вчення.

Тоді массілійка відіслала своїх невільниць і запросила іудейку сісти в крісло з слонової кості, подушки якого були гаптовані золотом. Та Магдалина, з огидою відштовхнувши крісло, сіла, підгорнувши ноги, просто на землю під високим платаном, що тихо шепотів від кожного подуву вітру.

— Дочко поган,— сказала вона,— ти не відвернулася з презирством від учнів господніх. Їх мучила спрага, і ти їх напоїла; вони голодували — і ти дала їм їсти. Тому я хочу, щоб ти пізнала Ісуса, як пізнала його я, щоб ти полюбила його так, як я його люблю. Я була грішницею, коли вперше побачила найпрекраснішого з синів людських.

І вона розповіла, як кинулася до ніг Ісуса в домі Симона Прокаженого і як вилила на ноги обожнюваному вчителеві все миро з алебастрового глека. А тоді вона переказала лагідні слова пророка, якими він відповів на ремство своїх грубих учнів:

«Чому ганите ви цю жінку?— сказав він.— Вона зробила для мене добре діло. Бідних ви завжди матимете поміж вами, а мене ви матимете не завжди. Вона заздалегідь напахтила тіло моє, підготувавши його до погребу.

Воістину, кажу я вам, усюди, де буде проповідуватися це євангеліє, в усьому світі сказано буде про те, що зробила вона, і за це її славитимуть».

Потім Магдалина розповіла, як Ісус вигнав сімох бісів, якими вона була одержима, і додала:

— Відтоді, втішена, віддавшись радощам віри й любові, жила я біля вчителя, як у новому раю.

Вона говорила про польові лілеї, якими вони разом милувались, і про безмежне щастя, єдине щастя — вірити. А тоді розповіла, як його зрадили і розіп'яли заради спасіння його народу. Вона пригадала невимовне видовище страстей господніх, як клали Христа в домовину, як він потім воскрес.

— Я, я перша побачила його, — скрикнула вона. — Я застала двох ангелів у білих шатах, одного в головах, другого в ногах, вони сиділи там, куди поклали тіло Ісуса. І вони сказали мені: «За чим ти плачеш, жінко?» — «Я плачу, бо вони забрали господя мого, і я не знаю, куди вони його поклали». О радість! Ісус ішов до мене, і я подумала спершу, що це садівник. Та він покликав мене: «Маріє!» — і я впізнала його по голосу. Я вигукнула: «Вчителю!» — і простягла руки; та він лагідно відповів мені: «Не торкайся до мене, бо я ще не піднісся до отця мого».

Слухаючи цю розповідь, Лета Ацілія помалу втрачала свою радість і спокій. Її життя, коли вона озирнулася на нього, здалося їй таким одноманітним супроти життя цієї жінки, яка любила бога. Для неї, молодої й побожної патриціанки, найпам'ятнішими були дні, коли вона ласувала солодощами з подругами. А ще її життя заповнювали ігри в цирку, Гельвієва любов та гапування. Та чого було це варте в порівнянні зі спогадами, якими Магдалина розпалувала свої почуття і душу? Вона відчула, як серце її сповнилося гіркими задрощами і невизражним ремством. Вона заздрила божественним пригодам і навіть тяжким мукам цієї іудейки, жагуча краса якої ще сяяла під попелом каяття.

— Іди геть, іудейко! — скрикнула вона, стримуючи кулачками сльози, що виступили на очах. — Іди геть! Щойно я була така спокійна! Я думала, що я щаслива. Я не знала, що на світі є інше щастя, крім того, яке я зазнала. Я не відала іншої любові, крім любові мого милого Гельвія, й іншої святої радості, крім служіння богиням, як служили їм моя мати і моя бабуся. О, все було таке

просте! Лиха жінко, ти хотіла розбудити в мені відразу до гарного життя, яким я жила. Але тобі це не вдалось... Навіщо розповідаєш ти мені про свою любов до якогось видимого бога? Навіщо вихваляєшся переді мною, що бачила воскреслого вчителя, коли я його не побачу? Ти сподівалася отруїти мені навіть радість материнства. Це недобре! Я не хочу знати твого бога. Ти його надміру любила; щоб йому догодити, треба падати до його ніг, розметавши коси. А така поведінка не гідна жінки вершника. Гельвій розгнівався б, якби я стала так поклонятися богу. Не треба мені такої віри, що псує зачіски. Ні, я нізащо не розповім про твого Христа дитині, яку ношу під серцем. Якщо вона вродиться дівчинкою, я навчу її любити наших маленьких богинь з випаленої глини, не більших за пальчик, і вона без страху зможе ними гратися. Ось яких божків треба матерям і дітям. Яке зухвальство — вихвалити переді мною свої любовні пригоди і запрошувати мене, щоб я розділила їх. Хіба може твій бог стати моїм? Я не жила життям грішниці, не була одержима сімома бісами, не блукала по дорогах, я шанована жінка...
Йди геть!

Магдалина, переконавшись, що навернення поган — не її покликання, усамітнілась у дикій печері, яку потім прозвали Святою. Агіографи твердять в один голос, що Лета Ацілія прийняла християнство тільки через багато років після тієї розмови, яку я точно відтворив.

* * *

*Зауваження з приводу тлумачення одного місця
святого письма*

Дехто дорікає мені за те, що я переплутав у цьому оповіданні Марію з Віфанії, сестру Марфи, з Марією Магдалиною. Перш за все я мушу погодитись, що євангеліє вважає Марію, яка пролила миро на ноги Ісуса, і Марію, якій учитель сказав: «Noli me tangere»¹, — двома зовсім різними жінками. Тут я визнаю правоту тих, хто виявив мені честь, указавши на мою помилку. В їх числі була й одна княгиня православного віровизнання. Це мене не

¹ Не торкайся до мене (лат.).

дивус. Грецька церква завжди розрізняла двох Марій. Але західна церква розглядає це питання по-іншому. Вона, навпаки, дуже рано почала ототожнювати Марію, сестру Марфи, з Марією-блудницею. Це не узгоджується з євангельськими текстами, але труднощі, що виникають при читанні текстів, турбують тільки вчених; народна поезія, гнучкіша, ніж наука, не зупиняється ні перед чим, вона вміє обминати перешкоди, на які наптовхується критична думка. Завдяки цій щасливій властивості народна фантазія злила в одне обох Марій і створила чудовий образ Магдалини. Легенда освятила його, а я в своєму невеликому оповіданні був надиханий легендою і вважаю, що маю цілковиту рацію. Та це ще не все. Я можу ще послатися на авторитет учених. Не хвалючись, скажу, що на моєму боці Сорбонна. Першого грудня 1521 року вона оголосила, що існувала тільки одна Марія.

ЧЕРВОНЕ ЯЙЦЕ

Самюелю Поуці

Доктор N. поставив чашку на камін, кинув сигару у вогонь і сказав:

— Друже мій, колись ви розповіли про дивний випадок самогубства однієї жінки, замученої страхом і докорами сумління. То була жінка освічена, з винятково вразливою натурою. Її запідозрили в тому, що вона співучасниця злочину, хоч насправді вона була тільки його безмовною очевидицею. Доведена до відчаю своєю слабодухістю, якої вона не могла побороти, зморена нескінченними кошмарами,— їй увижався їй вбитий чоловік, тіло якого вже піддалося тлінню, і привид показував на неї пальцем цікавим суддям,— вона стала безвольною жертвою своєї хворої уяви. В такому стані одна випадкова, незначна подія вирішила їй долю. У неї мешкав небіж, школяр. Якось уранці, як завжди, він учив уроки у вітальні. Там сиділа й вона. Хлопчик почав слово в слово перекладати вірші Софокла. Він вимовляв уголос грецькі й французькі слова, в такому порядку, як записував їх: «*Κάρα θεῶν* — божественна голова; *Ἰοκάστης* — Іокасти; *τέθνηκε* — мертва... *Σπῶσα κόμην* — рвучи на собі волосся; *καλεῖ* — вона кличе; *Λάϊον νεκρόν* — мертвого Лая... *Εἰσείδομεν* — ми побачили; *τὴν γυναῖκα κρεμαστήν* — жінку, що повісилась». Хлопчик поставив крапку так, що прорвав папір, і вистромив ліловий від чорнила язик, приспівуючи: «Повісилась! Повісилась! Повісилась!» Нещасна жінка, воля якої була зломлена; слухняно скорилась гіпнозові тричі повтореного слова. Вона заціпеніло підвелася і мовчки, дивлячись перед себе, попрямувала до своєї кімнати. Через кілька годин комісар поліції, констатує самогуб-

ство, глибокодумно зауважив: «Чимало я бачив жінок-самогубців, та оце вперше бачу повішеницю».

Про навіювання говорять багато. Цей випадок — приклад його найприроднішого і найправдоподібнішого вияву. А проте я щось не дуже вірю в навіювання як засіб лікування. Хоча те, що людина, в якій убито волю, легко піддається всяким зовнішнім впливам, — це істина, що не суперечить здоровому розумові і не раз перевірена на досвіді. Випадок, про який ви оповіли, нагадав мені інший, досить подібний до нього. Я маю на увазі мого нещасного товариша Александра Леманселя. Один-однісінький рядок із вірша Софокла вбив жінку, яку ви описали. А мого товариша, про якого я хочу вам розповісти, згубило одне речення з Лампрідія.

Лемансель, з яким я колись учився разом у авраншському ліцеї, не був схожий на своїх однолітків. Він видавався водночас молодшим і старшим за свої літа. Невисокий на зріст і кволий, у п'ятнадцять років він боявся всього, чого звичайно лякаються малюки. Він не міг подолати страху перед темрявою. Він заходився плачем щоразу, коли зустрів одного служителя ліцею, що мав велику гулю на маківці. Та часом, як добре придивитися до нього, він здавався майже старим. Суха, ніби прилипла до скронь шкіра, ріденьке волосся, лискучий, як у літніх людей, лоб. А очі в нього були якісь невидючі. Інколи сторонні люди гадали, що він сліпий. Тільки уста оживляли його обличчя. На рухливих губах то вигравала дитяча радість, то їх кривило тасмне страждання. Голос у нього був чистий і приємний. Коли він відповідав уроки, то декламував вірші протяжно, карбуючи ритм, і це дуже смішило нас. На перервах він залюбки з нами грався; Александр був досить моторний, але вносив у ігри якийсь гарячковий запал і рухи сновиди, і це викликало у деякого з нас непереборну антипатію до нього. Його не любили, і він став би посміховиськом класу, якби ми не поважали його за відлюдькувату гордість і славу доброго учня. Хоч учився Александр не завжди рівно, він часто бував перший у класі. Кажали, що він розмовляє вночі і навіть блукає вві сні. Та жоден з нас не бачив цього на власні очі; адже ми були тоді в тому віці, коли сплять особливо міцно.

У мене Александр довго викликав скоріше подив, ніж прихильність. Випадково ми здружилися під час екскурсії нашого класу до абатства Мон-Сен-Мішель. Ми йшли

босоніж по піщаній косі, перекинувши через плече палиці, на які почепили свої черевики й клуночок з їжею, і співаючи на все горло. Ми пройшли потайним ходом і, кинувши клуночки біля гармат, сіли рядком на одну з тих старовинних залізних бомбард, що вже п'ять сторіч іржавіють під дощем і морськими бризками. Отоді, переводячи погляд з сірого каміння на небо і гойдаючи босими ногами в повітрі, Лемансель звернувся до мене: «Хотів би я жити в часи війн і бути рицарем. Я захопив би дві гармати... ні, двадцять гармат... сто гармат... ні, я захопив би всі гармати у англійців! Я сам бився б біля потайного ходу. А над головою у мене витав би білою хмаринкою архистратиг Михайл».

Ці слова і тон, яким він їх проказав, ніби проспівав, глибоко мене вразили. Я відповів йому: «А я був би твоїм зброєносцем. Ти мені дуже подобаєшся, Леманселю, хочеш бути моїм другом?» Я простяг йому руку, і він її урочисто потис.

Учитель наказав нам повзуватися, і наш невеличкий загін почав видиратись по крутій і вузькій дорозі, що вела в абатство. На півдорозі, біля смоковниці, що зіп'ялась на скелю, ми побачили хатинку, де Тіфанія Рагенель, вдова Бертрана дю Гесклена, жила в небезпечному сусідстві з морем. Житло це було таке тісне, що не вірилося, щоб там міг хтось мешкати. Певне, покійна Тіфанія була зовсім невеличка бабуся, ба навіть свята, що жила самим духовним життям. Лемансель розкрив обійми, ніби хотів прийняти в них святу хатинку, а потім став на коліна і почав цілувати каміння, не звертаючи уваги на сміх товаришів, які, розбешкетувавшись, почали жбурляти в нього грудками. Не буду розповідати, як ми розглядали келії, монастир, його зали і каплицю. Лемансель, здавалося, нічого не бачив. Та й згадую я про цей епізод лише для того, щоб показати, як почалася наша дружба.

Вночі в дортуарі я прокинувся від чийогось шепоту: «Тіфанія не вмерла». Я протер очі й побачив біля себе Леманселя в самій сорочці. Я гримнув на нього, прогнав від себе і знову заснув, забувши його химерні слова.

Від того дня я почав багато краще розуміти характер нашого товариша і виявив у ньому таку нестримну гордість, про яку доти й гадки не мав. Не здивую вас, коли скажу, що в п'ятнадцять років я був абиякий психолог, та й гордість Леманселя була ледь вловима і не одразу впадала в очі. Вона обмежувалась далекими примарними

мріями і ніколи не набувала зримих форм. Та водночас вона надихала всі почуття мого товариша, і нею були пройняті всі його примхливі й непослідовні думки.

Під час канікул, невдовзі після нашої прогулянки до Мон-Сен-Мішеля, Лемансель запросив мене на один день у Сен-Жюльєн до маєтку своїх батьків. Мати відпустила мене неохоче: від міста до Сен-Жюльєна шість кілометрів. У неділю, з самого ранку, надягнувши білий жилет і гарну блакитну краватку, я вирушив до мого приятеля.

Александр чекав мене на порозі будинку, всміхаючись ясною дитячою усмішкою. Він узяв мене за руку і повів до «зали». Напівміський, напівсільський будинок був і не вбогий, і не занедбаний. Та все ж, коли я ввійшов, моє серце стислося боляче — на мене ввійшло глухою тишею й невимовним смутком. У «залі» біля вікна, завіски на якому були ледь відгорнені, так ніби хтось тільки-но боязко й цікаво визирав надвір, стояла жінка. Вона видалася мені зовсім старою, та я не міг би поручитися, що вона справді була така стара, як здалося з першого погляду. Вона була худа й жовта, очі її в глибоких чорних западинах гарячково блищали з-під червоних повік. Хоча було літо, вся вона куталась у темний вовняний одяг. А найдужче здивував мене тонкий металевий обруч, що, ніби діадема, стискав її скроні.

«Це моя матуся, — сказав Лемансель. — У неї мігрень».

Пані Лемансель привіталась до мене жалібним голосом і, помітивши, певне, як здивовано я поглядаю на її чоло, сказала з усмішкою:

«Не дивуйтесь, юначе, у мене на голові зовсім не корона; це магнітний обруч від головного болю».

Та, поки я обмірковував, як краще відповісти, Лемансель потяг мене до саду, де ми побачили якогось лисого чоловічка, що нечутно, мов привид, дріботів по доріжках. Здавалося, що його ось-ось зідме вітром, такий він був тендітний і хирлявий. Боязкі рухи, довга жиллава шия, яку він весь час витягав уперед, маленька, як кулачок, голівка, схилена набік, косий погляд очей, хода, ніби з підскоком, коротенькі ручки, підняті, ніби крила, — все це робило його якимось особливо й дивно схожим на обскубаного птаха.

Мій товариш пояснив мені, що це його татусь і що не треба його затримувати, хай собі йде до курника, там він проводить весь час, навіть уже й з людьми відвик розмовляти. Поки Александр говорив, його батько зник, і

враз ми почули радісне кудкудакання: пан Лемансель був серед свого товариства.

Поки ми ходили по саду, Лемансель застеріг мене, що зараз за обідом я побачу його бабусю, і додав, що, зрештою, вона добра старенька, тільки не треба дуже прислухатися до того, що вона казатиме, бо у неї трохи розладнаний розум. Потім він повів мене до гарненької альтанки, і, почервонівши, прошепотів мені на вухо:

«Я написав вірша про Тіфанію Рагенель. Я прочитаю його тобі іншим разом. От побачиш!»

Подзвонили до обіду. Ми повернулися до «зали». Слідом за нами ввійшов і пан Лемансель-батько з повним кошиком яєць.

«Вісімнадцять за ранок»,— прокудкудакав він.

Подали дуже смачний омлет. Обабіч мене сиділи пані Лемансель з діадемою на голові — вона весь час зітхала — та її мати, стара нормандка з круглими щічками, без жодного зуба, тому вона всміхалася лише очима. Вона здалася мені досить симпатичною. Поки ми їли смажену качку і курча під білим соусом, старенька розважала нас цікавими розповідями, і я не помітив, щоб розум її був хоч трішечки розладнаний, як казав онук. Навпаки, вона здалася мені душею дому.

Після обіду ми перейшли до невеличкої вітальні з оббитими жовтим плюшем горіховими меблями. На каміні між двома свічниками красувався фігурний годинник. Під скляним ковпаком годинника на чорній підставці лежало червоне яйце. Сам не знаю чому, я почав його пильно розглядати. Дітям властива така нез'ясовна цікавість. До речі, слід сказати, що яйце було чудового, зовсім незвичайного кольору. Воно не було нітрохи схоже на ті бурюваті крашанки, що їх фарбують буряковим соком на великдень і що ними захоплюються дітлахи перед розкладками продавців фруктів. Воно було пурпурове, як імператорська порфіра. З властивою моєму вікові неделікатністю я не втримався, щоб не спитати про нього.

Пан Лемансель-батько відповів мені чимсь на зразок кукурікання, що було ознакою його захвату.

«Ви, мабуть, вважаєте, юначе, що це яйце пофарбоване,— сказав він.— Зовсім ні. Його знесла таким, як ви бачите, моя цейлонська курочка. Це незвичайне яйце».

«Не забудь сказати, друже мій,— додала пані Лемансель скорботним голосом,— що вона знесла його якраз у той день, коли народився наш Александр».

«А так, так!» — притакнув пан Лемансель.

Та бабуся мого приятеля лукаво поглядала на мене і, сміхаючись старечими вустами, робила знаки, щоб я не вірив.

«Гм! Буває, що кури сидять і не на своїх яйцях, та ще трапляється — який-небудь пройдисвіт сусід...»

Онук розлючено перебив її. Він зблід, руки в нього тремтіли.

«Не слухай її! Годі! Не слухай її! — крикнув він. — Я ж тобі казав...»

«А так, так!» — кудкудакнув пан Лемансель, скося зиркнувши круглим оком на пурпурове яйце.

Дальші наші стосунки з Александром Леманселем не варті уваги. Він часто говорив мені про свої вірші, присвячені Тіфанії, але так їх ніколи й не показав. А втім, невдовзі я зовсім з ним розлучився. Мати послала мене до Парижа продовжувати навчання. Там я склав два іспити на ступінь бакалавра і вступив на медичний факультет. Коли я працював над докторською дисертацією, мати написала мені, що Александр тяжко хворів і після гострої кризи став незвичайно лякливий і підозріливий, хоча й зовсім сумирний, і що, незважаючи на погане здоров'я та розумовий розлад, він виявив неабиякі здібності до математики. Це мене зовсім не здивувало. Скільки вже разів, вивчаючи хвороби центральної нервової системи, я згадував свого сен-жюльєнського товарища і мимоволі передрікав загальний параліч цьому нещасному синові матері з постійною мігренню і батька-мікроцефала.

Спочатку здавалося, що я помилився. Як мені сповіщали з Авранша, Александр Лемансель з літами видужав і виявив блискучі здібності. Він з великим успіхом студіював математику і навіть послав до Академії наук своє вирішення кількох нерозв'язаних рівнянь, яке визнали цілком правильним і витонченим. Робота поглинала весь його час, і він писав мені рідко. Листи його були щирі, ясні, логічні, в них не було нічого такого, до чого б міг присікатися найскептичніший невропатолог. Та згодом наше листування припинилось, і десять років я нічого про нього не чув.

Отож я був украй здивований минулого року, коли слуга подав мені візитну карточку Александра Леманселя й сказав, що той чекає у вітальні. Тоді я саме обговорював досить важливу професійну справу з одним із моїх колег. Та все ж, вибачившись, я попросив колегу зачекати

мене хвильку в кабінеті, а сам кинувся привітатись із шкільним товаришем. Александр дуже постарів, він був лисий, блідий і страшенно худий. Я взяв його під руку й провів до вітальні.

«Радий, що бачу тебе,— сказав він.— Нам треба багато про що поговорити. Мене жорстоко переслідують. Та я не з боязких, я завзято боротимусь і переможу моїх ворогів!»

Його слова мене дуже занепокоїли, як занепокоїли б вони на моєму місці будь-якого іншого невропатолога.

Я розпізнав у них симптом душевної недуги, що загрожувала моєму товаришеві за фатальним законом спадковості; хвороба, певно, тільки тимчасово затаїлась.

«Неодмінно про все поговоримо, друже,— сказав я.— Посидь тут трохи. Ось тільки закінчу одну справу і зразу повернуся. А щоб не нудитися, візьми подивись яку-небудь книжку».

Ви ж самі знаєте, як багато в мене книжок: у вітальні тільки в трьох шафах червоного дерева стоїть близько шести тисяч томів. І треба ж було, щоб мій нещасний товариш узяв саме ту книжку, яка могла принести йому лихо, і розгорнув її саме на тій згубній сторінці? Я ще якихось двадцять хвилин говорив з колегою, а попрощавшись з ним, повернувся до вітальні, де залишив Лемансея. Бідолаха був у жахливому стані. Він бив кулаками по розгорненій книжці, що лежала перед ним,— я одразу впізнав переклад «Історії імператора Августа»,— і голосно повторював речення Лампрідія: «В той день, коли народився Александр Север, курка його батька знесла червоне яйце — провісник імператорської порфіри, що судилася новонародженому».

Збудження Александрове було близьке до шаленства. На губах у нього біліла піна. Він кричав:

«Те саме яйце! Яйце, знесене в день мого народження! Я імператор. Я знаю, що ти хочеш мене вбити. Не підходь, душогубе!»— Він метався по кімнаті. Потім раптом повернувся до мене, широко розкривши обійми, і заволав: «Друже мій! Давній мій товаришу! Прости мене всього, чого схочеш!.. Імператор... Так... Імператор... Батько не помилявся... Оце пурпурове яйце... Я маю стати імператором... Лиходію! Як ти наважився ховати від мене цю книжку? Я жорстоко покараю тебе за державну зраду... Я імператор! Так, імператор! Я повинен ним стати. Це мій обов'язок. Негаймо!..»

Він пішов. Марно намагався я втримати його. Він виврався й утік. Все, що було потім, ви знаєте. В усіх газетах писалося, як, вийшовши від мене, він купив револьвер і застрелив вартового, який заступив йому вхід до Блісейського палацу.

Так речення, написане латинським істориком десь у четвертому сторіччі, через цілих п'ятнадцять сторіч призвело до смерті ні в чому не винного французького солдата. А тепер спробуйте розплутати складний клубок причин та наслідків! І спробуйте, роблячи щось, із певністю сказати: «Я знаю, що роблю». Оце й усе, друже, що я хотів вам розповісти... Кінець цієї історії цікавить хіба що медичну статистику, його можна переказати в двох словах: Лемансея помістили до божевільні, де з півмісяця він бушував, а потім запав у цілковитий ідіотизм, супроводжуваний жахливою ненажерливістю: віп поїдав навіть віск для натирання паркету. Три місяці тому він задихнувся, вдавши губкою.

Лікар замовк і запалив цигарку. Помовчавши трохи, я сказав:

— Ви розповіли жахливу історію, докторе!

— Так, історія жахлива, одначе правдива,— відповів він.— Я не відмовився б від чарочки коньяку.

Перламут-
рова
скринька

Переклади *Галина Венгренівська* та *Марія Венгренівська*

ПРОКУРАТОР ІУДЕЇ

Л. Елій Ламія народився в Італії у вельможній родині, але, ще не скинувши претексти, подався до афінських шкіл вивчати філософію. Потім він оселився в Римі і в своєму домі на Есквіліні вів бучне життя серед молодих гультяїв. Та його звинуватили в злочинних зносинах з Лепідом, дружиною консула Сульпіція Квіріна, визнали за винного, і Тіберій Цезар прирік його на вигнання. Тоді йому якраз пішов двадцять четвертий рік. За вісімнадцять років свого вигнання він об'їздив Сірію, Палестину, Каппадокію, Вірменію, довго жив в Антіохії, Цезареї, Єрусалимі. Коли по смерті Тіберія імператором став Гай, Ламія дістав дозвіл повернутися до Рима; йому навіть віддали частину його майна. Поневіряння зробили його мудрим.

Він уникав будь-яких зносин з жінками непевної поведінки, не клопотався про посади, був байдужий до почесностей і самотньо жив у своєму домі на Есквіліні. Описуючи все, що він бачив цікавого під час своїх далеких мандрівок, він, як сам казав, обертав спогади про колишні злигодні на розвагу. Отак мирно працюючи і розмірковуючи про Епікурові твори, він трохи з подивом, а трохи з сумом помітив, що наближається старість. На шістдесят другому році життя, коли йому надто вже почав дошкуляти ревматизм, він поїхав на води в Байї. Узбережжя, таке миле колись для морських ластівок, часто відвідували тоді багаті й жадібні до втіх римляни. Вже цілий тиждень Ламія жив самотньо, без жодного приятеля серед їхньої блискучої юрби, коли це одного разу, по обіді, будучи в доброму гуморі, він вирішив зійти на пагорби, що, ніби

вакханки, убралися виноградними гронами й дивилися на хвилі затоки.

Діставшись до вершини, він сів біля стежки під сосною й замилювався прегарним краєвидом. Ліворуч від нього аж до кумських руїн мріли голі Флегрейські поля. А праворуч Місенський мис устромляв свою гостру острогу в Тірренське море. Унизу, далі на захід, багате місто Байї, зграбно вигнувшись уздовж узбережжя, розгортало свої сади, вілли, обставлені статуями, портики, мармурові тераси на березі синього моря, де вигравали дельфіни. Вдалині, по той бік затоки, на узбережжі Кампанії, яке золотило вечірне проміння, вилискували покрівлі храмів серед темної зелені лаврових гаїв Позіліпо, а ген на обрії всміхався Везувій.

З-під складок тоги Ламія витяг сувій пергаменту, де написано було «Трактат про природу», вмовстився на землі й почав читати. Та ось вигуки раба попередили його, що треба підвестись і дати дорогу ношам — їх несли вузькою стежкою поміж виноградниками. Ноші були відкриті, і коли вони наблизились до нього, Ламія побачив на них огрядного старого, що лежав на подушках і, схиливши голову на руку, поглядав навкруги похмуро й гордовито. Орлиний ніс нависав йому на губи, а під ними випиналося могутнє підборіддя.

Те обличчя відразу здалося Ламії знайомим. Але якусь хвилю він не міг пригадати, хто ж це. А тоді раптом здивовано і радісно кинувся до нош.

— Понтію Пілате!— вигукнув він.— Хвала богам, я ще раз тебе побачив.

Старий, зробивши рабам знак зупинитись, пильно придивився до чоловіка, що його вітав.

— Любий Понтію!— провадив той.— За двадцять років моє волосся посивіло, а щоки зморщились, тому ти й не пізнаєш свого Елія Ламію.

Почувши це ім'я, Понтій Пілат зійшов з нош так хутко, як тільки дозволяли йому літа й поважна постава. І двічі обняв Елія Ламію.

— Повір, що мені дуже приємно тебе знову бачити,— промовив він.— Ти нагадуєш мені про ті давні дні, коли я був прокуратором сірійської провінції Іудеї. Тридцять років минуло відтоді, як я вперше тебе побачив. Це було в Цезарей, де ти нудився у вигнанні. Мені приємно було тебе трохи розважити, і ти, Ламіє, по-приятельському поїхав зі мною до сумного Єрусалима, де іудеї завдавали

мені стільки прикrostі. Більш як десять років ти був мені за гостя й приятеля, і вдвох ми розмовляли про Вічне місто, ми разом утішали себе: ти в своєму нещасті, а я в своїй величі.

Ламія знову обняв його.

— Ти згадав не про все, Понтію. Хіба не пам'ятаєш, як ти використав своє довір'я в Ірода Антипи, щоб допомогти мені, і як щедро розкривав ти мені свій гаманець.

— Не згадуймо про це,— відповів Понтій,— адже, повернувшись до Рима, ти одразу прислав мені зі своїм вільновідпущеником стільки грошей, що винагородив мене з надлишком.

— Понтію, я не можу віддячити тобі ніякими грішми. Але скажи мені, чи здійснили боги твої бажання? Чи здобув ти щастя, якого ти гідний? Розкажи мені про свою родину, достаток, здоров'я.

— Я перебрався до Сіцилії, де в мене є земля, і там сію і продаю хліб. Старша моя донька, моя люба Понтія, овдовівши, живе зі мною і провадить моє господарство. Хвала богам, мій розум ще не втратив сили і пам'ять анітрохи не ослабла. Та старість завжди тягне за собою безліч хвороб. Мене тяжко мучить подагра. І я оце шукаю на Флегрейських полях ліків від своєї недуги. Тут із розпеченої землі вночі вихоплюється полум'я й підіймається ядуча сірчана пара; кажуть, що вона втишує біль і повертає гнучкість суглобам. Принаймні так запевняють лікарі.

— Хай же ти, любий Понтію, справдиш це на собі! Але, всупереч подагрі й усім мукам від неї, ти здаєшся моїм однолітком, хоч насправді старший за мене на десять років. У тебе ще залишилося стільки сили, скільки в мене й не було,— і я радію, що бачу тебе такого здорового. Так чом же ти, любий мій, так рано відмовився від громадських обов'язків? Чому, покинувши правити Іудеєю, оселився в своїх сіцилійських володіннях, ніби у добровільному вигнанні? Розкажи мені, як тобі жилося відтоді, коли ми з тобою розлучилися. Ти збирався придушити повстання самаритян, коли я виїхав до Каппадокії, де сподівався заробити, розводячи коней і мулів. З того часу я тебе більше не бачив. Як закінчився твій похід? Розкажи мені, бо все, що було з тобою, мене цікавить.

Понтій Пілат сумно похитав головою:

— До державної служби схилили мене природне поклонання й почуття обов'язку, і виконував я її не тільки сумлінно, а й любовно. Та мене безупинно переслідувала

ненависть. Інтриги і наклепи зломали моє життя в самому розквіті й висушили ті плоди, що воно мало дати. Ти питав мене про повстання самаритян. Сядьмо тут на горбочку, і я коротко розповім тобі все. Ці події так виразно стоять у мене перед очима, ніби вони відбулися вчора.

Якийсь плебей, наділений могутнім красномовством, — а таких у Сирії багато, — намовив самаритян зібратися на горі Гарізім, що вважається там священною; він обіцяв їм показати священні посудини, заховані там якимсь героєм чи, скоріше, місцевим богом, на ім'я Мойсей, за прадавніх часів Евандра та нашого батька Енея. На цей заклик самаритяни повстали. Але мене вчасно про це повідомили, і я, щоб їх випередити, наказав загонам піхоти зайняти гору, а кінноту розмістив охороняти підступи до неї.

Такі запобіжні заходи були конче потрібні, бо повстанці вже обложили містечко Тірахабу біля підніжжя гори Гарізім. Я легко їх розігнав і придушив повстання, тільки воно почалося. Потім, щоб дати науку іншим і уникнути багатьох жертв, я звелів стратити ватажків заколоту. Але ти знавш, Ламіє, в якій суворій залежності тримав мене проконсул Вітеллій; керуючи Сирією не на користь Римові, а на шкоду йому, він гадав, що провінції Римської імперії даються тотрархам як маєтки. Найвизначніші з самаритян, повні ненависті до мене, пішли до нього скаржитися. Як їх послухати, то вони й на думці не мали бунтувати проти Цезаря. Це я сам підбив їх до бунту, і зібралися вони довкола Тірахаби лише для того, щоб боронитися від мого насильства.

Вітеллій вислухав їхні скарги і, доручивши правити Іудеєю своєму приятелеві Марцеллу, наказав мені їхати і виправдовуватись перед імператором. З серцем, сповненим болю і образи, вирушив я в путь на кораблі. Коли я пристав до італійських берегів, Тіберій, знеможений літами та тягарем імператорської влади, раптово помер на острівці Місенському мисі, що скелі його видно звідси у вечірній імлі. Я спробував знайти справедливість у Гаю, його наступника, — він мав гострий розум і добре знався на сирійських справах. Але подивуйся разом зі мною, Ламіє, зі злої долі, що вперто бажає моєї загибелі!.. Саме тоді Гай тримав у Римі біля себе іудея Агріппу, свого приятеля, друга дитячих літ, якого він любив над усіх. А Агріппа прихильно ставився до Вітеллія, бо той був ворогом Антипи, якого Агріппа ненавидів. Імператор піддався на вмовляння свого улюбленого азіата і відмовився

навіть вислухати мене. Тож довелось мені знести таку незаслужену неласку. Сповнений гіркої образи, ковтаючи сльози, подався я на свої сіцилійські землі, де міг би вмерти з нудьги, якби моя люба Понтія не приїхала втішити свого батька. Я взявся до хліборобства і вирощую найдородніше колосся в усій провінції. Тепер життя моє скінчене. Майбутнє розсудить мене з Вітеллієм.

— Понтію,— відповів Ламія,— я певен, що з самаритянами ти повівся так, як підказав тобі твій прямий розум та інтереси Риму. Але чи не піддався ти й у цьому ділі тому запалові відваги, що раз у раз тебе захоплював? Ти ж пам'ятаєш, що в Іудеї мені не раз траплялося радити тобі бути лагідним і милосердним, хоч я був молодший за тебе й мав би бути запальніший.

— Лагідність до іудеїв!— вигукнув Понтій Пілат.— Хоч ти й жив серед них, погано ти знаєш цих ворогів роду людського. Вони всі пихаті й ниці, вони поєднують у собі ганебне боягузтво з непереможною впертістю й не варті ані любові, ані ненависті. Мій розум, Ламіє, виховано на правилах божественного Августа. Вже тоді, коли мене призначили прокуратором Іудеї, велич римського генія панувала над землею. Проконсули більше не багатіли коштом провінцій, як бувало за часів нашого внутрішнього безладдя. Я знав свій обов'язок і пильнував, щоб усе робилося мудро й помірковано. Хай боги будуть мені за свідків: я наполягав тільки на лагідності. Та що дали ці доброзичливі думки? Ти бачив мене, Ламіє, тоді, коли на початку мого врядування вибухнув перший заколот. Чи варто тобі нагадувати обставини? Цезарейська залога розташувалася на зиму в Єрусалимі. На прапорах легіонерів було зображення Цезаря. Саме це й образило єрусалимців, які зовсім не визнавали божественності імператора (наче якщо вже треба скорятися, то не однаково кому — богів чи людині).

Їхні первосвященники прийшли до трибуналу і почали з чванливою покорою просити мене, щоб я звелів винести прапори зі священного міста. Я відмовився зробити це, шануючи божественність Цезаря і велич імперії. Тоді чорний люд, приставши до священства, оточив преторію і почав вигукувати благання й погрози. Я наказав солдатам скласти списи в піраміди перед вежею Антонія і, озброївшись різками, як кліктори, розігнати зухвалу юрбу. Та іудеї ніби не відчували ударів, вони все заклинали мене, а запеклі, лягаючи на землю, підставляли себе під

удари і вмирили не опираючись. Ти був тоді свідком мого приниження, Ламіє. За Вітеллієвим наказом я мусив відіслати прапори до Цезареї. Такої ганьби я справді не заслужив. Присягаюсь перед лицем безсмертних богів, що ні разу під час мого врядування не порушив я ні справедливості, ні законів. Але я вже старий. Моїх ворогів і напасників немає на світі. Я помру, не помстившись. Хто захищатиме пам'ять про мене?

Він зітхнув і замовк. Ламія відповів:

— Наймудріше — не боятись непевного майбутнього й не покладати на нього надій. Що нам з того, як люди думатимуть про нас? Ми не маємо ні свідків, ні суддів, крім себе самих. Збережи, Понтію Пілате, віру в своє чисте сумління. Удовольнися тим, що ти сам себе шануєш і що тебе шанують твої друзі. Зрештою, й не можна керувати народами самою тільки лагідністю. Милосердя до роду людського, як то радить філософія, має мало спільного із вчинками державних діячів.

— Годі про це, — сказав Понтій. — Сірчані випари, що піднімаються з Флегрейських полів, помагають краще, коли виходять із землі, ще теплої від сонячного проміння. Мені треба поспішати. Прощавай. Та коли вже я зустрів давнього друга, то хочу скористатися з цього щасливого випадку. Елію Ламіє, зроби мені ласку, приходи завтра до мене вечеряти. Дім мій стоїть над морем, на околиці міста, коло Місени. Ти легко пізнаєш його по портику, де зображено Орфея, що чарує звуками своєї ліри тигрів та левів. До завтра, Ламіє, — сказав він ще раз, сідаючи в ноші, — завтра ми поговоримо про Іудею.

Наступного дня Ламія прийшов вечеряти до Понтія Пілата. Тільки два ложка чекали на гостей. На столі, накритому без розкоші, але достойно, стояли срібні тарелі з жайворонками в меду, дроздами, лукрінськими устрицями й сіцилійськими міногами. За вечерею Понтій і Ламія розпитували один одного про свої хвороби, довго описували симптоми цих хвороб та різні ліки, які їм порадили. Потім, потішившись разом з того, що випадок звів їх у Байях, вони почали вихвалити красу цього узбережжя і його цілюще повітря.

Ламія захоплювався вродливими куртизанками, які гуляли по березі, обтяжені золотом, у довгих покривалах, вигаптуваних варварами. Та старий прокуратор нарікав

на пиху, через яку за нікчемні камінці і павутиння, виткане людськими руками, римські гроші віддають чужинцям і навіть ворогам імперії. Потім розмова торкнулася величезних споруд, зведених в країні, того ж таки довжелезного мосту, що Гай наказав перекинути між Байями й Пучеолами, каналів, проритих Августом, щоб морська вода лилася в Авернське та Лукрінське озера.

— І я теж,— сказав Понтій зітхаючи,— хотів розпочати великі споруди для громадського добра. Коли я, на своє лихо, взявся правити Іудеєю, то склав план акведука на двісті стадій, що повинен був удосталь постачити Єрусалимові чисту воду. Я вивчив усе: і висоту рівня води, і товщину опор, і нахил бронзових жолобів, від яких відходять розподільні труби,— я сам усе обчислив за вказівками майстрів. Я готував правила користування водою, щоб ніхто не міг брати води більше, ніж дозволено. Підшукали будівничих та робітників. Я наказав розпочинати роботи. Та єрусалимці, замість радіти зі спорудження цього акведука, що на могутніх арках мав принести до їхнього міста разом з водою здоров'я, зчинили лемент. Збираючись величезними юрбами, волаючи про блюзнірство й нечестя, вони нападали на робітників і розкидали каміння з фундаменту. Чи можеш ти собі уявити, Ламіє, мерзенніших дикунів? Проте Вітеллій став на їх бік, і мені було наказано припинити роботи.

— Це ще хтозна,— мовив Ламія,— чи слід дбати про добробут людей, якщо вони цього не хочуть.

Понтій Пілат провадив далі, не слухаючи його:

— Яке божевілля — відмовитись від акведука! Та іудеям ненависне все, що йде від римлян. Для них ми — нечисті істоти, і сама наша присутність їх ображає. Ти знаєш, що вони не наважувалися зайти до преторії, боячись опоганитися, і мені доводилось розглядати громадські справи просто неба, на отих мармурових плитах, по яких ти не раз ходив.

Вони нас бояться і зневажають. Та чи Рим не піклується про народи, наче мати, і хіба ті народи не спочивають, усміхаючись, ніби діти, на його величних грудях? Орли наші рознесли мир і свободу на весь світ. Бачачи в переможених тільки друзів, ми залишаємо, забезпечуємо завойованим народам їхні звичаї і закони. Адже Сирія, що раніше стогнала від міжусобних чвар, зазнала спокою і ясних днів лише після того, як Помпей скорив її. Рим міг би оцінювати свої добрі діяння на золото, та хіба

торкнувся він тих скарбів, якими переповнені варварські храми? Хіба пограбував він богиню-матір у Песінунті, Юпітера в Морімені та Кілікії чи іудейського бога в Єрусалимі? Антіохія, Пальміра та Апамея, спокійні, вже не тремтячи за свої багатства й не боячись нападів арабів з пустелі, зводять храми на честь римського генія та божественного Цезаря. Тільки іудеї ненавидять нас і зневажають. З них треба примусом стягати податки, і вони вперто відмовляються служити у війську.

— Іудеї міцно тримаються своїх давніх звичаїв,— відповів Ламія.— Вони мали підозру,— гадаю, що безпідставну,— ніби ти хочеш скасувати їхні закони і змінити їхні звичаї. Не ображайся, Понтію, коли я скажу тобі, що ти не завжди діяв так, щоб розвіяти цю хибну підозру. Тобі мимоволі подобалося збуджувати їхній неспокій, і я не раз бачив, як ти виказував перед ними свою зневагу до їхніх вірувань та релігійних обрядів. А найтяжче ти їх образив, коли звелів легіонерам стерегти у вежі Антонія первосвященицьке вбрання та прикраси. Треба визнати, що, хоча іудеї й не піднеслися, як ми, до розуміння божественного, їхні вірування викликають пошану своєю давністю.

Понтій Пілат знизав плечима.

— Вони просто не мають виразного уявлення про природу богів,— мовив він.— Вони поклоняються Юпітерові, не даючи йому ні справжнього імені, ні образу. Вони навіть не шанують його в подобі каменю, як це роблять деякі азіатські народи. Вони нічого не знають ні про Аполлона, Нептуна, Марса, Плутона, ні про жодну богиню. Але мені здається, що колись у давнину вони поклонялися Венері, бо ще й тепер їхні жінки приносять у жертву голубів. І ти знаєш так само добре, як і я, що під портиками їхніх храмів сидять торговці й продають по парі жертовних голубів. Одного разу мені навіть сказали, що якийсь божевільний поперекидав клітки і повиганяв торговців із храму. Первосвященики скаржились на це, як на блюзнірство. Я гадаю, що цей звичай приносити в жертву голубок було запроваджено на честь Венери. Чому ти смієшся, Ламіє?

— Я сміюся, бо у мене в голові майнула чудна думка,— відказав Ламія.— А що як колись іудейський Юпітер з'явиться в Римі і переслідуватиме тебе своєю ненавистю? Чом би й ні? Адже Азія і Африка дали нам чимало богів. В Римі поставлено храми на честь Ізиди та

собакоголового Анубіса. На роздоріжжях, ба навіть на іподромах ми бачимо статуї сірійської Доброї богині, що їде верхи на ослі. А хіба ти не знаєш, що за правління Тіберія один молодий вершник перебрався єгипетським рогатим Юпітером і таким чином домогся прихильності однієї вельможної пані, занадто побожної, щоб у чомусь відмовити богам? Гляди, Понтію, щоб безликий іудейський Юпітер не причалив якось до Остії!

На саму лише думку, що з Іудеї може прийти якийсь бог, на суворому обличчі прокуратора промайнула усмішка. Потім він поважно відповів:

— Як можуть іудеї нав'язати свій священний закон іншим народам, коли вони самі весь час гризуться, не знаючи, як його тлумачити? Вони поділились на двадцять ворожих одна одній сект, і ти бачив, Ламіє, як із сувоями в руках вони лаяли і тягали за бороди один одного на міських майданах; ти бачив, як перед храмами вони на знак скорботи рвали на собі брудну одежу, оточивши якогось нещасного божевільного пророка. Вони не розуміють, що можна мирно, зі спокійним серцем сперечатися про божественне, хоча воно туманне і невизначене, бо природу безсмертних від нас приховано і ми не можемо її пізнати. Та я все ж гадаю, що вірити в божественне провидіння мудро. А іудеї не мають філософії і не терплять розбіжності поглядів — навіть більше, вони засуджують до найтяжчої кари тих, хто думає про богів не так, як велить їхній закон. А що з того часу, як римський геній панує над ними, смертні вирoki їхніх судів стали набирати сили лише після згоди проконсула чи прокуратора, вони раз у раз вимагали від римської влади затвердити їхні зловісні присуди; вони оточували преторію, з галасом вимагаючи смерті засудженого. Сотні разів вони збігалися юрбою — багаті й бідні, на чолі з первосвященниками, мов несамовиті, облягали моє крісло зі слонової кістки, смикали мене за поли тоги, за ремінці сандалів, благаючи й вимагаючи від мене смерті якомусь бідоласі, чийого злочину я не розумів — просто він був такий самий божевільний, як і ті, хто його звинувачував. Та що я кажу — сотні разів! Таке бувало щодня, щогодини. І все ж я повинен був виконувати їхній закон так само, як наш, бо Рим настановив мене не руйнувати, а підтримувати їхні звичаї, тримаючи в одній руці суддівський жезл, а в другій сокиру. Спочатку я намагався умовити

їх, силкувався вирвати нещасні жертви з їхніх рук. Та моя лагідність ще дужче дратувала їх, вони клекотіли довкола мене, мов яструби, що б'ють крильми і клацають дзьобами, вимагаючи здобичі. Їхні первосвященики писали Цезарю, ніби я зневажаю їхній закон, а що Вітеллій підтримував їхні скарги, то я діставав сувору догану. Скільки разів мене поривало бажання послати в Тартар, як кажуть греки, і суддів, і злочинців!

Не подумай, Ламіє, що в мені промовляє безсила злість та старечий гнів на цей народ, який відняв у мене Рим і мій спокій. Але я передбачаю, що рано чи пізно цей народ доведе нас до останньої межі. Не маючи сили ним керувати, ми змушені будемо його знищити. Будь певен: настане день, коли вони, завжди непокірні, живлячи в своїй гарячковій уяві думку про бунт, повстануть проти нас так бурхливо, що гнів нумідійців та погрози парф'ян здадуться нам тоді дитячим вередуванням. Потаємно вони плекають безглузді надії і вперто мріють про нашу загибель. Та чи й може бути інакше, коли цей народ, вірячи віщуванням якогось пророка, чекає царя з їхнього племені, що правитиме всім світом? Цього народу ми не вгамуємо, його треба знищити. Треба доценту зруйнувати Єрусалим. І хоч я вже старий, та все ж сподіваюсь дожити до того дня, коли впадуть єрусалимські мури, полум'я знищить його будинки, їхніх мешканців порубають, а на місці храму простелеться гола земля. Отоді я буду відомщений до кінця.

Ламія спробував звернути розмову на більш мирний лад.

— Понтію,— мовив він,— я цілком розумію і твою давню ворожість, і твої похмурі передчуття. Звичайно, ті риси характеру іудеїв, які ти пізнав, не красять їх. Але я, живучи в Єрусалимі і спостерігаючи цей народ збоку та спілкуючися з ним, зустрічав у іудеїв приховані чесноти, яких ти не помітив. Я знав дуже лагідних іудеїв, які своїми простими звичаями та щирим серцем нагадували мені те, що наші поети розповідають про старого з Ебалії. І ти сам, Понтію, бачив, як прості люди, не називаючи свого імені, вмирили під киями твоїх легіонерів за справу, яку вони вважали справедливою. Таких людей ми не повинні зневажати. Я кажу так, бо в усякій справі треба знати міру й бути справедливим. Але признаюся, що й сам ніколи не почував особливої прихильності до

іудеїв. Зате іудейки мені дуже подобалися. Я був тоді молодий, і сірійки розпалювали в мені жагу. Їхні червоні уста, вологі очі, що блищать у сутіні, їхні глибокі погляди пронизували мене наскрізь. Тіло цих жінок, нарум'янених і набілених, намащених пахощами, духмяніє нардом та миррою і напрочуд ніжне.

Понтій нетерпляче вислухав цю хвалу.

— Я не з тих, що потрапляли у тенета іудеєнок,— промовив він,— та коли ти вже почав про це говорити, Ламіє, скажу тобі, що я ніколи не схвалював твоєї нестриманості. Коли раніше я не дуже наголошував тобі, що звести дружину римського консула — це тяжка провина, то тільки тому, що тебе за неї й без того жорстоко покарали. Шлюб у патриціїв вважається священним; це те, на чому тримається Рим. Що ж до любощів з рабнями та чужинками, то в цьому немає нічого страшного, тільки не можна попускати, щоб тіло призвичаїлось до цієї ганебної слабості. Не ображайся, коли я скажу, що ти занадто ревно молився вуличній Венері; а найбільше ганю я тебе за те, Ламіє, що ти не одружився по закону і не дав республіці нащадків, як годиться кожному доброму громадянину.

Але вигнанець Тіберія вже не слухав старого урядовця. Вихиливши келих фалернського вина, він усміхався незримому образу.

Помовчавши хвилю, він почав дуже тихо, поволі підвищуючи голос:

— Як млосно танцюють сірійські жінки! Колись у Єрусалимі я знав одну іудейку,— вона танцювала в якомусь вертепі, при світлі чадного світильника, на брудному килимі, і, танцюючи, зводила руки, щоб ударити в цимбали. Вона танцювала, вигинаючи стан, закинувши голову, ніби знемагаючи під вагою своїх рудих кіс, з очима, сповненими жаги, палка, млосна і гнучка. Сама Клеопатра поблідла б перед нею з заздрощів. Мені подобався її дикий танець, її трохи хрипкий, а проте такий ніжний спів, і пахощі ладану, що йшли від неї, і той напівсон, що в ньому вона, здавалось, жила. Я ходив за нею скрізь, я зміщувався з огидним натовпом солдатів, штукарів та митарів, що її оточував. Та одного дня вона зникла, й більше я її не бачив. Я довго розшукував її по непевних вуличках та шинках. Відвикнути від неї було тяжче, ніж від грецького вина. Через кілька місяців я випадково

дівнався, що вона пристала до купки чоловіків та жінок, які йшли за одним молодим галілейським чудотворцем. Він називав себе Ісусом Назареєм¹, і згодом його розіп'яли на хресті, не знаю вже, за який злочин. Чи пам'ятаєш ти цього чоловіка, Понтію?

Понтій Пілат насупив брови і потер рукою лоба, ніби людина, яка намагається щось пригадати. А помовчавши трохи, пробурмотів:

— Ісус? Ісус Назарей? Ні, не пригадую.

¹ Назарей — святий. В давніх виданнях ми зустрічаємо Ісуса з Назарета, та в I сторіччі християнської ери, здається, не існувало міста Назарета. (*Прим. автора*).

СХОЛАСТИКА

Морісові Спронку

В давні часи — у IV столітті християнської ери — молодий Іньюріоз, єдиний син одного з овернських сенаторів (так тоді називали знатних городян), попросив руки молодої дівчини на ім'я Схоластика — як і він, єдиної доньки сенатора. Йому дали згоду, і після вінчання Іньюріоз привів дружину в свій дім, де вона мала розділити з ним ложе. Але сумна Схоластика, відвернувшись до стіни, гірко заплакала.

— Скажи мені, що тебе тривожить? — спитав він її.

Та вона мовчала, і тоді він додав:

— Ім'ям Ісуса Христа, сина божого, закликаю тебе — поясни мені причину твоєї журби.

Тоді, повернувшись до нього обличчям, Схоластика сказала:

— Якщо я плакатиму все життя, то й тоді не стане мені сліз вилити безмежний смуток, що сповнює моє серце. Я дала обітницю зберегти незайманою слабку плоть мою і принести своє дівоцтво в дар Ісусові Христу. Горе мені, бо він відступився від мене, і я не можу здійснити того, чого так прагнула! Краще б не дожити мені до цього дня! Тепер, розлучена з моїм небесним мужем, що в нагороду обіцяв мені вічне блаженство, я стала дружиною смертного, і чоло моє, що його мали б вінчати троянди нетлінні, заквітчано — та ні, скоріше зганьблено — цими вже зів'ялими трояндами. Горе мені! Тіло моє, що перед лицем господа мало убраться в спітрахиль чистоти, несе на собі, як ненависний тягар, шлюбні шати. Чому перший день мого життя не став моїм останнім днем? О!

Я була б щаслива, якби змогла переступити поріг смерті, перше ніж устигла спожити хоч краплю материнського молока! Краще було б, якби ніжні поцілунки моїх годувальниць укрили мою труну! Коли ти простягаєш до мене руки, я думаю про долоні, пробиті цвяхами заради спасіння роду людського.

І вона гірко заридала.

Юнак відповів їй лагідно:

— Схоластико, у батьків наших, багатих та знатних, тільки й було дітей, що єдина донька — в твоїх, а в моїх — єдиний син. Вони вирішили поєднати нас і продовжити свій рід, боячись, щоб після їхньої смерті все добро не перейшло до когось чужого.

Та Схоластика сказала йому на це:

— Світ — ніщо; багатство — ніщо; та й саме це життя — ніщо. Хіба можна назвати життям очікування смерті? Живуть тільки ті, хто в вічному блаженстві впиваються світлом істини і заживають небесної радості злиття з богом.

Тоді на Іньоріоза зійшла благодать, і він скрикнув:

— Які солодкі, сповнені істини слова! Очам моїм відкрилося світло вічного життя. Схоластико, якщо ти хочеш дотримати своєї обітниці, то й я, твій чоловік, збережу цнотливість.

Майже втішена і вже всміхаючись крізь сльози, Схоластика сказала:

— Іньоріозе! Тяжко чоловікові принести таку жертву. Але якщо ми проживемо непорочно на цьому світі, я розділю з тобою дар, що його обіцяв мені муж мій і владика Ісус Христос.

На цих словах він перехрестився і сказав:

— Я зроблю так, як ти бажаєш.

Потім, узявшись за руки, вони заснули. І надалі розділяли вони подружнє ложе, зберігаючи незрівнянну цнотливість.

Через десять років випробування Схоластика померла.

За звичаєм того часу, прибрану в святкові шати, з відкритим обличчям, її перенесли до храму. Співаючи псалми, її супроводили всі жителі міста.

Упавши на коліна перед її труною, Іньоріоз промовив голосно:

— Господи Ісусе! Дякую тобі за те, що ти дав мені силу зберегти недоторканим твій скарб.

Тоді небіжчиця підвелася на своєму смертному ложі, всміхнулась і лагідно прошепотіла:

— Друже мій, навіщо ти кажеш те, про що тебе не питають?

І знову заснула вічним сном.

Іньоріоз теж невдовзі помер. Його поховали недалеко від Схоластики, в соборі св. Алліра. В першу ж ніч прегарний куц троянд виріс із труни його незайманої дружини і вкрив обидві могили своїми квітучими вітами. А другого ранку люди помітили, що троянди на обох могилах переплелися між собою. Побачивши в цьому знак святості блаженного Іньоріоза та блаженної Схоластики, священники Оверні закликали віруючих поклонитися цим могилам. Та в цій провінції, навершеній у християнство святими Алліром та Непотієм, ще траплялися язичники. Один з них, на ім'я Сільван, шанував джерела, де нібито жили німфи, вішав таблички на віти старого дуба і зберігав удома глиняні фігурки — зображення сонця та богинь-матерів. Причаївшись у листі дерев, бог садівництва оберегав його сад. Своє дозвілля на схилі життя Сільван присвятив складанню віршів. Він писав еклоги та елегії, трохи незграбні стилем, але досить вигадливі, і щоразу при нагоді вставляв у них рядки античних поетів. Відвідавши разом з натовпом віруючих могили Іньоріоза та Схоластики, добряга довго, захоплено дивився на куц троянд, що уквітчав обидві могили. Будучи по-своєму побожним, він також побачив у цьому небесний знак. Та чудо це він приписав своїм богам і був упевнений, що куц троянд розцвів волею Ерота.

«Бідна Схоластика! — подумав він. — Тепер, ставши безплотною тінню, вона шкодує за втраченою порою кохання і незвіданими насолодами. Троянди, що вирости з її праху і ніби говорять за неї, нагадують пам: «Кохайтеса, поки живете!» Чудо це вчить нас упиватися радощами життя, поки ще є час».

Так думає у простоті своїй цей язичник. З цього виводу він склав елегію, яку я зовсім випадково знайшов у публічній бібліотеці Тафаскона, на звороті титульного листа біблії XI століття, з поміткою: «З книг Мішеля Шаля, ФН, 7439, 17⁹-біс». Дорогоцінний папірець, що досі не привертав уваги вчених, нараховує вісімдесят чотири рядки, написані досить розбірливим меровінгським скорописом, який слід віднести до VII століття. Текст починається так:

Nunc piget; et quaeris, quod non aut ista voluntas
Tunc fuit ...¹

А закінчується словами:

Stringamus moesti carminis obsequio².

Я неодмінно опублікую текст повністю, як тільки розберу його до кінця. Я не маю сумніву, що пан Леопольд Деліль візьметься сам представити цей неоціненний документ в Академію написів.

¹ Соромно, і ти питаєш, що, крім цього бажання, було тоді...
(Лат.)

² Ми сумні, скуті велінням пісні (лат.).

ЖОНГЛЕР МАТЕРІ БОЖОЇ

Гастоніві Парісу

I

За часів короля Людовіка жив у Франції бідний жонглер родом з Комп'єна, на ім'я Барнабе; він ходив з міста до міста, показуючи штуки, що вимагали сили і спритності.

В дні ярмарків Барнабе розстеляв на людних майданах старий, витертий килимок, і жартами й дотепами, які він перейняв від одного дуже старого жонглера і в яких він ніколи нічого не змінював, скликав до себе дітей та цікавих, а тоді набирав найнеприродніших поз і примушував олов'яну тарілку балансувати у себе на носі.

Спочатку натовп дивився на нього байдуже.

Та коли, стоячи на руках донизу головою, він погами підкидав у повітря, а потім ловив шість блискучих мідних куль або, вигнувшись так, що потилиця його торкалася п'ят, надавав своєму тілу форми колеса і жонглював у цьому положенні дванадцятьма ножами, гомін захвату перебігав по натовпу глядачів і монети градом сипалися на килим.

Але, як і більшість людей, що живуть своїм талантом, Барнабе з Комп'єна насилу перебивався.

Заробляючи хліб у поті чола свого, він мусив терпіти набагато більше лиха, ніж призначено людині за гріхи праотця нашого Адама.

До того ж він не міг працювати стільки, скільки йому хотілося. Щоб показувати своє вміння, йому, — як деревам, щоб цвісти і родити плоди, — потрібне було сонячне тепло і денне світло. Отож узимку він був схожий на безлисте і мовби сухе дерево. Мерзла земля була сувора до жонглера. І, ніби та бабка, про яку розповідає Марія

Французька, він з настанням зимової негоди страждав від холоду і голоду. Але, щирий серцем, він терпляче зносив усі злигодні.

Барнабе ніколи не замислювався ні над походженням багатств, ні над нерівністю в становищі людей. Він твердо вірив: якщо цей світ поганий, то той, інший, неодмінно повинен бути хороший, і ця надія підтримувала його. Він не наслідував тих блюзнірів і безбожників, які продали свою душу дияволу. Ніколи не кляв він імені божого; він жив чесно і, хоч жінки в нього не було, ніколи не бажав жінки ближнього свого, бо жінка — ворог мужів сильних, як це доводить історія Самсона, розказана в святому письмі.

Правду кажучи, він і не думав про плотські бажання, і йому тяжче було відмовитись від келиха вина, ніж від жінок. Бо, хоч і стриманий від природи, все ж він у спеку любив промочити горлянку. Одне слово, це був чоловік добродішній, богобоязливий, безмежно відданий пресвятій діві.

Входячи до церкви, він завжди ставав навколішки перед образом богоматері і звертався до неї з такою молитвою:

«Царице небесна, не омини мене ласкою своєю, поки угодно богові, щоб я жив на землі, а коли я помру, даруй мені райське блаженство».

II

Та ось одного вечора, після дощового дня, коли Барнабе, несучи під пахвою свої кулі й ножі, загорнуті в старенький килимок, плентався сумний і зігнутий у пошуках якої-небудь клуні, щоб там переночувати не вечерявши, він побачив на дорозі ченця, що йшов у тому ж напрямку, і шанобливо привітався до нього. Далі вони пішли поруч, і між ними почалася розмова.

— Скажи, чоловіче, чого це ти вбраний в усе зелене? — спитав чернець. — Чи не для того, щоб удавати божевільного в якій-небудь містерії?

— Зовсім ні, святий отче, — відповів Барнабе. — Я звичайнісінький жонглер, і звать мене Барнабе. Кращого ремесла не було б у світі, якби мені вдавалося щодня попоїсти.

— Ти помиляєшся, друже Барнабе, — сказав чернець. — Нема нічого кращого, ніж бути ченцем. В монастирі слав-

лять у молитвах господя, пречисту діву і всіх святих, життя чернецьке — це ненастанна хвала богу.

Барнабе відповів:

— Святий отче, я визнаю, що говорив як неук. Мого звання не можна порівняти з вашим, і хоч не так воно легко танцювати, утримуючи палицю на кінчику носа, та ще й з монетою на її вершечку, це ніщо перед вашими ділами. Хотів би я, як ви, святий отче, цілими днями правити службу божу, а найбільше прославляти святу діву, бо її я найдужче шаную. Я залюбки відмовився б від мистецтва, що прославило мене у шестистах містах та селах від Суассона до Бове, щоб піти в монастир.

Ченця зворушила простота жонглера, а що був він не дурний, то відразу впізнав у Барнабе одного з тих людей доброї волі, про яких господь бог сказав: «Хай буде з ними мир на землі!» Тому він звернувся до нього з такими словами:

— Друже Барнабе, ходімо зі мною, я — настоятель і прийму тебе в свій монастир. Той, хто вів Марію Єгипетську в пустелі, поставив мене на твоїй дорозі, щоб вивести тебе на шлях спасіння.

Так Барнабе став ченцем. У монастирі, куди його прийняли, ченці особливо ревно шанували пресвяту діву; кожен уживав для її прославляння всіх знань і вміння, які йому дарував господь.

Сам настоятель писав книги, в яких за всіма правилами схоластичної науки звеличував чесноти божої матері.

Брат Маврикій вправною рукою переписував ці трактати на пергаменті.

Брат Александр прикрашував їх витонченими мініатюрами. На них він зображував царицю небесну на троні Соломоновому, біля підніжжя якого чатували чотири леви; довкола її увінчаної сйвом голови літало сім голубів, сім дарів святого духа: страх божий, благочестя, знання, сила, прозріння, розум і мудрість. Її оточувало сім золотокосих дів: Покора, Розсудливість, Самотність, Святобливість, Непорочність і Смиренність.

Біля її ніг дві маленькі, оголені, білі як сніг постати схилилися в молитві. То були душі, що благали — і, певна річ, даремно — її всемогутнього заступництва для свого спасіння.

На іншій сторінці брат Александр зображував Єву для порівняння з Марією, щоб можна було водночас бачити її гріх, і його спокуту, жінку принижену і звеличену діву.

В книзі цій можна було ще милуватися Криницею живої води, Джерелом, Лілеєю, Місяцем, Сонцем, Замкненим Вертоградом, про який мовиться в Пісні Пісень, Небесною брамою, Градом божим, і все то були символи пречистої діви.

Брат Марбод теж був одним з найніжніших дітей Марії.

Невтомно вирізьблював він з каменю її зображення, тож борода, брови і волосся його були білі від пилу, а запалені очі весь час сльозились; та, незважаючи на похилий вік, він був повен сили й бадьорості,— очевидно, цариця небесна оберігала старість свого чада. Марбод зображував її на престолі з усипаним перлами вінцем довкола чола. І він дбав про те, щоб згортки одержі прикривали ноги тої, про яку пророк сказав: «Ніби замкнений вертоград, кохана моя».

Іноді він зображував її в подобі чарівної дитини, яка неначе промовляла: «Господи, воістину ти бог мій!»

Dixi de ventre matris meae: Deus meus es tu ¹.

(Псалом XXI, 11)

Були в монастирі й поети, що складали латиною орації і гімни на славу блаженної діви Марії, а один пікардієць перекладав розповіді про чудеса богородиці на мову простолюдю і оспівував їх у віршах.

III

Спостерігаючи таке змагання між ченцями у звеличуванні пресвятої діви й таку безліч славних діянь, Барнабе нарікав на своє неуцтво та простоту.

— Горе мені!— зітхав він, прогулюючись на самоті по невеличкому, без затінку, монастирському садочку.— Який же я нещасний, що не можу, як брати мої, достойно уславити пресвяту богородицю, хоч люблю її всім серцем! Горе мені! Горе! Я чоловік неотесаний і невчений, і немає у мене для служіння тобі, матір божа, ні повчальних проповідей, ні трактатів, складених за всіма правилами, ні гарних малюнків, ні майстерно вирізьблених статуй, ні поділених на стопи доладних віршів! Нема у мене нічого!

Так ремствував він і сумував. Одного вечора, коли ченці розмовляли, прогулюючись, він почув, як один з них розповідав про монаха, котрий тільки й знав, що молитву

¹ Мовлю з лона матері моєї: «Господи, ти бог мій» (лат.).

«Богородице, діво, радуйся!». Всі зневажали його за неучтво; та, коли він помер, п'ять троянд розцвіли з уст його за числом літер, що складають ім'я Марії, і таким чином дізналися про його святість.

Слухаючи цю розповідь, Барнабе ще раз подивувався доброти пречистої діви; та блаженна смерть того ченця не втішила його, бо він палко хотів служити славі цариці небесної.

Отож Барнабе шукав для цього способу, та ніяк не міг його знайти і що день то дужче сумував, коли це якось уранці він прокинувся радісний і мерщій подався до каплиці, де пробув на самоті більше години. Після обіду він туди повернувся.

Відтоді щодня він ходив до каплиці, коли там нікого не було, і проводив у ній більшу частину часу, який інші ченці присвячували вільним мистецтвам та ремеслам. Більш він уже не сумував і не ремствував.

Така дивна поведінка збудила цікавість у ченців.

Братія дивувалася, чого це Барнабе так часто шукає самоти.

Настоятель, чийм обов'язком було знати все про своїх ченців, вирішив простежити за Барнабе, коли той усамітниться. Отож одного разу, коли Барнабе зачинився, як звичайно, в каплиці, настоятель із двома старими ченцями пішов туди і став спостерігати крізь шпарку в дверях, що там діється.

Що ж вони побачили? Барнабе, стоячи перед вітарем святої діви на руках, униз головою, а ноги піднявши догори, жонглював шістьма мідними кулями і дванадцятьма ножами. На честь матері божої він показував штуки, за які його колись найбільше хвалили.

Не розуміючи, що цей простосердий чоловік на такий лад віддає пресвятій діві всю свою майстерність і вміння, обидва старі ченці залемментували, що це блюзнірство.

Настоятель знав, що у Барнабе щира душа, одначе вирішив, що той збожеволів. Вони вже збиралися втрьох вивести його з каплиці, аж раптом побачили, як свята діва зійшла з амвона і втирає полою блакитного покрыву краплі поту з чола жонглера.

Тоді настоятель, упавши долілиць на кам'яні плити, проказав:

- Блаженні чисті серцем, бо вони узрятъ бога!
- Амінь! — відповіли старі ченці, цілуючи землю.

СПОГАДИ СІЛЬСЬКОГО ЛІКАРЯ

Марселеві Швобу

Доктор Н***, який понад сорок років провадив лікарську практику в Сервінії (Ен), де він і помер нещодавно, залишив щоденник інтимного змісту. Я не наважуюсь не лише опублікувати його рукопис повністю, але навіть навести з нього великі уривки, хоча й тепер дехто слідом за паном Теном вважає, ніби годиться друкувати те, що не призначалося для друку. Хоч би що там казали, але для того, щоб розповідати цікаві речі, не досить не бути письменником. Щоденник мого лікаря, мабуть, набрид би читачеві своєю одноманітною незграбністю. Та все ж автор, незважаючи на своє скромне становище, мав неабиякий розум. Цей сільський лікар був лікарем-філософом. Можливо, останні сторінки його щоденника хоч трохи зацікавлять читача. Тож я дозволю собі навести їх тут.

*Уривки з щоденника покійного пана Н***,
лікаря з Сервінії (Ен)*

На світі немає нічого абсолютно поганого, так само як і абсолютно доброго,— це філософська істина. Одна з найприємніших, найприродніших, найкорисніших людських чеснот — жалісливість — не завжди личить як солдатові, так і священникові; в серці і того, й другого вона повинна мовчати перед лицем ворога. Ніколи не чув, щоб офіцерові перед боєм радили вдаватися до неї; мені довелося прочитати в одній старій книжці, що пан Ніколь боявся жалісливості, як джерела розпусти; я не священник, тим більше не солдат. Я лікар, до того ж із найскромніших,—

сільський лікар. Я довго вправлявся в моєму ремеслі серед глушини і можу твердити, що тільки жалісливість достойно вказує нам шлях, визначаючи наше покликання, але перед лицем страждань, хоч прагнення полегшити їх викликане саме нею, вона має назавжди змовкнути в нашій душі. Лікар, якого жалісливість супроводить до ліжка хворого, не має ні досить ясного погляду, ні досить твердої руки. Ми йдемо туди, куди нас кличе співчуття до страждань роду людського, але йдемо туди, облишивши жалісливість. Загалом лікарі в більшості своїй досить легко набувають потрібної невразливості. Ця рятівна якість виявляється дуже скоро. Для цього є багато причин. Жалісливість швидко притуплюється, стикаючись із людським стражданням; коли можеш полегшити муки хворого, то вже менше жалієш його, а до того ж хвороба розкриває перед лікарем цілу низку цікавих явищ.

З того часу, як я взявся за медицину, я палко полюбив свою професію. Хвороби, які мені доводилось лікувати, я розглядав лише як нагоду вдосконалювати своє уміння. Коли захворювання проходило з усіма характерними симптомами, я був у захваті. Хворобливі явища, які свідчили про різке відхилення від норми, збуджували мою цікавість, отож я кохався у хворобах. Та що я кажу! В той час хвороба і здоров'я були для мене чистими абстракціями. У захваті спостерігаючи діяльність людського організму, я захоплювався будь-якими її виявами — від найзгубніших до рятівних. Я охоче скрикнув би разом з Пінелем: «Який чудовий рак!» Загалом я був на шляху до того, щоб зробитися лікарем-філософом. Мені не вистачало лише геніальності, щоб повністю осягти таємниці медицини і відчутти всю її красу. Адже тільки генієві властиво осягати велич світу. Там, де проста людина бачить тільки потворну виразку, справжній учений, гідний цього імені, милується полем бою, на якому таємничі сили буття борються за владу, і битва їхня ще жорстокіша і нестямніша за ту, яку з таким несамовитим запалом зобразив на полотні Сальватор Роза. Мені тільки мимохідь довелося спостерігати це видовище, звичне для таких людей, як Маженді та Клод Бернар, і я гордий з того, що бачив його хоч мимохідь. Але, твердо вирішивши бути скромним лікарем-практиком, я зберіг необхідне в нашій професії вміння — лишатися незворушним перед лицем страждання. Моїм хворим я віддавав свій розум і сили. Та я не дарував їм жалісливості. Я розгнівив би бога, якби

поставив якийсь дар, хоч би який цінний він був, вище від дару співчуття! Співчуття — це лепта удовиці, це ні з чим не зрівнянна жертва бідняка; він, щедріший за всіх багатів землі, віддає зі своїми сльозами часточку свого серця. Саме тому при виконанні професійного обов'язку пемає місця жалісливості, хоч би яка благородна була професія.

Перше ніж перейти до конкретних випадків, хочу зауважити, що люди, серед яких я живу, викликають у мене своїми стражданнями почуття, зовсім не схожі на жалість. Слушна, мабуть, думка, що люди викликають в інших лише те, що самі відчують. А селян у нашому краї не назвеш привітними. Вони суворі до інших і до самих себе; в їхній статечності є щось похмуре. Ця суворість передається іншим, і, живучи поруч з ними, відчуваєш, як душа твоя стає чимраз похмуріша і сумовитіша. Але вони утримують у чистоті високі риси людяності, і тому їхнє моральне обличчя прекрасне. Думають вони рідко і мало, але іноді думка їхня сама собою набуває урочистої форми. Я чув, як деякі з них, умираючи, виголошували стислі і сильні слова, гідні біблійних патріархів. Вони можуть викликати захват, але не жалість. Все в них просте, навіть хвороби. Зайві роздуми не побільшують їхнього страждання. Вони не схожі на тих людей, які занадто багато думають про свої хвороби і малюють в уяві картини, набагато страшніші, ніж сама хвороба. І вмирають вони так природно, що не можна навіть дуже перейматися їхньою смертю. Додам лише, що всі вони дуже схожі одне на одного і зі смертю будь-кого з них із життя не зникає щось надзвичайне.

Отож я спокійно виконую обов'язки сільського лікаря і не шкодую, що обрав саме цю професію. Можливо, я міг би претендувати на щось краще, але людині завжди неприємно усвідомлювати, що справа, якій вона віддається, нижча від її можливостей, та ще тяжча думка, що ти не гідний свого становища. Я не багатий і ніколи не розбагатію. Та чи багато треба грошей, щоб прожити одному на селі? Моїй сивій конячці Женні всього п'ятнадцять років; бігає вона ще бадьоро, як і в дні своєї юності, особливо коли ми звертаємо на дорогу до стайні. У мене немає, як у моїх ушавлених паризьких колег, картинної галереї, яку б я міг показувати гостям; зате я маю грушеві дерева, яких не мають вони. Мій сад славиться на двадцять льє в окрузі, і з сусідніх маєтків до мене приси-

лають по живці. І от якось у понеділок — завтра тому сповниться рівно рік, — я саме оглядав шпалери в своєму садку, коли раптом прибігає наймит із однієї ферми й просить мене якомога швидше їхати до Алі.

Я спитав у нього, чи не скалічився Жан Блен, фермер з Алі, вертаючись додому цієї ночі. В наших краях у неділю таке часто трапляється; буває, що дорогою з шинку люди ламають собі два-три ребра. Не можна сказати, щоб Жан Блен був пропащою людиною, але він полюбляв випити десь у гурті, і йому вже не раз доводилось проти неділка ночувати в придорожній канаві.

Наймайт відповів, що з Жаном Бленом все гаразд, а от у його маленького сина Елуа — гарячка.

Покинувши свої шпалери, я забіг до будинку за палицею і капелюхом, а потім пішки вирушив до Алі — до ферми цієї всього двадцять хвилин ходьби від мого дому. Дорогою я думав про хворого хлопчика, фермерового сина. Жан Блен — такий самий селянин, як і інші, з тією лише різницею, що божественний розум, який творив його, забув наділити його мозком. Голова у Блена, кремезного чоловіка, була завбільшки з кулак. Вища мудрість уклала в його череп лише необхідне, якнайменше. Дружина його — найперша красуня в окрузі — жінка жвава, галаслива і напрочуд добродісна. І ось це подружжя дало життя найніжнішому і найрозумнішому створінню, яке будь-коли ступало по нашій прадавній землі. Спадковість часом підносить такі сюрпризи, і тому є всі підстави твердити: люди не знають, що творять, коли зачинають дитину. Спадковість, як каже старий Ністен, — біологічне явище, яке полягає в тому, що предки передають наступним поколінням, крім видових рис, ще й особливості духовної організації, а також здібності. З цим я цілком згоден. Але які саме особливості передаються, а які — ні, про це не дізнаєшся навіть з прекрасних праць доктора Люка і пана Рібо. Торік мій сусід нотаріус давав мені читати книжку пана Еміля Золя, і я переконався, що автор цей тішить себе надією, ніби на цьому питанні він розуміється краще за всіх. Його думки можна звести до такого: ось предок, що страждає від неврозу; його нащадки будуть невропатами, якщо тільки ще не є ними; будуть серед них божевільні; один з них, можливо, буде геніальний. Він навіть склав генеалогічну таблицю для роз'яснення цієї думки. Дай боже! У відкритті цьому нема нічого нового, і тому пишатися тут особливо немає чим;

але в ньому зосереджено майже все, що нам відомо з питань спадковості. Та хай там як, але в Елуа, маленького сина Жана Блена, був неабиякий розум! Він мав справжню творчу уяву. Багато разів я зустрічав цього малюка, на зріст не вищого за мою палицю, коли він разом з іншими сільськими шибениками прогулював уроки. Але тоді, коли інші хлопчики видавали пташині гнізда, цей майстрував малесенькі млиночки і робив помпи з соломинок. Кмітливий і дикий, він сам пізнавав природу. Шкільний учитель втратив надію хоч колись добитися чогось путнього від цього неуважного малюка; і справді, в вісім років Елуа ще не знав літер. Але в цьому віці він неймовірно швидко вивчився читати й писати і за півроку став найкращим учнем в сільській школі. Він був також напрочуд лагідною і відданою дитиною. Я дав йому кілька уроків математики, і мене вразила глибина цього ще дитячого розуму. І нарешті,— скажу, не боячись, що з мене сміятимуться, бо старому селюкові можна пробачити деяке перебільшення,— мені подобалось спостерігати в цьому селянському хлопчикові провістки геніальності, вгадувати в ньому одну з тих душ, які час від часу з'являються в темній масі людства; куди б їх не закинула доля, вони, охоплені потребою любові й прагненням до знань, усюди роблять корисну і прекрасну справу.

Так я собі роздумував, простуючи до Алі. Зайшовши до кімнати вниз, я відразу побачив маленького Елуа; вкритий ситцевою ковдрою, він лежав на великому ліжку, на яке його перенесли батько й мати,— певно, вони розуміли, який тяжкий його стан. Хлопчик дрімав; його гарненька голівка ніби враз поважчала і вгрузла в подушку. Я підійшов ближче. Чоло в нього палало, повіки були червоні, все тіло пашіло. Стривожені мати і бабуся не відходили від дитини. Пригнічений Жан Блен, не знаючи, за що взятися, і не наважуючись піти, ходив по кімнаті, засунувши руки в кишені, і занепокоєно поглядав то на жінок, то на мене.

Елуа повернув до мене змарніле личко і, дивлячись на мене лагідними страдницькими очима, відповів на мої запитання, що у нього дуже болить голова й очі, страшенно шумить у вухах, але він упізнає мене,— адже ми з ним давні друзі.

— Його то морозить, то палить,— додала мати.

Жан Блен хвилюк подумав і сказав:

— Певно, в нього щось усередині.

І знову замовк.

Мені неважко було встановити симптоми гострого менингіту. Я приписав компреси на ноги і п'явки за вуха. Тоді знову схилився над моїм маленьким другом, щоб сказати йому щось ласкаве, втішне — потішити його, хоч би й неправдою. Але в ту хвилину зі мною сталося щось таке, чого ще ніколи не бувало. Хоча мені й здавалося, що я лишаюся спокійним, я побачив хворого ніби крізь серпанок, десь далеко-далеко, і був він малесенький-малесенький. До цього зрушення у сприйнятті простору відразу долучилося зрушення в сприйнятті часу. Хоча я пробув там хіба що п'ять хвилин, мені здалося, ніби я вже давно, хтозна-як давно стою у цій низенькій кімнатці, перед цим білим ліжком, ніби промайнули місяці, роки, а я не поворухнувся.

З притаманною мені схильністю аналізувати я спробував розібратися у цих незвичайних відчуттях і зрозумів причину. Вона була надзвичайно проста. Я любив Елуа. Тож, несподівано побачивши його так тяжко хворим, я «не міг отямитись». Це дуже влучний народний вислів. Тяжкі хвилини здаються нам дуже довгими. Тому п'ять-шість хвилин, що їх я пробув біля Елуа, видалися мені майже сторіччям. А відчуття, ніби хлопчик десь далеко-далеко від мене, було викликане думкою, що я маю втратити його. Думка ця, що наперекір мені укріпилася в моїй свідомості, одразу перетворилася в цілковиту певність.

Другого дня Елуа покращало. Так було кілька днів. Я послав до міста по лід. Лід подівав добре. Та на п'ятий день Елуа почав марити. Хлопчик безперестану говорив. Ось що зміг я розрізнити в потоці не зв'язаних між собою слів:

«Куля! Повітряна куля! У мене в руках кермо! Куля підіймається. Яке чорне небо! Мамо, мамо, де ви, чого ви не біля мене? Я скерую кулю он туди, там так гарно! Ідіть сюди! Ой, душить, душить!»

Того дня Жан Блен пішов провести мене. Він м'явся, як людина, яка хоче сказати щось і не наважується. Нарешті, мовчки пройшовши зі мною кроків двадцять, він зупинився і, торкнувшись моєї руки, мовив:

— Бачте, пане доктор, це в нього, мабуть, щось усередині.

Я сумно пішов далі, і вперше мене не підганяло бажан-

ня побачити мої груші та абрикоси. Вперше за всю мою сорокарічну практику хворий так схвилював моє серце; подумки я оплакував дитину, якої неспроможний був урятувати.

Трохи згодом до мого горя долучилася пекельна тривога. Я боявся, щоб моє лікування не зашкодило хлопчикові. Я ловив себе на тому, що наступного дня забував свої вчорашні приписи, я вже не був певен діагнозу, відчував якусь несміливість і розгубленість.

Я запросив із сусіднього міста одного з колег, здібного молодого лікаря. Коли він приїхав, бідолашний хлопчик, що вже нічого не бачив, був у стані повної непритомності.

А ще через день він помер.

Через рік після цього нещастя мені довелося поїхати на консилиум до головного міста нашої префектури. Випадок був рідкісний. Причини, що призвели до нього, дивовижні, але воли не становлять великого інтересу, і я тут на них не зупинятимусь. Після консилиуму доктор С***, лікар префектури, люб'язно запросив мене пообідати з ним і ще двома колегами. Після обіду, за яким я зміг натішитися серйозною розмовою на різні теми, ми перейшли до кабінету господаря пити каву. Підійшовши до каміна, щоб поставити на нього порожню чашку, я помітив якийсь портрет, який висів на рамі дзеркала, і ледве стримався, щоб не скрикнути. То була мініатюра, портрет хлопчика. І цей хлопчик на портреті так виразно нагадав мені Елуа, якого я не зміг урятувати і про якого згадував щодня ось уже цілий рік, що на мить мені здалося, ніби то саме він. Але таке припущення було безглузде. Рамка чорного дерева і золотий обідок довкола мініатюри свідчили про смаки кінця XVIII сторіччя; та й хлопчик, як маленький Людовік XVII, був зображений у курточці з рожевими і білими смужками; але обличчя було достоту як у маленького Елуа. Таке саме вольове, могутнє чоло, чоло дорослого чоловіка під кучерями херувима; такі самі вогнисті очі; така сама страдницька складка біля уст! Одно слово, ті самі риси обличчя, той самий вираз!

Мабуть, я дуже довго розглядав портрет, бо доктор С***, поплескавши мене по плечу, сказав:

— Це, любий колего, родинна реліквія, і я пишаюся нею. Мій прадід по материнській лінії приятелював з ці-

єю видатною людиною, зображеною тут у дитинстві. Від прадіда мені й дісталась ця мініатюра.

Я попросив доктора сказати, як же звали видатного друга його прадіда. Тоді він зняв мініатюру і простяг її мені.

— Прочитайте дату внизу...— сказав він.— Ліон, тисяча сімсот вісімдесят сьомий рік. Вона вам ні про що не нагадує?.. Ні?.. Так ось, цей дванадцятирічний хлопчик — великий Ампер.

В ту мить я нарешті виразно збагнув, який геніальний розум знищила смерть рік тому на фермі в Алі.

СВІТАНОК

Мадемуазель Леоні Бернардіні

Алея Королеви була безлюдна. Безмежна тиша погожого літнього дня панувала на зелених берегах Сени, під старими підстриженими буками, від яких уже пролягли на схід довгі тіні, і в спокійній блакиті безхмарного неба, не похмурого, але й не веселого. З боку Тюільрі самотній подорожній повільно йшов до пагорбів Шайо. То був зграбний худорлявий юнак, майже підліток; його спортук, короткі штани та чорні папчохи свідчили про те, що він належить до буржуазії, панування якої парешті настало. Проте на обличчі його можна було прочитати скоріше задумливість і неспокій, ніж захват. В руці він тримав книжку, і палець, закладений між сторінками, позначав місце, де він зупинився; але він уже не читав.

Час від часу він зупинявся і прислухався, намагаючись уловити неясний, грізний гомін, що долинав з Парижа, і в тому гомоні, глухішому за зітхання, він вгадував передсмертний хрип, крики ненависті, радощів, любові, гуркіт барабанів, постріли, — одно слово, всю ту тупу жорстокість і найвище натхнення, що їх підіймають революції з міського бруку і підносять до гарячого сонця. Іноді юнак озирався й здригався.

Все те, про що він дізнався, все те, що він бачив і чув за останні години, поставало в його свідомості страхітливими образами: Бастілію взято, і стіни її зруйнував народ; купецького старшину вбито пострілом з пістолета посеред оскаженілого натовпу; коменданта фортеці, старого де Лоне, зарубали на ганку ратуші; чернь, грізна, бліда, як сам голод, розлючена, хмільна, марячи кров'ю і славою, відкочувалась від Бастілії до Гревської пло-

ді, а над сотнями тисяч збурених голів — тіла повішених
а ліхтарях солдатів-інвалідів і увінчане дубовим листям
оло тріумфатора в синьому з білим мундирі; переможці,
і списками в'язнів, із срібним посудом і ключами від
таровинної фортеці, вступають під крики захвату на за-
лите кров'ю подвір'я, а попереду схвильовані, радісні, ще
ве вірячи самі собі, стоячи ногами в крові, а головою зно-
сячись у гордині за хмари, вступають народні представ-
ники Лафайет і Бальї! І раптом розбурханий натовп
охоплює страх: пройшла чутка, що вночі до міста мають
увійти королівські війська; вмиль повиривано залізні ого-
рожі палаців, і з них роблять списи, грабують склади
зброї, на вулицях громадяни зводять барикади, а жінки
вносять на дахи каміння, щоб кидати його на солдатів-чу-
жоземців!

Ці жорстокі картини постають в уяві юнака, овіяні
смуток. Він узяв з собою свою улюблену книжку, англій-
ську книжку, сповнену роздумів про смерть, і тепер, на
березі Сени, під кронами алеї Королеви, прямує до того
білого будинку, до якого вдень і вночі линуць його думки.
Довкола непорушна тиша. На березі сидять рибалки з
вудками, спустивши ноги в воду; юнак замріяно стежить
за течією річки. Дійшовши до перших схилів пагорбів
Шайо, він зустрічає патруль, що пильнує дорогу між Па-
рижем і Версалем. Загін озброєний рушницями, мушке-
тами, алебардами, — це ремісники в саржевих та шкіря-
них фартухах, вбрані в чорне чиновники суду, священик і
якийсь бородатий велетень у самій сорочці й босий. Вони
зупиняють кожного: коменданта Бастілії запідозрено в
зносинах із королівським двором; бояться раптового на-
паду.

Та наш подорожній — майже підліток, у нього відвер-
тий погляд. Тільки-но він промовив кілька слів, як пат-
руль, усміхаючись, пропускає його.

Він піднімається крутою вуличкою, залитою пахощами
розквітлого козолисту, і, не дійшовши до її кінця, зупиня-
ється біля огорожі саду.

Сад невеликий, але здається більшим завдяки звиви-
стим доріжкам і погористій місцевості. Верби купають
свої віти в басейні, де плавають качки. На розі вулиці
стоїть на горбочку легка альтанка, перед будинком зеленіє
трава. Там на простій дерев'яній лавці сидить молода жін-
ка; вона схилила голову, обличчя її затінене широкими
крисами солом'яного капелюшка, прикрашеного живими

квітами. На ній поверх рожевої в білу смужку сукні хустина, зав'язана трохи вище пояса; подовжуючи спідницю, вона підкреслює граційність стану. Руки, затягнуті у вузькі рукава, відпочивають. Біля ніг у неї кошичок старовинної форми з клубочками вовни. Тут-таки синьо-оке хлоп'ятко з золотими кучерями згрібає лопаткою в купки пісок.

Жінка сидить нерухомо, нічого не помічаючи, мов зачарована; а юнак, стоячи біля огорожі, не наважується розв'язати солодкі чари. Та ось вона підводить голову, і він бачить її молоде, майже дитяче личко. В його чистих, гармонійних рисах — вираз щирої ніжності і приязні.

Юнак уклоняється. Вона простягає йому руку.

— Добридень, пане Жермене. З якими новинами? «Яку ви звісточку принесли?» — як співають у пісні. Бо ж я знаю лише пісні.

— Пробачте, пані, що я ненароком перебив ваші мрії. Я милувався вами. Така самотня, нерухома, зі схиленою головою; ви здались мені замріяним ангелом.

— Самотня! Самотня! — відказала вона, ніби нічого й не почула, крім того слова.— Самотня! Хіба буваю я самотньою?

І, помітивши, що він дивиться на неї здивовано, додала:

— Годі про це. То так, мої думки... так які ж новини?

Тоді він розповів їй про величні події: Бастілію взято, проголошено свободу.

Софі уважно вислухала його.

— Ми повинні радіти, — каже вона, — але наші радощі будуть суворими радощами самопожертви. Віднині французи більше не належать собі; вони належать революції, яка змінить світ.

Поки вона так промовляє, хлоп'я весело стрибає до неї на коліна.

— Глянь, мамо! Глянь, який гарний садочок!

Цілуючи його, вона каже:

— А й справді, Еміліу! Наймудріше в житті — це виростити прекрасний сад.

— Так, ваша правда, — погоджується Жермен, — яка галерея, прикрашена пурпуром і золотом, може зрівнятися в цію зеленою алеєю?

І, уявивши собі, як приємно було б пройтися в затінку дерев поруч із молодю жінкою, він промовисто дивиться на неї й скрикує:

— Ах! Що мені до людства і до революцій!

— Але ж ні! — відказує вона. — Ні! Я не можу не думати про великий народ, що прагне встановити на землі царство справедливості. Моя відданість новим ідеям вас зивує, пане Жермене? Ми з вами знайомі не так давно. Ви не знаєте, що мій батько вчив мене читати по «Супільному договору» і євангелію. Яюсь, прогулюючись зі мною, він показав мені Жан-Жака. Тоді я була ще зовсім дитиною, але залилася слізьми, побачивши похмуре обличчя наймудрішого з людей. Мене виховано в ненависті до забобонів. Згодом мій чоловік, що був, як і я, послідовником філософії «природної людини», захотів назвати нашого сина Емілем і змалечку привчити його до праці. В останньому своєму листі, написаному на борту судна три роки тому, за кілька днів до загибелі, він ще раз нагадував мені про поради Руссо щодо виховання. Я поборниця нових ідей. Я вірю, що треба боротися за справедливість і свободу.

— Так само, як і ви, пані, — зітхнув Жермен, — я відчуваю жах перед фанатизмом і тиранією; як і ви, я люблю свободу, але душа моя безсила. Мої думки мінливі і уривчасті. Я не владен над собою і страждаю.

Молода жінка не відповіла. Якийсь старий чоловік відчинив хвіртку і йшов до них, розмахуючи капелюхом у високо піднятій руці. Він не носив перуки і не пудрив волосся. Довгими сивими пасмами воно спадало по обидва боки його лисої голови. На ньому був сірий камзол, сині панчохи і черевики без пряжок.

— Перемога! Перемога! — гукав він. — Цитадель тиранії в наших руках, я поспішав до вас, Софі, з цією новою!

— Пан Жермен щойно мені про це розповів, сусіде. Дозвольте мені познайомити вас із ним. Його мати приятелювала з моєю матір'ю в Анжері. Ось уже півроку, як він у Парижі і час від часу ласкаво мене відвідує у моїй самотині. Пане Жермене, ви маєте честь бачити мого сусіда і друга, письменника пана Франшо де Лакавана.

— Кажіть: Нікола Франшо, хлібороба.

— Знаю, сусіде, саме так ви підписалися під вашою пам'ятною запискою про торгівлю зерном. Та гаразд! Щоб догодити вам — хоча мені здається, що ви майстерніше володієте пером, аніж плугом, — я скажу: Нікола Франшо, хлібороб.

Обнявши Жермена, старий виголосив:

— Нарешті знищено фортецю, яка поглинула не одип світоч розуму і добра! Впали замки, за якими я просидів вісім місяців без світла й повітря. Тридцять один рік тому, сімнадцятого лютого тисяча сімсот шістдесят восьмого року, мене кинули до Бастілії за те, що я написав листа на захист терпимості. Та сьогодні народ помстився за мене. Розум і я — ми перемогли! Пам'ять про цей день житиме, доки існує світ: я закликаю в свідки сонце! Воно бачило загибель Гіппарха і втечу Тарквініїв.

Громовий голос пана Франшо налякав маленького Еміля, і він ухопився за материну спідницю. Лише тоді Франшо помітив хлопчика; він підняв його і захоплено вигукнув:

— Дитино, ти щасливіша за нас, ти будеш вільною!

Але зляканий Еміль закинув назад голівку і голосно заплакав.

— Панове,— сказала Софі, втираючи синові сльози,— не відмовтесь повечеряти зі мною. До того ж я чекаю на пана Дюверне, якщо тільки він не затримається біля когось із своїх хворих.

І, обернувшись до Жермена, додала:

— Ви, напевне, знаєте, що пап Дюверне, королівський медик, обраний від паризьких околиць. Він міг би стати депутатом Національних зборів, коли б, як пап Кондорсе, із скромності не відмовився від цієї честі. Це дуже достойна людина; вам буде приємно і корисно його послухати.

— Юначе,— промовив Франшо,— я знаю пана Жана Дюверне і можу засвідчити, що деякі риси його вдачі роблять йому честь. Два роки тому королева запросила його до дофіна, хворого на якусь виснажливу хворобу. Дюверне тоді жив у Севрі. Щодня туди за ним прислали придворну карету, яка відвозила його в Сен-Клу до хворої дитини. Але одного разу карета повернулася до палацу порожня. Дюверне не приїхав. Другого дня королева звернулася до нього з докором: «Пане, ви, очевидно, забули про дофіна?» «Ваша величність,— відказав цей достойний чоловік,— я дбайливо лікую вашого сина, але вчора мені довелося затриматись біля селянки-породілі».

— Хіба це не прекрасно? — озвалась Софі.— І хіба не повинні ми пишатися нашим другом?

— Так, це прекрасно,— погодився Жермен.

Позаду чийсь густий і приємний голос промовив:

— Я не знаю, що викликало ваш захват, але дуже радий, що ви в гарному настрої. В наш час є багато речей, гідних захоплення!

На чоловікові, що вимовив ті слова, була пудрена перука і жабо з тонкого мережива. Це прийшов Жан Дюверне; Жермен упізнав його, бо бачив це обличчя на естампах, виставлених у крамницях Пале-Рояля.

— Я тільки-но з Версаля, — сказав Дюверне. — Завдяки герцогові Орлеанському я маю приємність бачити вас у цей знаменний день, Софі. Він підвіз мене в своїй кареті до Сен-Клу. Решту дороги я подолав найзручнішим способом: пішки.

Справді, його черевики зі срібними пряжками й чорні панчохи були припорошені.

Еміль учепився рученятами за блискучі сталеві гудзики на вбранні лікаря, і Дюверне, посадивши хлопчика до себе на коліна, якусь мить милувався пробудженням маленької душі. Софі покликала Нанон. Прийшла повновида дівчина, взяла дитину на руки і понесла її, дзвінкими поцілунками заглушуючи відчайдушний плач.

Стіл було накрито в альтанці. Софі почепила свого солом'яного капелюха на вербову гілку; її золотаві кучері розсипались по щоках.

— Вечеря наша буде дуже проста, — сказала вона, — на англійський манір.

З альтанки, де вони сиділи, видно було Сену, дахи міських будинків, шпилі соборів, дзвіниці. Якусь часину вони мовчки дивилися на той краєвид, ніби вперше побачили Париж. Потім заговорили про останні події, про Установчі збори, про порядок загального голосування, про засідання Генеральних штатів і усунення Неккера. Всі четверо вважали, що свободу завойовано навіки. Дюверне передбачав установлення нового ладу і хвалив мудрість законодавців, обраних народом. Але мислив він розважливо, і іноді здавалося, що тінь занепокоєності закрадається в його сподівання. Зате Нікола Франшо не знав міри. Він пророкував безкровну перемогу народу і настання ери братства. Даремно вчений і молода жінка застерігали:

— Боротьба лише починається, і ми здобули тільки першу перемогу.

— Нами керує філософія, — заперечував він. — Уявіть лишень, як благородно вплине панування всемогутнього розуму на людей, йому підлеглих. Золотий вік, створений

уявою поетів, стане дійсністю. Зло зникне разом з деспотизмом і тиранією, що породили його. Добродісна і освічена людина пізнає радість буття. Та що я кажу! З допомогою фізики і хімії вона завоює собі безсмертя на землі!

Софі, слухаючи його, хитала головою.

— Якщо ви бажаєте звільнити нас від смерті,— промовила вона,— відкрийте нам джерело вічної юності. Інакше я боюся вашого безсмертя.

Старий філософ, сміючись, запитав, невже їй більше до вподоби християнське воскресіння з мертвих.

— Як на мене,— мовив він, вихиливши келих,— то я побоююся, щоб ангели і святі не віддали переваги співам юних дів перед співами старих вдів.

— Не знаю,— повільно проказала молода жінка, звівши очі догори,— не знаю, яку ціну мають в очах ангелів нікчемні принади, створені з земного праху; але я вірю, що божественному провидінню легше виправити шкоду, заподіяну часом, аніж вашій фізиці і хімії. Ви, пане Франшо, атеїст, ви не вірите в царство боже на небесах, отож ви нічого не можете зрозуміти в революції, яка і є пришествя бога на землю.

Вона підвелася. Стемніло. Вдалині місто засяяло зорями вогнів.

Поки старі вели свою розмову в альтанці, Жермен запропонував руку Софі, і вони вдвох пішли темними алеями саду. Софі говорила йому назви алей і розповідала їхню історію:

— Ми йдемо по алеї Жан-Жака, що веде до куточка Еміля. Раніше алея була пряма; я наказала повернути її так, щоб вона огинала старий дуб. Цілий день він кидає тінь на цю просту лаву, яку я назвала «Відпочинок друзів». Посидьмо на ній хвильку.

В тиші саду Жермен чув, як б'ється його серце.

— Софі, я кохаю вас! — прошепотів він, узявши її за руку.

Вона обережно звільнила руку і, показавши на листя, що легенько тріпотіло на вітрі, спитала:

— Чуєте?

— Я чую, як вітер шелестить листям.

Вона похитала головою і провадила ніжним, співучим голосом:

— Жермене! Жермене! Хто сказав вам, що то вітер бавиться у листі? Хто вам сказав, що ми тут самі? Невже

І ви — з тих закостенілих душ, що так і не пізнали таємничого світу?

Він глянув на неї запитливим і ніжним поглядом; помітивши те, вона сказала:

— Пане Жермене, зробіть таку ласку, підійміться до моєї кімнати. Там на столі ви знайдете невеличку книжечку, принесіть її мені...

Він пішов. І поки його не було, молода вдова весь час вдивлялася в темне листя, що тремтіло від подиху нічного вітерця. Жермен повернувся; в руках у нього була книжечка з золотим обрізом.

— «Ідилії Гесснера», саме ця, — сказала Софі. — Розгорніть книжку на тій сторінці, що закладена, і, коли ви можете читати при місячному світлі, читайте.

Він прочитав:

— «О, як часто моя душа витатиме коло тебе; як часто, коли ти, сповнена благородного і високого почуття, замислишся на самоті, легкий подих торкнеться твоєї щочки: нехай же ніжністю сповниться твоя душа!»

Вона спитала його:

— Тепер ви розумієте, друже мій, що ми ніколи не будемо самотні і що є слова, яких слухати мені не годиться, коли подих, що долетів з океану, торкається листя на деревах?

Наближаються голоси двох старих чоловіків.

— Бог — добро! — доводить Дюверне.

— Бог — зло! — твердить Франшо. — І ми його знищимо.

Обоє старих і Жермен прощаються з Софі.

— Прощайте, панове! — каже вона їм. — І гукнімо: «Нехай живе свобода! Нехай живе король!» А ви, сусіде, не заважайте нам умерти, коли так буде треба.

ПАНІ ДЕ ЛЮЗІ

(Рукопис, датований 15 вересня 1792 р.)

Марселеві Прусту

I

Коли я зайшов, Поліна де Люзі простягла мені руку. Ми трохи помовчали. Її шарф і солом'яний капелюшок лежали, недбало кинуті на крісло.

На спінеті стояли розкриті ноти «Благання Орфея». Підійшовши до вікна, вона хвилинку дивилася, як сонце сідає за криваво-червоний обрій.

— Чи пам'ятаєте ви, пані,— нарешті порушив я мовчанку,— слова, сказані вами рівно два роки тому там унизу, біля пагорба, на березі річки, до якої звернений зараз ваш погляд. Чи пам'ятаєте ви ту мить, коли, пророчим жестом руки обводячи все довкола, ви провіщали дні випробувань, дні злочинів і жаху? Ви попередили освідчення в коханні, що ледь не зірвалося з моїх вуст, і сказали: «Своє життя присвятить боротьбі за справедливість і свободу!» Пані, відтоді я відважно йду шляхом, указаним вашою рукою, яку я не часто мав нагоду цілувати і зрошувати слізьми. Я послухався вас, я писав, виступав з промовами. Два роки, не знаючи спочинку, боровся я проти голодних крикунів, що сіють тривогу й ненависть, проти трибунів, що спокушають народ істеричними виявами вдаваної любові, і проти боягузів, ладних підкоритися будь-якій владі.

Вона спинила мене і подала знак прислухатися. І тоді кризь щебет пташок в запашному повітрі садка прорвалися далекі крики: «На ліхтар аристократа!»

Вона пополютніла і так і завмерла, приклавши палець до уст.

— Мабуть, переслідують якогось бідолаху,— сказав я.— В Парижі день і ніч ідуть обшуки й арешти. Можуть

найти і сюди. Я мушу піти геть, щоб не скомпрометувати нас; дарма що в цьому кварталі мене мало хто знає, я вистаю небезпечний як на ці часи.

— Не йдіть, — відказала вона.

Крики вдруге розітнули мирну тишу вечора. Почувся тупіт ніг, постріли. Ось вони вже зовсім близько; хтось кричить: «Пильуйте виходи, щоб не втік, поганець!»

Здавалось, пані де Люзі ставала тим спокійнішою, чим ближче була небезпека.

— Ходімо нагору, — сказала вона, — подивимось крізь жалюзі, що робиться надворі.

Та тільки-но ми відчинили двері, як побачили на сходах знесиленого, помертвілого від жаху чоловіка. Він клацав зубами, коліна його підгиналися. Цей привид ледь ворушив губами:

— Врятуйте мене, сховайте!.. Вони вже тут... Вони висадили ворота, вдерлися в мій садок. Вже йдуть...

II

Пані де Люзі, впізнавши Планшоне, старого філософа, що мешкав у сусідньому будинку, спитала його пошепки:

— Моя куховарка бачила вас? Вона якобінка!

— Мене ніхто не бачив.

— Дякуйте богу, сусіде!

Вона потягла його до спальні, і я пішов слідом за ними. Треба було щось придумати, знайти якусь схованку, де Планшоне зміг би перебути кілька днів, бодай кілька годин, хоча б стільки часу, щоб збити зі сліду тих, хто за ним полює. Домовились, щоб я спостерігав, що робиться довкола будинку, і, як тільки я подам знак, бідолаха виїде садовою хвірткою.

А він ледве тримався на ногах. Цей чоловік був украй приголомшений.

Він намагався пояснити нам, що його, ворога церковників і королів, обвинувачують у причетності до змови Казотта проти конституції і в тому, що десятого серпня він приєднався до захисників Тюільрі. Це підла обмова! Вся річ у тому, що його ненавидить Любен, колишній різник, якого Планшоне сто разів обіцяв навчити палицею, як треба зважувати м'ясо. А нині він голова секції тієї вулиці, на якій його крамниця.

Притишеним голосом вимовивши це ім'я, Планшоне раптом затулив обличчя руками: йому здалося, що перед ним стоїть сам Любен. У двері кімнати постукали. Пані де Люзі затягла старого за ширму і відчинила двері. То куховарка прибігла сказати, що треба відімкнути хвіртку, бо представники міського самоврядування разом з національною гвардією прийшли обшукати будинок.

— Вони запевняють,— додала дівчина,— що у нас переховується Планшоне. Я ж бо добре знаю, що ви не впустите такого негідника, але вони не вірять мені.

— Ну що ж, нехай заходять! — спокійно відповіла пані де Люзі.— Покажіть їм весь будинок від підвалу до горища.

Бідолашний стариган, почувши за ширмою цю розмову, зомлів, і мені насилу вдалося вернути його до пам'яті, змочивши йому водою скроні.

— Друже мій,— сказала тихенько пані де Люзі старому, коли той опритомнів,— довіртеся мені. Пам'ятайте: жінки хитрі.

Тоді трохи висунула з алькова ліжко, зняла з нього ковдру і — з мою допомогою — поклала три матраци, які лежали на ньому, так, що біля стіни звільнилося трохи місця між верхнім і нижнім матрацами.

Поки вона лаштувала все це, на сходах затупали черевики та сабо, загупали приклади рушниць, почувлися хрипкі голоси. Мушу сказати, що для мене то була жахлива хвилина; та незабаром загуркотіло вже над нашими головами. Ми зрозуміли, що загін на чолі з куховаркою-якобінкою насамперед обшукує горище. Стеля аж тріщала, чулися погрози, регіт, удари ногами у переділки. Ми зітхнули з полегкістю, але не можна було гаяти ні хвилини. Я допоміг Планшоне втиснутися в проміжок між матрацами.

Дивлячись на нас, пані де Люзі хитала головою. Розколошкане ліжко мало підозрілий вигляд.

Вона спробувала застелити його охайніше, але нічого не виходило.

— Доведеться мені самій лягти в постіль,— сказала пані де Люзі.

Вона глянула на годинник — була ще тільки сьома година вечора. Лягати спати так рано? Хто повірить? Прикинутись хворою? Годі було навіть думати про це: куховарка-якобінка викрила б її хитрощі.

Кілька секунд вона вагалась; тоді спокійно, з величною простотою роздяглась при мені, лягла в ліжко й наказала мені теж роззутися, скинути камзол і краватку.

— Вам доведеться вдавати мого коханця, і нехай вони нас застукують. Коли вони прийдуть, ви ніби не встигнете одягтися. Відчините їм двері в самій куртці¹, розпатланий.

Усе було готове, коли загін муніципальної гвардії, сиплючи лайкою і прокльонами, спустився з горища.

Бідолашний Планшоне так тремтів, що трусилась уся постіль.

До того ж він задихався, і його хрипіння, мабуть, було чути навіть у коридорі.

— Шкода,— прошепотіла пані де Люзі,— а я так тішилася зі своєї вигадки. Нічого не вдієш! Та не впадаймо у відчай, і хай береже нас бог!

У двері загрюкали кулаки.

— Хто там? — спитала Поліна.

— Представники народу.

— Прошу вас, зачекайте хвилинку!

— Відчиняй, бо виламаємо двері!

— Відчиніть їм, друже мій.

І враз, якимсь чудом, Планшоне перестав тремтіти і хрипіти.

III

Любен, підперезаний триколірним шарфом, зайшов перший; за ним ішло чоловік дванадцять із піками. Переводячи погляд з пані де Люзі на мене, він скрикнув:

— Хай йому біс! Ми сполохали коханців. Даруйте нам, кралечко!

А тоді, повернувшись до своїх солдатів, виголосив:

— Самі лише санкюлоти цнотливі.

Та, всупереч цій сентенції, пригода звеселила його.

Він сів на ліжко і, взявши прекрасну аристократку за підборіддя, сказав:

— Гай-гай, такі вустонька справді створені не для того, щоб день і ніч бурмотіти «Отче наш». То було б прикро! Але Республіка над усе. Ми шукаємо зрадника

¹ Куртку носили під камзолом. Це було щось ніби жилет, тільки довший за сучасні і з довгими рукавами. (Прим. автора).

Планшоне. Він тут, я певен. Він потрібен мені. Я пошлю його на гільйотину. Цього разу мені пощастило.

— Ну що ж, шукайте!

Вони заглядали під меблі, в шафи, встромляли піки під ліжку і ворушили матраци багнетами.

Любен, чухаючи за вухом, скоса поглядав на мене. Пані де Люзі, побоюючись якогось небажаного для мене запитання, сказала:

— Друже мій, ти добре знаєш будинок; візьми ключі і проведи пана Любена всюди. Я знаю, що ти охоче допоможеш патріотам.

Я привів їх до підвалу, де вони порозкидали в'язки хмизу і випили чимало пляшок вина. Тоді Любен прикладом повибивав денця з повних бочок і, вийшовши із затопленого вином підвалу, дав знак покинути будинок. Я провів їх до хвіртки і, замкнувши її за ними, кинувся сповістити пані де Люзі, що ми врятовані.

Почувши це, вона, нахилившись до схованки між матрацами, покликала:

— Пане Планшоне! Пане Планшоне!

У відповідь почулось слабеньке зітхання.

— Слава богу! — зраділа вона. — Пане Планшоне, ви мене страшенно налякали. Я вже думала, що ви померли.

ДАРОВАНА СМЕРТЬ

Альберові Турньє

Андре довго блукав безлюдними вулицями, а потім нарешті сів на березі Сени і став дивитися на пагорб Сен-Клу, де в дні радості і надій жила Люсі, його кохана.

Давно вже він не був такий спокійний.

О восьмій годині він скупався у ванні. Зайшов до ресторатора в Пале-Роялі і, чекаючи сніданку, переглянув газети. У «Віснику Рівності» він прочитав список страчених на площі Революції 24 флореаля.

Він поснідав з великим апетитом. Потім устав, подивився на себе в дзеркало, чи все гаразд з убранням, чи свіжий у нього колір обличчя, і легкою ходою рушив до невисокого будинку на розі вулиць Сенської і Мазаріні. Тут мешкав громадянин Лардійон, заступник громадського обвинувача в Революційному трибуналі. То був чоловік послужливий; Андре знав його капуцином у Анжері і санкюлотом у Парижі.

Він подзвонив. Кілька хвилин ніхто не відчиняв, та ось за ґратами віконця в дверях з'явилось обличчя, і громадянин Лардійон, уважно роздивившись гостя й розпитавши, хто він, нарешті відімкнув йому. У нього було кругле квітуче обличчя, блискучі очі, вологі уста і червоні вуха. Зовнішність людини веселої, проте боязкої. Він провів Андре до першої кімнати свого помешкання.

Маленький круглий стіл був сервірований на дві особи. Курча, пиріг, шинка, мисочка паштету з гусячої печінки і холодець із телятини. На підлозі у відрі охолоджувались три пляшки. На полиці над каміном пишалися

ананас, сири і вазочки з варенням. На бюро, завалене папками зі слідчими справами, було наставлено пляшок з лікерами.

Крізь прочинені двері в сусідній кімнаті видніла широка зім'ята постіль.

— Громадянине Лардйон,— сказав Андре,— я прийшов просити тебе про послугу.

— Радо тобі допоможу, громадянине, якщо це не загрожує безпеці Республіки.

Андре відповів, посміхаючись:

— Послуга, про яку я тебе прохаю, якнайкраще відповідатиме безпеці Республіки і твоїй власній.

Лардйон жестом запросив Андре сідати.

— Громадянине заступнику громадського обвинувача,— сказав Андре,— тобі відомо, що вже два роки я у змові проти твоїх друзів і що я автор памфлету «Викриті санкюлоти». Тож заарештуй мене; цим ти не зробиш мені ласки, а лише виконаєш свій обов'язок. Але не про цю послугу я тебе прошу. Вислухай мене: я кохаю, і моя кохана у в'язниці.

Лардйон схилив голову на знак того, що схвалює його почуття.

— Я знаю, що у тебе добре серце, громадянине Лардйон; я прошу тебе з'єднати мене з тою, кого я кохаю, і негайно відіслати до Пор-Лібра.

— Хе-хе! — сказав Лардйон, усміхаючись своїми товстими, проте гарними устами.— Ти просиш більше, ніж життя, громадянине, ти просиш щастя!

Він простяг руку в бік спальні і покликав:

— Епіхаріс! Епіхаріс!

До кімнати ввійшла висока смаглява жінка з оголеними руками і шиєю, в сорочці й спідниці, з кокардою у волоссі.

— Моя німфо! — сказав Лардйон, узявши її до себе на коліна.— Роздивись обличчя цього громадянина і запам'ятай його назавжди! Як і ми з тобою, Епіхаріс, він кохає; як і ми, він знає, що розлука — найбільше зло. Він ладен іти за коханою до в'язниці і на гільйотину. Епіхаріс, чи ж можна відмовити йому в такому благодіянні?

— Ні, не можна,— відповіла дівчина і поплескала по щоці ченця в карманьйолі.

— Хай буде так, моя богине! Допоможемо двом нижнім коханцям. Громадянине Андре, давай сюди свою ад-

ресу, і не пізніше як сьогодні вночі ти спатимеш у Пор-Пібрі.

— Отже, домовились? — перепитав Андре.

— Домовились, — відповів Лардйон, простягаючи йому руку. — Іди до своєї коханої і скажи їй, що ти бачив Епіхаріс в обіймах Лардйона. Хай цей образ звеселить ваші серця!

Андре на те відказав, що, можливо, вони пригадають образи зворушливіші, та все ж він вдячний Лардйонові і шкодує лише, що не зможе нічим віддячити йому.

— Людяність не потребує винагороди, — відказав на те Лардйон.

Тоді встав і, пригортаючи до себе Епіхаріс, додав:

— Хто знає, коли прийде наша черга?

*Omnes eodem cogimur: omnium
Versatur urna; serius ocius
Sors exitura, et nos in aeternum
Exilium impositura cymbae*¹.

А тим часом вип'ємо! Громадянино, чи не хочеш розділити з нами нашу трапезу?

Епіхаріс додала, що це було б дуже люб'язно, і спробувала втримати Андре за руку. Та він пішов, ще раз заручившись обіцянкою заступника громадського обвинувача.

¹ Всіх нас женуть в одне місце, де урна
Спільна чигає; страшна, невблаганна
Нам судиться доля, що нас прирікає
Усіх на довічне заслання.

ОЛОВ'ЯНИЙ СОЛДАТИК

Тієї ночі, коли, хворий на інфлуенцу, я ніяк не міг заснути від великого жару, я виразно почув, як хтось тричі постукав у скло шафки поруч з моїм ліжком. Там були абияк розставлені фігурки з саксонської порцеляни і севрського бісквіту, теракотові статуетки з Танагри й Міріни, дрібна бронза часів Відродження, японські вироби із слонової кістки, венеціанське скло, китайські чашки, мартенівські поліровані табакерки, лакові таці, емалеві шкатулки, загалом тисяча дрібничок, які подобаються мені чи то витонченістю роботи, чи то красою матеріалу, з якого вони зроблені. Стукало тихенько, але виразно, і при світлі пічника я побачив, що олов'яний солдатик, який стояв у шафці, намагається вийти на волю. Йому це нарешті вдалося: скляні дверцята розчинилися навстіж від ударів його кулачка. Відверто кажучи, я не дуже здивувався. Цей солдатик завжди здавався мені вельми підозрілим суб'єктом. Два роки тому мені його подарувала пані Ж. М., і відтоді я так і чекаю від нього якоїсь каверзи. На ньому білий з блакитним кантом мундир — форма французької гвардії, а, як відомо, гвардійці ніколи не були дуже дисципліновані.

— Гей, ви там! — закричав я. — Пуп'янку, Серцеїде, Фанфане-Тюльпане! Чи не зволили б ви поводитись тихіше? Дайте мені спокійно відпочити, хіба ви не бачите, що я тяжко хворий?

Шибеник буркнув у відповідь:

— Отакий, яким ви мене зараз бачите, пане буржуа, я сто років тому брав Бастілію, а вже після того скільки келихів ми вихилили! Не думаю, щоб лишилося ще бага-

то таких старих олов'яних солдатів, як я. Добраніч, я йду на парад.

— Тюльпане,— суворо відповів я на те,— ваш полк розпущено за наказом Людовіка Шістнадцятого тридцять першого серпня тисяча сімсот вісімдесят дев'ятого року. Вам більше не треба ходити на паради. Сійте спокійно в шафці.

Бравий Тюльпан підкрутив вуса і презирливо мовив, скоса поглядаючи на мене:

— Як, хіба ви не знаєте, що кожного року в ніч із тридцять першого грудня, коли поснуть діти, на дахах, де весело курять димарі, ще викидаючи в повітря попіл від різдвяного поліна, відбувається великий парад олов'яних солдатиків? Лави їхні змішані, вони безладно скачуть на конях, у багатьох вершників немає голови. В пекельному вихорі пролітають тіні всіх олов'яних солдатиків, які загинули на війні. Мигтять погнуті багнети та зламані шаблі. А душі загиблих ляльок, бліді в місячному промінні, дивляться їм услід.

Я не знав, що й відповісти на це.

— Отже, Тюльпане, це звичай, священний звичай? Я глибоко поважаю всілякі звичаї, звички, традиції, легенди, народні повір'я. Все це ми називаємо «фольклор», досліджуємо його і так розважаємось. Із великою втіхою я відзначаю, Тюльпане, що ви шануєте традиції. Але, з другого боку, не знаю, чи слід мені випускати вас із цієї шафки.

— Ти повинен це зробити,— промовив чийсь мелодійний і чистий голос, якого мені ще ніколи не доводилось чути. Я відразу здогадався, що він належить молодій грекині з Танагри; її витончена і велична фігурка, огорнена складками гіматія, стояла поруч із французьким гвардійцем.— Ти повинен це зробити. Треба однаково шанувати всі звичаї, що перейшли до нас від будь-яких предків. Наші батьки краще від нас знали, що дозволено, а що заборонено, бо вони були ближче до богів. А тому слід відпустити цього галата виконати військові обряди предків. За моїх часів вони не носили такого, як на ньому, чудернацького синього мундира з червоними вилогами. Вони прикривалися самими щитами. Та все ж ми їх страшенно боялися. То були варвари. Ти також галат і варвар. Даремно ти читав поетів та істориків: ти не знаєш, у чому справжня краса життя. Ти ніколи не бував на

афінських народних зібраннях, коли я прjala мілетську вовну в своєму дворикy під старою шовковицею.

Я спробував відповісти таким самим урочистим тоном:

— О прекрасна Панніхіс! Твій маленький грецький народ створив пластичні форми, які завжди звеселятимуть людські душі й очі. Він створив мистецтва і поклав початок наукам. Ти сказала мудро, Панніхіс. Звичаїв треба дотримуватись, бо інакше вони перестануть бути звичаями. Ясна Панніхіс, ти, що прjala мілетську вовну під старою шовковицею, не марно дала мені добру пораду, я послухаюсь тебе і дозволю Тюльпанові піти туди, куди його кличуть звичаї.

Тоді молоденька маслярка з севрського бісквіту, яка тримала обома руками збивальницю, звернула до мене благальний погляд.

— Пане, не выпускайте його. Він обіцяв одружитися зі мною. Він липне до кожної спідниці. Якщо він піде, більше я його не побачу.

І, затуливши кругленькі щічки фартушком, вона гірко заплакала.

Я її втішив як умів і попросив мого французького гвардійця не затримуватись довго після параду в якомусь шиночку. Він пообіцяв, і я побажав йому щасливої дороги. Але він не йшов. Дивна річ, він спокійнісінько собі стояв на своїй полиці, так само нерухомо, як і всі порцелянові цяцьки довкола нього. Я висловив йому своє здивування.

— Потерпіть,— відказав він.— Я не можу піти отак у вас на очах, не порушивши всіх законів магії. От коли ви задрімаєте, я легенько вислизну разом з місячним променем, бо я невагомий. Але навіщо поспішати? Я можу зачекати ще годинки зо дві. А тим часом краще побалакаймо. Хочете, я розповім вам якусь історію з давніх часів? Я знаю їх чимало.

— Розкажіть,— мовила Панніхіс.

— Розкажіть,— підхопила молоденька маслярка.

— Розкажіть-но, Тюльпане,— докинув і я.

Він сів, натоптав люльку, налив собі склянку вина, прокашлявся і почав так:

— Рівно дев'яносто дев'ять років тому, в ніч перед Новим роком, я стояв на круглому столику разом з дванадцяткою товаришів, схожих на мене, як рідні брати. Деякотрі були в досить доброго стані, у інших були відла-

мані ноги або голова: героїчні рештки цілої коробки олов'яних солдатиків, купленої за рік до того на ярмарку в Сен-Жермені. Кімната була оббита світло-блакитним шовком. Спінет...

Я перебив його:

— Зачекайте, Тюльпане, я знаю цю історію: в ній йдеться про один обшук за часів терору. Цю історію не вам розповідати, вона не пасує до вашого вигляду: я сам розповім її, і не пізніше як завтра. Згадайте краще щось про війну.

— Згода,— відказав Тюльпан.— Почастуйте мене склянкою, і я розповім вам про бій під Фонтенуа — я там був. Ми тоді добряче всипали англійцям. У тому бою проти нас билися ще австріяки, голландці і, якщо гаразд пам'ятаю, німці; але про той набрид не варт і говорити. У Франції єдиний ворог — Англія. Ми прийшли на бойовище. З першої хвилини лаври так і посипались мені до ніг. Підійшовши до ворога кроків на п'ятдесят, ми зупинилися, і лорд Чарльз Гей, капітан англійських гвардійців, скинув капелюха й закричав:

— Панове французькі гвардійці, стріляйте!

На що наші офіцери відповіли:

— Панове англійські гвардійці, ця честь належить вам. Стріляйте першими.

І цей поклик підхопили всі солдати нашого полку. Мій сильний голос перекривав усі. Тільки мене було й чути.

— Так, про цей випадок пішла гучна слава,— сказав я.— Скажіть, Тюльпане, звідки у вас це високе благородство, яким захоплюються нащадки?

— Благородство? — закричав Тюльпан, люто поводячи очима.— Що це ви кажете? Опам'ятайтеся, чоловіче, ви що, за дурня мене маєте? Подивіться-но на мене краще. Хіба я схожий на простака?.. Про яке благородство ви говорите? Ви просто на глузи мене берете з вашим благородством. Завважте, я хлопець битий, і стережіться, бо повідрізую вам вуха! У вас полова в голові! Бачте, чого забажали: щоб французький гвардієць надстрокової служби був благородний із отими безбожниками! Ми кричали їм, щоб вони стріляли перші, бо, як відомо, перший залп не завдає великої шкоди. Адже стріляють навмання, поки ворог не викриє себе порохом димом. Хіба ви не знаєте, що наші статути забороняють нам стріляти першими? Ви, певне, зовсім невіглас.

— І все ж я знаю, Тюльпане, що цей перший залп у бою при Фонтену виявився всупереч тому, що ви кажете, винятково згубним.

Тюльпан погодився зі мною.

— Ніде правди діти, так сталося тому, що англійці були занадто близько до французів. Наші перші лави скопив вогонь. Але ми поводитися в цьому бою так, як звикли. Перша чеснота вояка — дотримуватися статуту. Але ж послухайте, що було далі: бій цей, хоч він почався так сумно, закінчився дуже добре. Ми повбивали багато англійців. Маршал Саксонський, гарцюючи на баскому коні, вів наші війська до бою.

Тут я перебив його:

— Мені пригадується, ніби маршал Саксонський, саме в той час тяжко хворий, наказав нести себе на ношах.

— Ваша правда. Бо я сам на власні очі бачив, як він нерухомо лежав на своєму переносному ліжку. Я просто змовчав про це, бо я чоловік чемний, навчений доброго звичаю і пошани до командирів. Отож, знаючи, як годиться говорити, я й замінив ноші на баского коня. Отак і треба писати історію. А ви й не пробуйте цього діла, добродію. У вас не такий високий розум, щоб із вашої писанини вийшло щось путнє... Ноші! Гарненьке мені спорядження для воїна!.. Отож маршал Саксонський, даючи остроги дикому огиреві, палав бажанням упитися ворожою кров'ю. Бій, що почався так сумно, закінчився якнайкраще: ми перебили багато англійців. Ох і тварюки ж вони! Ви знаєте, що у них ззаду хвіст?

— Я цього не знав, Тюльпане.

— Це тому, добродію, що ви чоловік темний. Але слухайте далі: в розпалі цього великого бою відвага завела мене далеченько-таки від бойовища, на дно яру, де я опинився сам-на-сам перед грізним редутом, а захищало його щось із півсотні тих тварюк англійців; з них я вбив сорок одного, тридцять чотири поранив. Решта втекли, і редут було захоплено. Моє завзяття завело мене ще далі, я опинився в лісі, де вже не було чути гамору бою. Довго йшов я, поки не наткнувся на старого селянина, що в'язав хмиз. Я запитав, чи не бачив він ненароком нашого полку. Він сказав, що не бачив. Я не міг більше стримувати захвату і вигукнув, упиваючись перемогою:

— Ми перемогли! Гукай: «Хай живе король!»

Але він замість відповіді тільки знизав плечима і в'язав собі далі свій хмиз. Тоді, обурений такою ницістю, я

простромив йому багнетом живіт і пішов далі своєю дорогою.

Наступного дня ми стали на постій. Мене помістили в будинок до багатого купця на ім'я Жан Госбек. Я прийшов туди дуже пізно вночі. Мене зустріла нічогенька наймичка і провела на горище, де й постелила мені. Помітивши, що подобаюсь їй, я залюбки скористався цим. Хоч то була й дебеленька молодиця, моя відвага її здивувала.

Рано-вранці я зійшов з свого горища до нижнього покою, де підсів до господині; звали її Урсула, і вона була дуже гарненька. Я сміливо приступився до неї. Вона трохи поопиналася, кажучи, що чоловік у неї ревнивий і вб'є її, якщо застане зі мною. «Я відріжу йому носа», — пообіцяв я. Ці слова настільки її переконали, що вона не стала більше зволікати з утіхою й тут-таки піддалась мені. Саме в ту хвилину, коли я трудився з усієї сили, вона скрикнула від жаху, бо помітила свого чоловіка, що невчасно зайшов до кімнати та й закам'янів на місці. Мого обличчя він не бачив. Та коли я обернувся до нього, він так злякався, що зразу втік, не мовивши й слова... Ось, пане, найдокладніша розповідь про бій під Фонтенуа.

— Мушу визнати, — сказав я, — Вольтер розповів про це набагато гірше.

— Авжеж, — відказав мені гвардієць. — А хто він, цей ваш Вольтер? Мабуть, якийсь міщанин, що не тямить ні бе ні ме у військовій справі. Але у мене пересохло в горлі. Налийте-но скляночку!

ОБШУК

Кімната була оббита світло-блакитним шовком. Спінет, на ньому розкриті ноти «Сільського чаклуна», стільці зі спинками у формі ліри, секретер червоного дерева, біле ліжко, прикрашене трояндами, парочки голубів уздовж карнизу — все піби усміхалось ласкаво й ніжно. Від лампи лилося м'яке світло, і полум'я у каміні тріпотіло в сутінках, мов крила птаха. Сидячи за секретером, у домашній сукні, схиливши свою чарівну голівку в ореолі густих руських кіс, Жюлі переглядала листи, які досі зберігалися, дбайливо перев'язані стрічкою, в шухляді секретера.

Б'є північ — знак того, що настав Новий рік. Гарний стінний годинник, на якому сміється позолочений амур, сповіщає, що 1793 рік закінчився.

В ту мить, коли хвилинна стрілка збіглася з годинною, з'являється маленьке видиво. Хлопчик у сорочечці, вискочивши з прочинених дверей дитячої кімнати, кидається в обійми матері і бажає їй щасливого Нового року.

— Щасливого Нового року, П'єре... Дякую, синочку. А ти ж знаєш, що таке щасливий рік?

Він гадає, що знає, та все ж мати хоче розтлумачити йому це слово.

— Рік тоді щасливий, синочку, коли його прожито без ненависті і страху.

Вона цілує сина і відносить його до ліжечка, звідки він утік. Потім знову сідає за секретер. Вона дивиться то на вогонь, що палахкотить у каміні, то на листи, з яких падають додола засушені квіти. Їй нелегко їх палити. Але треба. Якщо листи знайдуть, не уникнути гільйотини ні

тому, хто їх писав, ні тій, що їх отримувала. Якби йшлося тільки про неї, вона не спалювала б листів,— так уже знесиліла в безнастанній боротьбі з катами за життя. Але вона думає про нього, засудженого на смерть утікача, що ховається на якомусь горищі, десь в іншому кінці Парижа. Одного з цих листів досить, щоб натрапити на його слід і віддати на смерть.

П'єр міцно спить у сусідній кімнаті; куховарка й Нанон пішли до себе в мансарду. Надворі, на засніжених вулицях стоїть глибока тиша. Чисте і свіже повітря живить вогонь у каміні. Жюлі неодмінно спалить листи, вона це знає, але зробити це одразу, без глибоких і сумних роздумів вона не має сили.

Листи добре збереглися, бо Жюлі дбайлива від природи, і це відбивається на всьому, що її оточує.

Оці, вже поживклі, написано три роки тому, і в нічній тиші Жюлі пригадує ті казкові часи. Ні, вона не спалить жодного листка, не перечитавши ще десять разів дороги слова.

Довкола глибока тиша. Час від часу вона підходить до вікна, відгортає завісу, бачить у темряві мовчазну дзвіницю абатства Сен-Жермен-де-Пре, посріблену місячним сяйвом; а тоді знову береться до своєї роботи — повільного і святобливого нищення. Та як і не впитися востаннє чарами цих сторінок? Як віддати вогню ці рідні слова, не закарбувавши їх навіки в своєму серці? Довкола така глибока тиша. У душі її трепет молодості й кохання.

Вона читає:

«Хоч я далеко, але я бачу Вас, Жюлі! Круг мене — рій образів, породжених пам'яттю. Я бачу Вас не холодною і застиглою, я бачу Вас живою, жвавою, вічно новою і вічно принадною. В мріях я оточую Вас найпрекраснішими краєвидами планети. Щасливий той, хто кохає Жюлі! Все чарує його, бо для нього все — це вона. Люблячи її, він любить саме життя; він заворожений світом, осяяним нею; йому дорога земля, на якій вона квітне. Кохання відкриває йому приховане значення речей. Він пізнає світ у всій різноманітності його форм, бо всі вони — образ Жюлі; він чує безліч голосів природи: всі вони йому шепочуть ім'я Жюлі. Погляд його з насолодою зустрічає денне світло: адже щасливе сонячне проміння торкається і обличчя

Жюлі, пестячи найпрекрасніше із людських створінь. Сьогодні ввечері, побачивши перші зорі, він здригнеться, затремтить від думки: може, і вона в цю мить дивиться на них. Він відчуває її подих у пахощах повітря. Йому хочеться цілувати землю, по якій вона ступає...

Моя Жюлі, якщо судилося мені загинути під сокирою ката, якщо судилося мені, як Сіднею, вмерти за свободу, навіть смерть не зможе втримати в царстві тіней, у розлуці з тобою збурену душу. Я прилечу до тебе, кохана! Дух мій часто витатиме біля тебе».

Вона читає і мріє. Ніч уже спливає. Ось уже бліде світло просочується крізь завіси: світає. Служниці вже почали свою роботу. Жюлі поспішає скінчити свою. Здається, почулися чийсь голоси. Ні, все спокійно, довкола глибока тиша...

Глибока тиша, бо сніг приглушує кроки.

Ідуть. Прийшли. Від стуку здригаються двері.

Сховати листи, замкнути секретер уже немає часу. Все, що Жюлі може зробити, вона робить: хапає папери і кидає їх під канапу, чохол на якій звисає до самої підлоги. Кілька листів падає на килим; вона запихає їх ногою, похапцем бере книжку і кидається в крісло.

Голова районної секції заходить у супроводі загону з дванадцяти пік. Це колишній плетільник солом'яних стільців, на ім'я Броше, його весь час трусить пропасниця; в налитих кров'ю очах вічний страх.

Він дає знак своїм людям пильнувати входи і звертається до Жюлі:

— Громадянку, ми щойно довідались, що ти листуєшся з агентами Пітта, емігрантами і змовниками, кинутими до в'язниці. Іменем закону я прийшов відібрати твої листи. Вже давно мені доносили на тебе, як на аристократку з найнебезпечніших. Громадянин Рапуа, що стоїть перед тобою, — він показав на одного зі своїх людей, — зізнався, що взимку славного тисяча сімсот вісімдесят дев'ятого року ти з метою підкупу дала йому одяг і гроші. Помірковані службовці, позбавлені громадянської доблесті, занадто довго тебе милували. Та тепер настала моя черга бути представником влади, і ти не втечеш від гільйотини. Давай суди листи, громадянко.

— Візьміть їх самі, — каже Жюлі, — секретер не замкнений.

: Там ще лежали деякі документи: свідоцтва про народження, одруження і смерть, рахунки крамарів і цінні папери; усі їх Броше уважно роздивлявся один по одному. Він мацав і крутив їх, як підозрілива людина, що й читати гаразд не вміє. Час від часу він примовляв: «Кепсько! Імені колишнього короля не викреслено! Кепсько, дуже кепсько!»

Жюлі розуміє, що обшук буде довгий і прискіпливий. Вона не може втриматись, щоб потай не глянути в бік канапи. А там з-під чохла, мов біле вушко кошеняти, визирає ріжечок конверта. І вмить тривога її зникає. Впевненість у неминучій загибелі повертає спокій її душі і накладає на обличчя вираз безтурботності. Вона не має сумніву, що ці люди побачать, як бачить вона сама, отой білий клаптик паперу. Він лізе в очі, білий на червоному килимі. Але вона не знає, чи помітять вони його зразу, чи трохи згодом. Це чекання заповнює її думки і розважає її. В цю трагічну хвилину вона вгадала собі щось на зразок гри в загадки, дивлячись, як патріоти то відходять від канапи, то знову наближаються до неї.

Броше скінчив з паперами в секретері, сердитий, що нічого не знайшов, він присягається, що таки знайде те, чого шукає.

Він перекидає меблі, перевертає картини і стукає ефесом шаблі по дерев'яних панелях стін, шукаючи тайники. Та нічого не знаходить. Він розбиває дзеркало, щоб переконатися, чи за ним ніщо не сховано. Але там нема нічого.

Тим часом його люди зривають кілька дощочок паркету. Вони присягаються, що цій паскуді аристократці не пощастить насміятися з чесних санкюлотів. Та жоден з них не помічає ріжечка білого конверта, що визирає з-під чохла.

Жюлі ведуть у інші кімнати й вимагають ключі. Ламають меблі, б'ють скло; проколюють піками сидіння стільців, розпорюють крісла — і нічого не знаходять.

Та Броше таки сподівається розшукати листи. Він вертається до спальні.

— Щоб мені не жити на цім світі, як листи не тут!

Він оглядає канапу, вона здається йому підозрілою, і п'ять чи шість разів Броше встромляє в неї шаблю по самісінький ефес. Але марно. Він не знаходить того, що шукає. Жахливо лаючись, він наказує своїм людям покинути помешкання.

Вже переступивши поріг, він обертається і погрожує Жюлі кулаком:

— Начувайся, як ще раз мене побачиш! Я — народ, і влада моя!

І виходить позаду всіх.

Нарешті вони пішли. Вона чує, як їхні кроки поволі стихають на сходах. Врятована! Навіть своєю необережністю вона не згубила коханого! Весело сміючись, вона біжить поцілувати свого П'єра, що спить, стиснувши кулачки, і навіть не здогадується, який гармидер панує довкола його ліжечка.

Колодязь
святої
Клари

Переклали *Надія Гордієнко-Андріанова* та *Дмитро Паламарчук*

ПРОЛОГ

ВЕЛЕБНИЙ ОТЕЦЬ АДОНЕ ДОНІ

Ἦσθητο γάρ τὰ φυσικά, καὶ τὰ ἠθικά,
ἀλλὰ καὶ τὰ μαθηματικά, καὶ τοὺς ἐγκυκλί-
ους λόγους, καὶ περὶ τελευτῶν πᾶσαν εἶχεν
ἐμπειρίαν ¹.

Диоген Лаэртський, IX, 37

Я перебував у Сієні навесні. Увесь день ішов у мене на пыльні пошуки в міських архівах, а після вечері я вирушав на прогулянку глухим путівцем у напрямку Монте Олівето, де у сутінках пара великих білих волів тягла селянського воза на суцільних, без спиць, колесах, як за часів стародавнього Евандра. Дзвони в місті сповіщали про мирний скін дня; вечірній пурпур з меланхолійною величчю лягав на пасмо невисоких пагорків. А коли вже й чорні воронячі зграї сідали на фортечних мурах, то в опаловому небі тільки яструб, не рухаючи крилами, висів над самотнім скельним дубом.

Я йшов назустріч тиші, самотині й солодкій моторошності, що зростала переді мною. Запона ночі непомітно огортала поля. У небі, мов очі в безмежній далині, блимали зорі. А в темряві серед кущів любовними вогниками тремтіли світляки.

Травневої ночі цими живими іскорками всипані всі сільські місцевості навколо Рима, в Умбрії і в Тоскані. Колись я бачив їх на Аппієвому шляху, навколо гробниці

¹ Знався він на фізиці й на етиці, а також і на математиці, і на загальноосвітніх науках, був також знавцем у ремеслах та мистецтвах (грецьк.).

Цецілії Метелли, де вони впродовж двох тисяч років водять свої таночки. То знов я знаходив їх у тій місцевості, звідки походила свята Катерина і Піа де Толомеї, коло брам Сієни, цього скорботного і чарівного міста. Уздовж усього мого шляху вони миготіли в травах і заростях, шукали одне одного і вряди-годи, линучи на поклик жадання, креслили в своєму льоті над дорогою пломінну дугу.

Єдиний, кого я зустрічав тими прозорими ночами на білому путівці, був велебний отець Адоне Доні, що саме тоді, як і я, цілими днями працював у старовинній Академії degli Intronati¹. Я одразу вподобав цього францисканця, що хоч уже й посивів, служачи науці, а зберіг веселу й легку вдачу невігласа. Він любив погомоніти. Мені подобалась його м'яка вимова, мальовничість вислову, ученість і водночас наївність його думки, його зовнішність старого Силена, очищеного водою хрещення, його природне почуття гумору, гра його палких і витончених пристрастей, увесь його химерний і звабливий дух. Висиджуючи в бібліотеці, він не цурався також і базару, переважно спиняючися біля селянок, що продавали помідори, вслухуючись у їхні невимушені балачки. У них він навчався, як сам казав, чудової тоскапської мови.

Про себе самого він не розповідав, і я знав лише те, що, походячи з Вітербо, з шляхетної і вбогої родини, він вивчав у Римі гуманітарні науки і теологію, замолоду вступив до францисканського ордену в Ассізі, працював у архівах і що в нього виникали незгоди з духовним начальством у питаннях віри. І справді, я помітив у нього нахил до своєрідних поглядів. Був він і побожний, і вчений, проте не без дивацтв. Його віра в бога була узгоджена зі свідченнями святого письма і з церковними доктринами, він глузував з простакуватих філософів, що вірили самі від себе, не будучи до того зобов'язані. У цьому він не відступав від ортодоксального вчення. Своєрідність виявлялась у нього в міркуваннях про диявола. Він вважав, що диявол лихий, але не абсолютно, бо його природна недосконалість завжди перешкоджає йому досягти довершеності в злі. Він убачав якісь ознаки добрості в темних діях Сатани і, не дуже наважуючись обстоювати свій погляд, усе ж таки вважав, що це кінець кінцем підстава, щоб помилувати духа сумніву в день страшного суду.

Ця дивакуватість у думках і настроях, що відгороди-

¹ Дурнів (*итал.*).

ла його від світу і вкинула в самотність, бавила мене. Він був дуже розумний. Йому тільки бракувало відчуття того, що звичайне і щоденне. Він жив лише образами минулого і мріями про майбутнє. Про сучасність у нього не було ніякого уявлення. Його політичні ідеї вели свій початок водночас і з давнього монастиря Діви Марії-з-ангелами, і з лондонських конспіративних революційних зібрань. Це були ідеї християнського соціаліста. Дотримувався він цих ідей не дуже ревно. Занадто вже він зневажав людський розум, щоб надавати особливої ваги причетності своїй до нього. Державна влада видавалась йому величезним блаженством, і він сміявся з неї потиху, стримано, як і належить людині з добрим смаком. Судді в цивільних і кримінальних справах трохи дивували його. На військових він дивився з філософською поблажливістю. Я незабаром виявив у нього разючі суперечності.

Усім своїм лагідним серцем він закликав до загального миру. Але водночас не заперечував він і громадянської війни і дуже шанував того Фарінату дельї Уберті, який аж так любив своє рідне місто Флоренцію, що, вдавшись до насильства й підступності і забарвивши Арбію флорентійською кров'ю, змусив те місто бажати того, чого він сам бажав, і думати, як він сам думав. А проте велебний отець Адоне Доні був лагідним мрійником. Встановлення царства божого на цьому світі він сподівався від духовного авторитету папського престолу. Він вважав, що святий дух виведе пап на шлях, невідомий їм самим. Тому він шанобливо говорив про рикаючого агнця з Сінігалї і про орла-миротворця з Карпінето. Так він звичайно називав Пія IX і Лева XIII.

Хоча розмови з велебним отцем Адоне Доні були мені дуже приємні, проте я, шануючи його свободу, та й свою власну, уникав нав'язувати йому себе у співрозмовники в місті. Зі свого боку й він також дотримувався щодо мене надзвичайної делікатності. Але на прогулянках ми примудрялися зустрічатись нібито випадково. За півмилі від Римської брами дорога протискується між двома похмурими узвишшями, на яких їжачаться сумні модрини. Під глинястим схилом північного пагорка край дороги височить гарна залізна альтанка над висохлим колодязем. Саме там я мало не щовечора й зустрічав велебного отця Адоне Доні. Сидячи на цямрині, засунувши руки в рукава сутани, він з тихомірною цікавістю споглядав нічний світ. І крізь пільму, що огортала все навколо, ще можна

було розпізнати в його ясних очах і на кирпатовому обличчі виразно відбиту боязку одчайдушність і чарівну глузливність. Ми насамперед урочисто бажали один одному доброго здоров'я, спокою і злагоди. Потім я сів біля нього на старій кам'яній цямрині, де ще зберігалися сліди якогось барельєфа. Удень можна було розгледіти постать з головою, більшою ніж тулуб, і то була постать ангела — про те свідчила наявність крил.

Велебний отець Адоне Доні щоразу казав мені:

— Ласкаво прошу, синьйоре, до колодязя святої Клари.

Одного вечора я запитав його, чому саме цей колодязь названо ім'ям улюблениці святого Франціска. Він мені відказав, що до цього спричинилося невеличке, дуже втішне чудо, про яке, на жаль, не згадано в збірці «Fioretti»¹. Я попросив розповісти про це чудо. Розказав мені він ось таке:

— За тих часів, коли жебрак в ім'я Ісуса Христа Франціск, син Бернардоне, ходив по містах, навчаючи святої простоти й любові, він у супроводі свого улюбленця брата Леона відвідав Сієну. Але скупі й жорстокі сієнці, справжні сини Вовчиці, які хизувалися тим, що ссали її молоко, непривітно зустріли святого, — адже він радив їм прийняти до своїх осель двох дам досконалої вроди — Убогість і Покору. Городяни обсыпали його образами й насмішками і вигнали з міста. Він вийшов звідти вночі крізь Римську браму. Брат Леон, ідучи поруч нього, промовив:

«Сієнці написали на брамі свого міста: «Сієна відчиняє вам своє серце ширше, ніж браму». А проте, брате Франціску, перед нами ці люди замкнули свої серця».

А Франціск, син Бернардоне, відповів:

«Будь певен, брате Леоне, ягнятко боже, що в цьому винний я. Мені не вистачило сили й уміння як слід постукати в браму їхніх сердець. Я набагато недотепніший від тих людей, що змушують ведмедя танцювати на міському майдані. Адже вони збирають велику юрбу, показуючи незграбну звірюку, а я показував дам небесної вроди і проте не привабив нікого. Брате Леоне, наказую тобі в ім'я святої покори, кажи мені: «Брате Франціску, жалюгідна ти людина, без ніякої вартості, без найменшої благодаті, людина воістину шкідлива».

А що брат Леон ніяк не зважувався послухатись, то святий журився в серці своєму. Бредучи стежиною в піль-

¹ «Квітки» (итал.).

мі, він згадував спокійний Ассізі, де залишив своїх духовних сипів і Клару, дочку своєї душі. Він відчував, що Клара зазнає великих випробувань у своїй любові до святої вбогості, і його охопив сумнів,— чи його улюблена доня часом не занедужала тілом і душею і чи не збилась вона з праведної путі в монастирі святого Даміана.

Ці сумніви налягли на нього таким тягарем, що, дійшовши до того місця, де шлях починає тиснутися поміж пагорками, він відчув, як ноги його з кожним кроком ніби грузнуть у землю. Він доплентався до оцього колодязя, що був у ті часи ще зовсім новенький і повний прозорої води, й упав знесилений на цю саму цямрину, на якій ми нині сидимо. Довго чоловік божий просидів тут, нахилившись над колодязем. Аж ось він підвів голову й радісно промовив до брата Леона:

«Як ти гадаєш, брате Леоне, боже ягнятко, що я побачив у цьому колодязі?»

Брат Леон відповів:

«Брате Франціску, ти побачив, як у цьому колодязі відбивається місяць уповні».

«Брате,— відказав святий праведник,— не сестру нашу Повню побачив я в колодязі, а, з неказанної ласки господа нашого, справжнісіньке лице сестри Клари, та таке ясне, опромінене такою святою радістю, що всі мої сумніви розвіялись відразу, і я впевнився, що сестра наша в цю мить зазнає цілковитого блаженства, якого наш господь бог уділяє обранцям своїм, обдаровуючи їх усіма скарбами вбогості».

Сказавши це, добрий святий Франціск з пригорщі ковтнув трошки води й звівся на ноги підсилений.

Ось чого цьому колодязеві надано ім'я святої Клари.

Така була оповідь велебного отця Адоне Доні.

Щовечора знаходив я люб'язного францисканця на цямрині чудесного колодязя. Я сів біля нього, й він щоразу розповідав якусь історію, знану самому тільки йому. А історії він знав просто-таки дивовижні. Краще, ніж будь-хто, вивчив він давні перекази рідного краю, що оживали і відмолоджувались у нього в голові, ніби в тілесному й духовному джерелі одвічної юності. Свіжі образи рясно лилися з його облямованих сивиною уст. Поки він розповідав, місячне світло текло по його бороді сріблястим струмочком. Польовий коник сюрчанням надкриль

пригравав голосові оповідача, а вряди-годи на звуки найсолодшої з людських мов мелодійним стогоном відгукувалася жаба, що приязно й несміливо прислухалася з другого узбіччя дороги.

Я покинув Сієну в середині червня. Відтоді я більше не бачив велебного отця Адоне Доні, і він лишивсь у мене в пам'яті як видиво зі сну. Я позаписував оповіді, що почув від нього на шляху до Монте Олівето. Ви знайдете їх у цій книжці. Опрацьовуючи їх, я прагнув зберегти принаймні крихту тієї чарівливості, яку вони мали біля колодязя святої Кларі.

СВЯТИЙ САТИР

Альфонсові Додє

Consors paterni luminis,
Lux ipse lucis et dies,
Noctem canendo rumpimus:
Assiste postulantibus.

Aufer tenebras mentium;
Fuga catervas daemonum;
Expelle somnolentiam,
Ne pigritantes obruat.

Breviarium romanum.

Feria tertia; ad matutinum¹

Фра Міно смиренням піднісся над усією чернецькою братією; хоч і молодий ще, він мудро керував монастирем Санта-Фіоре. Був він побожний. Багато часу приділяв роздумам та молитвам; інколи впадав у екстаз. За прикладом святого Франціска, свого духовного батька, складав простонародною мовою пісні про досконалу

¹ Ти, світло світла денного,
Причетний сяйву отчому,—
Тобі вночі співаємо
І допомоги просимо:

Розвій облуди темряву,
Звільни від зграї демонів
І виведи з оспалості,
Що вгубна недбайливим нам.

Римський молитовник.

Стихира третя; співається на утрені (лат.)

любов, тобто любов до бога. І ці твори не грішили ні супроти розміру, ні супроти сенсу, бо він вивчав сім вільних мистецтв у Болонському університеті.

Та якось увечері, походжаючи під монастирськими аркадами, він відчув, як серце його сповнилося збентеженням і смутком на згадку про одну флорентійську даму, яку він кохав на світанку своєї юності, коли одяг послідовників святого Франціска ще не вкривав його тіла. Він помолився, щоб господь відігнав видіння. Та в серці у нього залишилась журба.

«Дзвони,— міркував він,— співають ніжно, мов ті ангели «Ave Maria», але їхні голоси гаснуть у вечірній імлі. На стіні нашого монастиря майстер, яким пишається Перуджа, чудесно намалював Марій, що з невимовною любов'ю споглядають тіло Спасителя. Але ніч сховала сльози їхніх очей і німе ридання їхніх уст, і я не можу плакати з ними. До цього колодязя на подвір'ї щойно злетілися голуби напитись, але вони порозліталися, не знайшовши води в розколинах цямрини. І ось, господи, моя душа зацімліла, ніби дзвони, потьмарилась, наче мирносиці, висохла, мов колодязь. Чому ж, чому, Ісусе Христе, боже мій, серце у мене всохле, оповите в морок, безмовне, коли ти для нього — і світанок, і пташиний спів, і струмок, що збігає з горбочків?»

Він боявся повертатись до себе в келію і, сподіваючись, що молитва розвіє його смуток і вгамує неспокій, низенькими дверима ввійшов у монастирську церкву. Безмовна пітьма сповнювала будівлю, яку понад півтора століття тому спорудив на рештках римського храму великий Маргаритоне. Фра Міно пройшов через неф і став навколішки в бічному притворі, присвяченому архангелові Михаїлу, чия історія була зображена на стіні. Але тьмяне блимання лампади, почепленої під склепінням, не давало змоги розгледіти, як архангел побороє диявола і важить на терезах людські душі. Тільки місяць крізь шиби прохоплювався блідим променем на гробницю святого Сатира, що містилась у ніші праворуч від вітваря. Ця гробниця у вигляді скрині була давніша за саму церкву і зовсім би скидалась на поганські саркофаги, якби не хрест, аж тричі вирізьблений на мармурових стінках.

Фра Міно довго лежав, простягнувшись ниць перед вітварем; та молитись він був неспроможний, і серед ночі його опанувало заціпеніння, подібне до того, яке відчу-

ли знеможені учні Ісуса Христа в Гефсиманському саду. І от коли він лежав отак, розгублений і безпорадний, йому привиділась неначе біла хмарина, що піднімалась над гробницею святого Сатира; і незабаром він помітив, що ця хмарина складається з кількох хмаринок і що кожна з цих хмаринок — жінка. Вони маяли в темному повітрі; крізь їхні легенькі туніки просвічували легенькі тіла. І фра Міно побачив поміж жінками козлоногих юнаків, що їх переслідували. Нагота показувала несамо-витий запал їхніх жадань. А німфи втікали; під їхніми прудкими ніжками виникали завітчані луки та струмки. І щоразу, як тільки козлоногий простягав руку, щоб схопити одну з німф, раптом виростала верба, щоб сховати німфу в дуплі, як у печері, і в біластому листі чути було тихеньке шелестіння й глузливий сміх.

Коли всі жінки поховались у вербах, козлоногі посадили на швидко зрослій траві й почали грати на своїх очеретяних сопілках, добуваючи з них звуки, спроможні зворушити кожную живу істоту. Зачаровані німфи просу-вали голови крізь віти й, залишаючи свої тіняві схованки, помалу починали підходити, зваблені нездоланною сопілкою. Тоді люди-цапи в священному шаленстві кидалися на них. Спершу німфи ще намагалися жартувати й глузувати в обіймах зухвалих напасників. Потім уже не сміялись. Закинувши голову, зі стуманілими від втіхи й ляку очима, вони чи то кликали матір, чи то скрикували: «Ой, помираю», чи збентежено мовчали.

Фра Міно хотів відвернутись, та не зміг; очі його мимоволі залишалися розплющені.

А німфи, охопивши руками стегна козлоногих, кусали, пестили, дражнили своїх волохатих коханців і, сплівшись з ними, оповивали їх, омивали своїм тілом, плинним і живлющим більш, ніж вода в струмку, що протікав поблизу під вербами.

Побачивши це видовище, фра Міно згрішив і думками й наміром. Йому забажалося бути одним з цих демонів, напівлюдей-напівзвірів, і, як вони, тримати в своїх обіймах флорентійську даму, яку він кохав у свої квітучі роки і яка померла.

Та ось люди-цапи розбрелися по галявині. Одні збирали в дуплах мед, інші вирізували сопілки з очерету або, підстрибуючи одне проти одного, буцалися рогатими лобами. А мляві тіла німф, звабліві останки кохання, вкривали луку.

Фра Міно застогнав на церковних плитах; бажання гриха опанувало його з такою невтримністю, що тепер він відчув усю глибину ганьби.

Раптом одна з німф, що лежали на траві, випадково побачила його й скрикнула:

— Людина! Людина!

І пальцем показала його своїм подругам.

— Дивіться, сестрички, це не козопас. При ньому нема очеретяної сопілки. Не нагадує він мені і господаря однієї з тих сільських осель із садочком, що туляться на косогорі над виноградником під охороною Пріапа, вирізьбленого з букового стовбура. Чого він хоче тут поміж нас, якщо він не козопас, не волопас, не садівник? Вигляд у нього похмурий і суворий, і в очах не помітно любові до богів і до богинь, що населяють безкраї небеса, ліси та гори. На ньому варварський одяг. Може, він скіф. Підійдімо ж до цього чужоземця, сестрички, та дізнаймося у нього, чи не ворогом прийшов він сюди, щоб скаламутити наші джерела, повирубувати наші дерева, порозкопувати наші гори й відкрити жорстоким людям таємницю наших щасливих жител. Ходи зі мною, Мнаїс; ходіть, Егле, Несро та Мелібес.

— Ходімо! — відповіла Мнаїс. — Ходімо з нашою зброєю.

— Ходімо! — вигукнули всі разом.

І фра Міно побачив, як вони повставали, понабирали повні оберемки троянд і рушили до нього довгою низкою, озброєні трояндами й терням. Але відстань, яка спершу видавалася йому такою малою, що він ледве не торкався їх рукою й відчував на собі їхнє дихання, раптом почала зростати, й ось тепер вони ніби наближалися з далекого лісу. Нетерпеливлячись, вони бігли й погрожували йому своїми колючими квітами. Погрози злітали і з їхніх квітучих уст. Та в міру того, як вони наближалися, з ними відбувалася зміна: з кожним кроком вони втрачали трохи своєї звабливості й свіжості, і цвіт їхньої юності в'янув одночасно з трояндами, які вони несли. Спершу позападали очі й опали кутики уст. Шюю, щойно таку рівну та білу, перетнули глибокі складки; сиві пасма звисли на зморшкуватий лоб. Вони підходили; тепер уже очі у них почервоніли, губи поввалювались аж до ясен. Вони підходили, тримаючи всохлі троянди в почорнілих руках, покорчених, наче стара виноградна лоза, що її селяни в К'янті палять зимовими ночами. Вони підходили, трусячи кощавими стегнами.

Коли вони дійшли до того місця, де скутий жахом лежав фра Міно, це вже були страхітливі відьми, лисі й бородаті, з носами до самого підборіддя, з усохлими й звислими грудьми. Вони скупчились навколо нього.

— О! Та він красунчик! — сказала одна. — А збілів як полотно, і серце калатає у нього, мов у зацькованого зайця. Сестрице Егле, що з ним діяти?

— Розітнім йому груди, Нееро, — відповіла Егле, — вивірмо серце, а замість нього вкладамо губку.

— Ні! — заперечила Мелібея. — Не варто відплачувати йому такою жорстокістю за цікавість і за втіху подивитись на нас. На цей раз досить буде обмежитись невеликою хлостою. Нумо, відшмагаймо його.

І, швиденько оточивши ченця, сестри задерли йому рясу на голову й заходилися періщити його колючим галуззям, що залишилося ще в них у руках.

Коли показалася кров, Неера зробила знак зупинитись.

— Годі! — сказала вона. — Це мій коханий. Я відразу помітила, з якою ніжністю він дивився на мене, я хочу задоволити його бажання й віддатись йому не гаючись.

Вона всміхнулась: довгий чорний зуб стирчав у неї з рота і лоскотав їй ніздру. Вона лебеділа:

— Ходи, мій Адонісе! — Потім раптом розлютилась: — Тьху! тьху! Його почуття незворушні. Така байдужість — образа моїй вроді. Він гордує мною. Подруженьки, помстяться за мене! Мнаїс, Егле, Мелібея, помстяться за свою сестру!

На цей поклик усі вони, піднявши свої колючі батіжки, так жорстоко відшмагали бідолашного фра Міно, що тіло його незабаром перетворилося на суцільну рану. Вряди-годи вони спинялися, щоб відкашлятись і сплюнути, а тоді ще з більшим завзяттям брались орудувати різками. Спинились вони тільки зовсім потомившись.

— Сподіваюся, — сказала тоді Неера, — що другим разом він не завдасть мені незаслуженої кривди, від якої я ще й досі паленію. Залишмо йому життя. Та коли він викаже таємницю наших розваг і втіх, ми вб'ємо його. Прощавай, красунчику!

Сказавши це, стара присіла над ченцем і зросила його смердючою рідиною. Решта сестер по черзі зробили те саме, потім одна по одній повернулися до гробниці святого Сатира, куди пролізли крізь щілинку в віці, а їхня жертва лишилась лежати в нестерпно смердючій калюжі.

Коли зникла остання з них, проспівав півень. Фра Міно спромігся нарешті підвестися з землі. Знемагаючи від утоми й болю, заціпенівши від холоду, тремтячи у пропасниці, ледве не задихнувшись від отруйних випарів, він обсмикнув на собі одяг і доплентався до своєї келії, коли вже почало дніти.

Від тієї ночі фра Міно втратив спокій. Спомин про те, що він побачив у притворі святого Михаїла на гробниці святого Сатира, бентежив його під час церковної відправи й під час інших побожних справ. Тремтячи, йшов він з усією братією до церкви. Коли йому доводилося, як велів припис, цілувати плити на криласі, це жахало його, бо губами він відчував там сліди німф і починав шепотіти: «Спасителю мій, хіба ти не чуєш, як я благаю тебе про те, про що ти сам благав свого батька: «Не введи нас у спокусу?»» Спершу він намірявся послати архієпископові повідомлення про те, що бачив. Проте, обміркувавши все як слід, вирішив, що слід іще пильніше подумати на дозвіллі про ці надзвичайні події, ґрунтовно їх дослідити і тільки тоді розголошувати. Та ще ж сталося так, що саме тоді архієпископ увійшов у спілку з пізанськими гвельфами проти флорентійських гібеллінів і воював так завзято, що цілий місяць не скидав із себе обладунку. Ось чому, не сказавши нікому й слова, фра Міно розпочав докладні розсліди щодо гробниці святого Сатира й каплиці, де вона містилась. Добре знаючись на книжній премудрості, він перегортав і давні, й нові книги; але вони йому нічого не з'ясували. А трактати з магії, що їх він простудіював, лише подвоїли його сумніви.

Якось на світанку, пропрацювавши своїм звичаєм цілу ніч, він забажав звеселити серце прогулянкою за містом. Він пішов згористою стежиною, що кривуляла поміж виноградом, який ріс обабіч упереміш із берестами; стежина провадила до гаю з миртів та олів, який у римлян вважався священним. Ступаючи босоніж по вологій траві, освіжаючи чоло росою, що бризкала з віт калини, фра Міно довго блукав у гаю, аж поки натрапив на криничку, над якою тамариски лагідно погойдували легеньким листям та пухнастими рожевими китицями. Нижче, між вербами, де криничка розлилася ширшим струмком, у воді герухомо стояли чаплі. На миртовому гіллі щебетали пташки. З землі плинули пахоці вогкої м'яти, а в траві

вблискували ті квіточки, про які господь наш сказав, що цар Соломон у всій славі своїй не був так пишно вбраний, як кожна з них. Фра Міно сів на порослому мохом камені й, вихваляючи бога, що створив небо й росу, замислився над таємницями, які криються в природі.

Та пам'ять про те, що він бачив у вітварі, не покидала його й на хвилину, тож він, схиливши голову на руки, втисячне дошукувався, що мав би означати цей сон. «Бо таке видіння,— міркував він,— повинне мати якийсь сенс; і то не один, а декілька, і мені належить відкрити їх чи то шляхом раптового осяяння, чи то застосовуючи точно закони схоластики. І я вважаю, що в цьому окремому випадку поети, що їх я вивчав у Болоньї, як от Горацій-сатирик і Стацій, стануть мені у великій пригоді, бо до їхніх байок домішано багато й правди».

Отак перебираючи в голові ці думки, та й інші, ще хитромудріші, фра Міно раптом звів очі й помітив, що він не сам. Притулившись до стовбура старезного дупластого дуба, якийсь дідусь дивився крізь листя на небо й усміхався. На посивілій голові в нього стирчали притуплені рїжки. Кирпате обличчя було облямоване білою бородою, крізь яку проглядали нарости на шиї. На грудях їжачилось цупке волосся. Ноги з роздвоєними ратицями від стегон до самого низу поросли густою шерстю. Він приклав до рота очеретяну сопілку і видобув з неї слабенькі звуки. А потім заспівав ледве чутним голосом:

Тікала вона, сміючись,
Тримаючи кетяг злотистий;
Її наздогнав-таки я,
І зуби мої розчавили
Тоді на устах її гроно.

Побачивши й почувши таке, фра Міно перехрестився. Та старого це не збентежило, він тільки обернув на ченця простосердий погляд. Його ясні блакитні очі блищали на поораному зморшками обличчі, як джерельна вода між порепаних дубів.

— Людино чи звірю,— вигукнув фра Міно,— в ім'я Спасителя наказую тобі: скажи, хто ти є?

— Сину мій,— відповів дідок,— я святий Сатир! Говори тихіше, щоб не сполохати пташок.

Фра Міно знову заговорив, уже не так голосно:

— Діду, коли ти не втік від грізного символу хреста, то я не можу думати, що ти демон або якийсь нечистий

дух, виходець із пекла. Та якщо насправді, як кажеш, ти людина чи, точніше, людська душа, прилучена до сонму святих завдяки подвигам праведного життя і заслугам перед господом нашим Ісусом Христом, поясни мені, прошу тебе: чому в тебе оці дивовижні капині ріжки й волохаті ноги з чорними роздвоєними ратицями?

На це запитання старий здійняв руки до неба й сказав:

— Сину мій, природа людей, тварин, рослин і каміння — це таємниця безсмертних богів, і я, так само, як і ти, не знаю, чому моє чоло прикрашають оці ріжки, що їх колись німфи квітчали вінками. Не знаю я й того, чому в мене з шиї звисають два нарости і чому ноги в мене як у задирилого цапа. Можу тільки розповісти тобі, що в цих лісах жили колись жінки з рогатими, як у мене, лобами, з волохатими ногами. Та перса в них були білі й округлі. А їхні животи, їхні гладенькі стегна аж виблискували. Сонце, тоді ще молоде, любило пронизувати їх крізь листя своїми золотими стрілами. Вони були прекрасні, сину мій! Гай-гай! Жодної з них не залилось нині в лісах. Усі створіння, подібні до мене, погинули разом з ними; сьогодні вцілів тільки я, останній з моєї породи. Дуже я старий.

— Діду, розкажи мені, якого ти роду, де твоя батьківщина, скільки тобі років?

— Сину мій, Земля породила мене ще задовго перед тим, як Юпітер скинув Сатурна з престолу, і очі мої споглядали розквітлу юність світу. Людський рід тоді ще не був створений з глини. Разом зі мною самі тільки сатиреси танцювали, змушуючи дудніти ґрунт ритмічним притупуванням своїх роздвоєних ратиць. Вони були вищі, дужчі й вродливіші за німф і жінок, і їхнє широке лоно рясно приймало сім'я первістків Землі.

За Юпітерового царювання в потоках, у галях та в горах почали селитися німфи. Фавни, поєднавшись з ними, водили в гущавині лісів легенькі таночки. А я тим часом жив щасливо, ласуючи досхочу кетягами дикого винограду й устами сміхотливих дріад. Великою втіхою мені був спокійний сон у густих травах. На саморобній сопілці я вславляв Юпітера, як перед тим Сатурна, бо це властиво мені — славити богів, володарів світу.

Гай-гай! І я постарів, бо я ж тільки бог, і сторіччя посріблили волосся в мене на голові й на грудях; вони ж пригасили й пал моїх стегон. Я був уже обтяжений роками тоді, коли помер великий Пан і коли Юпітер за-

знав тієї самої долі, на яку він прирік Сатурна,— коли й самого його скинув з престолу Галілеянин. Відтоді я так захирів, що зрештою навіть помер, і мене поховано в гробниці. Воістину, я тільки тінь себе самого. І коли я хоч трошечки ще існую, то це тільки тому, що на світі ніщо не зникає й нікому не дано померти цілковито. Смерть не може бути досконалішою від життя. Істоти, заблукані в океані буття, подібні до хвиль, які в тебе перед очима, дитино моя, піднімаються й опадають в Адріатичному морі. У них нема ні початку, ні кінця, вони народжуються й гинуть непомітно. Непомітно, як вони, сходить нанівець і моя душа. Невизначний спомин про сатирес золотого віку інколи ще осяває мої очі, і з губ у мене беззвучно злітають античні гімни.

Сказавши це, він замовк. Фра Міно поглянув на старого й зрозумів, що той — тільки привид.

— Що ти, хоч і козлоногий, а проте не демон, у цьому нема нічого неймовірного,— сказав він старому.— Істоти, що їх бог створив непричетними до Адамового спадку, не приречені на прокляття, як не можуть сподіватися й на спасіння. Не вважаю я, що кентавр Хірон, який був мудріший за людину, зазнає вічних мук у Левіафановій пащі. Мандрівець, який побував у лімбі, розповідає, нібито бачив там Хірона, що, сидячи на траві, розмовляє з Ріфесом, найсправедливішим з-поміж троянців. А інші твердять, що для троянца Ріфея відчинився навіть і божий рай. Сумніви в цьому питанні можливі. А от ти збрехав мені, діду, сказавши, що ти святий, тоді як ти не людина.

Козлоногий відповів:

— Сину мій, коли я був молодий, брехня була властива мені не більше, ніж вівцям, що їхнім молоком я живився, або цапам, з якими я буцався, втішаючися своєю силою й красою. Брехні не існувало в ті часи, і баранячого руна тоді не перефарбовували в оманливі кольори; а відтоді я не змінився душею. Поглянь, я голий, як у золоті Сатурнові дні. І мій розум має на собі не більше покровів, аніж тіло. Я зовсім не брешу. І що ж ти вважаєш неймовірним у тому, сину мій, що я став святым перед лицем Галілеянина, хоч і не походжу від тієї матері, яку одні звать Євою, інші Піррою і яку слід ушановувати під обома цими іменами? Святого Михаїла також породила не жінка. Я знаю його, іноді ми провадимо з ним бесіди. Він мені розповідає про ті часи, коли був волопасом на горі Гарган...

Фра Міно перебив Сатира:

— Я не можу стерпіти, щоб архангела Михаїла називали волопасом лише за те, що якось він доглянув волів чоловіка, що звався Гарган, так само, як і гора. Але поясни мені, діду, як же тебе прилучили до лику святих?

— Слухай,— відповів козлоногий,— і твоя цікавість буде вдоволена.

Коли люди, які прийшли зі сходу, оповістили людність у тихомирній долині Арно, що Галілеянин скинув Юпітера з престолу, вони повирубували дуби, де на гіллі селяни вішали фігурки глиняних богинь і таблички-обітниці; вони понаставляли хрестів над священними криницями й заборонили пастухам носити в гроти німф дари: вино, молоко та стільники меду. Плем'я фавнів, панів і сильванів справедливо обурилося на це. У своєму гніві воно почало чинити прикрості вісникам нового бога. Коли вночі апостоли засинали на своєму ложі з сухого листа, німфи сіпали їх за бороди, а молоді фавни, закрадаючися до стайні святих мужів, висмикували волос із хвоста їхньої ослиці. Марно намагався я вгамувати їхню нехитру злостивість і схилити їх до покори. «Діти мої,— казав я їм,— пора жвавих розваг, жартів та глузувань минула». Необачні не слухали мене. Тому їх і спіткало лихо.

Але я, що бачив кінець Сатурнового панування, я вважав природним і справедливим, щоб і Юпітер загинув у свою чергу. Я з упокоренням сприйняв падіння великих богів. Я не чинив опору посланцям Галілеянина. Навіть робив їм дрібні послуги. Знаючи краще за них лісові стежки, я збирав шовковицю й терен і клав на листі біля їхніх печер. Приносив їм також куликові яєчка. А коли вони будували хижу, то я на спині носив їм дерево й каміння. Натомість вони покропили мені лоба свяченою водою й побажали мені миру в Ісусі Христі.

Я жив біля них і так, як вони. Ті, що любили їх, любили й мене. Як шанували їх, так шанували й мене. І мою святість прирівнювали до їхньої.

Я казав тобі, сину мій, що вже тоді був дуже старий. Сонце ледве-ледве могло зігріти моє залякле тіло. Я був наче те старезне дуплисте дерево, що втратило своє свіже співуче листя. Кожна осінь наближала мій кінець. Одного зимового ранку мене знайдено край дороги нерухомого.

Єпископ у супроводі своїх священників при всій людності відправив по мені похоронну службу. Потім мене поклали у велику гробницю з білого мармуру, на якій

вирізьблено три хрести, а на передній стінці в гірлянді з виноградних грон стоїть ім'я святого Сатира.

За тих часів, мій сину, гробниці споруджували при дорогах. Мою поставили за дві милі від міста, на шляху до Флоренції. Над нею виріс молодий платан і вкрив її своєю тінню, перемішаною зі світлом і повною пташиного співу, шелестіння, свіжості й веселощів. Неподалік по трав'янистій улоговині протікав струмок; хлопці й дівчата приходили сюди з веселим сміхом і купалися разом. Цю чудову місцину вважали святою. Молоді матері приносили сюди немовлят і давали їм доторкнутися до мarmуру гробниці, щоб вони росли міцні та стрункі. По всій місцевості було поширене повір'я, ніби ті новонароджені, котрих приносять до моєї гробниці, згодом перевищуватимуть інших міццю й відвагою. Ось чому до мене зносили весь цвіт благородного тосканського племені. Селяни приводили до мене і своїх ослиць у надії, що ті будуть плодючіші. Мою пам'ять шанували святобливо. Щороку навесні єпископ приходив з усіма своїми кліриками відправити молебень біля моєї могили, і я бачив, як луками посувається, співаючи псалми, процесія з хрестами, свічками, з червоним балдахіном. Так бувало, сину мій, за часів доброго короля Беренгарія.

А тим часом сатири й сатиреси, фавни й німфи блукали, живучи жалюгідним життям. Минулися їм дернові вівтарі, гірлянди квітів, минулися дари — молоко, борошно й мед. Хіба що коли-не-коли який козопас покладе крадькома кружальце сиру біля зарослого колючим терном входу в священний грот. А ще ж кролі та білки поїдали й ті вбогі дари. Німф, які жили по гаях і по темних печерах, повиганяли звідти апостоли, що поприходили зі сходу. А щоб вони не змогли туди повернутися, служники галілейського бога окопили дерева й каміння завороженою водою, примовляючи при цьому магичні слова, а по лісових роздоріжжях наставили хрестів; бо Галілеянин, сину мій, дуже знається на чарах. Краще за Сатурна і Юпітера він розуміє силу заклять та знаків. Тому бідолашні сільські божества не знаходили більше собі притулку в своїх священних лісах. Табунці волохатих козлогоних божків, що колись топтали в танках дзвінками ратицями рідну землю, тинялися тепер по схилах пагорків серпанком блідих і безмовних тіней, наче та світанкова мла, що її от-от розжене сонце. Гнані божою ненавистю, немов шаленим вихором, ці привиди цілими днями

кружляли в дорожньому поросі. Ніч була до них не така ворожа. Ніч не цілком належить галілейському богові. Її він поділяє з демонами. Коли морок спускався з горбів, фавни й дріади, німфи й пани тулилися до придорожніх гробниць і там під прихильною владою пекельних сил зазнавали трошки спокою. Найохочіше вони знаходили притулок у моїй гробниці, як у гробниці шанованого предка. Незабаром усі вони почали скупчуватись із того боку карнизу, що звернений на південь, отож не поростав мохом і був завжди сухий. Їхне легкокриле плем'я незмінно щовечора зліталося туди, немов голуби до голубника. Місця для них там вистачало, бо поробилися вони зовсім маленькі та легенькі, ніби та полова з-під віялки. Та й сам я, інколи виходячи зі своєї німотної оселі, сидав посеред них під затишком мармурової покрівлі й співав їм голосом слабеньким, як подих, про Сатурнові та Юпітерові дні; це будило в них спомини про минулі розкоші. Під Діаниним поглядом вони воскресали самі для себе картини своїх колишніх розваг, і спізнілому подорожньому здавалося, ніби мла, здіймаючись над лугами, клубочиться під місячним промінням, подібна до сплєтених тіл закоханих. Та вони вже й були тільки легеньким туманом. Їм дошкуляв холод. Якоїсь ночі, коли сніг укрит поля, німфи Егле, Неера, Мнаїс і Мелібея прослизнули крізь щілину в мою тісну й похмуру оселю. Їхні подруги юрбою поспішили за ними слідом, а фавни, метнувшись навздогін, миттю опинилися там також. Моє житло стало їхнім житлом. Ми виходили звідти лише навідатись у ліс, якщо ніч була гарна. Та й то вони всі поспішали вернутися раніше, ніж заспівають перші півні. Бо, сину мій, мусиш ти знати, що 'з усього роду козлоногих тільки я маю змогу з'являтися на землі при денному світлі. Цієї пільги мені надано завдяки моїй святості.

Моя могила більш ніж коли надихала щирю шанобу селянам, і дня не минало, щоб молоді матері не приносили мені своїх дітлахів, піднімаючи їх голеньких на руках. Коли сини святого Франціска оселилися в тутешніх краях і заходилися будувати монастир на схилі гори, вони попросили у архієпископа дозволу перенести й поставити мою гробницю в монастирській церкві. На це вони одержали згоду, і мене з великою урочистістю перенесли в каплицю архангела Михаїла, де я лежу й досі. Моя родина — діти природи — теж переселилася сюди разом зі мною. Це велика шана; проте мушу визнати, що я жал-

кував за тим битим шляхом, де на світанні можна було бачити, як проходять селянки, несучи на головах кошики з виноградом, фігами чи баклажанами. Час не полегшив мого жалю, і мені хотілося б, як колись, лежати під платанами біля священної дороги.

Отаке моє життя,— додав козлоногий дід.— Радісно, лагідно й непомітно проходило воно через усі земні часи. Коли яка часточка смутку й приміщувалась до радощів, то це тому, що так хотіли боги. О сину мій, уславляймо богів, володарів світу!

Фра Міно на якийсь час замислився. Потім сказав:

— Тепер я розумію суть того, що побачив недоброї ночі в каплиці архангела Михаїла,— мовив він.— Та одне й досі лишається незрозумілим для мене. Скажи мені, діду, чому німфи, що живуть у тебе й віддаються фавнам, стали такі старі та бридкі, ледве наблизились до мене?

— На жаль, сину мій, час не милує ні людей, ні богів,— відповів святий Сатир.— Боги безсмертні тільки в уяві скороминущих людей. Насправді й вони також відчувають тягар років і в перебігові століть схиляються до неминучого занепаду. Німфи старіються так само, як і жінки. Нема такої троянди, від якої не залишилося б саме колюче галуззя. Нема такої німфи, що не обернулася б на стару потворну відьму. Тобі довелося споглядати пустощі моєї невеличкої родини, отже, ти помітив, що спомин про колишню юність іще красить фавнів та німф у хвилини кохання і що їхній відроджений пал відроджує і їхню вроду. Але руїницька влада століть негайно виявляє себе знов. Гай-гай! Плем'я німф старіється й порохнявіє.

Фра Міно запитав іще:

— Діду, коли правда, що ти таємничим шляхом досяг вічного блаженства, коли правда,— хоч це й безглуздо,— що ти став святим, то як же ти можеш перебувати в гробі разом з привидами, що не вміють прославляти бога і опоганюють своєю розпустою дім господній? Відповідай же, старий!

Але козлоногий старий, не відповівши, тихенько розтанув у повітрі.

Сидячи на замшілому камені біля криниці, фра Міно обмірковував вислухану розповідь і крізь густий морок бачив дивовижно ясне світло.

«Цього святого Сатира,— думав він,— можна прирівняти до сивіли, що в храмі фальшивих богів провіщала

пародам Спасителя. Намул стародавньої облуди ще налипає на ратицях його ніг, але його чоло купається в сльозі, а уста глаголять істину».

Коли тіні від буків простяглися по траві косогору, чернець устав з каменя й почав спускатися вузькою стежечкою, що вела до монастиря синів святого Франціска. Але він не насмілювався навіть оком кинути на квіти, що дрімали над водою, бо у них йому ввижались образи німф. Він повернувся до себе в келію тоді, коли дзвони скликали на вечірню молитву. Келія була невеличка, біла, в ній стояло лише ліжко, ослінчик і один з тих високих аналоїв, якими користуються переписувачі. На стіні котрийсь із жебрущих братів колись намалював у манері Джотто Марій-мироносиць біля підніжжя хреста. Під картиною, на дерев'яній полиці, потемнілій і лиснючій, наче балки в чавильні, були розставлені книги — одні духовні, а інші світські, бо фра Міно вивчав античних поетів, щоб прославляти господа в усіх витворах людських, і особливо схилявся перед Вергілієм — за те, що Мантуапєць провістив народження Спасителя, коли, звертаючись до народів, сказав: «*Iam redit et Virgo*»¹.

На підвіконні стояв глек з грубого фаянсу, а з нього здіймалося стебло лілеї. Фра Міно присмило було читати ім'я пресвятої діви, писане золотим пилком у чашечці лілей. Вікно, прорізане дуже високо, було невелике; та крізь нього видніло небо над ліловими пагорками.

Замкнувшись в цій мирній могилі свого життя і своїх бажань, фра Міно сів за вузький аналої з подвійною полицею над ним, — тут він звичайно віддавався своїм ученим студіям.

Ось і тепер, умочивши очеретинку в чорнильницю, прикріплену збоку біля шухлядки, де зберігалися аркуші пергаменту, пензлики, тюбики з фарбами та золотий порошок, він у ім'я господнє попросив мух, щоб вони не докучали йому, і почав писати звіт про все, що чув і бачив недоброї ночі в каплиці архангела Михаїла і сьогодні в гаю біля криниці. Спершу він вивів на пергаменті такі рядки:

«Ось що фра Міно з ордену міноритів чув і бачив і про що свідчить для науки християнам. На славу господові нашому Ісусу Христу і на хвалу блаженному жебракові в Христі святому Франціскові. Амінь».

¹ Ось уже діва гряде (лат.).

Потім він розповів на письмі, нічого не проминувши, все, що дізнався про німф, які перетворилися на відьом, і про рогатого діда, чий голос шемрав у лісі, мов останнє зітхання античної сопілки і мов прелюдія священної арфи. Поки він писав, за вікном щебетало птаство і ніч поволі стирала яскраві денні барви. Чернець засвітив лампаду й писав далі. Переповідаючи побачені дива, він побіжно з'ясовував за всіма правилами схоластики їхній сенс буквальний, прямий, і духовний, прихований. І подібно до того, як міста оперізують мурами та вежами, щоб зробити їх неприступними, так і він зміцнював свої докази цитатами зі святого письма. З тих надзвичайних одкровенень, що були йому явлені, він робив такі висновки: по-перше, що Ісус Христос — владика всіх творінь, що він бог сатирів і панів, так само як і людей. Тому-то святий Ієронім бачив у пустелі кентаврів, що визнавали віру Христову; по-друге, що бог і язичникам уділив дрібочку істини, щоб дарувати їм можливість спасіння. Так сивіли, як от Кумська, Єгипетська та Дельфійська, в темряві марновірства провістили і ясла, і лози, і очеретяний жезл, і терновий вінець, і хрест. З тієї самої причини й блаженний Августин допустив сивілу Ерїтрейську в місто боже. Фра Міно склав подяку господу богові, що відкрив йому все це. Велика радість охопила його серце на думку, що й Вергілій належить до обранців. І він з полегкістю написав наприкінці останнього аркуша:

«Сіє єсть одкровення брата Міно, жебрака Христового. Я бачив німб святості над рогатим чолом Сатира, як знак того, що Ісус Христос визволив з лімба мудреців і поетів античності».

Була вже пізня ніч, коли, скінчивши свою працю, фра Міно вклався на ліжку, щоб трохи відпочити. Ледве він почав дрімати, як крізь вікно на місячному промені прослизнула якась стара жінка. Він пізнав її — це була найбридкіша з відьом, що їх він бачив у каплиці архангела Михаїла.

— Красунчику, — сказала вона, — що ж це ти зробив сьогодні? Адже я та мої любі сестри застерігали тебе, щоб ти не розголошував наших таємниць. Бо якщо ти нас викажеш, ми вб'ємо тебе. А мені це буде прикро, бо я щиро кохаю тебе.

Вона обняла його, звучи своїм божественним Адонісом, своїм білим віслючком і осипаючи палкими пестощами.

Він з огидою відпшовхнув її.

— Дитино,— сказала вона,— ти гордуєш мною тому, що очі в мене почервоніли, ніздрі поточені їдкою й смердючою рідиною, що капає з них, і в яснах у мене красується лише один зуб — чорний і величезний. Це правда, твоя Неера сьогодні справді така. Але якщо ти любиш мене, то через тебе й для тебе я знову стану така, якою була в золоті дні Сатурна, коли моя юність розквітла в квітучій юності світу. Любов, о моє юне божество, надає краси всьому. Щоб повернути мені вроду, від тебе потрібно тільки трохи сміливості. Ну-бо, підбадьорись, Міно!

На цих словах, супроводжуваних жестами, фра Міно, охоплений огидою і жахом, відчув, що непритомніє, і завалився з ліжка на підлогу. Але, падаючи, він крізь напівзаплющені повіки побачив невимовної вроди німфу, чие голе тіло опливало його, немов розлите молоко.

Прокинувся він удень, пізно, зовсім розбитий падінням. На аналої побачив розкидані аркуші пергаменту, списані вчора. Він їх перечитав, поскладав, запечатав своєю печаткою, сховав під рясу і, незважаючи на погрози, вже двічі почуті від старих відьом, попіс свої викриття до архієпископа, чий палац підніс свої шпилі посеред міста. Архієпископа він знайшов у великій залі, оточеного своїми ландскнехтами,— він якраз чіпляв остроги, готуючись вирушити в похід проти флорентійських гібеллінів. Він спитав у ченця, в якій справі той прийшов, а почувши відповідь, запропонував йому відразу прочитати свій звіт. Фра Міно так і зробив. Архієпископ дослухав написане до кінця. Він не відзначався особливою обізнаністю в питаннях, що стосувалися привидів, зате мав аж надто запопадливості та ревного запалу в обороні інтересів віри. Попри всі свої воєнні клопоти, він, не гаючи й дня, доручив дванадцятьом славетним докторам теології і канонічного права дослідити це діло і якнайшвидше подати свої висновки. Грунтовно все обміркувавши й неодноразово розпитавши фра Міно, доктори вирішили, що слід відкрити гробницю святого Сатира в каплиці архангела Михаїла і виголосити над нею якнайміцніші закляття.

Щодо питань догмата, зачеплених фра Міно, доктори не висловили рішучої думки, але схильні були визнати аргументи францисканця зухвалими й легковажними, нечуваними й незвичними.

Згідно з висновком докторів і за наказом архієпископа гробницю святого Сатира відкрили. Знайшли там тільки жменьку попелу, яку священники покропили свяченою водою. Тоді звідти знялась угору хмарка білої пари, звідки долинули ледве чутні жалібні зітхання.

Вночі після цієї побожної церемонії фра Міно наснилось, ніби відьми, схилившись над його ліжком, вирвали у нього серце. Уставши на світанку, він відчув гострий біль і нестерпну, пекучу спрагу. Він насилу доплентався до монастирського колодязя, куди зліталися пити голуби. Та ледве ковтнув він кілька краплин води, що зібралась у розколинні цярини, як серце у нього набрякло, наче губка, він застогнав: «Боже мій!» — і помер від ядухи.

МЕССЕР ГВІДО КАВАЛЬКАНТИ

Жюльєві Леметру

Guido di Messer Cavalcante de' Cavalcanti fu un de' migliori loici che avesse il mondo, et ottimo filosofo naturale... E perciò che egli alquanto tenea della opinione degli Epicuri, si diceva tra la gente volgare che queste suo speculazioni eran solo in cercare se trovar si potesse che Iddio non fosse.

Il Decameron di Messer Giovanni Boccaccio, giornata sesta, novella I X

D. I. M.
NON. FVI. ME
MINI. NON. SVM
NON. CVRO. DO
NNIA. ITALIA. AN
NORVM. XX. NIC
QVIESCO

Стрє де Доннія Італія¹,

згідно з розшифровкаю Жана-Франсуа Бладе

¹ Мессер Гвідо Кавальканте деї Кавальканти був один з найкращих логіків світу та неабиякий знавець натуральної філософії. А що він дотримувався почасти вчення Епікура, між простим людом ходила поголоска, ніби єдиною метою його філософських роздумів було довести, що бога немає.

*«Декамерон» мессера Джованні Боккаччо,
день шостий, оповідка дев'ята*

П (ідземним) б (огам) м (анам).

Мене не було. Я пам'ятаю. Мене нема.

Мені байдуже. Доннія Італія.

Років двадцятьох, тут я спочиваю.

Надгробний напис Доннії Італії

На двадцятому році свого життя мессер Гвідо Кавальканті був найвродливіший і найставпіший з усіх знатних флорентійців. Довге його волосся, вибиваючися з-під шапочки, спадало на чоло синяво-чорними кучерями, а золотаві очі променилися сліпучим блиском. У нього були руки Геркулеса, але з пальцями німфи. Плечі він мав широкі, а стан тонкий і гнучкий. Він славився вмінням об'їжджати поровистих коней і володіти важкою зброєю, і не мав він суперників також у метанні кілець. Коли він проходив міськими вулицями, щоб послухати відправу в Сан-Джованні чи Сан-Мікеле, або коли походжав по березі Арно луками, барвисто уквітчаними, ніби прекрасна картина, то вродливі дами, що траплялись на його шляху, неодмінно казали одна одній, червоніючи: «Ось мессер Гвідо, син синьйора Кавальканте деї Кавальканті. Та й красень же він, достоту святий Георгій!» Оповідують також, ніби мадонна Джемма, дружина Сандро Буйямонте, якось послала до нього свою годувальницю й переказала через неї, що кохає його з усього серця й що від цього кохання ладна померти. Дуже бажаний був він і в товаристві юнаків з вельможних флорентійських родин, що збирались тоді бенкетувати, розважатися, полювати гуртом і доходили до того у взаємній прихильності, що навіть носили однакове вбрання. Але він уникав так само і жіночого товариства, і юнацьких зборищ, його відлюдній і гордовитій вдачі приємна була лише самота.

Частенько він просиджував цілими днями, замкнувшись у себе в кімнаті, й вирушав на самотню прогулянку обсадженою дубами Емською дорогою тоді, коли вже на блідому небі починали блимати перші зірки. Коли випадково він зустрічав когось із ровесників, то ніколи не жартував, а обмежувався кількома словами. Та й то не дуже зрозумілими. Таке чудернацьке поведження й загадкова мова засмучували його приятелів. Мессер Бетто Брунелескі журився більше, ніж інші, бо він щиро любив мессера Гвідо і не було в нього палкішого бажання, як привабити Гвідо в те братство, куди входили найбагатші й найвродливіші флорентійські кавалери й де сам Бетто був загальною втіхою і окрасою. Бо мессера Бетто Брунелескі вважали найкращим взірцем рицарства й найвправнішим вершником на всю Тоскану, після мессера Гвідо.

Одного разу, коли мессер Гвідо входив у портал церкви Санта-Марія-Новелла, де ченці ордену святого Домініка

зберігали тоді багато книжок, що їх привезли греки, мессер Бетто, що якраз проїздив майданом, швиденько озвався до свого приятеля.

— Гей, друже Гвідо, — гукнув він йому, — куди це ви прямуєте в такий погожий день? Він, на мою думку, вабить у гори полювати на птахів, а не ховатись у затінку в цьому монастирі. Зробіть мені ласку, поїдьмо до мого дому в Ареццо, там я пограю вам на флейті, щоб потішитись вашою усмішкою.

— Велике спасибі! — відповів мессер Гвідо, навіть не повернувши голови. — Я поспішаю на побачення з своєю дамою.

І він вступив до храму, який перейшов швидким кроком, приділивши святим дарам на престолі не більше уваги, ніж мессерові Бетто, що аж остовпів перед церквою верхи на своєму коні, коли почув отаке; крізь низенькі дверцята мессер Гвідо увійшов до монастирського подвір'я, пройшов попід муром і опинився в книгосховищі, де фра Сісто малював ангелів. Там, привітавши побожного брата, він витяг з великої скрині на завісах одну з книг, які нещодавно прибули з Константинополя, поклав її на високий аналой і почав перегортати. Це був трактат про любов, що його склав грецькою мовою божественний Платон. Гвідо зітхнув, руки у нього тремтіли, на очах бриніли сльози.

— Горенько! — прошепотів він. — Під цими темними літерами приховане світло, а я не бачу його!

Так він казав сам собі тому, що знання грецької мови було на той час цілковито втрачене на Заході. Після довгих нарікань він узяв книгу і, поцілувавши її, поклав знову в ковану скриню, ніби прекрасну небіжчицю в труну. Потім попросив у доброго фра Сісто рукопис Цицеронових промов і читав їх, аж поки вечірні сутінки, оповивши кипариси в саду, простягли й на сторінки книги свої кажанячі крила. Адже треба вам знати, що мессер Гвідо Кавальканті шукав у писаннях давніх авторів істини і пробував ступити на важкі шляхи, якими людина досягає безсмертя. Охоплений благородним прагненням творити, він переказував у канцонах думки стародавніх мудреців про Любов; що веде до Цноти.

Через кілька днів мессер Бетто Брунелескі відвідав його у нього вдома, на вулиці Адімарі, вранці, коли жайгоропнок щебече над нивою. Він застав його ще в ліжку. Поцілувавши Гвідо, мессер Бетто сказав:

— Гвідо, мій друже, друже мій Гвідо, розвійте мої сумніви. Ви сказали мені минулого тижня, що йдете на побачення зі своєю дамою в монастирській церкві Санта-Марія-Новелла. Відтоді я все перевертаю ці слова в голові й так, і сяк і ніяк не можу дорозумітися їхнього змісту. І не маю спокую доти, доки ви не з'ясуєте мені їх. Благаю, дайте мені таке пояснення, оскільки вам дозволяє скромність, — адже йдеться про даму.

Мессер Гвідо засміявся. Спершись ліктем на подушку, він подивився мессерові Бетто у вічі.

— Друже, — сказав він, — дама, про яку я згадував, має це одне жптло. Того дня, коли я зустрів вас, ідучи до неї, вона чекала мене в книгозбірні монастиря Санта-Марія-Новелла. На жаль, я зрозумів хіба половину з того, що вона казала, бо зверталась вона до мене двома мовами, і слова текли наче мед з її прекрасних уст; спершу вона говорила мовою греків, якої я не міг зрозуміти, потім промовляла мовою латинською, і то з дивовижною мудрістю. Я мав стільки втіхи від бесіди з нею, що хочу взяти її собі за дружину.

— Це щонайменше небога константинопольського імператора, чи, може, його нешлюбна донька... — сказав мессер Бетто, — як її звуть?

— Якщо треба дати їй любовне ім'я, — відповів мессер Гвідо, — як то звичайно робить кожен поет, величаючи свою кохану, то я назву її Діотімою, на згадку про Діотіму Мегарську, яка показала шлях усім закоханим у Цноту. А для всіх вона має ім'я Філософії, і кращої дружини, як вона, піде не можна знайти. Іншої я не хочу і, присягаюсь богами, зберігатиму вірність їй аж до смерті, яка кладе кінець пізнанню.

Почувши ці слова, мессер Бетто ляснув себе по лобі.

— Присягаюся Бахусом, — вигукнув він, — зроду не розгадав би цієї загадки! Ви, друже Гвідо, найвитонченіший розум, який виблискував коли під флорентійською червоною лілеєю. Складаю вам хвалу за намір одружитися з дамою такого високого роду. Від цього шлюбу напевно народиться ціле плем'я нащадків — капцон, сонетів і балад. Обіцяю вам охрестити цих гарненьких діточок під звуки моєї флейти та додати чимало солодощів і гречних привітань. Мене це духовне одруження радує тим більше, що воно не перешкодить вам належного часу стати й до тілесного шлюбу з якоюсь високородною флорентійкою.

— Помиляєтесь,— відповів мессер Гвідо.— Ті, що справляють весілля розуму, повинні лишити одруження на долю грубих невігласів, до яких я залічую і вельможних людей, і купців, і ремісників. Якби ви, як я, відвідували мою Діотіму, то знали б, друже Бетто, що вона поділяє людей на два різновиди: одні родючі лише тілом і прагнуть того простацького безсмертя, якого досягають народженням дітей; у інших душа зачинає і народжує те, що їй належить створювати душі, тобто Красу і Добро. Моя Діотіма побажала, щоб я належав саме до таких, отож я їй не наслідуватиму плідючих тварин.

Мессер Бетто Брунелескі не міг схвалити такого наміру. Він почав доводити своєму приятелеві, що треба жити по-різному, залежно від віку людини, що після пори розваг та втіх надходить пора честолюбних прагнень і що на схилі юнацького віку слід породичатися з багатою й вельможною родиною, а завдяки їй можна доскочити в республіці високих посад, як от пріора ремесел і свободи, народного капітана або гонфалоньєра правосуддя. Але любачивши, що його друг сприймає ці поради з відразою, кончили губу, ніби йому давали гірких ліків, Бетто припинив цю мову, боячись розгнівати Гвідо й розумно вважаючи, що краще покласти надії на час, бо його влада змінює серця й ламає найтвердіші наміри.

— Любий Гвідо,— весело промовив він,— може, твоя дама дозволяє тобі принаймні розважатися з гарненькими дівчатами й брати участь у наших веселоощах?

— Про це вона турбується не більше, ніж про вуличні зустрічі ось цього песика, що спить біля мого ліжка,— відповів мессер Гвідо.— Та й справді, це дрібниці, якщо самому не надавати їм ніякої ваги.

Мессер Бетто пішов трохи ображений презирливим тоном свого приятеля. Він зберіг до нього глибоку прихильність, проте не вважав за потрібне надто вже наполегливо запрошувати його на ті бенкети та ігрища, які влаштовував усю зиму з надзвичайною пишнотою. Але родовиті юнаки з його оточення не схильні були терпіти образи, якої завдавав їм син синьйора Кавальканте деї Кавальканті, відмовляючись товаришувати з ними. Вони почали глузувати з його студіювання та навчання і запевняти, що, живлячись лише старим пергаментом, як ченці або пацюки, він скоро стане подібний до них і в нього з-під чорного каптура витикатиметься сама тільки гостренька мордочка з трьома довгими волосинками

замість бороди, і що навіть мадонна Джемма, побачивши таке видовище, вигукне: «О Венеро, захиснице моя! До чого довели книги мого прекрасного святого Георгія! Тепер йому вже не списа тримати, а тільки очеретинку для писання!» Вони називали його споглядальником юних павучих і полюбовником пані Філософії. Та справа не обмежувалась цими невинними жартиками. Подейкували їй про те, що занадто він учений, щоб бути добрим християнином, що він захоплюється чорною магією та розмовляє з демонами.

— Так усамітнюються, — казали вони, — тільки щоб водитися з чортами та чортицями, щоб діставати від них золото ціною наймерзеннішої розпуги.

Кінець кінцем вони обвинуватили його в прихильності до згубного вчення Епікура, яке вже спокусило колись одного імператора в Неаполі та одного папу в Римі і загрожувало перетворити християнські народи на стадо свиней, байдужих до господра бога й до безсмертя душі. «Чи багато йому буде користі, — казали вони на закінчення, — коли він з великого розуму перестане вірити в святу трійцю!» Отакі вони ширили поговори, й це ставало все небезпечнішим і могло накликати лихо на мессера Гвідо.

Мессер Гвідо Кавальканті добре знав, що в юнацьких гуртках з нього кепкують за його тяжіння до вічного. Тому він і уникав живих і шукав товариства померлих.

За тих часів церква Сан-Джованні була оточена римськими гробницями. Мессер Гвідо частенько ходив туди до вечірні й поринав у глибокі роздуми серед нічного безгоміння. Він вірив свідченням хронік, що цей величний Сан-Джованні, раніше ніж стати християнським собором, був поганським храмом, і думка про це тішила його душу, залюблену в античні таємниці. Особливо захоплював його вигляд гробниць, на яких хреста не було й знаку, а натомість лишилися латинські написи та барельєфні зображення людей і богів. Гробниці мали вигляд довгастих скринь з білого мармуру, і на стінках цих скринь можна було побачити вирізьблені бенкети, полювання, смерть Адоніса, битву лапіфів з кентаврами, цнотливого Іпполіта, амазонок. Мессер Гвідо з цікавістю читав написи й дошукувався змісту в цих міфах. Одна гробниця більше ніж усі інші привабила його увагу, бо на ній він побачив двох амурів, і кожен з них тримав

смолоскип; йому хотілося зрозуміти, що означають ці амури. І от якось уночі, коли він міркував про це зосередженіше, ніж звичайно, над віком гробниці з'явилась тінь, але це була осяйна тінь; такий буває місяць, коли його бачиш (чи здається, що бачиш) крізь хмарку. Поступово тінь набрала вигляду прекрасної дівчини і промовила голосом, ніжнішим за шелестіння очерету, що його погойдує вітер.

— Я, що спочила в цій гробниці,— сказала вона,— звусь Юлія Лета. Світло згасло для мене під час мого весільного бенкету, коли мені минуло шістнадцять років, три місяці й дев'ять днів. Чи існую я відтоді, чи не існую? Не знаю. Не запитуй мертвих, незнайомче, бо вони нічого не бачать і непроглядна ніч оповиває їх. Кажуть, ніби ті, хто пізнав жорстокі Венерині втіхи, блукають у густому миртовому гаю. А я померла дівчиною і сплю без сновидінь. На камені моєї гробниці вирізьблено двох амурів. Один дає людям світло денне; другий гасить його пазаважди в їхніх нетривалих очах. У них однакові обличчя, і обидва вони всміхаються, бо народження й смерть — близнята, і все — радість невмирущим богам. Такі мої слова.

Голос замовк, як шурхіт листя, коли вицухав вітер. Світла тінь розвіялась у промінні світанку, що осяяв пагорбки; гробниці Сан-Джованні знову завмерли й зблякли в ранковому повітрі. А мессер Гвідо подумав:

«Істина, яку я відчував, відкрилась мені. Чи ж не написано у книзі, з якої читають священники: «Мертві не вславлятимуть тебе, господи»? У мертвих нема пізнання, і божественний Епікур виявив мудрість, визволивши живих від марного страху перед загробним життям».

Юрба вершників, проїжджаючи майданом, раптом порушила його мирні роздуми. То був мессер Бетто Брунелескі з товариством, що їхали полювати на журавлів біля перетольського струмка.

— Еге! — вигукнув один, на прізвисько Бокка.— Ось мессер Гвідо, філософ, що зневажає нас за гречність, за дотепність і за веселе життя. Він зовсім задубів.

— Та й не диво,— підхопив мессер Доре, якого вважали дотепником.— Його дама — Селена, яку він ніжно вицілює всю ніч,— зайшла за пагорби спати з яким-небудь чабаном. От його й шарпають ревності. Він увесь пожовк!

Вони проїхали на конях між гробницями й оточили мессера Гвідо.

— Друзе Доре, — озвався Бокка, — пані Селена занадто кругловида й ясна як на такого понурого коханця. Якщо хочете знати, його дами лежать отут. Він приходить до них на ложе, де його можуть покусати скоріше скорпіони, аніж блохи.

— Тьху! Тьху! Бридкий некромант! — сказав хрестяний мессер Джордано. — Ось до чого призводить ученість! Він зрікся бога і дійшов до розпусти на поганських кладовищах.

Спираячись на церковний мур, мессер Гвідо стояв, не озиваючись на балачки вершників. А коли вирішив, що вони випорожнили все шумовиння з легковажних своїх голів, то сказав усміхаючись:

— Синьйори вершники, ви у себе дома. Я ваш гість, і чемність велить мені лишати без відповіді ваші образи.

Сказавши це, він перестрибнув через могили й спокійно пішов собі геть. А вони здивовано поглянули один на одного. Потім, зареготавши, стиснули острогами коней. Вимчавши на шлях до Перетоли, мессер Бокка звернувся до мессера Бетто:

— Тепер і ви вже впевнилися, що цей Гвідо збожеволів. Він нам сказав, що на кладовищі ми в себе вдома. Щоб таке верзти, треба бути несповна розуму.

— Справді, — відповів мессер Бетто, — не розумію, що він мав на увазі, кажучи нам такі слова. Але він має звичку висловлюватись темно, хитромудрими приповідками. Він кинув нам кістку, яку треба розгризти, щоб дістатись до мозку.

— Йй-богу, я відам псові й кістку, і того безбожника, що її мені кинув, — скрикнув мессер Джордано.

Невдовзі вони опинились біля перетольського струмка, де на світанку зграями піднімаються в повітря журавлі. Поки йшли лови, що закінчилися дуже вдало, мессер Бетто Брунелескі безперестану згадував слова Гвідо. Поміркувавши як слід, він розкрив їх зміст. Тоді голосно покликав мессера Бокка.

— Мессере Бокка, ходіть-но сюди! Я зрозумів нарешті, що хотів сказати мессер Гвідо цими словами. Він нам сказав, що на кладовищі ми в себе вдома, бо невігласи подібні до мертвих, а мертві, як навчав Епікур, позбавлені знання.

Мессер Бокка відповів, знизавши плечима, що він краще за будь-кого вміє полювати з фландрським соколом, погратися зброєю з своїми ворогами чи перекинути дівчину і що цих знань в його становищі цілком досить.

Мессер Гвідо Кавальканті ще впродовж кількох років вивчав науку любові. Свої міркування він висловив у капціонах, що їх не кожному дано зрозуміти, і склав з них книгу, яка була урочисто уквітчана лаврами. Та навіть і найчистіші душі не позбавлені домішки земних пристрастей, і життя затуляє всіх нас у свою кручену й каламутну течію: отже, сталося так, що й мессер Гвідо на схилі свого молодого віку спокусився життєвими розкошами та мирською владою. З честолюбних міркувань він оженився з дочкою синьйора Фарінати дельї Уберті, того самого, що колись забарвив Арбію кров'ю флорентійців. Він з усім запалом своєї гордовитої душі втрутився в чвари співгромадян. Дамами в нього стали синьйора Мандетта і синьйора Джованна, які репрезентували — одна альбігойців, а друга гібеллінів. Це був час, коли мессер Данте Аліг'єрі займав посаду пріора ремесел і свободи. Місто розкололося на два ворожих табори — на білих і чорних. Якось найродовитіші громадяни зібралися на площі Фрескобальді на похорон вельможної дами, — білі з одного боку, чорні з другого, вчені й рицарі, як велів звичай, позаймали лави на підвищенні, молодь посідала на комішевих матах нижче, біля їхніх ніг. І от коли один з цих вельможних громадян підвівся, щоб обсмикнути свого плаща, то тим, хто сидів навпроти, видалось, ніби він погрожує їм. Вони й собі посхоплювались і взялися за зброю. Усі повитягали мечі з піхов, і родичам небіжчиці на превелику силу пощастило розборонити супротивників.

Відтоді Флоренція з міста, щасливого працею своїх ремісників, обернулася на ліс, повний вовків, що жерли один одного. Мессер Гвідо взяв участь у цьому шаленстві. Він став понурий, неспокійний і здичавілий. Щодня він обмінювався ударами меча з яким-небудь прибічником чорних на тих самих флорентійських вулицях, де раніше розмірковував про сутність душі. Не один раз відчув він на своєму тілі удари кинджалів убивць, і нарешті його з прибічниками було вигнано за межі міста й заслано до зачумленого містечка Сарзани. Півроку поневірився

він там, страждаючи від пропасниці й ненависті. І коли білі знову повернулися, приїхав і він помирати до свого міста.

Тисяча трьохсотого року, на третій день після свята першої пречистої, Гвідо спромігся доплентатись до свого прекрасного Сан-Джованні. Знеможений і страждений, він ліг на могилі Юлії Лети, де йому колись відкрились таємниці, незнані звичайним смертним. Це була година, коли дзвони лунають у повітрі, що тремтить, прощаючися з сонцем. Мессер Бетто Брунелескі, що проїздив майданом, повертаючись із свого сільського будиночка, побачив серед могил очі кречета, що палали на змарнілому обличчі, і його охопило здивування і жалощі, коли він пізнав друга своїх юнацьких літ.

Підступивши, він поцілував його, як і в колишні часи, і сказав зітхаючи:

— Гвідо мій, Гвідо мій, який вогонь спопелив тебе? Спершу ти спалював своє життя в науці, а потім у громадських справах. Я благаю тебе, пригаси трохи племінь своєї душі; треба, друже, берегти себе і, як казав той коваль Рікардо, роздмухувати вогонь так, щоб він довше горів.

Але Гвідо Кавальканті поклав руку на уста.

— Цитьте! — прошепотів він. — Цитьте! Мовчіть, друже Бетто. Я чекаю свою даму, ту, що винагородить мене за всю марну любов, яка на цім світі зраджувала мене і яку я сам зрадив. І думати, і діяти — справа однаково марна й згубна. Я усвідомив це. Жити — це ще не зло, бо я ж бачу, що й тобі ведеться добре, друже Бетто, та й інші почувають себе також добре. Жити — це не зло, а розуміти, що живеш, — це вже зло. Зло — пізнавати й бажати. На щастя, проти цього існують ліки. Отже, змовкнім: я чекаю даму, перед якою не завинив нічим і ніколи, бо ніколи не мав сумніву в тому, що вона добра й вірна, і шляхом роздуму пізнав, який спокійний і надійний сон у неї на грудях. Багато розказують байок про її ложе та володіння. Та я не повірив вигадкам невігласів. Тож вона й поспішає до мене, як кохана до коханого, з уквітчаним чолом і усміхненими устами.

Сказавши це, він замовк і впав неживий на могилу. Його тіло поховано без особливої шани в монастирі Санта-Марія-Новелла.

ЧОРНІ ХЛІБИНИ

Мадемуазель Мері Файнелі

Tu tibi divitias stolidissime congeris amplas,
Negasque micam pauperi:
Advenit ecce dies qua saevis ignibus ardens
Rogabis aquae guttulam.

«Navis stultifera», 1507, f°. XIX¹

За тих часів Нікколо Нерлі був банкіром у благородному місті Флоренції. Коли видзвонювали третю годину, він сидів у себе за конторкою, і коли видзвонювали дев'яту, він і тоді ще сидів там, і цілісінький день усе записував цифри на свої таблички. Він позичав гроші імператорові й папі. А якщо не позичав дияволів, то тільки тому, що боявся укласти не вигідну угоду з тим, кого називають Лукавим і в кого хитрощів вистачає. Нікколо Нерлі був відважний і недовірливий. Він нагромадив великі багатства і знедолив немало людей. Тому його й шанували в місті Флоренції. Він мешкав у палаці, куди світло боже потрапляло лише через вузькі віконечка; так веліла обережність, тому що багатієва оселя повинна нагадувати фортецю, а той, хто дуже мастний, робить розумно, боронячи силою те, що здобув хитрощами.

Тож палац Нікколо Нерлі був весь у ґратах та в ланцюгах. Зсередини на мурах вправні майстри понамальо-

¹ Досі майно нагромаджуєш, дурню ти неосвітінний,
Шкодуєш крихти вбогому:
Прийде той день, що в вогні запалаєш, і марно багатий
Почнеш води хоч крапельку.

«Корабель дурнів», 1507, арк. XIX (лат.)

бували всілякі чесноти в подобі жінок, і патріархів, і пророків, і царів ізраїльських. Розвішані в покоях килими являли оку події з життя Александра і Трістана, як про них оповідається в романах. Нікколо Нерлі хизувався своїм багатством перед усім містом, засновуючи добротинні заклади. Він спорудив за містом лікарню, де на прикрашеному скульптурою й живописом фризі було зображено все те, що він у своєму житті вчинив гідного пошани; в подяку за гроші, які він давав на завершення будівництва церкви Санта-Марія-Новелла; його портрет почепили на хорах цієї церкви. На портреті він стояв навколішках, біля ніг пречистої, побожно склавши руки. Його легко було пізнати по червоному вовняному ковпаку, по облямованому хутром каптану, по брезклому обличчю, що запливло жовтим салом, по жвавих, пронизливих очицях. Його добродісна дружина, монна Бісмантова, з дуже цнотливим і сумовитим виглядом, — аж годі було уявити, що хтось колись міг би зазнати з нею хоч трохи втіхи, — стояла з другого боку богородиці в покірливій молитовній позі. Цей банкір належав до найперших громадян у республіці; а оскільки він ніколи не підносив голосу проти законів і нітрохи не турбувався про вбогих або про тих, кого нинішні можновладці присуджували до покути або вигнання, то ніщо й не зменшувало тієї пошани, яку він мав з боку міських урядовців завдяки своєму величезному багатству.

Якось узимку ввечері, повертаючись до свого палацу пізніше, ніж звичайно, він уже на порозі наштовхнувся на юрбу напівголих жебраків, що простягали руки за милостинею.

Він спробував їх розігнати грубими вигуками. Та від голоду вони осміліли й стали зухвалі, мов ті вовки. Вони оточили його колом, жалібними й охриплими голосами випрошуючи хліба. Він уже був нагнувся, щоб набрати в жменю каміння й шпурнути в них, коли це побачив одного свого служника, що ніс на голові кошик чорного хліба, призначеного тим, хто працював на стайні, на кухні та в саду.

Він кивнув хлібосові, щоб той підійшов, і, набравши з кошика повні пригорщі хліба, кинув злидарям. Потім увійшов у дім, ліг і заснув. Уві сні його вдарив грець, і він помер так раптово, що думав, ніби лежить іще на своєму ліжку, аж раптом побачив там, «де німіс світло»,

святого. Михаїла, осяяного блиском, який випромінювало його тіло.

Архангел, тримаючи в руці терези, накладав щось на шальки. Упізнавши на важчій шальці коштовності вдовиць, які він повідбирав у них у заставу, окрушини золота, що він їх крадькома посточував терпугом з червінців, а також кілька дивовижно гарних золотих прикрас, які він здобув або лихварством, або ошуканством і яких ні в кого більше не було, Нікколо Нерлі зрозумів, що це святий Михаїл зважає його життя, віднині вже завершене. Він занепокоївся й насторожився.

— Пане святий Михаїле,— сказав він,— коли вже ви кладете по один бік усе добро, яке я набув за своє життя, покладіть, будьте ласкаві, з другого боку ті щедрі пожертви, що ними я належно засвідчив свою побожність. Не забудьте ні про собор Санта-Марія-Новелла, не менше третини якого споруджено моїм коштом, ні про лікарню за містом, що збудована цілком на мої гроші.

— Не бійтеся, Нікколо Нерлі,— відповів архангел.— Я не забуду нічого.

І своєю пречистою рукою він поклав на ту шальку, котра була легша, і собор Санта-Марія-Новелла, і лікарню з різьбленим та розмальованим фризом. Проте шалька павіть не схитнулася.

Банкір дуже стривожився.

— Пане святий Михаїле,— знову промовив він,— пошукайте як слід. Ви ж не поклали на цю шальку ані мосі прегарної кропильниці для церкви Сан-Джованні, ані престолу для храму Сан-Андреа,— а там же хрещення господа нашого Ісуса Христа зображене в натуральному розмірі. Ця річ мені дорого коштувала.

Архангел поклав престол поверх лікарні, та шалька не ворухнулася. Нікколо Нерлі відчув, як чоло йому рясно вкриває холодний піт.

— Пане архангеле,— запитав він,— а ви певні, що ваші терези точні?

Святий Михаїл відповів, усміхнувшись, що хоч його терези й виготовлені не на взірєць тих, якими користуються паризькі позичкові контори й венеціанські мініяйла, проте ніякої неточності в них не помічено.

— Як! — пролебедів зблідлий Нікколо Нерлі.— Цей собор, цей престол, ця чаша, ця лікарня з усіма ліжками важить не більше, ніж соломинка чи пір'їнка?

— Ви ж бачите, Нікколо,— сказав архангел,— що досі тягар ваших неподобств набагато переважає нікчемну вагу ваших добрих вчинків.

— То мені йти до пекла!— вимовив флорентієць.

І від жаху він аж зубами заклацав.

— Зачекайте, Нікколо Нерлі,— заперечив небесний ватаг,— зачекайте! Ми не скінчили. Ось іще нам що лишилось.

І пресвітлий Михаїл узяв чорні хлібини, що їх напередодні багатій жбурнув злидарям. Він поклав їх на шальку добрих вчинків, і її відразу потягло вниз, тоді як друга шалька почала підійматись, аж поки обидві не спинились на одному рівні. Коромисло не хиталось більш ні праворуч, ні ліворуч, і стрілка показувала цілковиту рівновагу обох тягарів.

Банкір не вірив власним очам.

А пресвітлий архангел сказав йому:

— Сам бачиш, Нікколо Нерлі, непридатний ти ні для неба, ні для пекла. Іди-но, вертайся до Флоренції! Примножуй у своєму місті отакі хлібини, що їх ти роздавав своєю власною рукою вночі, коли тебе ніхто не бачив; тоді ти й спасешся. Адже небо відкривається не тільки розбійникові, що покаявся, не тільки блудниці, що пролила сльози. Милосердя боже не має меж: навіть багатія воно спроможне врятувати. Будь і ти таким багатієм. Примножуй хлібини — ти ж бачив, скільки вони заважили на моїх терезах. Іди!

Нікколо Нерлі прокинувся у себе на ліжку. Він вирішив піти за архангеловою порадою й примножувати хліб для вбогих, щоб заслужить собі царство небесне.

Протягом трьох років, які він прожив на землі після першої своєї смерті, він жалів знедолених і був великим добродійником.

ВЕСЕЛУН БУФФАЛЬМАККО

Еженові Мюнцу

Buonamico di Cristofano, detto Buffalmacco, pittore Fiorentino, il qual fu discepolo d'Andrea Tafi, e come uomo burlevole celebrato da Messer Giovanni Boccaccio nel suo Decamerone, fu come si sa carissimo compagno di Bruno e di Calandrino, pittori ancor essi faceti e piacevoli, e, come si può vedere nell'opere sue sparse per tutta Toscana, di assai buon giudizio nell'arte sua del dipignere.

*Vite de' più eccellenti pittori...
da M. Giorgio Vasari. — Vita di
Buonamico Buffalmacco¹*

I ТАРГАНИ

Замолоду флорентісець Буонаміко Крістофані, прозваний за свою веселу вдачу Буффальмакко, навчався у майстра живопису і мозаїки Андреа Тафі. Цей Тафі був справді добрий майстер. Поїхавши до Венеції в той час, коли Аполлоній прикрашав мозаїкою стіни собору святого Марка, він усякими хитрощами вивідав там деякі секрети цього мистецтва, хоч як старанно оберігали їх греки. Повернувшись до рідного міста, Тафі так уславився вмінням створювати картини з незліченних квад-

¹ Буонаміко ді Крістофано, на прізвисько Буффальмакко, флорентійський живописець, учень Андреа Тафі, прославлений як людина вельми веселої вдачі мессером Джованні Боккаччо в його «Декамероні», був, як відомо, добрим приятелем живописців Бруно і Каландріно, що теж уславилися як жартуни й веселуни, і, як видно з його робіт, розкиданих по всій Тоскані, був неабиякий мастак у своєму ремеслі.

«Життєписи найславніших живописців» мессера Джорджо Вазарі.— «Життєпис Буонаміко Буффальмакко» (італ.)

ратиків різнобарвного скла, що не міг уже впоратися з усіма замовленнями на таку роботу і, злізши на високий поміст в якій-небудь церкві, щодня, від утрени до вечерні, тільки те й робив, що зображував Христа померлого, Христа у сяйві слави або патріархів і пророків, а то ще історію Йова чи Ноя. А що він не бажав відмовлятися і від фрескового живопису тертими фарбами, за єдино відомим тоді грецьким способом, то й сам ніколи не відпочивав, і своїм учням не давав перепочинку. Не раз, бувало, він говорив їм:

— Тим людям, котрі, як я, володіють дорогоцінними таємницями ремесла і набули великого вміння у своєму мистецтві, слід ні на часинку не відвертати ні розуму, ні рук своїх від розпочатої роботи, щоб заробити якнайбільше грошей і залишити по собі довгу пам'ять. І коли я, старий і немічний чоловік, не ухиляюся від праці, то ви й поготів мусите допомагати мені, не шкодуючи ваших сил, що збереглися в усій свіжості, цілості й повноті.

І для того, щоб фарби, смальта й тинькувальний розчин були готові до світанку, він примушував своїх учнів уставати мало не опівночі. Це було справжньою мукою для Буффальмакко, який мав звичку вечеряти не кваплячись і любив потинятися вулицями в ту пору, коли всі кішки сиві, а жінки вродливі. Спати лягав він пізно, а що сумління мав, зрештою, чисте, то спав як убитий. Отож, коли в його перший сон вривався пронизливий голос Тафі, він перевертався на другий бік і вдавав, ніби нічого не чує. Але майстер на цьому не заспокоювався. В разі потреби він заходив до кімнати учня, стягав з нього ковдру й виливав на голову сонькові повний глек води.

Сердитий Буффальмакко хоч-не-хоч мусив, похапцем узувшись, іти розтирати фарби в темну й холодну майстерню, де, працюючи і лаючись собі під ніс, не переставав думати про те, як би йому надалі уникнути цієї лютої напасті. Довго шукав він такого засобу, не знаходячи нічого підхожого, але розум у нього був меткий, і врешті якось на світанку в нього зринула щаслива думка.

Для того, щоб здійснити задумане, Буффальмакко дочекався, поки хазяїн піде з майстерні. Тільки-но розвиднілося, майстер Тафі поклав у кишеню пляшку к'явті і трое крутих яєць,— свій звичайний сніданок,— і, звелівши учням додержуватись усіх установлених правил, коли топтимуть скло на смальту, і працювати не

покладаючи рук, вирушив на роботу в церкву Сан-Джованні, що відзначалася дивовижною красою і була побудована надзвичайно майстерно за взірцем античних будівель. Він працював тоді над низкою мозаїк, які зображували ангелів, архангелів, херувимів, серафимів, власті і престоли, головні діяння бога від сотворіння світу до потопу, історію Йосифа та його дванадцяти братів, земне буття Ісуса Христа від хвилини його зачаття в материнському лоні і до вознесіння, а також життє святого Іоанна Хрестителя. А що наліплювання смальти на мастику і майстерний підбір кольорів — робота нелегка й забарна, то Таффі чекав неабияких прибутків і слави від такої сили зроблених ним картин.

Отож, як тільки хазяїн пішов, Буффальмакко, не гаючи ані хвилини, взявся готувати задуману витівку. Він спустився в підвал майстерні, що сполучався з підвалом пекарні, а через те там була сила тарганів, яких приваблював запах лантухів з борошном. Відомо, що найбільше тарганів, чи карапузиків, водиться в пекарнях, трактирах та на млинах. Це плескаті смердючі комахи, які незграбно волочуть свій щиток¹ на довгих волохатих лапках.

Під час воєн, що червонили води Арбії й живили оливкові дерева кров'ю вельможних рицарів, ці огидні комахи були відомі в Тоскані під двома назвами: флорентійці називали їх сієнцями, а сієнці — флорентійцями².

Веселун Буффальмакко розплився в усмішці, коли побачив тарганів, що рухались, ніби малюсінькі щити карликових рицарів, які почали між собою казковий турнір.

«Еге! — подумав він. — Вони не дуже веселі, ці кузки. Їм не припала до смаку весна, і Юпітер покарав їх за таку байдужість. Він прирік їх на вічне повзання в темряві під тягарем непотрібних їм крил і тим самим показав людям, що в чудесну пору кохання треба втішатися життям».

Так міркував собі Буффальмакко, бо він, як і решта людей, був схильний знаходити в явищах природи символи для своїх пристрастей і почуттів, які загалом зводилися до того, щоб хильнути добру чарчину, розважи-

¹ Слід було б сказати «надкрилля». «Щиток» — термін зовсім неідиоматичний. Йдеться про східного таргана, поширеного по всій Європі, (Прим. автора).

² В Росії їх називають прусаками, в Пруссії — русаками, у Франції — святенниками. (Прим. автора).

тися в товаристві гарненьких жінок і поспати досхочу — взимку в теплій, а влітку в прохолодній постелі.

Та оскільки він спустився у підвал не для того, щоб сушити собі голову різними символами і емблемами, то одразу взявся за діло. Він набрав десятків зо два тарганів, не розбираючи ні статі, ні віку, і поклав їх у приносить з собою торбинку. Потім, сховавши торбинку під ліжком, вернувся до майстерні, де його товариші Бруно і Каландріно за рисунком майстра малювали стигматизацію святого Франціска; водночас вони обговорювали дуже важливе питання: як приспати ревності шевця Меммі, що мав вродливу і досить зговірливу дружину.

Будучи анітрохи не гіршим майстром, ніж двоє його товаришів, Буффальмакко виліз на драбину й заходився розмальовувати крила серафима, що спускався з неба для того, щоб накласти блаженному Франціскові його п'ять стигматів. Буффальмакко намагався дібрати найніжніші відтінки кольорів райдуги для забарвлення небесного пір'я. Ця робота забрала у нього цілий день, і коли старий Тафі повернувся з церкви Сан-Джованні, він хоч-не-хоч мусив похвалити свого учня. А дочекались похвали від майстра було нелегко, бо літа і багатство зробили з нього людину похмуру й зарозумілу.

— Діти мої,— сказав він своїм підмайстрам,— ці крила розмальовані непогано. І якби Буффальмакко ставився до живопису ретельніше, він, безперечно, досяг би чимало в цьому мистецтві. Але в голові у нього сама гульня та бешкети. А щоб звершити великі діла, треба уперто й наполегливо працювати. І Каландріно, який оце стоїть перед вами, давно вже міг би завдяки своїй старанності заткнути вас за пояс, коли б не був таким дурнем.

Отак повчав Тафі своїх учнів, удаючись при цьому до необхідної суворості. Висловивши все, що було в нього на серці, він пішов на кухню повечеряти маленькою солоною рибинкою, потім піднявся в свою кімнату, ліг у ліжко і незабаром захропів на весь дім.

А тим часом Буффальмакко відбув свою звичайну прогулянку, завітавши в усі кубла, де можна за недорого плату роздобути вина, а за ще дешевшу — веселих дівчат. Потім він вернувся додому, приблизно за півгодини до того часу, коли звичайно прокидався Тафі. Витягнувши з-під ліжка торбинку, він повиймав з неї поодинокі всіх тарганів і з допомогою короткої тонкої голки прикріпив

кожному з них до снинки маленьку воснову свічку. Запалюючи ці свічки, він по одному випускав тарганів у кімнату. Ці створіння настільки дурні, що не відчують болю чи принаймні не дивуються йому. Вони почали пересуватися по підлозі досить неквапливо, але все-таки розгубленість і невиразний страх примушували їх повзати трохи швидше, ніж звичайно. І невдовзі вони почали описувати по кімнаті кола — не тому, що ця фігура, як доводить Платон, відзначається найбільшою досконалістю, а просто з інстинкту, який примушує різних комах кружляти по колу, щоб уникнути всіх невідомих їм небезпек.

Буффальмакко, лігши знову в постіль, стежив звідти за їхніми рухами і вітав себе з вдалою вигадкою. І справді, важко було знайти щось чудесніше за ці вогники, що відтворювали в зменшеному вигляді гармонію руху небесних сфер, як її змалювали нам Арістотель та його коментатори. Самих тарганів зовсім не було видно, лише вогники світилися на їхніх спинках, і ті вогники рухалися, ніби живі. І коли вони утворили в темряві кімнати більше кіл і епіциклів, ніж будь-коли спостерігали Птолемеєм та арабські астрономи, пролунав голос Тафі, хрипкий від мокротиння й від гніву.

— Буффальмакко! Буффальмакко! — гукав, відкашлюючись і відхаркуючись, дідуган. — Прокинься, Буффальмакко! Та вставай же, наскуднику! Ось-ось уже почне світати! Мабуть, блохи в твоєму ліжку вродливі й стрункі, як Венери, що ти ніяк не можеш з ними розлучитися. Вставай, ледацюго! Якщо ти зараз же не встанеш, я витягну тебе з ліжка за чуприну й за вуха.

Отак старий майстер, охоплений надзвичайною ревністю до живопису та мозаїки, щоночі волав до свого учня. Не діставши відповіді, він схопив штани і, похапцем натягнувши їх сьак-так до колін, зашкандибав до кімнати підмайстра. Цього тільки й чекав Баффальмакко. Почувши рипіння східців під ногами хазяїна, він повернувся обличчям до стіни і вдав, ніби спить мертвим сном.

А Тафі кричав на сходах:

— Гей, гей, сонько, вставай, все одно я переб'ю твої солодкі сни, хоч би тобі снилося, що одинадцять тисяч дів скрадаються до тебе в ліжку, щоб навчитися у тебе всякої всячини.

З цими словами Тафі щосили рвонув двері в кімнату.

Але, побачивши вогники, що рухалися по всій долівці, він завмер на порозі і затрусився всім тілом.

«Це чорти,— подумав він,— щоб я так жив, це чорти! Чорти і злі духи. Вони, бачу, пересуваються з математичною точністю, а це свідчить, що вони дуже могутні. Злі духи ненавидять художників, бо ті зображують їх у найогиднішому вигляді, тим часом як ангелів ми завжди малюємо в сяйві слави, з німбом над головою і з розгорнутими осяйними крилами. Цей нещасний хлопчина оточений чортами, я палічую їх щонайменше тисячу навколо його убогого ложа. Мабуть-таки, він образив самого Люцифера, намалювавши його в якомусь бридотному вигляді. Не інакше як усі ці десять тисяч чортенят зараз стрибнуть на нього і потягнуть живцем до пекла. Напевно, його чекає страшна смерть, Але горе мені! Я й сам у мозаїках та фресках не раз зображував чортів страшенно огидними й бридкими, так що їм є за що не любити мене».

Ця думка подвоїла його переляк, і, не наслідуючись підступити до цілої сотні тисяч рухливих привидів, які роєм вогників кружляли перед ним у густій темряві, він підсмикнув штани і чимдуж, наскільки дозволяли старі ноги, кинувся тікати геть. А Буффальмакко так і зайшовся реготом під своїми укривалами.

На цей раз він проспав спокійнісінько до світанку, і відтоді майстер уже ніколи не наважувався будити його вдосвіта.

II

ВОЗНЕСІННЯ ТАФІ НА НЕБЕСА

Флорентійцеві Андреа Тафі доручено було оздобити мозаїками купол церкви Сан-Джованні, і він майстерно виконав цю нелегку роботу. Всі обличчя він зробив у грецькій манері, що її перейняв у Венеції, спостерігаючи, як майстри оздоблюють стіни собору св. Марка. Він навіть привіз із собою до Флоренції грека на ім'я Аполлоній, який володів вельми цінними таємницями мистецтва мозаїки. З того Аполлонія був добрий, умілий майстер. Він знав, яких преторцій слід надавати людському тілові і з чого готувати найкращу мастику.

Побоюючись, щоб хтось із флорентійських художників не переманив до себе тямущого грека, Тафі й на крок

не відпускав його від себе ні вдень, ні вночі. Щоранку він ішов разом з ним до собору Сан-Джованні, а ввечері приводив його назад до свого дому навпроти церкви Сан-Мікеле. Ночував Аполлоній з двома учнями свого хазяїна, Бруно й Буффальмакко, в комірчині, суміжній із спочивальнею самого Тафі. Переділка між кімнатами на добру долоню не досягала до стелі, тож усе, що говорилося в одній кімнаті, було добре чути в другій.

Тафі був чоловік побожний і добродішесний. Він нітрохи не скидався на тих малярів, котрі, вийшовши з церкви, де вони зображували сотворіння світу або немовля Ісуса на руках у його пресвятої матері, йдуть прямісінько в дім розпусти грати в кості, горлати пісень, пити вино й бавитися з дівчатами. Він завжди вдовольнявся своєю достойною дружиною, хоча творець усього сущого й не наділив її принадами, що дають утіху чоловікам. То була жінка жовчна й сухоребра. А коли господь забрав її з цього світу і милосердно прийняв у своє лоно, Андреа Тафі більше не взяв собі ні шлюбної жінки, ні полюбовниці. Він жив у здержливості, яка личила його похилим літам, оберігала його від зайвих витрат та душевних тривог і була угодна богові, що винагороджує нас на тому світі за всі ті знегоди, що їх ми зазнаємо в земному падолі. Андреа Тафі був чоловік цнотливий, поміркований і статечний.

Він ніколи не забував помолитися перед сном і, уклавшись в ліжку, волав до пресвятої богородиці:

— Пречиста діво, мати божа, за чесноти свої живою взята на небеса, простягни мені свою милосердну руку й поведи мене до святого раю, де ти сидиш на золотому троні.

Цю молитву Тафі не бубонів беззубим ротом, а проказував гучно, на повний голос,— мовляв, той співає найкраще, хто співає найгучніше, і треба кричати, коли хочеш, щоб тебе почули. І справді, молитву старого майстра Андреа Тафі щовечора чули і грек Аполлоній, і обидва молоді флорентійці, що спали в сусідній кімнаті. А той Аполлоній був охочий до жартів не менше, ніж Бруно й Буффальмакко. Цій трійці кортіло вступити яку-небудь штуку вчителєві, хоч справедливому й богобоязливому, але скупому й суворому. Ось тому-то якось увечері, коли старий звернувся до пречистої діви із своєю звичайною молитвою, троє товаришів почали сміятися, ховаючи голови під укривала, й усіляко з нього глузува-

ти. А тільки-но почули його хропіння, то почали тихенько радитися між собою, яку б їм утнути йому каверзу. Знаючи, що старий страшенно боїться чорта, Аполлоній запропонував одягнутися всім у червоне, начепити роги й машкари і стягти його за ноги з ліжка. Але веселун Буффальмакко сказав на це:

— Роздобудьте завтра міцну вірвовку та блок, і я обіцяю вам на завтрашню ніч добру розвагу.

Аполлоній і Бруно стали допитуватись, навіщо йому ті вірвовка й блок, але Буффальмакко нічого їм не сказав. Одначе вони пообіцяли дістати все, що він просив, бо знали, що на всьому світі годі знайти другого такого штукаря й жартуна, недарма ж його прозвали Буффальмакко, тобто Витівник. Він і справді був великий мастак на всілякі веселі витівки, про які згодом склали безліч кумедних оповідок.

Ніщо більше не заважало їм поринути в сон, і трое приятелів заснули при світлі місяця, що заглядав крізь дахове віконце, наставляючи ріжки на старого Тафі. Вони проспали безпробудно до світанку, аж поки вчитель загрюкав кулаком у переділку і закричав, як завжди, кашляючи й відхаркуючись:

— Уставай, майстре Аполлонію! Вставайте, учні! Надворі білий день. Феб уже загасив небесні світильники. Швидше! Часу в нас обмаль, а діла багато.

І зразу ж почав погрожувати Бруно й Буффальмакко, що вилле їм на голову цебер холодної води.

— Таке вже вам любе ваше ліжко! Чи не вместилася там, бува, яка-небудь краля, що вам так не хочеться з нього вилазити? — кепкував він із них.

А тим часом натягав на себе штани й стару куртку. Вийшовши трохи згодом на сходи, він побачив там трьох юнаків, уже вдягнених і з робочим начинням у руках.

Того ранку у прекрасному соборі Сан-Джованні, на риштованні, що сягало до самого карнизу, робота спершу аж горіла в них під руками. Вже цілий тиждень Тафі трудився над сценою хрещення Ісуса Христа, якнайретьельніше дотримуючись усіх правил мистецтва. Нині він населяв рибою води Іордану. Аполлоній замішував мастику з гірської смоли та солом'яної січки, примовляючи тільки йому відомі слова; Бруно й Буффальмакко добирали потрібні камінці, а Тафі розміщував їх за зразком, накресленим на грифельній дошці, яку він тримав перед

собою. Але, вибравши хвилину, коли майстер цілком поринув у роботу, троє юнаків тихенько спустилися по драбині й вислизнули з церкви. Бруно подався до Каландріно у його заміську садибу, щоб позичити в нього блок, яким піднімали на горище мішки з зерном. Аполлоній тим часом побіг у Ріполі до старої суддихи, якій він пообіцяв приготувати дання причаровувати коханців; він запевнив її, що в те дання треба покласти прядива, і вона дала йому міцну колодязну вірвовку.

Потім обидва приятелі побігли в дім до Тафі, де на них чекав Буффальмакко, і той зразу ж заходився прикріплювати блок до середнього сволюка, якраз над переділкою між кімнатами майстра і учнів. Пропустивши крізь блок вірвовку в колодязя шановної дами, він покинув один кінець у своїй кімнаті, а тоді пішов до спочивальні Тафі й другим кінцем обв'язав усі чотири ніжки його ліжка. Вірвовку він дбайливо прикрив запоною, так що її зовсім не було видно. Упоравшись із цим ділом, троє товаришів вернулися до собору.

Тафі так захопився роботою, що навіть не помітив їхньої відсутності. Він весело озвався до них:

— Погляньте, як ці риби міняються різними барвами, а надто золотом, пурпуром і лазур'ю, як і належить страховищам, що населяють океан та річки; цей чарівний блиск у них від того, що вони першими схилилися перед владою богині Венери, як оповідає легенда.

Отак доладно і повчально промовляв учитель. Бо він був чоловік учений і розумний, хоча й жовчний та в'їдливий — особливо тоді, коли думав про гроші.

— Яка прекрасна й достохвальна праця живописця! Вона дає йому багатство на цьому світі й вічне блаженство на тому. Бо хіба ж може бути хоч найменший сумнів, що господь наш Ісус Христос радо прийме до свого святого раю трудівників, які створили правдивий його образ!

І Тафі ревно працював над цією величезною мозаїкою, велика частина якої збереглася до наших днів. А коли всі обриси й барви в соборі почали розпливатися у вечірніх сутінках, він з жалем покинув річку Іордан і пішов додому. Повечерявши на кухні двома помідорами та скибочкою сиру, він зійшов нагору в свою спочивальню, роздягся, не засвічуючи світла, й ліг у ліжко.

Простягшись на постелі, він звернувся до пресвятої діви із своєю щоденною молитвою:

— Пречиста діво, мати божа, за чесноти свої живою взята на небеса, простягни мені свою милосердну руку й поведи мене до святого раю!

Цього тільки й чекали троє жартунів у сусідній кімнаті.

Вони вхопилися за вірвовку, яка звисала за переділку, і тільки-но старий проказав молитву до кінця, як Буффальмакко подав знак і вони смикнули з такою силою, що ліжко почало підніматися. Маестро Андреа відчув, що його тягне вгору; але він не бачив, яким чином, тож і подумав, що то пресвята богородиця зглянулася на його благання й возносить його на небеса. Охоплений жахом, він закричав тремтячим голосом:

— Стривай, стривай, царице небесна! Я ж не просив, щоб це було зразу!

Та вірвовка напиналася дедалі дужче, і ліжко здіймалося все вище.

— Матінко, перестань тягти! Спинися! Годі, годі вже, кажу тобі!

Але вона, видно, не хотіла нічого чути. Тоді Тафі розлютився й загорлав:

— Чи тобі позакладало, чи в тебе дубова голова? Покинь тягти, спрося Madonna!..¹

Побачивши, що ліжко справді відірвалось від підлоги, старий перелякався на смерть і почав благати Ісуса Христа, щоб він утихомирив свою пресвяту матір. Нехай, мовляв, вона негайно припинить це недоречне вознесення. Грішник і син грішника, він, Тафі, не може зійти на небо, поки не завершить річки Йордану з її водами й рибами і не доведе до кінця земного життя господа нашого Ісуса Христа. А тим часом балдахін над ліжком уже майже торкався сволоків.

— Ісусе! — заволав Тафі. — Як ти цю ж мить не спиши своєї пресвятої матері, то покрівля на моєму будинку напевне проломиться, бо мене так і тягне вгору. А він же коштував мені недешево! Зупини її, зупини! А то вже тріщить черепиця.

Буффальмакко почув, що вчитель уже аж харчить, і звелів своїм товаришам пустити мотузку. Ті послухались. Ліжко, звалившись з-під самої стелі, важко гримнуло на підлогу; ніжки підломились, дошки порозсувались, колонки повідлітали, і балдахін разом із запоною та

¹ Богородице задріпана! (Італ.)

завісками накрив майстра Андреа. Той, злякавшись, що задихнеться, заверещав не своїм голосом. Приголомшений ударом, він не міг уторопати, чи впав у свою власну кімнату, чи провалився в самісіньке пекло.

Троє учнів прибігли до нього, наче їх щойно розбудив гуркіт. Побачивши уламки ліжка в хмарі густої пилюки, вони вдали, ніби дуже здивовані, і, замість допомогти вчителеві, почали допитуватись, чи це не диявол, бува, вчинив такий гармидер.

Але Тафі тільки стогнав у відповідь:

— Ох, несила більше! Визвольте мене! Помираю!

Нарешті вони витягли його з-під уламків, де він мало не віддав богові душу, й посадили долі, сперши спиною па стіну. Він довго відсапувався, відкашлювався, відпльовувався і нарешті сказав:

— Діти мої, якби не зглянувся на мене господь наш Ісус Христос та не скинув мене на землю з такою силою, — ви самі бачите, до чого воно призвело, — був би я зараз у тій небесній сфері, яка називається кришталевим небом, або первісним двигуном. Пресвята богородиця й слухати нічого не хотіла. Впавши, я вибив собі три зуби, — вони, правда, були вже не зовсім цілі, та ще годящі. І ще в мене страшенно болить правий бік і рука, а я ж у ній тримаю пензля.

— Учителю, — мовив Аполлоній, — напевне, ви й у середині щось тяжко увередили. У Константинополі, під час розрухів, я пересвідчився, що внутрішні ушкодження куди страшніші, ніж рани на поверхні тіла. Але не бійтесь, я замовлю ваші рани — я знаю такі слова.

— Боронь боже! — відказав на те старий Тафі. — То тяжкий гріх. Краще підійдіть-но до мене всі троє та розітріть мене, будьте ласкаві, там, де найдужче болить.

Вони послухались і доти терли його, поки пообдирали йому шкіру на спині й на попереку.

А потім побігли утрюх роздзвонити цю пригоду по всьому місту. Отож назавтра не було у Флоренції чоловіка, жінки чи дитини, котрі не сміялися б на весь рот, зустрівши старого Тафі.

А одного ранку, коли Буффальмакко йшов по Корсо, мессер Гвідо, син синьора Кавальканті, їдучи на болото полювати журавлів, зупинив свого коня й мовив до Буффальмакко, кинувши йому свого кашпука:

— Ось на тобі, дорогий Буффальмакко, випий за Епікура та його послідовників.

Требя сказати, що мессер Гвідо належав до сенти епі-
мурейців і старанно збирав докази проти буття божого.
Він частенько казав, що в людей смерть така сама, як
і в тварин.

— Буффальмакко,— провадив молодий пан,— я дарую
тобі цього гаманця в нагороду за прекрасний, перекон-
ливий і повчальний дослід, який ти зробив, відправивши
на небо старого Тафі; відчувши, що його трухлявий
кістяк здійсмається в емпіреї, він заверещав, як недорі-
лане поросля. Із цього я роблю висновок, що старий ні-
трохи не вірить у обіцянки небесного блаженства. Та й
правда, там нема в що вірити. Так само, як ото мамки
бавлять казками дітей, було пущено по світу балачки про
безсмертя смертних. Темний люд гадає, ніби він вірить
тим балачкам, та насправді він їм не вірить. Удари дій-
сності розбивають вигадки поетів. На світі немає нічого
певного, крім нашого сумного існування. Саме це й хоті-
в сказати Горацій Флакк словами: «Serus in coelum»¹.

III

МАЙСТЕР

Навчившись виготовляти вапняні розчини та
фарби і користуватись ними, а також оволодівши секре-
том, як малювати людські обличчя в добрій старій ма-
нері італійських художників Чімабуе та Джотто, моло-
дий флорентієць Буонаміко Крістофані, на прізвисько
Буффальмакко, покинув майстерню свого вчителя Андреа
Тафі і оселився в кварталі сукнарів, якраз навпроти бу-
динку Гусячої Голови.

Слід сказати, що в ті часи італійські міста, подібно до
примхливих дам, яким неодмінно хотілося носити сукні,
вигантувані квітами, вважали для себе справою честі
оздоблювати живописом свої церкви та монастирі. Щед-
рістю і пишнотою Флоренція займала перше місце серед
усіх міст, і в ній тоді особливо добре жилося живопис-
цям. Буффальмакко умів надавати своїм картинам ви-
разу й жвавості, і хоч набагато поступався божествен-
ному Джотто в красі малюнка, все ж він мав неабиякий
успіх завдяки тій життєрадісній вигадливості, якою по-
значалися всі його роботи. Тож не дивно, що незаба-
ром він дістав досить багато замовлень. Від нього самого

¹ Чим пізніше на небо (лат.).

залежало за короткий час домогтися багатства й слави. Але Буффальмакко дбав тільки про те, щоб розважатися в товаристві своїх приятелів Бруно ді Джованні та Нелло, і розтринькував разом з ними на пиятики й гульню всі зароблені гроші.

А в цей час настоятелька Фаенцького жіночого монастиря, розташованого у Флоренції, надумала оздобити фресками монастирську церкву. Почувши, що в кварталі сукнарів і чесальників вовни живе вправний живописець на ім'я Буффальмакко, вона послала туди свого каштеляна, щоб домовитися з тим майстром. Погодившись на пропонувану йому винагороду, Буффальмакко взявся до роботи. Він звелів спорудити в монастирській церкві поміст і заходився з надзвичайним запалом малювати по ще свіжому тиньку земне буття Ісуса Христа.

Насамперед він намалював праворуч од вітваря вигублення немовлят, і йому вдалося з такою силою передати гнів і розпач матерів, які марно намагаються вирвати своїх любих крихіток із катівських рук, що, здавалося, сама стіна заволатала, як молільники на обідні: «*Cur, crudelis Herodes?*...»¹

Цікаві черниці приходили по дві, по три подивитися на роботу майстра. Вони не могли стриматися від вигуків і сліз, бачачи скорботних матерів і нещасних немовлят. Буффальмакко намалював одне дитятко в сповиточку: всміхаючись, воно смоктало свій великий палець, лежачи в ногах одного з воїнів. Черниці благали Буффальмакко пощадити це маляточко.

— Змилуйтесь над ним, — просили вони художника. — Зробіть так, щоб він не потрапив на очі цим душогубам!

Добрий Буффальмакко відповів їм:

— Заради вас, любі мої сестрички, я спробую врятувати його. Але ці кати так розлютилися, що мені буде важко їх зупинити.

А коли черниці вигукували: «Яке ж гарнеське це дитяточко!..» — він пропонував зробити кожній з них по ще кращому.

— Красенько дякуємо! — відповідали вони сміючись.

Настоятелька теж прийшла до церкви, щоб на власні очі переконатися, що робота йде як належить. То була дама знатного роду, на ім'я Узімбальда. Вона була сувора, гордовита і невсипущо цильна. Побачивши чоло-

¹ За віщо, о жорстокий Іроде? (*Лат.*)

Іна, що працював без плаща й шапочки і, як прості ремісники, був одягнутий в саму тільки сорочку та штани, вона подумала, що це хто-небудь із помічників майстра, не удостоїла його розмовою. Іще разів п'ять чи шість вона заходила до церкви і щоразу заставала там усе того самого чоловіка — на її думку, зугарного хіба тільки розтирати фарби. Нарешті вона висловила йому своє невдоволення.

— Чоловіче добрий, — сказала вона, — попросіть від мого імені свого хазяїна, щоб він сам працював над картинами, які я йому замовила. Я хочу, щоб вони були виконані його власною рукою, а не рукою підмайстра.

Намагаючись нічим не виказати себе, Буффальмакко прикинувся простим ремісником і смиренно відповів пані Узімбальді, що він добре розуміє, наскільки мало здатний викликати довір'я такої шляхетної дами, і що він готовий коритися їй в усьому.

— Я перекажу, — додав він, — ваші слова хазяїнові, і він негайно з'явиться до послуг високошановної пані настоятельки.

Вдовольнившись цим запевненням, пані Узімбальда виійшла з церкви.

Як тільки Буффальмакко залишився сам, він прилаштував на помості, на тому місці, де щойно працював, один на одному два ослінчики, а зверху глек. Узнявши потім довшені осторонь плащ і капелюх, які, на щастя, мали ще досить пристойний вигляд, він надягнув їх на те саморобне опудало, та ще й на додачу встромив пензель у шийку глека, повернуту в бік стіни. Зробивши все це і переконавшись, що його споруда досить схожа на людину, яка старанно малює, він швиденько вийшов з церкви, вирішивши не повертатися туди до кінця цієї пригоди.

Другого дня черниці, як звичайно, прийшли подивитися на картини. Та, заставши на місці свого веселого співрозмовника вельми суворого чоловіка, очевидно, зовсім не схильного до розмов і жартів, вони перелякались і повтікали.

Коли ж до церкви прийшла пані Узімбальда, вона, навпаки, зраділа, що бачить нарешті самого майстра замість його учня.

Вона зробила йому багато вказівок і добру чверть години переконувала його малювати обличчя святих цнотливими, благородними й виразними, перше ніж збагнула нарешті, що розмовляє з глеком.

Можливо, абатиса ще довго не помічала б; що її пошито в дурні, але, не дістаючи ніякої відповіді на свої слова, вона роздратовано смикнула майстра за плащ, а тоді і глек, і ослінчик, і капелюх, і пензель полетіли вниз, на підлогу. Спершу вона дуже розгнівалася. Але потім, будучи жінкою досить розумною, зрозуміла: їй хотіли дати на здогад, що не можна судити про художника по його вбранню. Вона послала свого каштеляна розшукати Буффальмакко і попросила його закінчити розпочату роботу.

І Буффальмакко вклав у цю працю весь свій хист. Знавці особливо захоплювалися тими його фресками, де був зображений Ісус, розіп'ятий на хресті, три Марії в сльозах, Іуда, що повісився на дереві, і якийсь чоловік, що сякає носа.

На жаль, усі ці фрески були згодом знищені разом з церквою при Фаепцькому жіночому монастирі.

IV

ЖИВОПИСЕЦЬ

Буонаміко, чи то Буффальмакко, що однаково уславився як своєю веселою вдачею, так і вмінням розмальовувати церкви та монастирі, був уже чоловіком у літах, коли його викликав із Флоренції до свого міста Ареццо монсеньйор єпископ і попросив оздобити фресками пишні покої єпископського палацу. Буффальмакко погодився виконати цю роботу і, як тільки стіни були потиньковані, заходився малювати поклоніння волхвів.

Минуло кілька днів, і він уже закінчував малювати царя Мельхіора верхи на баскому білому коні. Цар був наче живий. Чапрак його коня був червоний, як кров, і густо всіяний самоцвітами.

А поки Буффальмакко працював, за пим, не спускаючи з нього очей, стежила мавпа монсеньйора єпископа. Чи брався художник за фарби, чи змішував їх, чи збивав яйця, чи накладав кольори на ще вогкий тиньк, мавпочка не пропускала жодного його руху. То була макака, привезена з Берберії венеціанському дожеві на одній з галер Республіки. Дож подарував цю мавпу ареццькому єпископові, який, подякувавши щедрому державцеві, дуже до речі нагадав йому, що кораблі царя Соломона так само привезли з країни Офір мавп і павичів, як про те гово-

ряться у третій Книзі царів (X, 22). І монсеньйор Гвідо (так звали єпископа) нічого не цінував так в усьому своєму палаці, як цю макаку. Він безборонно дозволяв їй блукати по залах і садах палацу, де тварина раз у раз чинила різні капості.

Одної неділі, коли Буффальмакко не було в палаці, мавпа вилізла на поміст, взяла художникові фарби, змішала їх на свій смак, перебила всі, які потрапили їй на очі, яйця та й заходилася водити пензлем по стіні, як це не раз робив сам художник. Вона доти трудилася над царем Мельхіором і його конем, аж поки перемалювала їх наново.

Побачивши вранці свої перемішані фарби і безнадійно попсовану роботу, Буффальмакко дуже засмутився й розгнівався. Він вирішив, що це якийсь місцевий художник, позаздривши його успіху, так зле пожартував над ним, пішов скаржитися єпископові. Монсеньйор Гвідо пасилу умовив його знову взятися за роботу і якомога скоріше відновити все те, що було так тасмниче знищено. Він пообіцяв Буффальмакко, що надалі два солдати день і ніч стоятимуть на варті коло фресок, готові простромити списами кожного, хто зважиться наблизитись до них. Заспокоєний цією обіцянкою, Буффальмакко погодився знову стати до роботи, і двом солдатам справді звеліли стояти коло нього на варті.

Якось увечері, коли Буффальмакко, тільки-но закінчивши свою денну працю, вийшов із зали, солдати раптом побачили, як єпископова мавпочка проворно стрибнула на місце художника на помості і так швидко схопила фарби й пензлі, що вони не встигли перешкодити їй. Солдати почали/голосно гукати художника, і він повернувся до зали саме в ту хвилину, коли макака вдруге з надзвичайним запалом перемальовувала царя Мельхіора, білого коня і червоний чапрак. Побачивши це, Буффальмакко й сам не знав, плакати йому чи сміятися.

Він одразу пішов до єпископа і сказав йому:

— Ваше преосвященство, вам подобаються мої картини, але вашій мавці подобається інша манера. І не було ніякої потреби викликати мене, коли у вас був на місці свій майстер. Можливо, йому бракувало досвіду. Але тепер, коли він уже всього навчився, мені тут нема чого робити, і я повертаюсь до Флоренції.

Висловивши все це, Буффальмакко з великою прикрістю на серці вернувся до себе в заїзд. Сяк-так пове-

черявши, він сумно доплентався до свого ліжка й ліг спати.

Уві сні йому з'явилася єпископова мавпа, але не у вигляді напівлюдини, якою вона була насправді, а величезна, як гора Сан-Джеміньяно. Лоскочучи місяць кінчиком задертого хвоста, вона сиділа на вершечку дерева, над маслиновими гаями, серед садіб і винодавильень, і коло ніг її, вздовж веселих виноградників, зміїлася вузенька стежка. Тією стежкою тяглося безліч прочан, що довгою вервечкою, один за одним, проходили перед живописцем. І Буффальмакко впізнавав у них незліченні жертви своєї веселої вдачі.

Насамперед він побачив старого майстра Андреа Тафі, що колись навчив його, як уславитися, присвятивши себе мистецтву, і що його він, замість подяки, стільки разів брав на глузи: то наліпив на спинки великим тарганам воскові свічечки, і старий вирішив, що бачить чортів із пекла, а то підняв його разом з ліжком аж до самісінького сволака, так що дідуган вирішив, що він летить на небеса, і страшенно перелякався.

Він побачив також і Гусячу Голову, чесальника вовни, і його жінку-прялю. Крізь щілину в стіні Буффальмакко щодня жменями кидав сіль у казанок цій добрій жінці, а Гусяча Голова тоді плювався, обідаючи, і лупцював своєю стару.

Побачив він і болонського лікаря Сімоне да Вілла, якого легко було впізнати по докторській шапочці, того самого лікаря, якого він укинув у вигрібну яму біля Ріполійського жіночого монастиря. Лікар тоді геть забруднив чудову оксамитову мантию, але ніхто його не пожалів, бо, згордувавши своєю негарною, але добротною й побожною жінкою, він запрогнув любовних утіх із чаклункою пресвітера Іоанна, у якої на сідницях росли роги. Жартун Буффальмакко заневнив доктора Сімоне да Вілла, що може провести його вночі на шабаш, де сам він у веселому товаристві кохається з французькою королевою, а та в нагороду за труди пригощає його вином та ласощами. Лікар залюбки прийняв його запрошення, сподіваючись, що й на нього чекають такі самі втіхи. Тоді Буффальмакко, накинувши на себе вивернуту звірячу шкуру та одну з тих масок, що їх надівають на карнавалах, з'явився до доктора Сімоне у вигляді чорта, котрому нібито доручено провести його на шабаш. Посадив його собі на

плечі і, донісши до краю вигрібної ями, повної печистот, скинув його туди сторч головою.

Потім Буффальмакко побачив Каландріно, якому він колись сказав, що на березі Муньйоне можна знайти камінь, який називається геліотроп і має чудесну властивість робити невидимою ту людину, яка носить його при собі. А потім він разом з Бруно ді Джованні повів його на берег Муньйоне, і, коли Каландріно назбирав цілу купу каміння, Буффальмакко вдав, піби не бачить його, і закричав: «Цей йолоп утік від нас! Хай-но я його спіймаю, то, їй-богу, загилю йому по заду оцією камешкою!» І влучив його каменем саме в те місце, а Каландріно, будучи невидимим, навіть поскаржитися не посмів.

Цей Каландріно був дурний як пень, і Буффальмакко так зловживав його простотою, що одного разу запевнив його, ніби він завагітнів, і, щоб позбутися цієї прикрасі, Каландріно довелося пожертвувати парочку каплунів.

Потім Буффальмакко побачив селянина, якому він намалював колись пречисту діву Марію з немовлям Ісусом на руках у вигляді ведмежатка.

Він побачив також і настоятельку Фаенцького монастиря, яка доручила йому розмалювати стіни монастирської церкви, а він її запевнив, закликаючи у свідки господа бога, що, коли хочеш, щоб тіла і обличчя зображуваних на картинах святих мали квітучий вигляд, треба домішувати у фарби добре вино. І настоятелька видавала йому на всіх святих праведників і праведниць вино, що зберігалось на випадок візитів єпископа, а він спокійнісінько випивав його, задовольняючись для оживлення тілесних тонів на своїх картинах кіновар'ю. Цю ж таки достойну жінку він примусив повірити, що глек, накритий плащем, є майстром-живописцем, як про те вже розказано вище.

Буффальмакко побачив ще довгу-прдовгу вервечку висміяних, обморочених, отуманених і пошитих ним у дурні людей. А позаду них у митрі і єпископській мантії, з патерицею в руці виступав сам великий святий Геркулан, якого він жартіма зобразив на перуджійському майдані у вінку з дрібненьких рибинок.

І всі вони, проходячи повз нього, дякували мавпі, що помстилася за них, а те страховище реготало, роззявляючи пащеку, ширшу і страшнішу за пекельну браму.

Уперше зроду Буффальмакко слав препотано.

ТРАГЕДІЯ ЛЮДИНИ

Ж.-О. Роні

Πᾶς δ' ὀδυνηρὸς βίος ἀνθρώπων,
κόνη ἔστι πόνων ἀνάπαυσις,
ἄλλο τι τοῦ ζῆν φίλτερον, ἀλλ' ὄ
σκότος ἀμπιάλων κρύπτει νεφέλαις.
Еврипід, «Ипполит»

I ФРА ДЖОВАННІ

У ті часи вознісся на небеса жебрак господа нашого Ісуса Христа святий Франціск, що, народжений людиною, став справжнім сином божим і був заручений з дамою, котру, як і Смерть, ніхто не зустрічає привітно на порозі своєї оселі. Земля, напахчена його чеснотами, прийняла його голе тіло й насіння його слів. Його духовні сини множились поміж народами, бо благословення Авраамове було на них.

Королі й королеви підперізувались мотузкою Христового жебрака. Багато людей шукали істинної розради в забутті самих себе і світу. І знаходили радість, утікаючи від неї.

Орден святого Франціска поширювався на весь християнський світ; оселі жебраків господніх укрили Італію, Іспанію, всі провінції Галлії та Німеччини. Пресвята осе-

¹ У людському житті повно горя й страждань,
І нема їм ні краю, ні вину.
А відраду і щастя, якщо вони й є.
Чорні хмари у морок сховали від нас... (Грецьк.)

ля виникла також і в місті Вітербо. Фра Джованні проповідував там убозтво. Він жив упокорений і зневажений, і його душа квітла, як невидимий сад.

Шляхом одкровення він осяг ті істини, що були неприступні людям спритним і розважним. І хоч він був невіглас і простака, а знав те, чого не знають світські вчені.

Він знав, що гонитва за багатством робить людей лихими й жалюгідними й що, народжуючись убогими й голими, вони були б щасливі, живучи такими, як народились.

Він зносив убозтво з радістю. Він знаходив утіху в послухові. І, не дбаючи про майбутнє, живився хлібом серця. Бо тягар людських вчинків — це несправедливість, і всі ми — дерева, що родять отруйні плоди. Він боявся діяти, бо кожне зусилля болісне й марне. Він боявся думати, бо кожна думка сповнена зла.

Він жив у покорі, знаючи, що людині нема чим дуже величатися і що від пихи душі втрачають чулисть. Знав він і те, що коли люди, які володіли тільки скарбами духу, починали хизуватися ними, то скочувались так низько, як і можновладні світу цього.

І фра Джованні покірністю переважав усіх ченців Вітербського монастиря. Настоятель того монастиря, святий брат Сільвестр, не був такий добрий, як він, — адже господар не буває ніколи добріший за слугу, а мати певніша за дитину.

Помітивши, що фра Джованні має звичку скидати з себе рясу, щоб нею прикрити страждених дітей Ісуса Христа, настоятель заборонив йому в ім'я святої покорі віддавати свій одяг жебракам. Отож того дня, коли на нього накладено цю заборону, Джованні пішов своїм звичаєм молитись у ліс на схили гори Куміно. Діялося це взимку. Ішов сніг, у села забігали вовки.

Фра Джованні, внавши павколішки перед дубом, звернувся до бога, як друг звертається до друга, і просив його пожаліти сиріт, удів та в'язнів; пожаліти хлібороба, жорстоко гнобленого лихварями; пожаліти лісових оленів та ланей, переслідуваних мисливцями, і зайця в пастці, і пташку в сильці. І екстаз охопив його, і побачив він десницю, простягнуту в небесах.

Коли сонце скотилося за гору, праведник божий підвівся й пішов собі до монастиря. На білій безлюдній дорозі він зустрів жебрака, що попросив у нього милостині Христа ради.

— Гай-гай, — відповів йому ф́ра Джованні, — нема у мене нічого, крім ряс, а настоятель не дозволяє її розрізувати, щоб віддати половину. Отже, не можу я розділити її з тобою. Та якщо ти мене любиш, сину мій, то забереш її у мене цілу.

Почувши ці слова, жебрак зняв з ченця ряс.

І ф́ра Джованні пішов голий під спігом, що почав падати, й так увійшов у місто. Коли він переходив майдан, обв'язавши тільки стегна ганчіркою, діти, що бігали та пустували там, почали глузувати з нього. Щоб його образити, вони показували йому дулю й кидали на нього сніжки впереміш з болотом і камінцями.

На міському майдані лежали колоди, приготовані на будівлю. Одну деревину покладено впоперек поверх інших. Двоє дітей посідали з обох кінців колоди й почали гойдатись на ній. Вони якраз були з тих, котрі щойно глузували з святого й кидали на нього камінці.

Він підійшов до них і, всміхаючись, промовив:

— Любі хлоп'ята, можна мені побавитися з вами?

І, сівши з одного краю колоди, почав гойдатися з дітьми.

А городяни, що проходили поблизу, гомоніли:

— Справді, цей чоловік песновна розуму.

Та й після того, як дзвони пробили до вечерні, ф́ра Джованні все ще гойдався собі. А трапилося так, що священники з Рима, приїхавши до Вітербо відвідати жебрущю братію, слава якої лунала по всьому світі, якраз проходили міським майданом. І почувши, як діти кричать: «Ось братчик Джованні», — священники підійшли до ченця й дуже шанобливо вклонились йому. Але святий не відповів на їхнє вітання й далі собі розхитувався на колоді, ніби зовсім не помітивши їх. Тож священники й сказали один одному:

— Облишмо цього чоловіка. Він же зовсім дурний.

Почувши ці слова, ф́ра Джованні зрадів, і серце його переповнилося втіхою. Бо все це він робив з покори й з любові до бога. І свою радість він ховав у ганьбу, як скнара кладе золото в кедрову скриньку під трьома замками.

Уночі він постукав у монастирську браму. А коли відчинили і впустили його, з'явився голий, закривавлений і забруднений. Він усміхнувся й сказав:

— Злодій-добродійник забрав у мене ряс, а діти визнали мене гідним бавитися з ними.

Але братія обурилася, що він пасмілився йти містом у такому непристойному вигляді.

— Він зовсім не боїться виставляти на посміховисько й на ганьбу святий орден святого Франціска,— казали всі вони.— Він заслуговує найсуворішого покарання.

Генерал ордену, коли йому переказали, яке велике хвилювання охопило братію, зібрав усіх ченців і наказав ф́ра Джованні стати навколішки перед ними. Почервонівши від гніву, він почав суворим голосом дорікати братові Джованні. Потім запитав у ченців, яке покарання накласти на винного.

Одні вимагали кинути його в темницю або посадити в клітку й почепити її на церковній дзвіниці. Інші були такої думки, що його, як божевільного, слід закувати в кайдани.

А ф́ра Джованні казав радісно:

— Те, що ви кажете, брати мої, все слухне: мене слід покарати саме так, і навіть іще суворіше. Я годящий тільки на те, щоб марно розтринькувати багатства господа бога й мого ордену.

А брат Марціан, надзвичайно суворий і в звичаях своїх, і в висловах, вигукнув:

— Хіба ви не чуєте, що він говорить, як лицемір, і що цей медоточивий голос лунає нам з гробу повапленого?

А ф́ра Джованні ще додав:

— Брате Марціане, я здатний заповідати все найгірше, якщо бог не подасть мені допомоги.

Тим часом генерал замислився над дивовижним поведінням ф́ра Джованні і помолився святому духові, благаючи, щоб той напугав його, що діяти з цим ченцем. І, поки він молився, гнів його поступово змінювався на захоплення. Він знав святого Франціска тоді, коли цей ангел, народжений від жінки, ще перебував на землі, і приклад цього обранця Ісусового павчив його тоді розуміти духовну красу.

Ось чому світло осяяло його душу, і він у вчинках ф́ра Джованні побачив небесну простоту.

— Братове мої,— промовив він,— замість ганьбити брата нашого, зрадіймо, що стільки благодаті даровано йому. Воістину він кращий від усіх нас. Все, що він робить, він робить, наслідуючи Ісуса Христа, що закликав до себе малих діток і терпів мовчки, коли кати зривали з нього одержу.

І він звернувся з такими словами до брата, що стояв навколішках:

— Брате мій, ось яку покуту я тобі присуджую. В ім'я святої покаяння наказую вийти за місто, і коли тобі зустрінешся вбогий, попроси його, щоб він зняв з тебе одягу. А коли ти зостанешся голий, вийди до міста і грайся на міському майдані з дітьми.

Сказавши це, генерал зійшов з кафедри, підвів ф'ра Джованні, сам став перед ним навколішки й поцілував його поги. Потім, обернувшись до всіх ченців, промовив до них:

— Воістину, братове мої, цю людину веде сам господь.

II

ЛАМПАДА

На той час ф'ра Джованні вже усвідомив, що всі багатства світу сього походять від бога і що вони повинні належати обранцям Христовим — жебракам.

Християни мали святкувати різдво Спасителя; і ф'ра Джованні прибув до міста Ассізі. Це місто лежить на узвишші. І з верховини того узвишшя зійшло над світом сонце милосердя.

Отож на святвечір ф'ра Джованні навколішках молився перед вітарем, під яким у камінному кориті впокоїлося тіло святого Франціска. І ф'ра Джованні поринув у роздуми про те, що святий Франціск, як і Христос, народився в стайні. Коли він так розмірковував, паламар попросив його постерегти церкву, поки він сходить повечеряє. Вітар і церковні стіни були пообвішувані коштовними прикрасами. Доволі там було й золота, і срібла, бо сини святого Франціска вже відступили від колишнього свого убозтва. Вони приймали дарунки від королів.

Ф'ра Джованні відповів паламареві:

— Брате, йди вечеряй. Я вартуватиму в церкві, як наш господь велить.

Сказавши це, він знову заглибився в роздуми. І в той час, коли він так молився на самоті, ввійшла в церкву жебрачка й попросила милостиню Христа ради.

— У мене нічого немає,— відповів святий,— але у вітарі повно прикрас, то я подивлюся, чи не можна щонебудь звідти взяти.

Над вітварем висіла золота лампада, рясно оздоблена срібними підвісками. Розглянувши лампаду, він сказав сам собі: «Оці підвіски — не що інше, як марні цяцьки. Справжня окраса цього вітваря — це тіло святого Франціска, що впокоїлося без одягу на кам'яній подушці під могильною плитою».

І, витягнувши з кишені ножики, він одну за одною повід-різував підвіски й повіддавав їх убогій жінці.

А коли паламар, повечерявши, вернувся до церкви, фра Джованні, праведник божий, сказав йому:

— Брате, не шукай підвісок, що прикрашали лампаду. Я повіддавав їх жебрацці: їй вони потрібні.

Фра Джованні вчинив так, бо одкровення напутило його, що всі речі на цьому світі, належачи богові, тим самим належать і вбогим.

І люди на землі, що дбали про багатство, ганили його. Але з погляду божественної доброти він удостоївся хвали.

III

СЕРАФІЧНИЙ ДОКТОР

Фра Джованні не надто був обізнаний у науках, і його тішила ця необізнаність, бо в ній було невичерпне джерело впокорення.

Але якось у монастирі Діви Марії-з-ангелами зустрів він докторів богослов'я, які міркували про досконалість пресвятої трійці і про таїнства страстей господніх, і подумав собі, що, мабуть, у них більше любові до бога, бо вони більше про нього знають.

І засмутився він душею, і вперше в житті опанувала його журба. Це почуття не було властиве йому. Бо доля жебрака — радість.

Він вирішив звернутися до генерала ордену з своїми сумнівами, щоб звільнитися від їх надмірного тягара. А генералом ордену був тоді Джованні ді Фіданца.

Іще коли він був у пелюшках, сам святий Франціск нарід його ім'ям Бонавентури. Він вивчав богослов'я в Паризькому університеті. І йому чудово було відоме вчення про любов, а воно ж бо і є вчення про бога. Він знав ті чотири ступені досконалості, якими творіння підноситься до творця, він міркував про таємницю шести крил у серафимів. Тому його й прозвали серафічним доктором.

Розумів він і те, що все знання марне без любові. Фра Джованні застав Бонавентуру, коли той походжав у садку на схилі гори, що височить над містом.

Була неділя. Міські ремісники та селяни,— околишні виноградарі,— піднімались вулицею, що вела на гору, до церкви.

І фра Джованні, побачивши брата Бонавентуру в садку серед лілей, підійшов до нього й сказав:

— Брате Бонавентуро, розвійте сумніви, що мучать мене, і дайте мені відповідь. Чи може невіглас любити бога такою самою любов'ю, як учений?

І брат Бонавентура відповів:

— Істинно скажу тобі, фра Джованні: нужденна бабуся в любові до бога може дорівнятися всім докторам богослов'я і навіть перевищити їх. А що нічого нема для людини важливішого за любов, то я ще раз повторю, брате мій: яка-небудь темна жінка може па небесах опинитися вище за всіх учених докторів.

Коли фра Джованні почув ці слова, серце його переповнилося радістю. Перехилившись через низеньку садову огорожу, він з любов'ю подивився на перехожих. І вигукнув щоголосу:

— Чусте, жінки убогі, прості й певчені, вам на небесах приготовано місце вище, ніж братові Бонавентурі.

А серафічний доктор на ці слова доброго брата посміхався собі, стоячи в садку серед лілей.

IV

ХЛІБ НА КАМЕНІ

Святий Франціск навчав синів своїх: «Ідіть від порога до порога й вижебруйте хліб собі на поживу». Отож і фра Джованні колись вирядили до одного міста.

Увійшовши крізь міську браму, він рушив вулицями від порога до порога, жебраючи хліба Христа ради, згідно зі звичаєм.

Та люди в тому місті були ще скупіші, ніж жителі Лукки, й ще нечуліші, ніж перуджійці. Пекарі та чинбарі, граючи в кості біля своїх крамничок, проганяли грубими словами Христового жебрака. І навіть молоді жінки з немовлятами на руках відверталися, побачивши його. А коли побожний брат, що знаходив у своєму приниженні втіху, всміхався на їхні відмови та образи, то городяни казали:

— Він глузує. Це божевільний чи, скоріше, якийсь нероба та п'яниця. Він, мабуть, упився вином. Гріх буде такому, як він, подати навіть крихту з нашого столу.

А побожний брат відповідав:

— Правду кажете, друзі мої; я не заслуговую на ваші жалощі, я не годен їсти разом з вашими псами та свиньми. Діти, що якраз виходили з школи, почули ці слова; вони побігли за святим, вигукуючи:

— Дурник! Дурник!

І обкидали його болотом та камінцями.

Тоді фра Джованні вийшов з міста. Воно лежало на схилі пагорка, а навколо розкинулися виноградники та оливкові гаї.

Він спустився жолобкуватою стежкою вниз і, побачивши в улоговині стиглі грона винограду на лозі, що оповивала берестове гілля, простяг руку й благословив виноград. Благословив він також і оливи, й шовковиці, й усе збіжжя на лану. Був він голодний і спраглий; та голод і спрага давали йому насолоду.

В кінці стежки він побачив лаврові дерева. У жебрущих братів був такий звичай — молитися в лісі, серед бідних звірят, на яких полюють жорстокі люди. Тому й фра Джованні ввійшов у ліс і помандрував берегом прозорого співучого струмка. І край берега він побачив плесканий камінь.

У цю мить юнак дивовижної вроди в білому вбранні поклав щмат хліба на камені й зник.

І фра Джованні, ставши навколішки, почав молитися й сказав:

— Який ти добрий, боже мій, що посилаєш ангела свого нагодувати власною рукою твого вбогого слугу. О благословенна бідносте! О найвеличніша й найбагатша бідносте!

І з'їв принесений ангелом хліб і запив водою з крилиці. І зміцнів він тілом і душею. А невидима рука написала на міських мурах: «Горе багатим!»

V

СТІЛ ПІД СМОКОВНИЦЕЮ

За прикладом святого Франціска, свого отця найлюбішого, фра Джованні ходив у міську вітербську лікарню доглядати прокажених. Він давав їм пити, обмивав їхні виразки. І коли вони блюзнили, він казав їм:

«Ви обранці Ісуса Христа». А були серед прокажених і дуже сумирні, то їх він збирав у окремій кімнаті й почував себе з ними щасливим, наче мати серед власних дітей.

Але лікарняні мури були товстезні, світло денне потрапляло туди тільки крізь вузькі, високо прорізані віконечка. Прокаженим не вистачало повітря, вони задихалися. І фра Джованні побачив, як один з них, на ім'я Лючідо, дуже терплячий, зовсім уже охляв від цього задушливого повітря.

Фра Джованні любив Лючідо й казав йому так:

— Брате мій, тебе звать Лючідо, і немає на світі самоцвіта яснішого за твоє серце в очах божих.

Помітивши, що Лючідо більше ніж інші страждає від згубних лікарняних випарів, він одного разу сказав йому:

— Друже Лючідо, любе ягнятко господнє, в той час як тут дихають смородом, ми в садах монастиря Діви Марії-з-ангелами упиваємося пахощами рокитника. Ходімо зі мною в дім наших братчиків. Там ти побачиш ясну блакить, подихаєш чистим повітрям, і це полегшить твої страждання.

Кажучи так, він узяв прокаженого за руку, вгорнув його своїм плащем і повів до монастиря Діви Марії-з-ангелами.

Підійшовши до брами, він веселим голосом почав кликати брата воротаря.

— Відчиняй,— гукав він,— відчиняй другові, якого я привів. Він зветься Лючідо, та так його й слід називати, бо це справді осяйна перлина терпіння.

Воротар відчинив браму. Та коли він побачив пліч-опліч з фра Джованні людину з синюватим-блідим, ніби застиглим обличчям, укритим струпами, він зрозумів, що це прокажений. Охоплений жахом, він побіг попередити брата настоятеля. Цей настоятель звався Андреа з Падуї і славився своїм побожним життям. Проте, почувши, що фра Джованні хоче ввести прокаженого в монастир Діви Марії-з-ангелами, він обурився. Розчервонілий від гніву, він підійшов до нього й сказав:

— Не входь сюди з цією людиною. Ти зовсім з глузду з'їхав, що наражаєш своїх братів на небезпеку заразитися.

Фра Джованні не відповів нічого, тільки похнюпив голову. Вся радість зникла з його обличчя. І Лючідо побачив, як він зажурився.

— Брате мій,— сказав він,— дуже мені прикро, що ви такі засмучені через мене.

Тоді ф́ра Джованні поцілував прокаженого в щоку.

Потім сказав настоятелю:

— Отче мій, чи не дозволите ви мені побути отут на повітрі з цією людиною й поділитися з нею своєю вечерею?

Настоятель відповів:

— Роби як хочеш, коли вже ти ставиш себе вище від святої покори.

І, сказавши так, повернувся в монастир.

Перед монастирською лавою в холодку під смоковницею була камінна лава. На цій лаві ф́ра Джованні й поставив свою миску. І коли вони вечеряли там з прокаженим, настоятель звелів відчинити браму. Він прийшов до них під смоковницю й сказав:

— Ф́ра Джованні, даруй мені, що я тебе образив. Я прийшов розділити з вами вечерю.

VI

СПОКУСА

Якось Сатана сидів на схилі гори й дивився на оселю побожних братів. Був він чорний і вродливий, схожий на молодого єгиптянина. І помислив він у серці своїм:

«Тому, що я Ворог, тому, що я Інший, я спокушатиму цих ченців і розповім їм те, про що мовчить Той, з ким вони в приязні. Я засмучу їх, кажучи їм правду, своїми розсудливими словами змушу журитися. Як мечем уражу їх своєю думкою. А коли вони знатимуть істину, то стануть нечасні. Бо тільки в омані криється радість і тільки в незнанні — спокій. А я — владар тих, хто вивчає природу рослин і тварин, властивості каміння, тасмищі вогню, рух світил і вплив планет на людську долю, і тому люди називають мене Князем Темряви. І вони називають мене Лукавим, бо то я скрутив мотуза, яким Ульпіан зміцнив розхитані закони. І царство моє на цьому світі. Так, я спокушатиму ченців і покажу їм, які лихі вчинки і які гіркі плоди ростуть на деревах їхнього милосердя. І я спокушатиму їх без ненависті і без любові».

Так казав Сатана в серці своєму. А тим часом, коли тіні простяглися до підніжжя пагорків і з димарів знявся над хатами дим, божий праведник Джованні вийшов

з лісу, де він звичайно молився, і пішов дорогою до монастиря Діви Марії-з-ангелами, кажучи:

— Оселя моя — це оселя радощів, бо вона — оселя убозтва.

Угледівши ф́ра Джованні на дорозі, Сатана подумав: «Це оди́н із тих, кого я спокушатиму».

І запнув він голову чорним своїм плащем, і пішов по дорозі, обса́дженій фі́сташковими деревами, назустріч святому.

І прибрав він вигляд удови, що закуталась покривалом. Підійшовши до ф́ра Джованні, він промовив солодєньким гелосом, просячи милостині:

— Подайте ради того, хто вам друг і кого я не гідна й назвати на ім'я.

І ф́ра Джованні відповів:

— У мене якраз є невеличка срі́бна чаша, що її оди́н місцевий синьйор доручив мені, щоб я дав її перетопити й зробити якусь прикрасу на ві́твар у церкві Діви Марії з-ангелами. Візьміть її, добродійко; я завтра піду й попрошу доброго синьйора, щоб він дав мені іншу такої самої ваги для пресвятої діви. Так і його бажання буде викопане, і ви також одержите милостиню ради бога.

Сатана взяв чашу й сказав:

— Добрий брате, дозво́льте вбо́гій удові поцілувати вас у руку. Рука того, хто дає, ніжна й запа́шна.

Ф́ра Джованні відповів:

— Добродійко, і не думайте цілувати мене в руку. Кра́ще йдіть собі й не барі́ться. Бо ви, як мені здається, гарні на вроду, хоча й чорні, як оди́н з трьох царів-во́лхвів, що приніс мирру. І мені не слід задивлятися на вас. Бо для са́мітника все згубне. Отже, дозво́льте мені піти, доручивши вас бо́жій о́піці. І виба́чте, якщо я був не досить з вами ввічливий. Бо ще наш добрий свя́тий Франці́ск мав звичку казати: «Че́мність повинна бу́ти окрасою мої́х діте́й, як квіти — окраса узгір'їв».

Але Сатана мовив іще:

— Добрий мій отче, скажіть мені принаймні, де б я могла перебути ніч.

Ф́ра Джованні відповів:

— Ідіть, добродійко, до монастиря свя́того Даміана, до же́брущих черни́ць господа нашого. Там вас при́йме Кла́ра, а вона ж — ясне свічадо чистоти, справжня кня́гиня убозтва.

І ще сказав Сатана:

— Отче, я перелюбниця, я віддавалася багатом чоловікам.

І фра Джованні сказав йому:

— Добродійко, якби я навіть і повірив, що ви обтяжені такими гріхами, як кажете, то й тоді просив би у вас, як великої честі, дозволити поцілувати вам ноги, бо сам я набагато гірший від вас і ваші злочини малі супроти моїх, а проте мені було даровано більше ласки, ніж вам. Бо тоді, коли святий Франціск із своїми дванадцятьма учнями ходив ще по землі, я жив поміж ангелів.

А Сатана відказав:

— Отче, коли я просила у вас милостині ради того, хто вас любить, у мене був лихий намір. І я вам хочу про нього розповісти. Одягшись вдовою, я жебраю по дорогах, щоб зібрати грошей для одного жителя Перуджі, що втішається моїм тілом і що згодився за ці гроші вбити одного рицаря, якого я зненавиділа, бо коли я хотіла віддатись йому, він згордував мною. Того, що я набирала, було замало. Але з тією срібною чашею, що я отримала від вас, буде досить. Отже, милостиня, яку ви мені дали, буде платою за кров. І на смерть ви прирекли праведника. Цей-бо рицар — людина чесна, здержлива й побожна, і я його ненавиджу за це. А ви спричините його смерть. Ви докинули срібла на терези злочину.

Почувши ці слова, добрий фра Джованні заплакав. Відійшовши набік, він став навколішки на куц колючої тернини й почав благати господа, кажучи:

— Господи, зроби так, щоб злочин не ліг тягарем ні на цю жінку, ні на мене, ні на жодне зі створінь твоїх, а нехай він простелеться під ноги твої, пробиті цвяхами, і нехай омие його твоя дорогоцінна кров. Нехай упаде на мене й на сестру мою на битій дорозі краплина гісопу, щоб ми очистились і були за сніг біліші.

Тим часом Ворог відійшов, думаючи:

«Я не зміг спокусити цієї людини, бо воша надміру простосерда».

VII

ВИГАДЛИВИЙ ДОКТОР

Сатана знову сів на горі, яка в своєму вінку з оливкових дерев усміхалась, дивлячись на Вітербо. І сказав він у серці своєму:

«Я спокушу цю людину».

Цей намір виник у нього, коли він побачив, що ф́ра Джованні, підперезаний мотузкою і з торбою за плечима, переходив луку, простуючи до міста, щоб, як велить звичай, зебрати шматок хліба.

І Сатана прибрав вигляду святого єпископа і спустився на луку. На голові в нього виблискувала митра, самоцвіти на тій митрі палали сліпучим полум'ям. Його мантія була оздоблена такими гаптованими та мальованими образками, рівних яким не створив би жоден митець у світі.

Там був золотом і шовком зображений він сам у вигляді святого Георгія і святого Себастьяна, але також і у вигляді імператриці Єлени та діви Катерини. Врода цих облич павівала тривогу і смуток. Мантія ця вражала дивовижною пишнотою. Такого багатства ще не бачили серед церковних скарбів.

Отак, у митрі й мантії, величчю своєю не поступаючись Амвросієві, що ним пишається Мілан, ішов Сатана розквітлою лукою, спираючись на патерицю.

І, підійшовши до божого праведника, він сказав:

— Мир тобі!

Але він не сказав, який мир, і ф́ра Джованні подумав, що це мир господній.

Він сказав собі:

«Цей єпископ, що привітав мене, побажавши миру, був, звичайно, за життя священником і мучеником, незламним у своїй витривалості. Ось тому-то Ісус Христос і обернув у руках вірного служника свого патерицю дерев'яну на золоту. Нині цей святий має велику владу на небесах. І ось після свого блаженного скону він походить по лужку, розмальованому квітами й вишитому перлинками роси».

Так собі міркував божий праведник Джованні, не дивуючись анітрохи цій зустрічі. І, привітавши Сатану з великою шанобою, він сказав:

— Пане мій, це велике милосердя з вашого боку — явитися такій нікчемній людині, як я. Але ця лука така чудова, то й не диво, що святі з'являються з раю сюди на прогулянку. Вона розмальована квітами й вишита перлинками роси, і взагалі це — найпривабливіший витвір господа нашого.

І Сатана сказав йому:

— Не лукою я хочу милуватися, а в твоє серце зазирпути; щоб розмовляти з тобою, спустився я з верховини.

Протягом століть я провадив незліченні диспути з отцями церкви. На вчених зібраннях мій голос гримів, наче грім, моя думка палахкотіла, мов блискавка. Я дуже вчений, мене прозвали Вигадливим доктором. Я сперечався з ангелами. І з тобою хочу я посперечатися.

Фра Джованні відповів:

— Як же така вбога, непомітна людина, як я, сперечатиметься з Вигадливим доктором! Я нічого не знаю, і така моя недотепність, що я спроможен затамити лише нісеніть простою мовою, де й рима допомагає запам'ятати, ось такі, приміром:

Створи, Ісусе, дзеркало прозоре,
Щоб геть прогнати з серця чорне горе.

Або ще:

Маріє-діво,—
Пречисте диво.

І Сатана відповів:

— Фра Джованні, венеціанські дами, показуючи свою спиритність, бавляться, складаючи в невеличку кедрову скриньку стільки всіляких виробів із слонової кості, що, здається, ніяк вони там не могли б уміститись. Так от і я вкладу тобі в голову такі думки, що не можна і уявити, ніби вони можуть туди потрапити. Я переповню тебе новою мудрістю. Я покажу тобі, як ти, вважаючи, що йдеш навпростець, кривуляєш, ніби п'яний, і ведеш плуга, не дбаючи, щоб борозна була рівна.

Фра Джованні відповів покірливо:

— Справді, так і є, що я позбавлений глузду, роблю все тільки погане.

І Сатана сказав йому:

— Що ти думаєш про вбогість?

Святий відповів:

— Я вважаю, що вбогість — дорогоцінна перлина.

І Сатана мовив:

— Ти доводиш, що вбогість — велике добро, і сам же віднімаєш у вбогих частину цього великого добра, подаючи їм милостиню.

Фра Джованні поміркував і відповів:

— Милостиню, що я подаю, я подаю господу нашому Ісусові Христу, а його вбогість не може зменшитись. Вона ж бо не має меж і виходить з нього, ніби з невичерпного джерела, і він її вділяє обранцям своїм. А вони

будуть завжди вбогі, як обіцяв їм син божий. Подаючи вбогим, я нічого не даю людям, а тільки богові, як от і городяни сплатують податок, що наклав на них подестá, а податок же для міста, бо гроші ці йдуть на міські потреби. І те, що я даю, йде на те, щоб мостити місто господне. Марно намагатися бути вбогим, якщо ти не вбогий духом. Бо справжня вбогість — це вбогість духу. Простий одяг, мотузка, щоб підперезатись, сандалії, торбина за плечима, дерев'яна миска — це тільки зовнішня її подоба. Убогість, яку я люблю, це вбогість духовна, і їй кажу я «моя пані», бо вона — тільки думка, і вся краса вміщена в цій думці.

Сатана посміхнувся й промовив:

— Фра Джованні, твої вислови нагадують примовки грецького мудреця на ім'я Діоген, що розмірковував про світові питання тоді, коли Александр Македонський воював.

І Сатана ще спитав:

— Це правда, що ти зневажаєш багатства світу цього?

А Джованні відповів:

— Зневажаю.

І Сатана сказав:

— От бачиш, виходить, ти зневажаєш працьовитих людей, що нагромаджують ці багатства і тим виконують повеління господа, який сказав Адамові: «В поті чола свого добуватимеш хліб свій». Як праця — благо, то й плід її — також благо. А ти й сам не працюєш, і не турбуєшся працею інших. Ти збираєш милостиню та роздаєш її, порушуючи закон, установлений на віки для Адама й нащадків його.

— Гай-гай! — зітхнув брат Джованні. — Я обтяжений злочинами, я найбільший у світі негідник, я найнікчемніший з усіх. Тож не зважайте на мене, а читайте святе письмо. Господь наш каже: «Польові лілеї не працюють, не прядуть». І ще він каже: «Марія обрала собі найкращу долю, якої не віднімуть у неї».

Тоді Сатана підняв руку, як робить той, хто в суперечці хоче на пальцях перелічити свої докази, і сказав:

— Джованні, те, що було написано в одному розумінні, ти читаєш в іншому і, вивчаючи святе письмо, ти нагадуєш не стільки вченого за столом, скільки віслюка біля ясел. Тому я виправлятиму тебе, як учитель виправляє учня. Було сказано, що польовим лілеям не потрібно

дрясти, бо вони прекрасні, а краса — це вже чеснота. Також було сказано, що Марії не потрібні господарські клопоти, бо вона віддає любов тому, хто до неї приходить. Але ж ти й не прекрасний, і не досвідчений, як та Марія, в любовних справах, отже ти й тиняєшся сумно по дорогах, провадячи ганебне животіння.

Джованні відповів:

— Пане мій, як вправний художник може на невеличкій дерев'яній дощечці змалювати ціле місто з усіма його будинками, вежами й мурами, так і ви небагатьма словами змалювали мою душу й мій вигляд з дивовижною точністю. І я насправді такий, як оце ви сказали. Та коли б я як слід виконував правила, що встановив святий Франціск, ангел господній, коли б я справді осягнув убогість духовну, я був би лілеєю мольовою і, може, мені судилося б Маріїна доля.

Сатана перебив його і сказав:

— Ти запевняєш, що любиш убогих. Але насправді ти волієш багатого і його багатство, ти схилиєшся перед тим, хто володіє скарбами і дає їх іншим.

Джованні відповів:

— Той, кого я люблю, володіє не багатствами тілесними, а багатствами духовними.

Сатана заперечив:

— Усі багатства тілесні і сприймаються тілом. Цього навчав ще Епікур, і Горацій-сатирик про це каже в своїх віршах.

Вислухавши ці слова, праведник божий Джованні зітхнув:

— Пане мій, я не розумію того, що ви кажете.

Сатана знизав плечима й мовив:

— Мої слова точні й прозорі, а ця людина їх не розумів. А я ж сперечався з Августином і Ісрошімом, з Григорієм і з тим, кого презвали Златоустом. І вони розуміли мене ще менше. Жалюгідні люди навпаки блукають у пітьмі, і Омана розп'яла над їхніми головами свій величезний намет. І прості, і вчені — тільки іграшка для одвічної брехні.

І Сатана знову сказав божому праведникові Джованні:

— А чи ти щасливий? Коли щасливий, то я не владний над тобою. Бо людина починає думати лише в скорботі, починає розмірковувати лише в журбі. І, шматована

страхами та бажаннями, вона борсається в постелі й розриває подушку брехні. Навіщо мені спокушати цю людину? Вона щаслива.

Але брат Джованні зітхнув:

— Пане мій, відколи я вас слухаю, я вже не такий щасливий. Ваші слова бентежать мене.

Почувши це, Сатана кинув геть патерицю, митру й мантию. Він з'явився зовсім голий. Був він чорний і прекрасніший за найпрекраснішого з ангелів.

Він лагідно всміхнувся й сказав божому праведникові:

— Заспокойся, друже. Я злий дух.

VIII

РОЗЖЕВРЕНА ВУГЛИНКА

Брат Джованні був простий серцем і розумом, і язик у нього був зв'язаний, він не вмів розмовляти з людьми.

І ось одного разу, коли він своїм звичаєм молився під старим дубом, з'явився йому ангел господній і привітав його, кажучи:

— Вітаю тебе, тому що я той, хто являється людям простим і благовістити дівам.

І ангел тримав у руці розжеврену вуглинку. Він торкнувся вуглинкою губів святого. І заговорив знов і сказав:

— Від цього вогню губи твої, лишившись чистими, стануть племінними. Вогненна печать, яку я поклав на них, залишиться там. Язик твій розв'яжеться, й ти говоритимеш з людьми. Бо треба, щоб люди почули слово живе й дізналися, що тільки простота серця врятує їх. Ось чому господь розв'язав язик простодушному.

І ангел повернувся на небо. І праведника божого Джованні охопив острах. Він почав молитися і сказав:

— Боже мій, збентеження в серці моєму таке велике, що губи мої не відчують солодоців вогню, яким доторкнувся до них твій ангел. Ти хочеш покарати мене, господи, бо виряджаєш розмовляти з людьми, що не зрозуміють мене. Я стану осоружний для всіх, і навіть священники твої скажуть: «Він блюзнить!» Бо мудрість твоя суперечить людській мудрості. Тож нехай буде воля твоя.

І, підвівшись, він рушив до міста.

ІХ

ДІМ НЕВИННОСТІ

Того дня ффра Джованні вийшов з монастиря рано-вранці, коли пташки прокидаються й починають щебетати.

І він ішов до міста. І думав собі:

«Я йду до міста жєбрати хліба й роздавати цей хліб тим, хто жєбрає; так я роздам те, що матиму, й тому знову матиму те, що роздав. Бо це благо — просити й роздавати бога ради. І той, хто одержує, — брат того, хто подає. І це байдуже, чи ти будеш тим, хто подає, чи тим, хто одержує, сама милостиня — ніщо, а все благо в милосерді. Той, хто одержує, якщо він милосердний, — рівний тому, хто подає. А той, хто продає, — ворог тому, хто купує, сам продавець робить покунця своїм ворогом. У цьому й корінь лиха, що затрує життя міст, точнісінько як отрута гадюки в її хвості. Треба, щоб певна дама наступила гадюці на хвіст. Ця дама — Вбогість. Вона вже навідалась до французького короля Людовіка в його вежу. Але дама ця ще ніколи не бувала у ффлорентійців, бо вона цнотлива і не хоче, щоб навіть нога її ступила в це огидне кубло. А крамничка міняйла — то й є кубло. Лихварі та міняйли чинять найбільший гріх. Повії грішать по вертепах, проте їхній гріх не такий великий, як гріх міняйлів та тих, хто збагачується лихварством або торгівлею. Воістину лихварі та міняйли не ввійдуть у царство небесне, ані пекарі, ані аптекарі, ані ті, що виготовляють сукно, яким пишається місто Лілеї. Встановлюючи ціну золоту й розрахунки для обміну грошей, вони тим самим створюють ідолів для людей. І, кажучи: «Золото кошовне», — вони брешуть. Бо золото має ще мізернішу вартість, аніж поживклий лист на осінньому вітрі, що кружляє й шелестить під деревами. Справді кошовна тільки людська праця, коли на неї дивиться бог».

Розмірковуючи отак, ффра Джованні побачив у скелі розколину, звідки люди добували камінь. А один каменярь, одягнений у злиденне лахміття, лежав на дорозі; шкіра в нього була обшмагана холодним вітром і обпечена палючим сонцем. Ключиці й ребра випиналися на його виснаженому тілі. І великим відчаєм палали його чорні запалі очі.

Ффра Джованні, підійшовши до нього, сказав:

— Мир тобі.

Та каменяр не відповів; він навіть не повернув голови. І ффра Джованні, думаючи, що той не почув, сказав знову:

— Мир тобі.

Ті самі слова він промовив і втретє.

Тоді каменяр кинув на нього розлючений погляд і сказав:

— Мир мені буде тільки, коли помру. Геть звідси, вороно ти клята, забирайся зі своїми брехливими побажаннями! Іди каркай дурнішим за мене! А я ж то знаю, що каменярська доля завжди важка, і ніщо не полегшить цього злиденного життя. Від світання до смеркання лупаю я це каміння і за таку працю маю шматок чорного хліба. А коли руки в мене зробляться слабші, ніж ця скеля, коли тіло зовсім виснажитья, я помру з голоду.

— Брате мій,— сказав божий праведник Джованні,— та це ж несправедливо, що ти добуваєш стільки каменю, а дістаєш тільки трошки хліба.

Каменяр схопився на ноги:

— Скажи, ченче, що ти бачиш там високо на горі?

— Брате мій, я бачу мури міста.

— А вище?

— Бачу дахи будинків, що підносяться вище ффортечних валів.

— А вище?

— Вершини сосон, бані церков та дзвіниці.

— А вище?

— Бачу вежу, що височить над усіма. Вона увінчана зубцями. Це вежа самого подести.

— Ченче, а що бачиш ти над зубцями цієї вежі?

— Брате, над зубцями вежі я не бачу нічого, над ними тільки небо.

— А я,— сказав каменяр,— я бачу на цій вежі гидотну постать велетня, що вимахує палицею, а на цій палиці, бачу, написано: «Несправедливість». І Несправедливість на вежі суддів та законів піднеслась високо над головами городян.

І ффра Джованні відповів:

— Що бачить один, того не бачить інший, і можливо, що постать, про яку ти кажеш, справді стоїть на вежі подести в місті Вітербо. Та хіба немає ліків на той біль, який тебе мучить, мій брате? Добрий святий Франціск

залишив на землі таке джерело розради, що всі люди можуть черпати звідти силу.

І каменяр мовив таке:

— Люди сказали: «Гора ця наша». І ці люди — мої хазяї, це для них я добуваю камінь. А вони користуються з моєї праці.

Фра Джованні зітхнув:

— Мабуть, ці люди не мають глузду, якщо думають, ніби гора належить їм.

Каменяр заперечив:

— Вони зовсім не позбавлені глузду. І міські закони віддали їм гору у власність. Городяни платять їм за камінь, що я добуваю. А це мармур, ще й дуже коштовний.

І фра Джованні сказав:

— Слід би було змінити міські закони й звичаї городян. Святий Франціск, цей ангел господа нашого, дав людям приклад і показав шлях. Коли він, виконуючи веління боже, вирішив відбудувати зруйновану церкву святого Даміана, він не шукав господаря каменярні. І він не казав: «Принесіть мені найкращого мармуру, а я дам вам натомість грошей». Бо той, кого звали сином Бернардоне і хто був справжнім сином божим, знав, що людина, яка продає, є ворог того, хто купує, і що ремесло торговця чи не згубніше, ніж ремесло воїпа. Отож і не звернувся він ні до старшини мулярів, ні до когось із тих, у кого можна було взяти мармур, дерево або свинець за гроші. Ні, він сам пішов на гору і взяв, скільки зміг, дерева й каменю, й сам переносив на місце, де стояв колись храм блаженного Даміана. Він сам мурував стіну, вкладаючи каміння під шнур. Сам він готував і розчин, щоб зцементувати каміння. Убоге й незграбне вийшло мурування. Це був витвір кволої руки. Але кожен, хто погляне на нього очима душі, пізнає задум ангела. Бо розчин для цього муру не був замішаний на крові знедолених; бо цей дім святого Даміана не був споруджений за ті тридцять срібняків, що стали платою за кров Спасителя і що їх зрікся Іскаріот, і відтоді вони, потрапляючи з рук до рук, оплачують усяку несправедливість і жорстокість у світі.

Бо, з усіх єдиний, цей дім закладений на невинності, споруджений на любові, заснований на милосерді, і, єдиний з усіх, він і є справжній дім божий.

І воістину кажу вам, брате мій трудівнику, зробивши таке, цей жебрак Ісуса Христа показав світові вірець

справедливості, і його безумство колись виявиться мудрістю. Бо все на землі боже, і ми всі божі діти, а дітям треба розподіляти все на рівні частки. Це означає, що кожен повинен дістати те, що йому потрібне. А тому, що дорослі не потребують дитячої кашки, а діти не п'ють вина, у кожного буде не однакова частка, але кожний одержить належне йому.

І радісна стане праця, коли за неї не платитимуть. Це золото призводить до того, що все ділиться між людьми не порівну. Коли кожен сам піде, щоб знайти свій камінь на горі, й на власній спині принесе його до міста, камінь стане легкий, це буде камінь веселощів. І ми збудуємо дім радості. І ми спорудимо нове місто. І не буде там ні вбогих, ні багатих, але всі назвуть себе вбогими, бо всім захочеться носити це почесне ім'я.

Так говорив лагідний ф'ра Джованні, а бідолашний каменярь подумав:

«Цей чоловіча, одягнений у саван і підперезаний мотузкою, сказав мені незвичайні речі. Я не дочекаюсь кінця своїх злиднів і помру від знесилення й голоду. Але помру я щасливий, бо мої очі, перед тим як погаснути, побачили світанок дня справедливості».

Х

ДРУЗИ ДОБРА

За тих часів у найславетнішому місті Вітербо існувало братство, що складалося з шістдесятьох старих людей. Ці діди належали до найвизначніших людей міста. Вони були багаті, оточені пошаною і запроваджували в місті добродетель. Були серед них гонфалоньєр республіки, доктори канонічного і світського права, судді, торговці, напрочуд побожні міняйли, а також декілька старих, німецьких кондотьєрів.

А як вони об'єдналися для того, щоб спонукати громадян робити добро, то й вирішили звати один одного Друзями добра. Таку назву написано було й на прапорі братства, і вони умовилися переконувати вбогих робити добро, так, щоб у місті не могло статися ніяких змін.

У них був звичай збиратися останнього дня кожного місяця в палаці подести і ділитися відомостями про все добро, яке вчинено за цей місяць у місті. А тим убогим, які зробили добро, вони давали срібну монетку.

Якраз того дня Друзі добра зійшлись на своє зібрання. У глибині зали на підвищенні, застеленому оксамитом, було встановлено величний балдахін, підтримуваний чотирма різьбленими й розфарбованими фігурами. Фігури ці уособлювали Справедливість, Здержливість, Силу й Цнотливість. Під балдахіном сиділи найперші люди братства. Найстарший сів у золоте крісло, що пишнотою навряд чи й поступалось приготованому для жебрака Христового престолові, що його довелося колись побачити на небі учневі святого Франціска. Це крісло було призначене для найстаршого, щоб у його особі вшанувати все добро, вчинене в місті.

І коли члени братства розмістилися згідно з належним порядком, найстарший підвівся й почав промовляти.

Він похвалив служниць, які працювали у хазяїв, не отримуючи платні, він уславив старих, що, не маючи хліба, не просили його.

І він сказав:

— Ці люди поводитися добре. І ми нагородимо їх; бо слід нагороджувати за всяке добро, і давати нагороду повинні саме ми, бо ми ж найперші й найкращі люди в місті.

Коли він скінчив промову, юрба народу, що стояла навкруг підвищення, почала плескати в долоні.

Та коли оплески змовкли, серед цього злиденного натовпу озвався фра Джованні. Він голосно спитав:

— А що таке добро?

Тоді на зібранні знявся великий гамір. Найстарший гукнув:

— Хто це сказав?

І якийсь рудий чолов'яга, що опинився серед убогих, відповів:

— Це чернець на ім'я Джованні, що неславить свій монастир. Він ходить голий по вулицях, носячи одяг на голові, і витворює всякі дивацтва.

А один пекар сказав:

— Це божевільний і негідник! Він випрошує милостиню коло пекарень.

Багато присутніх почали, галасуючи, смикати брата Джованні за рясу, і коли одні намагались виштовхати його за двері, то інші, нестриманіші, хапали ослінчики, щоб потроцяти їх на голові у божого праведника. Але найстарший підвівся під балдахіном і сказав:

— Облиште цього чоловіка, нехай він вислухає мене й переконається, що не має слухності. Він запитує, що таке добро, бо в ньому самому нема добра і він позбавлений доброчесності. І я відповідаю йому: «Пізнання добра — в самій доброчесній людині. І добрим громадянам властива пошана до законів. Вони схвалюють усе, що діється в місті, щоб дати кожному змогу тішитися надбаним багатством. Вони підтримують усталений лад і озброюються, щоб захищати його. Бо обов'язок убогих — захищати майно багатих. На цьому й заснована єдність громадян. Оце і є добро. Багатий велить служників прищести кошик хліба й роздає його вбогим, і це також добро». Ось чого слід би було навчити цього невігласа й нечому.

Сказавши таке, найстарший сів, а в юрбі злидарів почулося схвальне шепотіння. Але Джованні, ставши на один з осліпчиків, кинутих на нього, щоб принизити його та образити, звернувся до всіх і сказав:

— Слухайте спасенних слів! Добро зовсім не в людині. І сама людина не знає, що для неї добре. Бо їй невідома ні власна природа, ні власне призначення. І те, що людина вважає добрим, може виявитися лихим. Те, що вона вважає корисним, може бути згубне. Людина неспроможна обрати собі те, що треба, бо не знає своїх потреб і схожа на дитину, яка, сидючи десь на луці, смоче, наче молоко, сік беладонни. Дитинча не знає, що беладонна — отрута; але мати знає це. Ось чому добро полягає в тому, щоб виконувати волю божу.

Не треба казати: «Я проповідую добро, а добро в тому, щоб підкорятись міським законам». Адже ці закони не від бога; вони походять від людини й мають на собі печатку людської підступності й недоумства. Вони нагадують ті правила, якими керуються діти на майдані в Вітербо, граючи в м'яча. Добро зовсім не в звичаях і не в законах. Воно — в богах і у виконанні волі божої на землі. А волю божу на землі виконують аж ніяк не законники й не урядовці.

Бо сильні світу цього завжди чинять свою волю, а ця воля йде всупереч волі божій. А ті, хто зречеться гордині і усвідомить, що не в них самих добро, ті отримують великі дари, і благодать господня збиратиметься в них, як мед у дуплі дуба.

І треба, щоб кожен з нас був отаким дубом, повним меду й роси. Бога пізнають сумирні, прості, вбогі знан-

ням. Це завдяки їм настане царство боже на землі. Рятуюнок не в силі законів і не в кількості солдатів. Він — у вбогості та в покорі.

Не кажіть більше: «Добро в мені, і я навчаю добра». Кажіть інакше: «Добро в богові». Віддавна вже люди шкарубнуть у власній мудрості. Віддавна вже вони зображують Лева і Вовчицю, як емблему, на брамах своїх міст. Їхня мудрість, їхня розсудливість створила рабство, війни, вигублення безлічі невинних. Тому ви повинні покластися на бога, нехай він веде вас, як сліпого веде його пес. І не бійтеся заплющити очі власного розуму і втратити тямущість, бо саме тямущість і зробила вас нещасними й лихими. Саме через неї ви й уподібнились до того, хто, розгадавши таємницю Звіра, що засів у печері, загордів і, вважаючи себе мудрецем, убив батька й одружився з матір'ю.

Бог був не з ним. Бог з покірними й простими. Навчіться відмовлятися від бажань, і він вкладе в вас свою волю. Не намагайтесь розгадувати загадку Звіра. Будьте невігласами, і ви не боятиметесь, що помилитесь. Помилються лише мудреці.

Коли фра Джованні скінчив, найстарший підвівся й сказав:

— Хоч цей негідник і образив мене, я охоче пробачу йому цю образу. Але він виступав проти законів Вітербо, і за це його слід покарати.

І фра Джованні відпроварили до суддів, а ті наказали закувати його в кайдани й посадити в міську в'язницю.

XI

СУМИРНИЙ БУНТ

Божого праведника Джованні прикували до великого стовпа в підземеллі, що було викопане під річкою.

Разом із ним до цієї вогкої темниці вкинули ще двох чоловік. Обидва вважали, що закони несправедливі, і висловлювали це відверто. Один хотів подолати республіку силою. Він убивав одних представників влади, щоб настрахати інших, і намагався очистити місто залізом і вогнем. Другий сподівався змінити серця: він виголошував напучувальні промови. Уклавши мудрі закони, він сподівався, що його неабиякі здібності і бездоганне

поводження сприятимуть тому, щоб співгромадяни прийняли ці закони. І от обидва були однаково покарані.

Коли вони дізналися, що божого праведника ув'язнено разом з ними, бо він виступав проти міських законів, вони привітали його. І той, що вигадав мудрі закони, сказав йому:

— Брате, адже ти думаєш те саме, що і я, то якщо нас колись випустять на волю, ти допоможеш мені переконати громадян, що їм слід встановити у себе нові, справедливі закони.

Але божий праведник Джованні відповів йому:

— Яка користь із того, що справедливість буде в законах, коли її не буде в серцях? А якщо серця сповнені ненависті, то до чого тоді справедливість, яка пануватиме в законах?

Не кажіть: «Ми встановимо справедливі закони і дамо кожному те, що йому належить». Адже ніхто з нас не є справедливий, і ми не знаємо, що належить людині. Ми не знаємо, ні що є для неї добром, ні що є злом. І щоразу, як тільки правителі народів і верховоди республіки починають любити справедливість, через це гине багато людей.

Не давайте циркуля й ватерпаса поганому землемірові. Він цими точними приладами зробить несправедливий розподіл. Ще й казатиме: «Дивіться, ось у мене є ватерпас, лінійка й косинець, я добрий землемір». Поки люди лишатимуться скупими й жорстокими, вони зроблять жорстокими найм'якші закони й грабуватимуть своїх братів із словами любові на устах. Ось чому зайва річ — відкривати їм слова любові й запроваджувати м'які закони.

Не протиставляйте одним законам інших законів і не споруджуйте людям мармурових чи бронзових скрижалей. Бо всі закони, написані на цих скрижалях, писано кров'ю.

Так казав божий праведник. І той в'язень, що вбивав задля науки і готував рятівниче зруйнування міста, погодився з Джованні й мовив:

— Приятелю, ти добре сказав. Знай же, я також не протиставляю законів законам і не вважаю, що одні правила добрі, а інші погані. Я хочу знищити закони силою й примусити громадян жити надалі щасливо й вільно. Знай і те, що я вбивав суддів та стражників і чинив різні злочини з благодійною метою.

Почувши ці слова, праведник господній підвівся, простяг закуті руки в зловісну темряву й скрикнув:

— Горе насильникам! Бо насильство породжує насильство. Той, хто робить те, що ти, сіє на землі ненависть і гнів, і діти його, ступаючи по землі, поколються об терни, а гадюки жалитимуть їх у п'яти.

Горе тобі! Бо ти, проливши кров неправедного судді й бруталного солдата, сам став подібний до цього солдата й цього судді. І в тебе, як у них, руки заплямовані назавжди.

Безглуздий той, хто каже: «Ми в свою чергу чинитимемо зло, і нам стане легше на серці. Ми будемо несправедливі, й це покладе початок новій справедливості». Зло є в самому бажанні. Не бажайте нічого, і зла не стане. Несправедливість шкодить тільки несправедливим. Якщо сам я справедливий, вона неспроможна завдати мені страждання. Несправедливість — меч, вістря якого ранить руку, що тримає цей меч. Але вістря це не може заподіяти рани серцю людини простої й доброї.

Для такої людини не існує небезпеки,— адже вона нічого не боїться. Вистраждати все — це означає не страждати ні від чого. Будьте добрі, і весь світ стане добрий. Бо весь світ буде знаряддям вашої доброти, і ваші переслідувачі самі зроблять вас прекраснішими й досконалішими.

Ви любите життя, і ця любов закладена в серце кожної людини. То любіть же й страждання. Бо жити — це страждати. Не задріть вашим жорстоким владарям. Пожалійте начальників сторожі. Майте жаль до суддів і відкупників. Найпихатіші з них знають жало страждання й жах перед смертю. Будьте щасливіші за них, адже ви ні в чому не винні. І нехай страждання втратить для вас своє вістря, а смерть — свій жах.

Живіть у бозі й скажіть собі: «Усе в ньому — добро». Стережіться хотіти чого-небудь, навіть загального добра, надміру сильно і пристрасно, щоб у ваше хотіння не додолося ані краплини жорстокості. Бажайте тільки милосердя до всіх, і вкладіть у це бажання палкість молитви й солодкість надії.

Який чудовий буде той стіл, за яким кожен одержить рівну частку і де бенкетники обмиють ноги одні одним! Тільки не кажіть: «Я змушу силоміць поставити цей стіл на міських вулицях та майданах». Бо не з ножем у руці треба скликати братів ваших на бенкет справедливості й приязні. Треба, щоб стіл цей сам з'явився на бойовищі силою милосердя і доброї волі.

І це буде чудо. А знайте, що творити чудеса спроможні тільки віра та любов. Якщо ви відмовитесь підкорятися вашим владарям, то нехай це буде тільки з любові. Не заковуйте їх у кайдани й не вбивайте, а скажіть їм: «Я не вбиватиму братів своїх і не заковуватиму їх у кайдани». Терпіть, страждайте, приймайте все, бажайте того, чого бог бажає, і воля ваша буде виконана на землі й на небі. Те, що видається вам поганим, — погане, те, що видається добрим, — добре. Справжнє зло — в домаганні й у невдоволенні. Не домагаймося нічого й будьмо задоволені. Не завдаваймо удару тим, хто чинить зло, щоб не уподібнитися до них.

Якщо ми маємо щастя бути насправді вбогими, не намагаймося розбагатіти, не прихилиймося серцем до скарбів, які роблять людину несправедливою й нещасною. Терпімо в покорі всі переслідування і станьмо тими благодійними чашами, у яких жовч перетворюється на бальзам.

XII

СЛОВА ЛЮБОВІ

От судді наказали привести до них божого праведника Джованні, закутого разом з тим, хто грецьким вогнем підпалив палац старійшин. І вони сказали божому праведникові:

— Ти разом із злочинцем, бо ти не з нами. А хто не з добрими, той з лихими.

І божий праведник відповів їм:

— Серед людей нема ні добрих, ні лихих. Але всі нещасні. І хто не страждає ні від голоду, ні від сорому, того мучить багатство і влада. Народженому від жінки не дано уникнути недолі, кожен із смертних нагадує недужого, що перевертається в своїй постелі, не знаходячи спокою, бо не хоче лягти на хрест Ісусів, надівши на голову терновий вінець, і не вміє радіти в стражданні. А якраз у стражданні й є радість. Ті, що люблять, знають це.

У мене любов, у цієї людини — ненависть. Ось чому ми ніколи не зійдемося. І я кажу йому: «Брате мій, ти зробив зло, і злочин твій великий». І я це кажу тому, що жалощі й любов змушують мене казати так. А ви засуджуєте цього злочинця в ім'я справедливості. І, посилаючись на справедливість, ви марно присягаєтесь нею. Бо нема справедливості між людьми.

Усі ми злочинці. І коли ви кажете: «Життя народів — це ми», — ви кажете неправду. Ви — наче труна, що промовляє: «Я колиска». Життя народів — у збиранні збіжжя, що половіє на лану під оком господнім. Життя — в винограді, що в'ється навкруг береста, і в усмішці, й у сльозах, що ними небо скропляє овоч у затишку садів. І воно зовсім не в законах, що їх уклали багатії й можновладці, щоб зберегти багатство і владу.

Ви забуваєте, що народилися вбогими й голими. І той, що прийшов на світ у Віфліємі, прийшов без користі для вас. І треба, щоб він удруге народився вбогим і щоб його розіп'яли знову задля вашого порятунку.

Насильник скористався зі зброї, яку ви скували. І він подібний до воїнів, яких ви шануєте за те, що вони руйнують міста. Те, що захищають силою, те силою й завойовують. І якщо ви вмiєте читати книгу, яку самі ж і написали, ви прочитаєте в ній те, що я кажу. Ви ж написали в тій книзі, що людське право — право війни. І ви звеличили насильство, вшановуючи переможців і ставлячи на міських майданах пам'ятники їм та їхнім коням.

І ви сказали: «Існує насильство добре і насильство погане. І насильство — право людини, воно — її закон». Але коли інші люди поставлять вас поза законом, то самі стануть законом, так само як і ви стали законом, скинувши тирана, який раніше також був законом.

Отож усвідомте як слід, що справжнє право — у відмовленні від права. Єдиний святий закон — у любові. Єдина справедливість — у милосерді. Не силу слід протиставляти силі, тому що боротьба розпалює тих, хто бореться, і невідомо, чим закінчиться битва. А якщо лагідність протиставити насильству, то воно, не знаходячи підтримки в супротивникові, падає само собою.

Учені люди розповідають у «Бестіаріях», що єдиноріг, у якого на лобі вогненний меч, простромлює ним мисливця в залізній кольчuzі, але падає на коліна перед невинною дівчиною. Будьте лагідні, майте душу просту, серце чисте, і ви не страхатиметесь нічого.

Не покладайтесь на меч кондотьєра, бо і пастуший камінь розтrophив чоло велетня. Але зміцнюйте себе любов'ю і любіть тих, що ненавидять вас. Ненависть, на яку не відповідають ненавистю, зменшується наполовину. А та частина, що лишається, нидіє, хиріє і гине. Пограбуйте себе, щоб ніхто інший не зміг пограбувати вас. Любіть

ворогів своїх, щоб вони перестали бути вашими ворогами. Прощайте, щоб і вам прощали. Не кажіть: «Лагідність шкодить проводирям народів». Ви пітрохи на цьому не розумієтесь. Проводирі народів іще й не пробували бути лагідними. Вони вважають, що суворістю зменшують зло. Але зло велике між людьми, й не помітно, щоб воно зменшувалось.

Одним я сказав: «Не будьте гнобителями». Іншим сказав: «Не повставайте». І ні ті, ні ті не послухались мене. Сміючись, вони шпурляли на мене каміння. Тому, що я був з усіма, кожен казав мені: «Ти не зі мною».

Я сказав: «Я друг знедолених». І ви не повірили, що я ваш друг, бо, опановані пихою, ви навіть не знаєте, що ви знедолені. Але недоля господаря більша, ніж недоля раба. Та коли я щиро співчував вам, ви думали, що я кепкую з вас. А пригноблені думали, що я на боці їхніх гнобителів. І вони казали: «У нього нема жалощів». Але моя доля в любові, а не в ненависті. Ось чому ви мене зневажаєте. І я здаюся вам безумним тому, що я провіщаю мир на землі. Вам здається, що мої слова хисткі, наче хода п'яного. І справді, я проходжу вашими полями так, як мандрівні музиканти, що папередодні бою починають грати перед наметами солдатів. І солдати, слухаючи їх, кажуть: «Це сумирні простаки, вони грають нам мелодії, що їх ми чули в рідних горах». Я — той музикант, що блукає по військовому табору. Я радий, що я безумний, бо побачив, до чого доводить людська мудрість; і я дякую богові, що він дав мені арфу, а не меч.

ХІІІ

ІСТИНА

Божий праведник Джованні й далі сидів у тісному підземеллі, прикутий ланцюгами до кілець, вмурованих у стіну. Але душа його лишалась вільна, і муки не зламали його непохитності. І він заприсягся не зраджувати своїй вірі, залишитися провісником і мучеником Істини і смерть прийняти за бога. І він думав: «Істина супроводитиме мене на шибеницю. Вона погляне на мене й заплаче. Вона скаже: «Я плачу, бо за мене вмирає ця людина».

І коли божий праведник снував отак на самоті плетиво своїх думок, у в'язницю крізь замкнені двері до нього

пройшов якийсь вельможний пан. Він був у червоному плащі і тримав у руді засвічений ліхтар.

Фра Джованні сказав йому:

— Як тебе звуть, вигадливий синьйоре, що проходиш крізь мури?

І вельможний пан відповів:

— Брате, нащо тобі здалися всі ті імена, якими мене звуть? Для тебе я зватимусь так, як ти мене назвеш. Знай же, що я прийшов до тебе з прихильністю й допомогою і, довідавшись, що ти палко любиш Істину, приніс тобі слівце про цю Істину, яку ти обрав собі владаркою і супутницею.

Фра Джованні почав дякувати гостеві. Але той його зупинив.

— Попереджую,— сказав він,— що те слівце спершу тобі видасться нікчемним і не вартим уваги, наче той ключик, що його необачна людина викидає, не знаходячи йому ніякого вжитку.

Але хто розважний, той приміряє його до багатьох замків і помічає врешті, що ним відмикається скринька, повна золота й самоцвітів.

Тож скажу я тобі: фра Джованні, коли вже так сталося і ти надумав зробити Істину своєю владаркою і подругою, тобі дуже важливо знати про неї все, що тільки можна знати. Отже, запам'ятай, що вона біла. І через цю зовнішню ознаку, про яку я тобі оце сказав, ти пізнаєш її природу, а це придасться тобі, щоб згодом зійтися з нею ближче і обнімати її зі всією ніжністю, як коханець свою кохану. Усвідом же твердо, брате мій, що вона біла.

Почувши ці слова, божий праведник Джованні відповів:

— Мессере Вигадливий, суть ваших слів не так важко й розгадати, як ви боялись. І хоч який мій розум від природи неповороткий і тупий, а тонке вістря вашої алегорії одразу його пройняло. Ви сказали, що Істина біла, щоб ствердити її незрівнянну чистоту і ясно показати, що вона — дама непорочна. Я вважаю так само, як ви, що вона біліша, ніж лілеї в садах і сніг, що взимку вкриває верховини Альверну.

Але гість похитав головою й сказав:

— Фра Джованні, зміст моїх слів зовсім не той, і ти не розтродив кістки, щоб добути з неї мозок. Я тобі сказав, що Істина біла, але не сказав, що вона чиста. Тільки вбогий на розум вважатиме, ніби вона чиста.

Засмучений тим, що почув, праведник божий Джованні відповів:

— Так, як місяць у той час, коли земля затуляє від нього сонце, укривається густою тінню нашого світу, де вчинений був Євин гріх, так само ви, мессере Вигадли-вий, свої ясні слова затьмарили оцими темними. І ось тепер ви блукаєте в темряві. Бо Істина чиста через те, що походить від бога — джерела всієї чистоти.

І Супротивник відповів:

— Фра Джованні, слід вам краще розумітися на фізиці й знати, що чистота — властивість невідчутна. Мабуть, тому аркадські вівчарі звали чистими тих богів, яких вони не знали.

Тоді добрий фра Джованні зітхнув і сказав:

— Мессере, ваші слова темні й сповнені смутку. Інокли вві сні мене відвідували ангели. Я не розумів їхніх слів. Але таємничість їхньої думки була радісна.

Тоді вигадливий гість промовив:

— Фра Джованні, посперечаймося за всіма правилами.

І божий праведник відповів:

— Я не можу сперечатися з вами. Немає в мене на те ні сили, ні бажання.

— Що ж, доведеться пошукати собі іншого сперечаль-ника, — сказав Вигадливий.

І він зразу звів догори вказівного пальця лівої руки, а правою з ріжечка поли зробив червону шапочку на цей палець; потім підняв палець на рівень носа й сказав:

— Ось мій палець, я надаю йому звання доктора й про-вадитиму з ним учену суперечку. Він платонік, якщо не сам Платон.

Мессере Платоне, то що воно таке — ота чистота? Ро-зумію вас, мессере Платоне. Ви запевняєте, що знання тоді буває чисте, коли воно позбавлене всього, що можна бачити, чути, сприймати дотиком, взагалі відчувати. Ви хитаєте своєю шапочкою на знак згоди з тим, що Істина може стати чистою Істиною лиш за таких умов. Тобто коли вона буде німа, сліпа, глуха, безнога, немічна, не-движна всім тілом. Я охоче визнаю, що в такому стані вона уникне оман, яким підвладні люди, і не тинятиметься по різних неподобних кишлах. Великий ви жартівник, мессере Платоне, ви добряче поглузували з усього на світі. Ану, скидайте свою шапочку.

І Супротивник, опустивши полу плаща, знову звернув-ся до божого праведника Джованні:

— Друзе, ці софісти не знали, що таке Істина. Але ж я фізик і багато спостерігав дивних речей у природі, і ти можеш мені повірити, коли я тобі кажу, що вона біла чи навіть що вона і є сама білість.

Але, запевняю тебе, з цього зовсім не слід робити висновку, ніби вона чиста. Невже ти думаєш, ніби білі як молоко стегна пані Елетти з Верони через цю свою білість втратили всякий зв'язок з рештою всесвіту й зависли в невидимому й невідчутному, — а це ж і є сама чистота, згідно з ученням Платона? Думати так було б великою помилкою.

— Я не знаю, хто така пані Елетта, — сказав праведник божий Джованні.

— Ця жінка віддавалася з усією пристрасстю, — пояснив Супротивник, — двом папам, шістдесят'ю кардиналам, чотирнадцятьом князям, вісімнадцятьом купцям, кіпрській королеві, трьом туркам, чотирьом євреям, мавпі синьйора єпископа міста Ареццо, гермафродитові й дияволу. Але ми відхилилися від нашого завдання — визначити, що ж являє собою Істина?

Отже, якщо її основною властивістю не є чистота, як я щойно встановив, і то всупереч самому Платонові, то можливо, що це буде якраз нечистота, нечестя, яке становить необхідну умову всякого існування. Бо ми ж тільки-но побачили, що все чисте позбавлене життя й свідомості. А ти, здається мені, вже цілком зрозумів, що життя і все, з ним пов'язане, — складне, переплутане, багатоманітне, схильне чи то зростати, чи зменшуватись, нестале, розчинне, тлінне й нечисте.

— Докторе, — відповів Джованні, — ваші докази не варті нічого, тому що бог, будучи цілковито чистим, проте існує.

І Вигадливий доктор відповів:

— Якби ти краще читав свої книги, сину мій, то помітив би, що про того, кого ти щойно назвав, не сказано: «Він існує», а сказано: «Він є». А існувати і бути — це не те саме, навпаки — це речі цілком протилежні. Ось ти живеш, а чи не кажеш ти інколи сам собі: «Я — ніщо, так, ніби мене й зовсім не було»? І ти не кажеш: «Я той, хто є», тому що жити — це означає з кожною миттю переставати бути. Ти кажеш також: «Я сповнений різних нечистих помислів», — тому, що ти не єдиний, ти суміш різних сил, що рухаються й змагаються між собою.

— До чого ж мудро ви говорите, — відповів божий праведник, — і я з ваших слів бачу, як добре ви обізнані, мессере Вигадливий, з науками божественними й людськими. Бо це таки так, бог справді — той, хто є.

— Присягаюсь Вакхом, — відповів його співрозмовник, — він є насправді і є скрізь. І нащо завдавати собі клопоту, шукаючи його в якомусь певному місці, коли ми перекопані, що такою ж мірою він перебуває і в першому-ліпшому іншому місці, і нема такої пари старих чобіт, у яких не містилася б якась його часточка.

— Це надзвичайно слушно, — відповів Джованні. — Слід лише додати, що найбільшою мірою він є в причасті — адже то тіло і кров Христові.

— Справді, — промовив доктор, — тоді він їстівний. Зверни увагу також, мій сину, що в яблуці він круглий, у баклажані довгастий, у ножі гострий і дзвінкий у флейті. Він має всі властивості матерії. Є у нього також усі форми геометричних фігур. Він водночас і гострий, і тупий, бо він же об'єднує в собі всі різновиди трикутників; радіуси в нього рівні і водночас нерівні, тому що він — і коло, і еліпс, та на додаток іще й гіпербола, а це фігура, яку й описати неможливо.

Божий праведник Джованні, розмірковуючи над цими високими істинами, раптом почув, як Вигадливий доктор вбухнув сміхом. Він і запитав тоді:

— Чого ти смієшся?

— Я сміюся, — відповів доктор, — думаючи, що в мені вбачають чимало суперечностей і неузгодженостей і гірко дорікають мені за це. Справді, у мене їх досить. Але ніхто не бачить того, що, якби вони у мене були всі, я був би подібний до Іншого.

І праведник божий запитав:

— Про якого іншого ти кажеш?

І Супротивник відповів:

— Якби ти знав, про кого я кажу, то тоді знав би, й хто я такий. І ти не схотів би слухати навіть найкорисніших моїх слів, бо про мене йде погана поголоска. І навпаки, якщо тобі невідомо, хто я такий, то я стану тобі у великій пригоді. Від мене ти дізнаєшся, що люди надзвичайно чутливі до звуків, які виникають у них на губах, і йдуть на смерть за слова, позбавлені змісту, як це видно на прикладі мучеників та й на твоєму власному прикладі, о Джованні, бо ти радієш, що тебе повісять, а потім труп твій сплять на вітербському майдані зі

співом семи псалмів, і все це за якусь там Істину — слово, значення якого ти й сам не зміг би до пуття пояснити.

І ти, звичайно, перепорпаєш усі закутки й закамарки в своєму темному мозку і розворушиш усе павутиння й накидаєш там іржаве заліззяччя, і зроду не знайдеш там гачка, яким би можна було відімкнути це слово й видобути звідти якийсь зміст. І якби не я, бідолашний мій друже, то ти дався б почепити себе на шибениці й потім спалити, і то все за якісь три склади, не зрозумілі ні тобі, ні твоїм суддям, і невідомо було б, хто більше гідний зневаги — кати чи їхня жертва.

То знай же, що Істина, твоя кохана владарка, складається з різних часточок, у ній вологе єднається з сухим, тверде з м'яким, холодне з теплим, і в цієї дами все як у звичайної жінки, а жіноче тіло в різних місцях своїх не однаково ніжне й не однаково гаряче.

Фра Джованні в своїй простосердості засумнівався, чи такі вже добромисні ці слова. Супротивник угадав думку праведника божого. І він заспокоїв його, кажучи:

-- Усього цього нас у школі навчають. Адже я бого-слов.

І, підвівшись, додав:

— Шкода мені покидати тебе, друже. Але я не можу довше лишатися біля тебе. Бо ще багато суперечностей повинен я відкрити людям. Нема мені спокою ні вдень, ні вночі. Доводиться без упину переходити з одного місця на інше, підносячи свого ліхтаря то до столу клірика, то до узголів'я хворого, якого мучить безсоння.

Сказавши це, він зник тим самим способом, яким і з'явився. І праведник божий Джованні замислився: «Чому цей доктор сказав, що Істина біла?» І, лігши на соломі, він і далі міркував про те саме. Неспокій душі передався тілові; він перевертався з боку на бік, не знаходячи ні спокою, ні сну.

XIV СОН

Тому він, лежачи самотньо в темниці, почав молитися господові:

— Господи мій, добрість твоя до мене не має меж, і я бачу, що ти справді зробив мене обранцем своїм, бо ти схотів, щоб я спав на купі гною, як Йов або Лазар, що

їх ти так любив. І ти дав мені змогу пізнати, що праведникові брудна солома — ніби м'яка подушка. О сине божий, ти, що східив у пекло до грішників, благослови сон раба твого, що лежить у цій темній ямі. І якщо люди позбавили мене повітря й світла за те, що я визнавав Істину, осяй мене промінням одвічної зорі і дай мені упитися полум'ям твоєї любові, о Істино жива, господи боже мій!

Так божий праведник Джованні молився устами. Але в серці своєму він усе згадував слова Супротивника. І він був стривожений до глибини душі. І в тривозі й збентеженні він заснув.

А тому, що Супротивникова думка витала над ним, то й спав він уже не так, як дитина спить, притулившись до материних грудей. І на устах його вже не було радісної усмішки. І йому приснився сон. Він побачив величезне колесо, що виблискувало всіма барвами.

Воно нагадувало різнокольорові осяйні вітражі над порталами церков — витвори німецьких майстрів, що на прозорому склі зображували історію діви Марії й славні діяння пророків. Мистецтво вітражів у Тоскані було невідоме.

Але це колесо було в тисячу разів більше, прозоріше й осяйніше за найпишніший з цих розмічених циркулем і розмальованих у німецьких землях вітражів. І навіть імператор Карл не бачив чогось подібного в день свого коронування.

Єдиний, кому смертними очима пощастило споглядати щось іще пишніше, — це був той, хто під проводом своєї владарки ще живим увійшов до божого раю. Здавалося, ніби колесо це все пройняте світлом і ніби воно живе. Вглядаючись пильніше, можна було помітити там безліч живих постатей, що з них складався обід, маточина і спиці того колеса. Ці люди були вдягнені згідно зі своїм становищем, і серед них неважко було розпізнати папу, імператора, королів і королев, єпископів, баронів, рицарів, дам, зброєносців, кліриків, городян, купців, суддів, аптекарів, хліборобів, повій, маврів і євреїв. А оскільки в цьому колесі були всі, хто тільки жив на землі, то там можна було побачити сатирів і циклопів, пігмеїв і кентаврів, що заселяють пекучі піски Африки, і людей, яких зустрічав мандрівник Марко Поло, — вони народжувались безголові, з обличчям нижче пула.

У кожного в цьому натовпі з рота майоріла стьожека написаним на ній гаслом. І кожне гасло кольором своїм відрізнялося від усіх інших, і серед незліченної кількості не можна було знайти двох, що мали б однаковий вигляд. Одні були яскраво-багряні, інші — блакитні, як небо, чи сині, як море, чи блискучі, ніби зорі. Траплялися й зелені, наче трава. Багато було дуже побляклих, багато дуже темних. Інакше кажучи, погляд знаходив на цих стьожечках усі барви веселу.

Божий праведник Джованні почав читати написи.

І в такий спосіб він дізнався про різноманітні людські думки. Прочитавши чимало написів, він помітив, що вони відрізняються не лише кольором літер, а й змістом; гасла були до такої міри не подібні між собою, що здавалося, ніби кожне з них виключає всі інші.

Але він побачив також, що суперечності між гаслами найдужче виявлялись на початку й у середині кожного з них, а в кінці вони зникали — внизу всі гасла були подібні одне до одного, а закінчувались уже й зовсім однаковими словами: *така Істина*.

І він подумав:

«Ці гасла схожі на квіти, що їх юнаки й дівчата рвуть на луках по берегах Арно, щоб наробити букетів. Стебла квітів легко поєднати, а от голівки стирчать врізнобіч і змагаються між собою в пишноті барв. Так само і погляди цих смертних».

І праведник божий викрив у написах силу-силенну суперечливих поглядів на походження найвищої влади, на джерела знання, на втіхи й страждання, на дозволене й заборонене. Багато розходжень виявилось також у питанні про форму землі й про божественність спасителя нашого Ісуса Христа, і виникли ці розходження через єретиків, арабів, євреїв, африканські страховища і епікурейців, що й самі перебували в цьому блискучому колесі зі стьожечками, які майоріли з рота.

І кожен напис неодмінно закінчувався словами: *така Істина*. І праведник божий Джованні був вражений, побачивши стільки істин різних кольорів. Були там червоні, сині, зелені, жовті, але білої — жодної. Не була білою навіть написана на стьожечці у папи: «Камінь церкви, Петро, передав намісникові своєму всі вінці землі». Цей напис мав багряний колір і був немовби закривавлений.

І праведник божий зітхнув:

— Отже, я не побачу на цьому всесвітньому колесі білої та чистої Істини, білосніжної, непорочної Істини, яку я шукаю.

І він почав закликати Істину, примовляючи крізь сльози:

— Істино, за яку я смерть приймаю, з'явись перед очима свого мученика!

І коли він заквилив отак, живе колесо почало крутитися, і всі гасла перемішалися, стали нерозбірливі, у великому середньому колі утворилися інші різнобарвні кола, що все збільшувалися в міру того, як віддалялися від центра.

А коли рух прискорився, кола почали одне по одному зникати: спершу позникали більші, бо рух біля обода був швидший. Та як колесо закружляло з такою швидкістю, що не здатному встежити за ним оку почало здаватись, ніби воно нерухоме, потьмарилися і менші кола, як ранкова зірка тьмариться, коли пагорки Ассізі бліднуть під промінням світанкового сонця.

Тоді колесо стало зовсім біле. І блиском своїм воно затьмарило те прозоре світило, на якому флорентієць побачив осійну Беатріче. Здавалося, ніби ангел повитирає усі плями на одвічній перлині й спустив її на землю,— так нагадувало це колесо місяць, що десь там високо в небесах сяє крізь серпанок легеньких хмарин. На його опаловому лиці не видно було ні людини з в'язкою дров, ні якоїсь інакшої позначки. Ні найменшої плями не було й на цьому променистому колесі.

І праведник божий Джованні почув голос, який промовив йому:

— Поглянь на білу Істину, яку ти хотів бачити. І знай, що вона складається з усіх істин, які суперечать одна одній, так, як і білий колір складається з усіх кольорів. Це знають навіть вітербські діти, коли дивляться, як крутиться строката дзига, що її вони розкрутили на базарному майдані. А от учені болонські доктори так і не розгадали причини цього явища. Отже, в кожному написі міститься якась часточка Істини, а з усіх їх можна скласти й справжнє визначення Істини.

— Горенько моє!— відповів божий праведник.— Як же я його прочитаю? Це сляво засліплює мені очі.

І голос озвався знову:

— І справді, там нічого не видно, крім блиску. Це випачспія не може бути написане ні латинськими літе-

рами, ні арабськими, ні грецькими, і ніякими магiчними знаками, і немає руки, що могла б написати його помiнними письменами на мурах палацiв. Друже, не намагайся прочитати ненаписане. Знай лише: все, що людина передумає або в що вiритиме протягом свого короткого життя,— це тiльки часточка тiєї безмежної Iстини; так само як у тому, що зветься свiтом — тобто ладом, упорядкованiстю, чистотою,— є чимало всякого бруду, так i всi мiркування людей лихих i нерозумних якоюсь мiрою причетнi до загальної Iстини, абсолютної, незмiнної i божественної. I це викликає у мене побоювання, що вона, може, й зовсiм не iснує.

Потiм вибухнув голосний регiт, i голос замовк.

I божий праведник побачив, як звiдкись висувається нога в червонiй панчосi, крiзь яку помiтно було, що кiнчається вона роздвоєною ратицею, як у цапа, лиш набагато бiльшою. I ця нога вдарила по блискучому колесу просто в обiд, i так мiцно, що звiдти сипнули iскри, немов з розпеченої пiдкиви, коли коваль ударить по нiй молотом, i вся ця споруда пiдстрибнула i, впавши десь далеко, потрощилася на друзки. А в повітрі в ту мить пролунав такий пронизливий смiх, що божий праведник прокинувся.

I, лежачи в бiлому сутiнку в'язниці, фiра Джованнi подумав:

«Я бiльше не сподiваюсь пiзнати Iстину, бо зрозумiв, що вона виявляє себе лиш в протиставленнях та суперечностях, i як я зважуся муками й смертю засвiдчити свою вiру пiсля того, коли видiння всесвiтнього колеса переконало мене, що кожна брехня є частка досконалої й непизнаної Iстини? Чому, боже мiй, ти допустив, щоб я побачив усе це i щоб перед тим, як я засну навіки, менi відкрилося, що Iстина скрiзь i що її немає нiде?»

I, обхопивши голову руками, божий праведник заплакав.

XV СУД

Фiра Джованнi став перед суддями республiки, що мали судити його за вiтербськими законами. I один суддя сказав вартовим:

— Знiмiть з нього кайдани, бо кожен обвинувачений повинен з'явитися перед нами вiльним.

— Отже, я не побачу на цьому всесвітньому колесі білої та чистої Істини, білосніжної, непорочної Істини, яку я шукаю.

І він почав закликати Істину, примовляючи крізь сльози:

— Істино, за яку я смерть приймаю, з'явись перед очима свого мученика!

І коли він заквилив отак, живе колесо почало крутитися, і всі гасла перемішалися, стали нерозбірливі, у великому середньому колі утворилися інші різнобарвні кола, що все збільшувалися в міру того, як віддалялися від центра.

А коли рух прискорився, кола почали одне по одному зникати: спершу позникали більші, бо рух біля обода був швидший. Та як колесо закружляло з такою швидкістю, що не здатному встежити за ним оку почало здаватися, ніби воно нерухоме, потьмарилися і менші кола, як ранкова зірка тьмариться, коли пагорки Ассізі бліднуть під промінням світанкового сонця.

Тоді колесо стало зовсім біле. І блиском своїм воно затьмарило те прозоре світило, на якому флорентієць побачив осійну Беатріче. Здавалося, ніби ангел повитирає усі плями на одвічній перлині й спустив її на землю,— так нагадувало це колесо місяць, що десь там високо в небесах сяє крізь серпанок легеньких хмарин. На його опаловому лиці не видно було ні людини з в'язкою дров, ні якоїсь інакшої позначки. Ні найменшої плями не було й на цьому променистому колесі.

І праведник божий Джованні почув голос, який промовив йому:

— Поглянь на білу Істину, яку ти хотів бачити. І знай, що вона складається з усіх істин, які суперечать одна одній, так, як і білий колір складається з усіх кольорів. Це знають навіть вітербські діти, коли дивляться, як крутиться строката дзига, що її вони розкрутили на базарному майдані. А от учені болонські доктори так і не розгадали причини цього явища. Отже, в кожному написі міститься якась часточка Істини, а з усіх їх можна скласти й справжнє визначення Істини.

— Горенько моє!— відповів божий праведник.— Як же я його прочитаю? Це сяйво засліплює мені очі.

І голос озвався знову:

— І справді, там нічого не видно, крім блиску. Це визначення не може бути написане ні латинськими літе-

рами, ні арабськими, ні грецькими, і ніякими магiчними знаками, і немає руки, що могла б написати його помiнними письменами на мурах палацiв. Друже, не намагайся прочитати ненаписане. Знай лише: все, що людина передумає або в що вiритиме протягом свого короткого життя,— це тiльки часточка тiєї безмежної Iстини; так само як у тому, що зветься свiтом — тобто ладом, упорядкованiстю, чистотою,— є чимало всякого бруду, так i всi мiркування людей лихих i нерозумних якоюсь мiрою причетнi до загальної Iстини, абсолютної, незмiнної i божественної. I це викликає у мене побоювання, що вона, може, й зовсiм не iснує.

Потiм вибухнув голосний регiт, i голос замовк.

I божий праведник побачив, як звiдкись висувається нога в червонiй панчосi, крiзь яку помiтно було, що кiнчається вона роздвоєною ратицею, як у цапа, лиш набагато бiльшою. I ця нога вдарила по блискучому колесу просто в обiд, i так мiцно, що звiдти сипнули iскри, немов з розпеченої пiдкиви, коли коваль ударить по нiй молотом, i вся ця споруда пiдстрибнула i, впавши десь далеко, потрощилася на друзки. А в повітрі в ту мить пролунав такий пронизливий смiх, що божий праведник прокинувся.

I, лежачи в бiлiдому сутiнку в'язницi, фiра Джованнi подумав:

«Я бiльше не сподiваюсь пiзнати Iстину, бо зрозумiв, що вона виявляє себе лиш в протиставленнях та суперечностях, i як я зважуся муками й смертю засвiдчити свою вiру пiсля того, коли видiння всесвiтнього колеса переконало мене, що кожна брехня є частка досконалої й непiзнанної Iстини? Чому, боже мiй, ти допустив, щоб я побачив усе це i щоб перед тим, як я засну навіки, менi вiдкрилося, що Iстина скрiзь i що її немає нiде?»

I, обхопивши голову руками, божий праведник заплакав.

XV СУД

Фiра Джованнi став перед суддями республiки, що мали судити його за вiтербськими законами. I один суддя сказав вартовим:

— Знiмiть з нього кайдани, бо кожен обвинувачений повинен з'явитися перед нами вiльним.

Як на мою думку, то він просто злигався з поганими людьми. Він безглуздо повторює все те, що почув від них. Занадто він дурний, щоб його карати. Шукайте тих, хто звів його з пуття. Ото і є справжні винуватці. У цій справі багато нез'ясованого, а мудрець сказав: «Якщо маєш сумнів, утримайся».

Сказавши це, адвокат зліз із ослінчика. І брата Джованні засудили на смерть. Йому було сказано, що його повісять на площі, де селяни продають овочі й діти граються в паці.

І найславетніший доктор права, що був серед суддів, підвівся й сказав:

— Джованні, ти повинен підписатися під ухвалою суду, бо ця ухвала прийнята від імені міста, отже, виходить, і від твого імені, бо й ти також часточка міста. Для тебе це велика честь, як для громадянина, і я тобі доведу, що ти повинен бути задоволений: адже тебе скарають згідно з приписами справедливості.

Справді, інтереси цілого включають і мають на меті інтереси окремих частин, і через те, що ти також частинка, нехай навіть жалюгідна, найнікчемніша частинка благородного міста Вітербо, покара в інтересах цілого — це покара водночас і в твоїх власних інтересах.

І я доведу тобі також, що ти повинен вважати смертну кару чимось належним і сприятливим для себе. Бо не існує на світі нічого придатнішого й кориснішого, ніж право, яке є справжньою мірою речей, і ти повинен радіти, що до тебе застосовано саме оцю чудову міру. Згідно з накресленнями, що містяться в законах імператора Юстиніана, ти отримав те, що тобі належало. Винесений тобі вирок — справедливий, а це вже добре, і з цього тобі треба радіти. Та якби навіть вирок був і неслухний, і позначений рисами неуттва й несправедливості (від чого боронь нас боже!), то й тоді ти повинен би був з ним погодитись.

Бо несправедливий вирок, якщо він виголошений у належних виразах і відповідає юридичній формі, тим самим набирає гідності тих виразів і тієї форми, і завдяки цій гідності сам робиться слухним, гідним і благодійним. Те, що в ньому погане,— скороминуще і неістотне, має лише часткове значення, а те, що в ньому добре, доводить постійність і непохитність юридичних засад і тому має загальну вагу. Ось чому Папініан твердить, що краще судити помилково, ніж не судити зовсім, бо люди, які не

Впають правосуддя, живуть, як лісові звірі, тоді як судочинство ушляхетнює їх, надає їм гідності, як це показує приклад суддів ареопагу — афіняни оточували їх особливою пошаною. Отже, коли судити конче потрібно і корисно, а без помилок і огріхів судити неможливо, то виходить, що помилки та огріхи теж становлять частину судової досконалості, і притому невід'ємну частину. А тому, коли б ти вважав винесений тобі вирок несправедливим, ти повинен би був радіти з цієї несправедливості, бо вона неподільно поєднана зі справедливістю так, як єднаються в єдиний сплав олово й мідь, щоб утворити бронзу — дорогоцінний метал, що йде на пайблагородніші вироби, як про це пише Пліній у своїх творах.

Доктор перелічив одну по одній усі зручності й переваги спокути, що змиває провину так, як службиці щосуботи змивають бруд з підлоги. І він пояснив божому праведникові, яке це для нього добро — смертний вирок, винесений з найвищої волі республіки Вітербо, що дала йому не лише суддів, а й захисника. А коли доктор, сказавши все, замовк, фра Джованні знову закували в кайдани й відпровадили до в'язниці.

XVI

КНЯЗЬ СВІТУ

На світанку того дня, коли мала відбутися страта, божий праведник міцно спав. І ось Вигадливиий доктор, відчинивши двері в'язниці, ввійшов, смикнув сонного за рукав і гукнув:

— Агов! Сину жінки, вставай-но! Он уже й день розплющує свої сірі очі. Співає жайворопок, і рапкова мла пестить гірські схили. Видно, як по узгір'ях стелються хвилясті біло-рожеві хмарки — степа, животи й сідниці безсмертних німф, божественних дочок води й неба, грайливої черідки дівчат, що їх рано-вранці дід Океан веде по горах, а потім вони на ложах з гіацинтів і анемонів розкривають свої обійми богам — володарям світу і пастухам — улюбленцям богинь. Бо є пастухи, яких матері народили вродливими й гідними ложа німф, що живуть по гаях та потоках.

І я, що так пильно вивчав різні дива природи, бачачи, як ці хмарки хтиво горнутья до узгір'їв, сам запалав до них якимись бажаннями, про які нічого не знаю, крім

хіба того, що, виникаючи десь біля моїх крижів, вони, як Геркулес, уже з коліски виявляли свою силу. І ці бажання линули не тільки до рожевих туманів та легеньких хмаринок: вони зовсім виразно викликали у мене спомин про одну дівку, монну Лібету, яку я побачив, проїжджаючи через Кастро, у заїзді, де вона була служницею й дала втіху погоничам мулів та солдатам.

І вранці, коли я йшов по гірських уступах, образ монни Лібетти набув ще більшої принадності від солодких спогадів та жалю за тим, що її нема коло мене, прикрасився всіма мріями про неї, мріями, що, як я вже сказав, народжуючись десь біля моїх крижів, переходять потім запашним пломенем з тіла в душу, повнячи її гарячою млюстю й солодким стражданням.

Тільки треба тобі знати, о Джованні, що як поглянути спокійно, байдужим оком, то ця дівка нічим особливо не відрізнялась від усіх інших сільських дівчат Умбрії та Романії, що ходять на луки доїти корів. Очі у неї були чорні, млосні, палкі, лице смагляве, рот великий, груди важкі, живіт жовтавий, ноги спереду волохаті. Звичайно вона голосно сміялася, але в хвилини насолоди обличчя у неї робилось похмуре, ніби вона дивувалася, що відчуває присутність якогось бога. Саме це мене й привабило в ній, і потім я багато міркував про природу цього почуття, бо я ж доктор і звик дошукуватись причини того чи іншого явища.

І я дійшов висновку, що сила, яка привабила мене до цієї монни Лібетти, служниці заїзду в Кастро, це та сама сила, яка в небі керує планетами, і що це єдина сила на світі — любов, вона ж і ненависть, як показує приклад тієї ж таки монни Лібетти: її цілували досить, але й били не менше.

І мені пригадалось, як папський стайничий, що був її найлюбішим другом, так її відлупцював уночі на горищі, де вони спали, що й самому йому здалося, ніби вона вже нежива. Тоді він почав бігати вулицями й кричати, що дівку задавили вампіри. Над цим усім варто поміркувати, щоб мати якесь уявлення про справжню сутність явищ і про філософію природи.

Ось що казав Вигадливий доктор. А божий праведник Джованні, звівшись на своїй солом'яній постелі, відповів:

— Докторе, чи випадає міркувати про такі речі людині, яку ось-ось мають повісити? Слухаючи тебе, я вже не певен, чи справді ці твої слова належать праведній люди-

І й славетному богословові, чи, може, я їх чую вві сні, що його навів мені ангел п'тьми?

І Вигадлиий доктор відповів:

— Хто сказав, що тебе мають повісити? Знай, Джованні, я прийшов сюди вдосвіта, щоб визволити тебе й сприяти твоїй втечі. Поглянь: я перевдягся тюремником; в'язничні двері відчинені. Виходь, та швидше!

І божий праведник, уставши, відповів:

— Докторе, поміркуйте над тим, що ви сказали. Я пожертвував своїм життям, і це було мені нелегко. А якщо повірити вашим словам і мені справді дароване життя, то мене знову потягнуть на судилище, мені доведеться вдруге жертвувати собою,— а це важче, ніж уперше,— і доведеться витерпіти дві смерті. А мушу вам признатися, що у мене вже пропало бажання стати мучеником і мені хочеться подихати гірським повітрям десь у холодку під сосною.

Вигадлиий доктор відказав:

— Якраз я й хотів відвести тебе під сосни, що дзвенять на вітрі солодко й сумно, наче флейти. Ми поснідаємо з тобою на замшлому схилі, звідки видніє місто. Ходімо! Чого ти не йдеш?!

І божий праведник сказав:

— Перше ніж іти з вами, я хочу знати, хто ви такий. Я вже позбувся колишньої своєї непохитності. Відвага моя тепер мов та соломинка в спорожненій стодолі моїх чеснот. Але в мене залишилася віра в сина божого, і я не хотів би занастити душу ради того, щоб урятувати тіло.

— Диви,— сказав Вигадлиий доктор,— так це ти уявив собі, ніби мені потрібна твоя душа! Хіба вона така вже красуня, така зваблива дама, що ти боїшся, як би я часом її не знадив? Залиш її, друже, собі, бо мені вона ні до чого.

Божого праведника не надто заспокоїли ці слова, від яких віяло зовсім не побожним духом. Та йому дуже хотілося на волю, отож він, не допитуючися більш нічого, услід за доктором переступив поріг темниці.

І тільки вийшовши, він запитав:

— Хто ти такий, що насилася на людей сні й визволяєш в'язнів? Ти вродливий, як жінка, і дужий, як чоловік, я захоплююсь тобою, а любити тебе не можу.

І Вигадлиий доктор відповів:

— Ти мене полюбиш, коли я заподію тобі зло. Люди люблять лише тих, хто змушує їх страждати. Тільки в скорботі й є любов.

Отак розмовляючи, вони вийшли з міста й рушили стежкою в гори. Пройшовши вже чимало, вони побачили на узліссі будиночок під червоною черепицею. Біля будиночка на галявині ріс садок, облямований виноградником.

Вони посідали на подвір'ї під виноградними лозами, з яких крізь позолочене осінню листя звисали стиглі грона. І молоденька дівчина винесла їм молока, меду і кукурудзяних коржів.

Тоді Вигадливий доктор простяг руку, зірвав рум'яне яблуко, надкусив його і подав божому праведникові. І Джованні їв і пив; і борода у нього стала вся біла від молока, і очі сміялися, дивлячись на небо, що повнило їх блакиттю і радістю. І молоденька дівчина сміялась.

І Вигадливий доктор сказав:

— Поглянь на цю дитину: вона вродливіша за монну Лібету.

І божий праведник, сп'янівши від молока і меду й радіючи сяйву дня, заспівав пісеньок, що їх співала мати, носячи його малим па руках. Це були пісеньки пастухів і пастушок, і співалося в них про любов. І молоденька дівчина слухала їх, стоячи на порозі, і от божий праведник підвівся, хитаючись підбіг до неї, схопив у обійми й укритт її щоки цілунками, повними сміху, радості й пахощів молока.

Доктор заплатив за сніданок, і обидва подорожні почали спускатися стежкою вниз.

Коли вони проходили під сріблястими вербами край води, божий праведник сказав:

— Посидьмо. Щось я втомився.

І вони посідали під вербою й дивились, як іриси хилять у воду схожі на шабельні леза листки і як над річкою літають блискучі бабки. Але Джованні вже не сміявся, обличчя його посмутніло.

І Вигадливий доктор спитав:

— Що тебе турбує?

І Джованні йому відповів:

— Завдяки тобі я відчув, скільки пестливості в усьому живому, і тривога охопила моє серце. Я скуштував молока і меду. Я побачив служницю на порозі хатини й зрозумів, що вона прекрасна. І нині тривога панує в моїй душі й у моєму тілі.

Який шлях пройшов я, відколи тебе зустрів! Пригадаш дубовий лісок, де я вперше тебе побачив? Адже тебе пізнав!

Це ти навідав мене в моїй самотині, ти з'явився мені, коли очі жінки блищали у тебе з-під легенького серпанку, а звабливі уста повчали мене, як важко робити добро. Це ти постав переді мною і на луці в золотій ризі, немовби Амвросій або Августин. Мені ще незнане було тоді зло, що походить від думки. І ти навчив мене думати. І ти поклав пиху, наче розпечену вуглипку, на мої уста. І я почав мислити. Та розум у мене був ще незвиклий і позбавлений гнучкості, думка ще молода і пезграбна, і я ні в чому не мав сумніву. І ти знову прийшов до мене й наділив мене невпевненістю, напоїв сумнівом, паче вином. А ось нині також завдяки тобі я скуштував солодкої скороминуцості всього суцього, і тепер я вдихаю в свої груди душу гаїв і струмків, неба і землі і всіх живих істот.

І я нещасний через те, що пішов за тобою, Князю людей!

І Джованні поглянув на свого супутника, прекрасного, як день і як ніч, і сказав йому:

— Через тебе я страждаю, і я люблю тебе. Я люблю тебе тому, що ти — моя нікчемність і моя гордість, моя радість і моя скорбота, ти — пишнота і жорстокість усього суцього, ти — бажання і думка, ти зробив мене подібним до себе. Бо те, що ти обіцяв там, у саду, на світанку днів земних — то була не марна обіцянка, і я скуштував плоду з дерева пізнання, о Сатано!

І ще сказав Джованні:

— Я знаю, я бачу, я почуваю, я хочу, я страждаю. І я люблю тебе за все зло, яке ти мені заподіяв. Я люблю тебе за те, що ти мене занастив.

І, схилившись на плече ангелові, людина заплакала.

БОНАПАРТ У САН-МІНЬЯТО

Арманові Жене

Свободи воїне із простих громадян,—
В краю, де плине Тібр, Адіджа й Ерідан,
Закуті нації звільняв ти від кайданів,
Рукою власною караючи тиранів.

Марі-Жозеф Шенс, «Прогулянка»

Наполеон після Ліворнської експедиції,
завітавши до Флоренції, переночував
у Сан-Міньято, в старого абата
Буонапарте...

*«Меморіал Святої Єлени» графа Ласказеса,
перевидання 1823—1824 рр., т. I, с. 149*

Надвечір я прибув до Сан-Міньято. Там
у мене був родич, старий канонік...

*«Спогади доктора Ф. Антомаркі
про останні хвилини життя Наполеона»,
1825, т. I, с. 155*

Захопивши Ліворно і заклавши цей порт для англійських суден, генерал Бонапарт поїхав до Флоренції, щоб зустрітися з великим герцогом тосканським Фердинандом, єдиним з європейських володарів, який сумлінно виконував свої зобов'язання щодо Республіки. На знак пошани й довіри генерал з'явився без охорони, з самим тільки штабом. Йому показали герб родини Буонапарте над дверима старовинного будинку. Він знав, що одне відгалуження їхнього роду колись процвітало у Флоренції і що залишається й досі один останній паросток. Це був вісімдесятирічний канонік при монастирі Сан-Міньято. Хоч Наполеон Бонапарт і був переобтяжений справами, проте вважав за свій обов'язок відвідати його. Родинні почуття були в нього дуже міцні.

Увечері напередодні від'їзду він вирушив з кількома офіцерами до Сан-Міньято, що підносив свої мури й вежі на горбі за півмилі на південь від Флоренції.

Старий канонік Буонапарте прийняв з привітністю, повною гідності, свого молодого родича й французів, що його супроводили.

Це були Бертъє, Жюно, головний комісар Шове і лейтенант Тезар. Їх почаствовано вечерєю по-італійському, отже, не обійшлося без перетольських журавлів, молочного поросяти з прянощами, а також найкращих вин — توسканських, неаполітанських і сіцилійських. Сам господар випив за успіхи французької зброї. Гості, республіканці на взірець Брута, випили за батьківщину й за свободу. Господар прийняв і цей гост. Потім обернувся до генерала, якого посадив праворуч біля себе.

— Любий небоже, — сказав він, — чи не були б ви цікаві поглянути на генеалогічне дерево, намальоване на стіні цієї кімнати? Вам не буде неприємно пересвідчитися, що ми походимо від ломбардських Кадолінтів, які з десятого по дванадцяте сторіччя відзначалися своєю вірністю германським імператорам, і от від них десь близько року тисяча сотого й пішли тревізькі та флорентійські Буонапарте, а з них саме ці останні особливо славилися.

Офіцери почали перешіптуватися між собою та хихотити. Комісар Шове пошепки запитував у Бертъє, чи справді республіканському генералові так уже приємно мати своїми предками покірних рабів двоголового орла. А лейтенант Тезар ладен був запрягтися, що генерал походить з порядної санкюлотської родини. Тим часом канонік Буонапарте невпинно вихваляв шляхетність свого роду:

— Знайте, любий небоже, що наші флорентійські предки заслужили своє ім'я: вони завжди дотримувались *buona parte*¹, завжди були за справедливу справу, завжди захищали церкву.

Досі генерал був неуважний і ледве слухав, але на цих словах, що їх канонік проказав голосно й виразно, він підвів голову, й очі його на блідому й худорлявому, античного зразка, обличчі метнули такий нищівний погляд, що слова застигли на язичку в старого.

¹ Добра доля, добра справа (*італ.*).

— Облишмо, дядечку, ці дурниці,— сказав він,— по варто воювати з щурами за якісь там поцвілі пергаменти на вашому горищі.

І додав металевим голосом:

— Уся моя шляхетність у моїх діях. Вона веде свій початок від тринадцятого вандем'єра четвертого року, коли я біля церкви святого Роха гарматами розігнав роялістські загони. Тож випиймо за Республіку! Республіка — це Евандрова стріла, вона не падає додолу, а перетворюється на зірку.

Офіцери відповіли на ці слова захопленими вигуками. Навіть Бертъє в цю мить відчув себе республіканцем і патріотом.

Жюно вигукував, що Бонапартові не потрібні предки: досить і того, що біля Лоді солдати дали йому чин капрала.

При цьому вони пили сухе вино, що мало присмак кременю і запах пороху. І пили багато. Лейтенант Тезар утратив уже владу над своїми думками. Хизуючися ранами й поцілунками, що ними він був рясно вкритий за час цього веселого й героїчного походу, він напямки сказав гостинному канонікові, що слідами Бонапарта французи обійдуть увесь світ, скрізь поперекидають вівтарі й трони, обдарують дівчат немовлятами й порозпують черева фанатикам.

Старий священник, весь час усміхаючись, відповів, що охоче жертвує їхньому гідному хвали завзяттю не дівчат,— навпаки, дівчат слід охороняти,— а фанатиків, лютих ворогів святої церкви.

Жюно обіцяв йому делікатно поводитися з черницями, які припали йому до душі своїм щирим серцем та білим лицем.

Комісар Шове підтвердив, що монастирі добре впливають на колір дівочого обличчя. Він мав схильність до філософії.

— Від Генуї аж до Мілана,— сказав він,— ми досхоchu накуштувалися цього забороненого плоду. Вважаєш себе вільним від передсудів; але звабліві груди таки багато зваблівіші під черничою рясою. Черничої обітниці я не визнаю, але не приховую, що дуже ціную стегно черниці. О суперечності людського серця!

— Ну, от іще! — заперечив Бертъє.— Кому це приємно турбувати думки й почуття цих бідолашних жертв фанатизму? Хіба мало в Італії жінок із вищих кіл, що

На святах охоче вислухують ваші освідчення, загорнувши в доміно, таке зручне для амурних пригод? До чого ж тоді вся краса й приступність П'єтри Груа Маріані, синьйори Ламбер, синьйори Монті, синьйори Герарді з Брешії?

Перелічуючи цих італійських дам, він думав про княгиню Вісконті, яка, не змігши спокусити Бонапарта, віддалась начальникові його штабу і кохала його з м'якою палкістю, з лукавою хтивістю, що заворожили слабодухого Берт'є на все життя.

— А я, — втрутився й собі лейтенант Тезар, — зроду не вабуду однієї дівчини, що продавала кавуни й на паперті собору...

Генерал невдоволено підвівся. На сон їм лишалося ледве три години. На світанку вони повинні були від'їздити.

— Дядечку, не клопочіться нашим нічлігом, — сказав він канонікові. — Ми ж солдати. Нам досить оберемка соломи.

Але гостинний господар уже звелів приготувати постелі. Його оселя хоч і не була пишно обставлена, зате простора. Він провів кожного француза в призначену для нього кімнату й кожному побажав на добраніч.

Лишившись на самоті в своїй кімнаті, Бонапарт скинув мундир і шпагу й олівцем нашкр'явав записочку Жозефіні — десятків зо два нерозбірливих рядків, зойк його пристрасної й розважливої душі. Склавши папірця, він прогнав образ цієї жінки раптово й рішуче, як засувають шухляду. Потім розгорнув план Мантуї і обрав пункт, на якому слід зосередити вогонь.

Він цілком поринув у ці стратегічні обрахунки, коли постукали в двері. Він подумав, що то Берт'є. Але то був канонік, що прийшов попросити хвилинку на розмову. В руці він тримав кілька зошитів, опракованих у пергамент. Генерал трохи насмішкувато кинув оком на цей паперовий мотлох. У нього не було й крихти сумніву в тому, що це генеалогія родини Буонапарте і що вона спричиниться до нескінченної розмови. Проте він не виявив навіть найменшого невдоволення.

Він бував похмурий або сердитий тільки тоді, коли сам себе скеровував на такий настрій. А тут Бонапарт остерігався не сподобатись своєму доброму родичеві; навпаки, він бажав справити на нього приємне враження. До того ж тепер, коли не було тут офіцерів-якобінців, що могли взяти його на глум або кинуть на нього тінь

якоїсь підозри, він був не від того, щоб докладніше дізнатися про шляхетність свого роду. Він попросив каноніка сісти.

Той сів у крісло, поклав свої реєстри на стіл і сказав:

— Я, любий небоже, почав був за вечерею розповідати вам про флорентійську парость Буонапарте; але з погляду, яким ви мене обдарували, зрозумів, що там не місце розводитись на цю тему. Я й замовк, залишивши основне для цієї розмови. Прошу вас, дорогий родичу, вислухати мене уважно.

З тосканської парості нашої родини походять визначні люди, з-поміж яких варто назвати Якопо ді Буонапарте, свідка розграбування Рима в тисяча п'ятсот двадцять сьомому році, що написав повідомлення про цю подію, а також Нікколо, автора комедії, названої «La Vedova»¹, про яку говорили, що вона варта самого Теренція. Та не про цих двох прославлених предків я хочу з вами розмовляти, а про третього, що затьмарив їх своєю славою так, як сяйво сонця затьмарює блимання зірок. То знайте ж, що до нашої родини належить послідовник святого Франціска фра Бонавентура, який тисяча п'ятсот дев'яносто третього року помер в ореолі святості.

Вимовляючи це ім'я, старий схилив голову. Потім знову заговорив з таким запалом, якого не можна було й сподіватися від його віку та лагідної вдачі:

— Фра Бонавентура! Ах, любий небоже, саме йому, саме цьому побожному предкові завдячуєте ви успіхи своєї зброї. Без сумніву, він був біля вас, коли ви, як самі кажете, розгромили ворогів своєї партії гарматами біля церкви святого Роха. Цей капуцин керував вами на полі бою. Будьте певні, що без нього ви не мали б успіху ні в Монтеотте, ні в Міллезімо, ні в Лоді. Ознаки його сприяння такі виразні, що їх неможливо не помітити, і я вважаю всі ваші успіхи за чудо блаженного фра Бонавентури. Та важливо вам знати й те, любий мій небоже, що святий мав свої наміри, коли дарував вам перевагу над самим Больє і, ведучи вас від перемоги до перемоги, привів вас у цю старовинну оселю, де моє старече благословення буде охороною вашого спокою цієї ночі. І я тут якраз на те, щоб відкрити вам його волю. Фра Бонавентура бажає, щоб ви усвідомили його заслуги, щоб ви дізналися про те, як він постував

¹ «Удова» (італ.).

і умертвляв свою плоть, про цілорічне мовчання, на яке він прирікав себе. Він бажає, щоб ви доторкнулись до його волосяниці, до мотузки, якою він оперізувався, до його колін, таких задубілих від стояння на східцях вітара, що він ходив скоцюрблений, як гачок. На те він і привів вас до Італії, щоб ви мали нагоду за його послугу віддячити також послугою. Бо, щоб ви знали, любий небоже, як цей капуцин стільки вам допомагав, то й ви можете йому стати в великій пригоді.

Сказавши це, канонік поклав руку на товсті зошити, звалені на стіл, і перевів дух.

Бонапарт мовчки очікував продовження цієї промови, що дуже його бавила. Взагалі його було надзвичайно легко розважити.

Старий відсапався й знову заговорив:

— Так, любий мій небоже, ви справді можете стати в великій пригоді блаженному ф́ра Бонавентурі, бо його становище таке, що він потребує вас. Ось уже стільки років, як його залічено до сонму блаженних, а й досі він чекає, щоб його ім'я внесли до календаря. Зовсім він уже знемігся, ф́ра Бонавентура. А як можу я, вбогий канонік у Сан-Міньято, домогтися для нього шани, яка йому належить? Вписати його в календар — то такі витрати, що перевищують і мої достатки, і можливості спархії! Убогий канонік! Убога спархія! Убоге Тосканське герцогство! Убога Італія! Любий небоже, попросіть папу, щоб він визнав ф́ра Бонавентуру. Вам він не відмовить. Превелебний отець з пошани до вас погодиться мати в календарі ще одного святого. А відблиск його великої слави впаде й на вас, і на вашу родину, і добрий капуцин завжди вділятиме вам свого піклування. Хіба ви не розумієте, яке це щастя — мати святого у власній родині?

І канонік, показуючи на оправлені в пергамент зошити, почав наполягати, щоб генерал поклав їх до своєї валізи. У них міститься подання про канонізацію блаженного брата Бонавентури і документи, що вмотивовують це подання.

— Обіцяйте мені, — додав він, — що ви зробите цю справу — найважливішу з усіх, які тільки можуть у вас бути.

Бонапарт стримався, щоб не засміятись.

— Я мало придатний для того, — сказав він, — щоб клопотатись про канонізацію. Ви ж, мабуть, знаєте, що

Французька республіка вимагає від римської курії відшкодування за зрадницьке вбивство посла Бассвіля.

— *Corro di Vasso!*¹ — вигукнув канонік. — Римська курія і перепросить, і погодиться сплатити належне відшкодування, і впише нашого капуцина до церковного календаря.

— Переговори посуваються дуже поволі, — заперечив республіканський генерал. — Ще ж потрібно, щоб римська курія визнала цивільний статут, запроваджений для французького духівництва, щоб вона власною рукою знищила інквізицію, що ганьбить людську гідність і зазіхає на права держав.

Старий усміхнувся:

— *Mio caro figliuolo Napoleone*², папа знає, що треба давати, а не тільки брати. В разі потреби він поступасться. Він чекає вас. Він терпеливий і миролюбний.

Бонапарт замислився; якісь нові плани, здавалось, виникали в його потужній голові.

— Ви не розумієте духу нашого часу, — раптом сказав він. — Релігія дуже підупала у Франції. Там глибоко вкорінилася безбожність. Ви не знаєте, як поширився вплив ідей Монтеск'є, Рейналя і Руссо. Релігійні обряди скасовані. Втрачена пошана до всього святого. Ви самі могли це помітити з непристойної балаканини моїх офіцерів за столом.

Старий канонік похитав головою:

— Що ж! Ці приємні юнаки легковажні, нестатечні, бездумні! Це минеться. Років через десять вони менше впадуть за дівчатами й почнуть ходити до церкви. Карнавал триває лише кілька днів, недовгий вік судився й карнавалові вашої Французької революції. А церква вічна.

Бонапарт признався, що й сам він занадто мало релігійний і йому ніяк не випадає втручатися в церковні справи.

Тоді канонік подивився йому в вічі й сказав:

— Дитино моя, я знаю людей. Я розгадав вас: ви не філософ. Тож візьміться за справу блаженного отця Бонавентури. Він віддячить вам за те добро, що ви йому зробите. Я вже надто старий і не побачу торжества цієї

¹ (Присягаюсь) тілом Вакха (*Італ.*)

² Любий мій синочку Наполеоне (*італ.*).

Великої справи. Я незабаром помру, та помру спокійно, спляючи, що справа ця у ваших руках. І не забувайте, любий небоже, що всяка влада від бога і дасться вона через посередництво його священнослужителів.

Він устав, піднявши руки, благословив молодого родича і вийшов.

Залишившись сам, Бонапарт почав при чадному вогнику свічки гортати товстенні зошити; він думав про те, яку силу має церква, і визнав подумки, що папство — це щось триваліше, ніж Конституція Третього року.

У двері постукали. Це був Бертъ; він прийшов повідомити генерала, що все вже готове до від'їзду.

Κλίο

Переклав *Віктор Шовкун*

КІМЕЙСЬКИЙ СПІВЕЦЬ

Він ішов стежкою, що петляла горбистим берегом моря. Голова його була непокрита, а пооране глибокими зморшками чоло прикривала червона пов'язка. На скронях тріпотіли під морським вітром сиві пасма, на підборідді кущилася сніжно-біла борода. Його хітон і босі ноги були такого самого кольору, як і дороги, що ними він мандрував стільки років. При боці висіла груба саморобна ліра. Називали його Старий, і ще називали Співець. А діти, яких він навчав поезії й музики, дали вчителєві ім'я Сліпий, бо його старечі очі давно потьмяніли і майже ховалися за набряклими й червоними від диму повіками — він мав звичай, коли співав, сидати біля вогнища. Але морок вічної ночі не огортав його, і казали навіть, ніби його зорові відкрито те, чого інші смертні не бачать. Одне за одним змінилися три покоління людей, а він ходив і ходив від міста до міста. Ось і вчора з ранку до вечора він співав у одного егейського царя і тепер повертався додому — уже вдалині бачив димок над дахом своєї оселі, бо, не бажаючи пектися під полудневим сонцем, цілу ніч ішов не відпочиваючи, і в перших променях світанку перед ним замріло на обрії рідне місто — біла Кіме. Дорога стала спускатись у вузьку долину, і він стихив ходу, спираючись на ціпок і з останніх сил намагаючись тримати прямо стан і голову. За ним трюхикав собака. З-поза азіатських гір уже викотилося сонце, зачервонивши хмари і скелясті боки островів у морі. Берег замерехтів, засяяв. Але лісисті пагорби, що тяглися довгим пасмом на схід, ще зберігали в затінку

фісташкових і мастикових дерев лагідну нічну прохолоду.

Спускаючись косогором, Старий подумки відклав на землі дванадцять разів по дванадцять ратищ і побачив ліворуч між двома скелями-близнюками вузький прохід до священного гаю. Там дзюркотіло джерело і стояв вівтар з необтесаних кам'яних брил.

Обсипане буйним цвітом гілля лавра наполовину закривало вівтар, а поруч, на втопаному майданчику, білили кістки жертвоних тварин. Навколо, на вітах олив, висіли пожертви. Трохи далі, у вузькій глибокій ущелині, повітій моторошними сутінками, стояли два старезні дуби, а на їхніх стовбурах білили прибиті бронзовими цвяхами черепа биків. Старий знав, що цей вівтар присвячено Фебові. Він зайшов у гай і, знявши з пояса підвішений за вушко глиняний кухлик, нахилився над струмком, який біг до лужка між заростями селери та хрінниці. Зачерпнув кухликом студеної води, але, перш ніж випити, вилив кілька крапель перед вівтарем, бо був чоловік побожний і шанував безсмертних богів: адже вони не знають ні страждань, ні смерті, не те що недовговічні й нікчемні люди на землі, які, не встигши народитись, уже помирають. Від цієї думки йому стало страшно, його охонив жах перед стрілами сина Латопа. Старий і недужий, він проте любив життя і боявся смерті. Та ось йому сяйнула добра думка. Нахиливши гнучкий стовбур молоденького береста, він повісив на самий верхок свого кухлика, і дерево, різко випрямившись, підняло пожертву Старого до неба.

Оперезана мурами біла Кіме здіймалась над морем. До міської брами вела, петляючи з пагорба на пагорб, дорога, вимощена гладенькими плитами. Ця брама стояла з незапам'ятних давен, і люди казали, ніби її змурували колись боги. Вгорі було викарбувано кілька знаків, яких уже ніхто не міг витлумачити, але всі вважали, що то знаки щасливі. Неподалік брами лежав громадський майдан, де блищали під деревами лави старійшин. Старий попростував через майдан до свого будинку. Тісний і приземкуватий, той будинок, звичайно, не міг рівнятися з гарним сусіднім, у якому жив зі своїми дітьми славетний віщун. Вхід до оселі Старого був майже завалений купою гною, у якій довбався рилом кабан. Ця купа була куди менша, ніж ті, що громадилися перед житлами багатіїв. А за будинком виднів

садочок і стояли хліви, що їх Старий самотужки виклав в необтесаного каміння. Сонце вже підбилося високо на побілілому небі, вітерець із моря вщух. Повітря пашіло невидимим вогнем, обпалюючи людям і тваринам легені. Старий на хвильку став на порозі й тильним боком долоні витер із чола піт. Собака не ворухився — висолопивши язик, він пильно дивився на хазяїна й важко дихав.

Із глибини житла вийшла на поріг стара Меланфо і мовила слова привітання. Чекати її довелося довго, бо якийсь бог наслав на жінчині ноги злого духа, і той так роздуб їх, що вони стали важчі за міхи з вином. Меланфо була рабня-карійка, яку вже давно подарував співцеві, тоді ще молодому й повному сили, один цар. На ложі свого нового господаря вона зачала багато дітей. Декотрі з них померли, інші подалися в далекі ахейські міста і стали там співцями або взялись майструвати колісниці, бо всі були від природи кмітливі й до чогось удатні. І Меланфо жила тепер лише з невісткою Арете та двома її дітьми.

Вона пішла за господарем у велику кімнату із закіптюженими сволоками, посеред якої лежав перед домашнім вітарем обляпаний розтопленим жиром камінь, а на ньому жеврів вогонь. Навколо цієї кімнати тулилися в два яруси крихітні комірчини; дерев'яні сходи вели нагору в помешкання, призначене для жінок. На стовпах-підпорах, що підтримували дах, була розвішана бронзова зброя, яку Старий носив замолоду, коли ще ходив за царями в чужі міста, куди вони вирушали на колісницях відбивати викрадених героями кімейських дівчат. З одного сволока звисав бичачий окіст.

Його прислали напередодні міські старійшини, щоб ушанувати співця. Побачивши м'ясо, Старий щиро зрадів. Не кваплячись сідати, він глибоко зітхнув висхлими старечими грудьми і вийняв з-під хітона кілька зубків часнику — рештки вбогої вечері — та подарунок егейського царя — камінець, що впав з неба і вважався дорогоцінним, бо був залізний, хоч і замалий для наконечника списа. Ще він приніс додому камінь, який знайшов при дорозі. Той камінь, коли дивитись на нього збоку, був схожий на людську голову.

— Поглянь-но, жінко, — мовив Старий до Меланфо, — це ж голова коваля Пакороса. Тільки з волі богів міг уламок каменю стати таким схожим на Пакороса.

Після того як стара Меланфо злила йому на ноги й руки, щоб змити бруд та дорожній порошок, він зняв зі сволюка бичачий окіст, відніс його, обхопивши обома руками, на вівтар і став обрізати м'ясо. Розважливий і мудрий, він не дозволяв готувати страву ні жінкам, ні дітям і, за прикладом царів, сам смажив туші забитих тварин.

Тим часом Меланфо поралась коло вогнища. Вона дмухала на сухі гіллячки, аж поки хтось із богів обгорнув їх червоними язиками. Коли загуготіло полум'я, Старий кинув у вогонь шматки м'яса і, присівши навпочіпки, став перевертати їх бронзовими вильцями. Їдкий чад наповнив кімнату, лоскотав у грудях і видушував із очей сльози; але це його не дратувало, бо він звик до того і знав, що такий дим свідчить про достаток у домі. Поступово тверде сире м'ясо під дією невідпорної сили вогню зм'якло, і він заходився їсти, мовчки підносячи кусні до рота і повільно пережовуючи їх стертими старечими зубами. Стара Меланфо стояла поруч і підливала господареві темного вина в глиняний кухлик, схожий на той, що він подарував богові.

Коли співець погамував голод і спрагу, він запитав, чи все гаразд у домі й хлівах. Розпитав, скільки напрядено вовни, поки його не було, скільки покладено на кружок сиру й укинуто до давильні стиглих олив. І, подумавши, що статки його невеликі, сказав:

— Герої випасають на луках череди биків і телиць. У них багато гарних і дужих рабів. Двері їхніх жител із слонової кісті й бронзи, а столи заставлені золотими чашами. Їхня відвага здобуває їм великі багатства, і подеколи вони живуть у розкошах до старості. Щоправда, молодим я не поступався перед ними в хоробрості, але ж не було в мене ні коней, ні колісниць, ні слуг, ні навіть пристойного обладунку, щоб зрівнятися з ними в битвах і захопити золоті триноги та вродливих жінок. Той, хто б'ється пішки поганою зброєю, не може вбити багато ворогів, бо йому самому доводиться щохвилини остерігатися смерті. Ось так і я, б'ючись під мурами ворожих міст у сірому натовпі слуг, ніколи не приносив із війни великої здобичі.

Стара Меланфо відповіла:

— Війна наділяє людей багатством, війна його й відбирає. Мій батько Кіфос мав палац у Мілаті і володів незліченними табунами. Та прийшли озброєні люди, все

забрали, батька вбили, а мене повели в рабство. Правда, не знущалися, бо я була молода. Вожді брали мене до себе на ложе й завжди давали їсти. Ти — мій останній господар і з усіх найбідніший.

В її словах не чулося ні смутку, ні радості.

Старий відповів:

— Меланфо, тобі не слід нарікати на долю, бо я до тебе завжди ставився добре. Не докоряй, що мені не пощастило нажити багатство. Серед зброярів і ковалів є дуже заможні люди. Ті, хто вміє майструвати колісниці, також мають чималий зиск. Віщунам приносять великі дари. Але співцям живеться нелегко.

Стара Меланфо відповіла:

— Багатьом живеться нелегко.

І, насилу соваючи ногами, вийшла з невісткою надвір, щоб принести з підвалу дров. Настав той полудневий час, коли від нещадної спеки знемагають люди й тварини і мовкнуть навіть пташки на деревах, заховавшись у непорушному листі. Старий простягся на маті, накрив обличчя й заснув.

Йому наснилося кілька снів, ні гарніших, ні дивовижніших за ті, які снилися йому щодня. У снах йому являлися люди і звірі. Він пізнавав людей, яких добре знав, ще коли вони жили на покритій буйним квітом землі, але які потім розлучилися з життям і над ними насипали горбочок; отже, гадав він, душі мертвих витають у повітрі, проте вони безсилі й безтілесні, мов тіні. Сновиддя також навчили його, що існують тіні рослин і звірів, які приходять до людини, коли вона спить. Він був переконаний, що мертві, блукаючи в Аїді, насилають на живих свої примари самі, бо хто став би це за них робити, окрім хіба якогось пустуна-бога, охочого повтішатися з дурного людського розуму. Але він не був віщуном і тому не вмів відрізнити облудні сновиддя від сновидь істинних, лінувався шукати в безладному миготінні нічних марень потаємний зміст і тільки байдуже спостерігав, як вони пропливають за його заплющеними повіками.

Прокинувшись, він побачив біля свого ложа кімейських дітей, що їх навчав музики та поезії, як навчав колись батько його самого. Вони шанобливо збилися перед ним купкою, і серед них стояли також обидва сини його невістки. Кілька дітей були сліпі; бо в співці віддавали переважно тих, хто не бачив очима і тому не міг ні працювати в полі, ні йти з героями на війну.

В руках діти тримали дари — плату співцеві за навчання: плоди, сир, стільник меду, овече руно — і чекали, поки вчитель покладе їхні приношення на домашній вівтар у знак того, що приймає їх і схвалює.

Старий підвівся, зняв ліру, що висіла під сволоком, і привітно мовив:

— Діти, по правді треба, щоб багаті приносили великі дари, а бідні — маленькі. Наш батько Зевс неоднаково розподілив добро між людьми. Але він суворо покарає ту дитину, котра приховає дарунок, призначений богорівному співцеві, і візьме його собі.

Меланфо, що все чула, прийшла забрати дари з вівтаря. А Старий, настроївши ліру, почав розучувати з дітьми пісню. Хлоп'ята посідали круг нього на долівці, схрестивши ноги.

— Слухайте про бій Патрокла із Сарпедоном, — сказав він їм. — Ця пісня прекрасна.

І Старий заспівав. Декламуючи в однаковому ритмі й темпі кожен рядок, він проте досягав великого різноманіття в звучанні; а щоб голос не слабшав, підсилював його через рівні проміжки часу акордами триструнної ліри. Перед паузою щоразу голосно скрикував під різкий акомпанемент струн.

Проказавши віршів удвічі більше, ніж було в нього на руках пальців, він звелів дітям усе повторити, і ті стали хором викрикувати пісню дзвінками й ніжними голосочками, торкаючи, за прикладом учителя, маленькі ліри, які самі повистругували собі з дерева і які зовсім не звучали.

Старий терпляче повторював ті самі вірші, аж поки маленькі співці запам'ятали їх слово в слово. Уважних дітей він хвалив, а тих, кому бракувало пам'яті або тями, бив дерев'яним обідком ліри, і вони плакали, прихилившись до стовпа-підпори. Він тільки показував, як треба співати, але ніяких правил їх не навчав, бо вірив, що поезію створено за незапам'ятних давен і людям годі збагнути її закони. Він лише давав дітям поради щодо правил пристойності.

— Шануйте царів і героїв, — казав він, — бо вони вищі за простих людей. Називайте кожного героя на ім'я й на ім'я його батька, щоб славетні імена не забувались. Коли трапиться вам сидіти серед людей, обсмикуйте хітон нижче і намагайтеся поводитись скромно і граційно.

Він повчав хлопчиків далі:

— Не плюйте в річки, бо річки священні. Не пропускайте жодного слова в піснях, яких я вас навчаю, і нічого в них не змінюйте на власний розсуд. А коли який-небудь цар запитас: «Хто тебе навчив цих гарних пісень?» — відповідайте так: «Я навчився пісень у Старого з Кіме, що перейняв їх від свого батька, а йому, певне, наспівав їх котрийсь із богів».

В нього ще залишалось кілька гарних шматків з окосту. Сівши перед вогнищем, він один кусень з'їв, розтовкуючи кістки бронзовим топірцем і витягаючи з них мозок, який у домі гідний був споживати тільки він. Рештки м'яса поділив між жінками й дітьми — їм мало вистачити його на два дні.

Раптом йому спало на думку, що скоро в нього зовсім не залишиться ситої їжі. «Багатих Зевс любить, а бідних — ні, — подумав він. — Мабуть, я, сам того не знаючи, образив якогось із тих богів, що живуть у лісах та горах, сховані від людського ока, а може, дитя когось із безсмертних і тепер за ту ненавмисну провину животію на старість у злиднях. Хіба рідко люди припускаються гідних кари вчинків, не маючи на думці нічого поганого? Адже боги не відкрили точно, що нам дозволено й чого не дозволено. А воля їхня незбагненна». Такі думки довго не давали йому заснути, і, боячись повернення лютого голоду, він вирішив не лежати в домі до ранку, а ще звечора податися цього разу в ті краї, де дзюркоче поміж скель Гермос і де на горі, що нависла над хвилями, мов таран фінікійського корабля, приліпилися Орнея, Смірна й прекрасна Гіссія. Ось чому о тій годині, коли на блідому небі спалахують перші зорі, він туго затяг ремінь ліри й рушив берегом моря до осель багатіїв, які під час своїх тривалих бенкетів охоче слухають славослів'я героям та родоводи богів.

Він за звичкою ішов цілу ніч і в рожевих променях ранку побачив пишне й багате місто, уподобану голубами Гіссію, що дивиться з високого скелястого мису, як у блискітливому морі плавають білі острови, немов пустотливі, веселі німфи. Не доходячи до міста, він сів біля джерела трохи відпочити й поспідати кількома цибулинами, які дістав зі складок хітона.

Він іще їв, коли до джерела підійшла дівчина з кошиком білизни на голові. Спершу вона подивилась на нього з острахом, але, побачивши на подертому хітоні подорожнього ліру, зненацька відчула гостру жалість і глибоку

пошану до цього старого стомленого чоловіка, сміливо підступила ближче, набрала в пригорщі води й освіжила співцеві уста.

Тоді він назвав її царівною, пообіцяв їй довге життя і сказав:

— Дівчино, довкола твого пояса роєм в'ються бажання. Щасливий той, хто поведе тебе на своє ложе. А я, Старий, славлю твою вроду, мов та сова, що лякає опівночі молодят. Я мандрівний співець. Скажи мені, дівчино, добре слово.

— Коли ти й справді гравш на лірі, як сам сказав і як воно й видно,— відповіла йому дівчина,— то не лиха доля завела тебе в наше місто. Бо сьогодні в багатія Мегеса дорогий гість, і тому господар улаштував для знатних городян великий бенкет. Звичайно, йому захочеться, щоб гості послушали доброго співця. Іди прямо до нього. Його будинок онде видніє. З боку моря туди підійти неможливо, бо стоїть він на крутій скелі, що нависає над хвилями і приступна лиш для пташок-рибалочок. Отож підпмайся до міста східцями, вирубаними в камені з боку суходолу, там, де на схилах ростуть виноградники. Мегесів дім ти знайдеш легко. Його нещодавно побілили, і він найбільший з усіх.

Важко переставляючи негнучкі ноги, Старий побрався вгору східцями, вирубаними ще за давніх-давен. Зійшовши на високе плато, де лежало місто Гіссія, він легко впізнав будинок багатія Мегеса.

Від Мегесового будинку текла кров щойно зарізаних биків, і співець радісно вдихав пахощі гарячого лою. Він переступив поріг, зайшов у велику бенкетну залу і, торкнувшись рукою вівтаря, підійшов до Мегеса, який давав розпорядження служникам і розрубував м'ясо. Гості вже сиділи навколо вогнища і весело чекали багатого частування. Тут було чимало царів та героїв, серед них і хіоський цар — той самий гість, на честь якого Мегес давав сьогодні бенкет. У пошуках багатства він довго плавав морями і витерпів чимало знегод. Звали його Ойней. Гості дивилися на нього захоплено, бо він, так само як колись богорівний Одісей, зумів уникнути незліченних небезпек, не раз тонував у морі, ділив на островах ложе з чарівницями і привіз великі скарби. Він розповідав про свої мандри та злигодні і, будучи чоловіком дотепним та гострим на розум, немилосердно прибріхував.

Пізнавши по лірі, яка висіла в Старого на боці, що перед ним співець, багатій Мегес мовив:

— Будь моїм гостем. Які ти знаєш пісні?

Старий відповів:

— Я знаю пісню про сварку царів, що принесла ахейцям багато лиха, знаю «Битву під мурами». Ця пісня дуже гарна. Знаю пісні «Одурений Зевс», «Посольство», «Поховання мертвих». Вони також гарні. Крім того, знаю ще шість разів по шістдесят прекрасних пісень.

Цим він хотів сказати, що тримає їх у пам'яті дуже багато. Бо ліку їм він не знав.

Багатій Мегес насмішкувато зауважив:

— Мандрівні співці завжди вихваляються, ніби знають безліч пісень, сподіваючись на добре частування й багаті дарунки. Але на ділі виявляється, що завчили вони лише кілька віршів і без кінця повторюють їх, стомлюючи царям та героям слух.

Старий з гідністю відповів:

— Мегесе, ти славишся своїм багатством. Тож знай, що число відомих мені пісень дорівнює числу биків і телиць, яких твої пастухи виганяють у гори на пашу.

Мегес, дивуючись гострому розумові Старого, ласкаво відповів:

— Щоб утримати в пам'яті стільки пісень, треба неабиякого хисту. Але скажи мені по щирості: чи знаєш ти правду про Ахілла та Одісея? Адже про цих героїв яких тільки небилиць не вигадують.

— Те, що я знаю про цих героїв,— мовив співець,— я чув від батька, а той — від самих муз, бо в давнину безсмертні музи часто навідували богорівних співців у лісах та печерах. Я не додаю до стародавніх переказів жодного слова брехні.

Ось так розсудливо й обачно відповідав Старий, хоч насправді він нерідко додавав до завчених ще в дитинстві віршів рядки з інших пісень або слова, що зроджувалися в його голові. А то й сам складав майже нові пісні. Але, остерігаючись людського осуду, нікому про це не казав. Герої завжди просили його співати старі перекази, бо гадали, що їх підказали боги, а новим пісням не довіряли. Отож, коли йому доводилося проказувати власні вірші, він старанно приховував, хто їхній творець. А що поет він був гарний і суворо дотримувався канонів, то його вірші нічим не відрізнялись від предківських: вони були такі самі формою, не поступалися їм красою

і, тільки-но створені, вже заслуговували безсмертною слави.

Багатий Мегес не був обділений розумом. Зрозумівши, що Старий — справжній співець, він посадив його на почесне місце біля вогнища і сказав:

— Старий чоловіче, коли ми втамуємо голод, ти заспіваєш нам про Ахілла та Одиссея. Постарайся потішити своїм співом мого гостя Ойнея, бо це герой і великий мудрець.

А Ойней, який сам довго блукав морями, запитав у співця, чи знає він щось про Одиссеєві мандрі. Але повернення додому героїв, які билися під мурами Трої, тоді було ще оповите таємницею, і ніхто до пуття не знав, що довелося пережити Одиссеєві на пустельних просторах моря.

Старий відповів:

— Я чув, що богорівного Одиссея приймала на своєму ложі Цірцея і що він зумів обхитрувати Циклопа. Жінки розповідають про це одна одній чимало небилиць. Але про повернення героя на Ітаку співцям нічого не відомо. Одні кажуть, піби він знову заволодів своїм добром і дружиною; інші — ніби прогнав Пенелопу, бо вона пускала женихів до себе на ложе, і тепер, покараний богами, блукає з веслом на плечі по світу.

— Мені розповідали під час моїх мандрів, що Одиссей загинув від сигової руки, — озвався Ойней.

Тим часом Мегес ділив між гостями м'ясо. Він добре знав, кому який кусень належить. Ойней голосно похвалив господаря:

— Відразу видно, Мегесе, що справляти бенкети тобі не первина.

Мегесові бики випасалися на запашних гірських травах. Їхнє м'ясо було просякнуте тими пахощами, і герої їли й не могли наїстися. А Мегес раз по раз наливав у глибоку чашу вина, обносив нею гостей, і трапеза затяглася на цілий день. Ніхто не пригадував такого розкішного бенкету.

Сонце вже спускалося в море, коли прийшли по свою частку м'яса й вина пастухи, що стерегли в горах Мегесові череди. Мегес шанував їх, бо вони не били байдуди, як пастухи на рівнині, а, вдягнувши панцирі і з бронзовими списами в руках, захищали худобу від наскоків азійських племен. Тому вони були такі самі, як царі та герої, й не поступалися перед ними в хоробрості. Вата-

гами над пастухами хазяїн настановив за відвагу й ровум Пейроса і Фоаса. Це були справжні красені й силачі. Мегес гостинно запросив їх до вогнища як уславлених охоронців своїх багатств і дав їм стільки м'яса й вина, скільки вони хотіли.

Ойней, замилувавшись Пейросом і Фоасом, мовив до господаря:

— Чимало я мандрував світом, але чоловіків з такими дужими та гарними м'язами, як у цих двох ватагів над пастухами, досі зустрічати мені не доводилось.

— Пейрос сильніший у бійці, зате Фоас швидше бігає, — необачно відказав Мегес.

Почувши такі слова, двоє пастухів люто зиркнули один на одного, і Фоас мовив до Пейроса:

— Мабуть, ти чогось підлив господареві у вино, і він утратив тяму, а то не сказав би, ніби ти сильніший за мене в бійці.

А Пейрос, розлютившись, відповів:

— Гадаю, що в бійці я з тобою, Фоасе, якось упорась. А бігти наввипередки не берусь — повірю господареві на слово. Адже серце в тебе боягузливе, як у оленя, то, напевне, й ноги оленячі.

Але мудрий Ойней утихомирив сварку пастухів. Він став дотечно розповідати різні вигадки про бійки на бенкетах і скільки з цього поставало лиха. Говорив він гарно, і всі схвально загомоніли. Коли мир було остаточно відновлено, Мегес мовив, звертаючись до Старого:

— Заспівай нам, друже, про гнів Ахілла і раду царів.

Старий настроїв ліру, і в застоянному повітрі набитої людом кімнати забринів його гучний голос.

Із грудей співця виривався могутній віддих, і гості замовкали один за одним, прислухаючись до розміреної мови, яка оживляла славу старовину. «Ну й диво, — думали вони. — Цей старий скидається на всохлий виноградний пагін, що з нього давно обсипались і плоди й листя, а як він сильно й потужно дихає».

Схвальний шепіт часом шелестів над гуртом, наче поdmух поривчастого зефіру в лісі. Але зненацька сварка двох пастухів, що на якийсь час була притихла, спалахнула з новою силою. Захмелівши від випитого вина, вони галасливо викликали один одного на бійку та перегони. Їхні люті крики заглушували співця, який марно намагався пересилити гамір мелодійним стогоном свого голосу й ліри. Сп'янілі пастухи, що прийшли з Фоасом і

Пейросом, плескали в долоні і рохкали, наче свині. Вони розділилися на два ворожі гуртки, кожен на чолі зі своїм ватагом.

— Собака! — закричав Фоас.

І з усієї сили зацідив суперника кулаком в обличчя. З Пейросового носа й рота бризнула кров. Нічого перед собою не бачачи, він наосліп стусонув Фоаса в груди, і той з переламаними ребрами впав навznak. Відразу обидві ватаги зчеплюються в бійці, лаючись і молотячи одні одних чим попало.

Мегес і царі марно намагаються розборонити знавіснелих пастухів. Та розлютовані забіяки, що їх якийсь бог позбавив тями, віджбурнули навіть мудрого Ойнея. Летять у всі боки бронзові чаші. Мелькають, літають і падають на голови обгризені бичачі кістки, димучі смолоскипи, бронзові тринogi. По каменю, де димить вогнище, загашене вином із роздертих міхів, качаються переплетені чоловічі тіла.

У глибокій пітьмі лунає блюзнірська лайка і кричать та стогнуть поранені. Руки ошаліло хапають розжарені головешки і навапання жбурляють у темряву. Одна з них влучас в чоло співцеві, що стоїть мовчазний, нерухомий.

І тоді, пересилюючи гамір колотнечі, він прокляв могутнім голосом той дім розбрату і тих нечестивих людей. Притиснувши до грудей ліру, вийшов надвір і рушив туди, де високий скелястий мис стрімко обривався над морем. Гнів ущухав, і натомість Старого огортала смертельна втома й гостра відроза до людей та життя.

Бажання злитися з богами переповнювало йому груди. Лагідна ніч дихала спокоєм і приязною тишею. На заході, в тих просторах, де, кажуть, витають тіні померлих, висів у чистому небі божественний місяць і розсипав над усміхненим морем срібні квіти. А старий Гомер ішов і йшов скелястим мисом, аж поки урвалась під ним земля, яка носила його так довго.

КОММ ІЗ ПЛЕМЕНІ АТРЕБАТІВ

I

Атребати жили на туманному узбережжі, на яке накочувалися хвилі завжди неспокійного моря і де піски здіймалися під лютим вітром, мов піняві буруни. Племена атребатів були розкидані по берегах широкої річки, що весь час змінювала річище, їхні селища, обгороджені засіками з повалених дерев, стояли серед ставків і озер, у дубових і березових лісах. Вони розводили там широкогрудих коней із гарним крупом, мускулястими ногами й великою головою на короткій шиї — чудових запряжних тварин. Відгодовували на узліссях величезних свиней, диких, як вепри, полювали з собаками на хижих звірів і прибивали їхні голови на стінах своїх дерев'яних хатин. Живилися впольованими тваринами, морською та річковою рибою. М'ясо та рибу смажили і приправляли сіллю, оцтом і кмином. Сидячи за круглими столами, поглинали, мов ті леви, їжу і доп'яну напивались вина. Були серед них жінки, які розумілися на травах і збирали блекоту, вербену, а також цілющу рослину селлагіnellу, що росте у вологих розколинах скель; з тисового соку вони вміли варити отруту. Мали атребати й жерців та поетів, які знали те, що приховано від інших людей.

Ці жителі лісів, боліт і положистих піщаних узбережжя були високі й біляві, волосся вони не підрізали і прикривали свої великі білі тіла вовняними плащами кольору виноградного листа, зачервоненого осінню. Вони підкорялися вождям, які стояли над племенами.

Атребати знали, що римляни прийшли війною на землю Галлії і що під владою завойовників опинилися цілі

народи. Вісті про те, що відбувається на берегах Рони й Луари, доходили до них швидко. Знаки й слова летять, наче птахи. І те, що на сході сонця говорилося в Генабі Карнутському, з настанням першої вігилії ночі вже чули на піщаних берегах океану. Але долею своїх братів атребати не переймалися, навіть навпаки, заздрячи сусідам, раділи, що Цезар їм припис стільки лиха. Вони не могли ненавидіти римлян, бо зроду їх не бачили. Боятися їх теж не боялися, гадаючи, що крізь ліси й болота, які тяглися навколо їхніх поселень, жодне вороже військо пройти не зможе. Міст у них не було, хоч вони й називали містом Неметоценну, широку, обнесену частоколами місцину, де під час ворожих нападів ховалися воїни, жінки й череди худоби. Ми вже згадували, що на землях атребатів було чимало й інших таких схованок, але менших, ніж ця. Їх вони називали також містами.

Атребати не тішили себе надією, ніби зможуть за своїми засіками чинити опір римлянам: адже вони знали, що ті вміють брати приступом навіть обнесені кам'яними мурами фортеці з високими дерев'яними баштами. Вони більше покладалися на те, що на їхніх землях зовсім немає доріг. Але римські воїни самі прокладали дороги, якими йшли вперед. Вони копали землю так швидко, що галли — жителі глухих пущ, де залізо було рідкіснішим металом, ніж золото, — не могли збагнути, як це можливо. І ось одного дня приголомшені атребати побачили, що до їхніх хащ і боліт неухильно наближається довгий римський шлях, акуратно вимощений камінням, із природжними стовпчиками через кожну милю. Тоді вони приєдналися до союзу численних диких племен, які жили розсіяні в лісі, що називався Дрімучим, і згуртувалися для боротьби з Цезарем. Атребатські вожді гукнули бойовий клич, почепили через плече перев'язь, прикрашену золотом та коралами, надягли шоломи з оленьчими, зубрячими чи лосячими рогами й оголили мечі, які не могли зрівнятися з римським двосічним мечем. Вони зазнали поразки, але, будиши хоробрими воїнами, дали себе розбити і вдруге.

Був серед них багатий вождь на ім'я Комм. В його скринях зберігалося безліч разків намиста, наруччів і пернів. Там він тримав також людські голови, промащені кедровою олією. То були голови ворожих вождів, убитих або ним, або його батьком, або батьком його бать-

ка. Комм тішився життям чоловіка дужого, вільного і могутнього.

На чолі ватаги воїнів, юрми жінок, валки підвід і зграї британських догів він часто вирушав через свої безмежні володіння куди йому заманеться, мандрував лісами, берегами річок, щоб зрештою спинитися з усім почтом на коротший чи довший час десь у глухому лісовому хутірці, яких у нього було без ліку, полювати там на диких звірів, ловити рибу і пригадувати давні бойові подвиги. Як тільки йому ставало нудно, він міг першої-ліпшої миті знятися з місця й рушити кудись-інде. Це був чоловік шаленої і підступної вдачі, наділений проникливим розумом, рішучий і красномовний. Коли атребати гукнули бойовий клич, він не став надягати на голову рогатий шолом, а спокійно пересидів війну в котрійсь із своїх дерев'яних хат серед золота, воїнів, коней, жінок і копченої риби. Після поразки співвітчизників він прийшов до Цезаря і поставив свій розум і вплив на службу римлянам. Зустріли його прихильно. Справедливо розваживши, що цей спритний і могутній галл зуміє втихомирити країну й утримувати її під владою римлян, Цезар наділив його високим титулом царя атребатів. Ось так вождь Комм став *Commius Rex*¹. Він одягнув пурпурову тогу і звелів карбувати монети, де була зображена в профіль його голова у вінці з гострими шпичаками, символи влади еллінських і варварських царів, які завдячували свої корони дружбі з римським народом.

Ніякої ненависті до Комма атребати не відчували. Його обачна й корислива поведінка анітрохи не зашкодила йому в очах народу, якому були невідомі такі високоморальні правила щодо вітчизни та обов'язків громадянина, як грекам і римлянам. Не знаючи ні честюлюбства, ні громадського життя, цей дикий народ звик шанувати хитрощі, поступатися перед силою й захоплювався царською владою, як небаченою дивовижею. До того ж більшість галлів, убогих рибалок із туманного узбережжя та грубих лісових мисливців, мали й іншу поважну причину не засуджувати поведінку та звеличення царя Комма: вони й гадки не мали, що належать до племені атребатів чи що якісь там атребати існують, і тому їм не було ніякого діла до царя атребатів. Отож Комма ніхто не ганив, і коли через дружбу з римлянами

¹ Цар Комм (лат.).

він опинився в небезпеці, то та небезпека загрожувала йому не від свого народу.

На четвертий рік війни, під кінець літа, Цезар зібрав флот, щоб висадитися в бриттів. Прагнучи прихилити до себе вождів з великого острова, він вирішив відрядити Комма до кельтів, що жили на берегах Темзи, і запропонувати їм дружбу римського народу. Комма було обрано в послы за гнучкий розум, красномовність і хоробру вдачу, а також за походження, що споріднювало його з бриттами. Бо на берегах Темзи жили тоді й атребати.

Комм пишався Цезаревою дружбою. Але виконувати доручення не дуже квапився, розуміючи, яке воно небезпечне. Щоб заохотити царя атребатів, Цезар надав йому чималі пільги. Він зовсім звільнив Неметоценну, яка на той час уже встигла стати великим укріпленим містом і справжньою столицею,— римляни освоювали підкорені землі швидко,— від накладеної на галльські міста данини і повернув їй давні права й закони, тобто суворий гніт поневолення був тут трохи послаблений. Окрім того, він віддав Коммові країну моренів, що жили на океанському узбережжі поруч із атребатами.

Комм вирушив на кораблі разом із Гаєм Волусеном Квадратом, префектом кінноти, якого Цезар послав розвідати великий острів. Та коли вони причалили до піщаного берега коло підніжжя білих скель, вкритих пташиними гніздами, римлянин не захотів наражатись на певну смерть і побоявся зійти з корабля на острів. Комм сам висадився на суходіл зі своїми кіньми та воїнами і заговорив до британських вождів, які вийшли йому назустріч. Він виголосив цілу промову, радячи бриттам остерігатися нещадного гніву римлян і прийняти їхню дружбу. Але острівні вожді, нападки Гю Могутнього та інших британських богів, були запальні й пихаті. Вони нетерпляче вислухали Коммові слова. На їхніх розмальованих обличчях спалахнув гнів, і вони поклялися захищати свій острів від римлян.

— Нехай лиш вони тут висадяться,— закричали бритти,— і ми змемо їх, як південний вітер змітає з піщаного берега сніг у море!

Цезареві поради вони сприйняли як образу й уже діставали з піхов мечі, щоб скарати посланця ганьби на смерть.

Зігнувшись над щитом у благальній позі, Комм назвав їхнім братом і нагадав, що вони діти одних батьків.

Лише тому бритти не вбили Комма. Вони зв'язали його й повели у велике селище, що лежало неподалік від моря. Переходячи через майдан, оточений солом'яними хижками, він помітив високі гладенькі камені, повтикані в землю на неоднаковій відстані і помережані знаками, які здалися йому священними, бо він не міг розібрати, що вони означають. Комм побачив, що хижі в тому селищі схожі на атребатські, але бідніші. Перед хижками стояли увіткнуті в землю жердини з понастромлюваними головами диких кабанів, гіллястими оленячими рогами та білявими людськими головами. Комма відвели в хижку, де не було нічого, окрім каменя-вогнища, ще покритого попелом, ложа із сухого листя та голови ідола, вирізаної з липового оцупка. Атребата прив'язали до стовпа-підпори, що підтримував дах, і він глибоко замислився про свою лиху долю, став шукати подумки таких хитрощів або заклинань, які допомогли б йому врятуватися від гніву британських вождів.

Потім, не знаючи, як розвіяти тугу, заходився за прикладом предків складати пісню, сповнену погроз та нарікань. Водночас у душі його оживали картини рідних лісів та гір і теж виливалися в пісні.

Посходилися жінки, пригортаючи до грудей немовлят. Вони з цікавістю роздивлялися Комма й розпитували про його країну, народ, про його життя та пригоди. Він лагідно відповідав їм. Але душу його кравав смуток і шарпав лютий неспокій.

II

Затримавшись до кінця літа на моренському узбережжі, Цезар однієї ночі, на початку третьої вігилії, нарешті підняв вітрила й о четвертій годині ранку підплив до острова. Бритти чекали його на положистому піщаному березі. Але ні стріли із твердого дерева, ні бойові колісниці з гострими косами, ні волохаті коні, привчені плавати в океані поміж рифів, ні страхітливо розмальовані обличчя британських воїнів не зупинили римлян. Оточений легіонерами орел ступив на землю варварського острова. Під градом свинцю й каміння з бойових машин, що здалися остров'янам страховищами, бритти сипнули врозтіч. Охоплені жахом, вони втікали, як утікає стадо лосів від рогатини мисливця.

Коли надвечір бритти добігли до найближчого прибережного селища, вожді посідали на каменях, повтиканих довкола майдану, і стали радитись. Вони цілу ніч обговорювали, як їм бути, а коли на обрії зарожевів світанок і в сірому небі задзвеніла пісня жайворонка, рушили гуртом до хижі, де вже місяць сидів ув'язнений атребат Комм. Пам'ятаючи про грізних римлян, вони тепер поставилися до нього шанобливо, розв'язали йому руки, піднесли хмільного трунку із соку диких вишень, повернули зброю, коней та воїнів і почали його влещувати та благати, щоб він пішов з ними до римського табору й попросив могутнього Цезаря їх простити.

— Ти зумієш умовити його стати нашим другом,— сказали вожді,— бо ти мудрий, а слова твої легкі й гострі і проникають у душу, мов стріли. Серед наших предків, пам'ять про яких дійшла до нас у піснях, не було жодного, хто переважив би тебе обачністю.

Атребат Комм повеселішав, почувши такі слова. Але приховав свою радість і, скрививши губи в гіркій посмішці, показав пальцем на листочки, що опали з беріз і кружляли на вітрі.

— Думки марнославних людей,— мовив він до британських вождів,— пурхають, як оці листочки, їх без кінця заносить то в той бік, то в той. Ще вчора ви вважали мене божевільним і казали, ніби я об'ївся ерінського зілля, від якого тварини хмеліють. А сьогодні ви запевняєте, ніби в мені мудрість предків. Насправді порадинок із мене весь час однаковий, бо слова мої не залежать ні від місяця, ні від сонця, а тільки від мого розуму. За те, що ви так погано зі мною вчинили, мені слід було б залишити вас на поталу гніву Цезаря, нехай би він звелів відрубати кожному з вас руку та виколоти очі, щоб ви ходили, жебраючи хліба й пива, по найбільших селищах британського острова і скрізь розносили славу про його могутність та суворе правосуддя. Але я забуду, як тяжко ви мене образили: адже ми з вами брати, адже атребати й бритти — плоди з одного дерева. Я зроблю все, що можу, для своїх братів, які п'ють воду з Темзи. Я вже приносив на їхній острів Цезареву дружбу, але через свою нерозважливість вони її втратили; та я все залагоджу. Цезар любить вождя Комма, якого настановив царем над атребатами та моренами, що носять на шії намисто з черепашок. Він полюбить і британських вождів, розмальованих вогняними барвами, і примножить їхне

багатство та владу, бо вони друзі вождя Комма, який п'є воду з Сомми.

А наостанці атребат Комм мовив:

— Ось що вам скаже Цезар, коли ви схилите голови над своїми щитами біля підніжжя його трибуналу, і запам'ятайте, яку відповідь повинна вам підказати обачність. Він скаже: «Дарую вам мир. Але приведіть мені заручниками дітей благородної крові». А ви йому відповідайте: «Ми тобі приведемо дітей наших знатних родів. Кілька їх будуть тут уже сьогодні. Але більшість дітей благородної крові тепер у далеких місцевостях острова, і мине кілька днів, перше ніж вони зможуть сюди прийти».

Вожді були в захваті від гострого розуму атребата Комма. Один із них мовив:

— Комме, ти великий мудрець, і я бачу, що твоє серце повне приязні до братів остров'ян, які п'ють воду з Темзи. Якби Цезар був людиною, у нас би стало мужності битися проти нього, але ми побачили, що він бог і навіть його кораблі та бойові машини — істоти живі й наділені розумом. Ходімо благати, щоб він нас простив за непослух і залишив нам владу й багатство.

Розміркувавши так, вожді туманного острова посідали на коней і помчали до океану, де на березі отаборилися римляни, поставивши на якір у ближній затоці лібурни і повитягавши на пісок галери. Комм скакав на коні разом із бриттами. Коли ті побачили римський табір, оточений ровами і частоколами, прорізаний широкими прямими проходами, побачили безліч наметів, а вгорі над ними золотих орлів та інші військові відзнаки, то були такі вражені, що аж спинилися, дивуючись, як зуміли римляни за один день збудувати місто, гарнішого й більшого за яке не було на всьому туманному острові.

— Що це? — вигукнув один із них.

— Це Рим, — відповів атребат. — Римляни всюди беруть із собою Рим.

Їх пропустили в табір, і вони пішли до трибуналу, на якому сидів проконсул, оточений лікторами. Він був у пурпурі, на його блідому обличчі палахкотіли орлині очі.

Атребат Комм благально схилився перед Цезарем і попросив його простити британських вождів.

— Воюючи з тобою, — мовив він, — ці вожді діяли всупереч своєму серцю, яке в них завжди благородне, коли

воно повеліває. Та посилаючи проти твоїх воїнів бойові колісниці, вожді не повелівали, а лише скорялись; вони поступалися перед волею вбогих і темних людей зі своїх племен, що юрмами зійшлися з тобою битись,— адже з їхнім нікчемним розумом їм було годі збагнути твою могутність. Ти знаєш, що люди бідні завжди й у всьому гірші, ніж багаті. Отож не відмов у своїй дружбі вождям, які володіють великими статками і зможуть платити тобі данину.

Цезар зглянувся на благання вождів і дарував їм прощення.

— Дайте мені в заручники дітей благородної крові,— сказав він.

Найстарший серед вождів відповів:

— Ми віддамо тобі наших дітей благородної крові. Декотрих приведемо вже сьогодні. Але більшість дітей наших знатних родів у далеких місцевостях острова, і ми-не кілька днів, поки вони сюди прибудуть.

Цезар кивнув головою на знак згоди. Отак, за порадою атребата, вожді віддали йому лише небагатьох хлопчиків, та й ті належали до не дуже знатних родів.

Комм залишився в таборі. Вночі йому не спалось. Він піднявся на скелю й подивився на море. Прибій розбивався на рифах. До реву хвиль домішувалося зловісне завивання бурі. Червонястий місяць, зависши поміж хмар у стрімкому непорушному леті, обсипав океан мерехтливими променями. Атребат, чий гострий дикунський погляд пронизував і ніч, і хмари водяних бризок, побачив, як вітер і море шарпають захоплені зненацька бурєю кораблі. Одні, без вітрил і керма, обляпані шумовинням, мчали, куди несли їх хвилі; інші повертали у відкрите море. Їхні вітрила скородили гребені хвиль, мов крила чайок. Ці кораблі, що їх буря розметала тепер по морю, везли на острів Цезареву кінноту. З насолодою вдихаючи морське повітря, галл ішов якийсь час над самим краєм стрімчака, і невдовзі погляд його відшукав бухту, де стояли повитягувані на пісок римські галери, що так настрахали бриттів. Він побачив, як ближче й ближче підступають до них хвилі припливу, ось вони вже лижуть боки суден, піднімають їх, жбурляють одне на одне, трощать, а тим часом глибокі лібурни, смикаючись на якірних ланцюгах, метались на всі боки в затоці, і скажений вітер зривав із них щогли й снасті, наче бризки з верхівок хвиль. Він неvirазно бачив, як метушаться

легіонери, юрмами позбігавшись на берег. Крізь рев бурі його вухо вловлювало їхні нажахані крики. Тоді він звів погляд до божественного місяця, якому поклонялися атребати, жителі узбереж та дрімучих лісів. Місяць висів тут, у розвихреному небі бриттів, і був схожий на бойовий щит. Комм добре знав, що це він, мідноликий, накликав у своїй повні приплив і напустив бурю, яка трощила тепер римський флот. І тієї священної ночі, стоячи на облитій жовтим сяйвом скелі перед бурхливим морем, атребат Комм відкрив, що існує в природі загадкова й таємнича сила, нездоланніша, ніж сила римлян.

Дізнавшись про загибель римського флоту, бритти з радістю зрозуміли, що Цезар не повеліває ні океаном, ні місяцем — вірним другом пустельних берегів і пралісів — і що римські галери не непереможні дракони: адже морська хвиля легко їх потрощила й повикидала з проламаними бортами на прибережний пісок. Вони знову стали плекати надію розбити римлян і замислили повбивати багатьох стрілами та мечами, а решту скинути в море. Тому вожді щодня тепер приходили в Цезарів табір. Вони приносили легіонерам копчене м'ясо й лосячі шкури. Натягали на себе личину дружби, говорили медові слова і захоплено мацали тугі м'язи на руках центуріонів.

Вдаючи цілковиту покору й послух, вожді приводили заручників; але то були або сини ворогів, котрим вони хотіли помститися, або зовсім негарні хлопчики, народжені не в тих родинах, які пішли від богів. І коли вождям здалося, що маленькі смугляві люди остаточно повірили в їхню дружбу, вони скликали воїнів з усіх селищ, розкиданих на берегах Темзи, і з гучними криками повели їх на ворота табору, захищені міцними дерев'яними баштами. Але брати ворожі укріплення приступом бритти не вміли. Тому вони не змогли прорватися крізь частоколи, і багато вождів з розмальованими обличчями полягли під римськими баштами. Ще раз бритти переконались, що римляни наділені нелюдською силою. Отож наступного дня вони знову прийшли до Цезаря винитися й обіцяли йому свою дружбу.

Цезар прийняв їх із кам'яним обличчям, але тієї ж таки ночі посадив римські легіони на спішно полагождені лібурни і, піднявши вітрила, відплив у напрямку моренського берега. Не маючи надії зібрати свою кінноту, розметану бурєю, він поки що відмовився від наміру підкорити туманний острів.

Атребат Комм повернувся з військом на моренський берег. Він плів на одному кораблі з проконсулом. Цікавлячись звичаями варварів, Цезар його запитав, чи не ведуть галли свій родовід від Плутона і чи не тому вони, коли вимірюють час, рахують не дні, а ночі. Атребат не зміг пояснити, звідки пішов такий звичай. Але сказав, що, на його думку, піч при створенні світу виникла раніше, ніж день.

— Я гадаю,— додав він,— що місяць старший від сонця. Він могутнє божество і друг галлів.

— Божественність місяця визнають і римляни, і греки,— відповів Цезар.— Але я не думаю, Комміусе, що це світило, котре сяє і над Італією, і над усім світом, виявляє до галлів якусь особливу прихильність.

— Думай, що говориш, Юліусе,— відповів атребат,— і добре зважуй свої слова. Хоч ти й бачиш зараз, як біжить над нами поміж хмар місяць,— але це не той місяць, що висить над Римом і освітлює ваші мармурові храми. Нашого місяця з Італії не побачиш, хоч який великий він і блискучий. Надто до вас далеко.

III

Настала зима й огорнула Галлію сутінню, закувала її в кригу, засипала снігом. Сидячи в очеретяних хижках, воїни згадували вождів та побратимів, убитих Цезарем або проданих у рабство, і серця їхні стискалися від болю. Коли-не-коли до дверей підходив жебрак і просив хліба, показуючи руки, обрубані лікторською сокирою по зап'ясток. Воїни обурювалися й нишком говорили один одному гнівні слова. В лісах і печерах ночами відбувались таємні сходини.

А тим часом цар Комм полював зі своїми вірними людьми в лісах атребатського краю. Примчавши невідомими стежками, щодня перед царем спиняв коня гонець у смугастому плащі та червоних штанях і тихо йому казав:

— Комме, невже ти не хочеш жити вільним у вільному краї? Комме, доки збираєшся ти ходити під римським ярмом?

Гонець повертав коня і скакав геть лісовою стежкою; тупіт копит завмирав у опалому листі.

Комм, цар атребатів, залишався й далі другом римлян. Але поступово переконував себе, що, оскільки атребати й морени мають власного царя, то вони повинні бути вільні. Не подобалося йому також бачити, як римляни, що поселилися в Неметоценні, засідають у судилищах, де творять суд і розправу, як прибувають із Італії геометри і розплановують дороги крізь священні ліси. До того ж він куди менше схилявся перед римлянами, відколи побачив, як море трощило на британських скелях їхні лібурни і як плакали вночі на піщаному березі легіонери. Він, як і раніше, правив країною ім'ям Цезаря. Але своїм людям натякав, що війна близько.

Через три роки вона й справді вибухнула: в Генабі потекла римська кров. Вожді, які збунтувалися проти Цезаря, склика́ли воїнів в Арвернські гори. Комм ніколи тих вождів не любив; навпаки, він їх ненавидів: одних — за те, що вони були багатші, ніж він, людьми, кіньми та землями, інших — за те, що вони мали безліч золота й рубінів, а кількох за те, що ті похвалялися, ніби вони за нього хоробріші й родовитіші. Однак він добре зустрів їхніх гінців і передав їм на знак своєї приязні дубовий листок та ліщиновий прутик. Згодом він став постійно обмінюватися з вождями, ворожими Цезареві, гіллячками, переплетеними між собою так, що вони передавали зрозумілий для галлів зміст — адже галли добре знали на мові листя.

Він не вигукував бойового кличу. Але їздив від селища до селища і, заходячи в хижі до воїнів-атребатів, казав їм:

— Найпершими було створено три речі: людину, волю і світло.

Він тепер знав, що на його бойовий клич п'ять тисяч воїнів-моренів і чотири тисячі воїнів-атребатів застебнуть свої бронзові перев'язі. З радістю думаючи, що в лісах під попелом жевріє полум'я, він таємно вирушив у край тревірів, щоб залучити їх до галльської справи.

Коли він скакав зі своїми воїнами вздовж зарослих вербами берегів Мозелю, його перестрів гонець у смугастому плащі і передав йому гілочку ясена, перев'язану пагінцем вересу, попереджуючи, що римляни здогадуються про його задуми і що слід стерегтися. Бо таке було значення вересу в поєднанні з ясенем. Але він не став

повертати назад і невдовзі опинився на землях тревірів. Там стояв із десятима легіонами намісник Цезаря Тіт Лабій. Його повідомили про таємні зустрічі царя Комма з вождями тревірів, і він запідозрив, що атребат підбурює їх проти Риму. Підіслав до Комма вивідачів, і ті подали вісті, що стверджували його підозри. Тоді він вирішив спекатися того варвара. Лабій був римлянин, син міста-бога, єдиного у всесвіті, і ніс зі зброєю в руках у всі куточки землі римський мир. Він був добрий воєначальник, знавець математики й механіки. Відпочиваючи від ратних подвигів на своїй віллі в Кампанії, любив розмовляти з урядовцями в затінку фісташкових дерев про закони і звичаї народів. Вихваляв стародавні чесноти й свободу, читав книжки грецьких істориків та філософів. Це був розум високий і витончений. А що атребат Комм був варвар, чужий римській справі, то Лабієві здавалося, що він учинить достойно й правильно, звелівши вбити його.

Дізнавшись, де саме перебуває Комм, він послав до нього свого префекта кінноти Гая Волусена Квадрата, який атребата знав, бо Цезар колись посилав їх разом на Британський острів, перш ніж висадитись туди з військом; та Волусен не зважився тоді зійти на берег. Отож, за наказом Лабія, намісника Цезаря, Волусен вибрав кількох центуріонів і на чолі їх рушив до селища, де, як він знав, перебував на той час Комм. На своїх супутників префект міг покластися. Центуріон був старшим легіонером; як ознаку влади він завжди мав при собі виноградну лозину, щоб шмагати підлеглих. Вищі воєначальники могли робити з ним усе, що хотіли. Після землекопа він був головним знаряддям перемоги. Волусен сказав своїм центуріонам:

— До мене під'їде галл — ви його не затримуйте. Я простягну йому руку, і тієї миті ви вдарите його заду й уб'єте.

Давши такі розпорядження, Волусен рушив зі своїми легіонерами в путь. На вибоїстій дорозі неподалік селища він зустрів Комма з ватагою воїнів. Цар атребатів, знаючи, що римляни здогадуються про його наміри, був уже повернув коня. Але префект кінноти покликав Комма на ім'я, запевнив його в своїй дружбі і простяг йому руку. Підбадьорений цими знаками приязні, атребат під'їхав ближче. Та коли він уже хотів був потис-

нути префектові руку, котрийсь із центуріонів ударив його по голові мечем, і він, обливаючись кров'ю, впав із коня. Тоді вірні слуги царя кинулись на невеличкий римський загін, розігнали легіонерів, підняли Комма й повезли до найближчого селища, а Волусен, вважаючи, що зробив своє діло, помчав із центуріонами геть.

Цар Комм не помер. Його тасмно відвезли в край атребатів, і він видужав від тієї страшної рани. Тільки-но звівшись на ноги, він виголосив клятву:

— Присягаюся, що віднині вбиватиму кожного римлянина, з яким зустрінуся віч-на-віч.

Недовзі до нього дійшла звістка, що Цезар зазнав у передгір'ях Герговії тяжкої поразки: під мурами міста полягли сорок шість центуріонів. Потім йому передали, що об'єднані сили повсталих під проводом Верцінгеторікса оточено в Алезії Мандубській, славетній римській фортеці, вимуруваній ще Гераклом Тірським. Тоді він скликав своїх воїнів-моренів та воїнів-атребатів і повів їх на кордон землі едуїв, де збиралося військо, яке мало йти на допомогу оточеним в Алезії галлам. Коли стали лічити воїнів у тому війську, то нарахували двісті сорок тисяч піших і вісім тисяч кінних. На чолі його стали едуї Вірдумар та Епоредорікс, арвернець Вергаславн і атребат Комм.

Після багатоденного важкого переходу Комм із вождями та воїнами дістався до гірського краю едуїв. З однієї з вершин, що височіли над алезійським плато, він побачив римський табір. Земля навколо була вся перекопана тими смуглявими чоловічками, які більше воювали киркою та лопатою, ніж дротиком та мечем, і в Комма відразу виникли погані передчуття, бо він знав, що галли добре б'ються лише груди в груди з ворогом і безсилі проти ровів та машин. Він сам, пам'ятаючи безліч воєнних хитрощів, майже не розумівся на мистецтві римських інженерів. Після трьох великих битв, що не завдали найменшої шкоди римським укріпленням, галли кинулися панічно тікати, і Комма понесло з усіма, як соломинку вітром. Недаремно ще під час битви, побачивши в гущі воїнів червону Цезареву тогу, він передчув поразку. Комм тікав лісовими дорогами, люто клянучи римлян, але задоволений, що галльські вожді, яким він заздрив, зазнали не меншого лиха, ніж він.

IV

Комм цілий рік ковався в атребатських лісах. Він був там у безпеці, бо поневолені римлянами галли ненавиділи завойовників і глибоко шанували тих, хто не скорявся їм. Оточений вірними людьми, Комм провадив на річці і в гущавині високого пралісу життя, що мало різнилося від того, яким він жив, коли був вождем над багатьма племенами. Він полював і ловив рибу, обмірковував усякі хитрощі і пив хмільні трунки, що, відбираючи в нього здатність розумітися на земних речах, наділяли його відчуттям речей божественних. Але колишнього спокою в душі його не було, і він страждав, бо вже не почував себе вільним. Багато вождів полягло в битвах або померло під канчуками, а решту ліктори закували й погнали в римські в'язниці. Гострі заздрощі до них більше його не мучили, і всю свою ненависть він спрямував тепер проти римлян. Прив'язував до хвоста коневі золотий диск, що його отримав від диктатора як друг сенату й римського народу, називав своїх собак Цезарем, Гаєм та Юлієм. Побачивши свиню, обзивав її Волусеном і жбурляв у неї камінням. І складав пісні, схожі на ті, які чув у юності, яскраво й образно оспівуючи в них любов до волі.

Одного дня, полюючи на птахів, він далеко від'їхав від своєї ватаги і, піднявшись на зарослий вересом високий пагорб, який височів над Неметоценною, з подивом побачив, що хижі й частоколи міста знесено і за кам'яними мурами стоять портики, храми та будинки дивовижної форми. Його пройняло огидою й жахом, як перед чаклунськими витворами. Бо він нездатен був уявити, що ті велетенські споруди можна було змурувати за такий короткий час людськими руками.

Він забув, що прийшов сюди полювати на птахів у заростях вересу, і, лежачи на червоній глині, довго дивився на чудернацьке місто. Цікавість виявилася сильнішою, ніж страх, і до самого вечора він не міг відірвати погляду від цього видовища. В його серці зародилося нездоланне бажання побувати в Неметоценні. Він заховав у гущавині вересу під каменем своє золоте намисто, наруччя, оздоблені самоцвітами пояси та мисливську зброю і, залишивши при собі тільки ножа під плащем, спустився лісовим схилом. Переходячи густий заболочений ліс, він назбирав грибів, щоб удати з себе бідняка, який іде

на базар. І о третій вігілії вже заходив крізь Золоту браму в місто. Там стояли на чатах легіонери, але селян із їством вони пропускали. Тому й цар атребатів, що прибрав вигляду бідняка, легко пройшов на Юліанську дорогу. Вона вела поміж розкішних вілл до храму Діани, високий білий фронтон якого був помережаний пурпуровим, блакитним і золотим візерунком. У сірому світлі ранку Комм побачив на стінах будинків малюнки. Це були ефірні зображення танцівниць і сцени з історії, що її він зовсім не знав: якісь герої приносили в жертву богам юну діву; знавісніла мати заколювала кинджалом двох своїх дітей; чоловік із папіними ратицями відтулив покривало над сонною дівчиною і здивовано напорошив гострі вуха, побачивши, що то водночас і жінка й чоловік. А в дворах видніли малюнки, які навчали способів кохатися, невідомих народам Галлії. Хоч як шалено любив Комм вино й жінок, збагнути авзонійської хтивості він не міг, бо був цілком байдужий до принад оголеного тіла і жадання краси ніколи його не мучило. Це місто, що колись належало йому, тепер тільки розпалювало в ньому лють і ненависть, сповнювало його серце огидою й гнівом. Йому було бридке таємниче вміння римських художників, бридке латинське мистецтво. Його очі майже не сиріймали всього отого малювання під портиками, бо вміли милуватися лише листям дерев та хмарами в сірому небі. Несучи в пелені плаща гриби, він ішов вулицями, що були вибрукувані кам'яними плитами. Перед дверима, над якими стримів освітлений світильничком фалос, він побачив жінок у прозорих туніках, що чатували на перехожих. Він підійшов ближче з думкою вчинити якесь насильство. Перед ним виринула, мов з-під землі, якась стара й голосно заверещала:

— Іди ото куди йшов! Мій будинок не для селяків, що смердять сиром. Завертай до своїх корів, волопасе! Комм відповів їй, що він має п'ятдесят дружин, найвродливіших серед атребатських жінок, і що в нього повні скрині золота. Повії зареготали, а стара крикнула:

— Геть звідси, п'яного!

Навіть ця стара була схожа на центуріона, що замахується виноградним прутом — так велич римського народу сяяла в усіх куточках імперії!

Комм звихнув їй кулаком щелепу і спокійно пішов своєю дорогою, не ставши слухати пронизливих зойків та жалібного виття, якими сповнився вузький коридор

будинку. Обійшовши з правого боку храм Діани Арденської, він між двома рядами портиків перетнув форум. Впізнавши богиню Рому, яка стояла на мармуровому п'єдесталі з шоломом на голові і простертою вперед рукою, щоб повелівати людьми, він зневажливо справив перед нею найбридкішу з природних людських потреб.

Забудована частина міста залишилася позаду, і перед ним лежало величезне кам'яне коло щойно закладеного амфітеатру. Він зітхнув:

— О народ страховищ!

І пішов поміж рештками галльських хиж, солом'яні дахи яких ще недавно стояли наче вишикуване до бою військо, а тепер це були навіть не руїни, а купи гною, розкидані на землі.

«Ось що залишилося від стількох поколінь людей! — гірко подумав Комм.— Ось що зробили вони з оселями, де вожді атребатів вішали свою зброю!»

По уступах амфітеатру ковзали перші промені сонця, а галл з невиситимою ненавистю та цікавістю дивився й дивився на широкий майданчик, завалений цеглою та камінням. Вдихаючи свіже вранішнє повітря, він люто трусив своєю рудою гривою і не міг відірвати погляду синіх очей від суворих монументів, поставлених завойовниками на землі його предків. Гадаючи, що він тут сам, галл мурмотів прокльони. Але раптом побачив, що неподалік будови, біля підніжжя пагорба, на вершині якого росли дуби, сидить на замшілому камені якийсь чоловік, низько схиливши покриту плащем голову. Він не мав на собі ніяких відзнак, але на пальці в нього блищав перстень із печаткою, й атребат — колись своя людина в римському таборі — одразу впізнав військового трибуна. Воїн щось писав на навощених дощечках і, здавалося, цілком поринув у світ думок. Він довго не ворушився, потім замислено підвів голову, приклав гострий кінчик стилоса до губів, подивився перед собою невидючим поглядом, знов опустив очі й заходився писати. Комм помітив, що він зовсім юний, з обличчям лагідним і шляхетним.

Тоді вождь атребатів пригадав свою клятву. Він намацав під плащем кинджал, по-дикунському спритно й нечутно стрибнув ззаду на римлянина і вгородив лезо йому в шию. Кинджал був римський. Трибун якось протяжно зітхнув і осів на землю. З кутика його рота потекла ців-

ка крові. Навощені дощечки залишилися лежати на тунці між колін. Комм підняв їх і з жадібною цікавістю подивився на видряпані там письмена, гадаючи, що то магичні знаки, знання яких наділить його великою могутністю. Та атребат не вмів читати, а то були літери грецького алфавіту, якому в ті часи віддавали перевагу перед латинським молоді освічені люди Італії. В багатьох місцях письмо було затерте тупим кінцем стилоса. Літери, що залишилися, утворювали рядки віршів, написаних латинською мовою на грецький розмір, і подекуди зміст був цілком виразний.

НА ЧЕСТЬ ФЕБИНОЇ СИНИЦІ

Збережи в серці Варія, Фебо моя!
 Він знедавна блукає в туманних краях
 По Галаті
 В Золотій вони клітці щебечуть удвох

 Фебо світла! Й вона також мати, згадай!
 Полюби ж чарівну полонянку синичку,
 Дай їй проса, налий їй у блюдце водички

 О не йди в ті краї, де шумить океан,
 Бійся, Фебо
 твій стац,
 Що гнеться граційно під звуку кротала

 І ні Крезове злото, ні пурпур Аттала,
 Лиш пругкі перса й руки

Від пробудженого міста долинав тихий гомін. Петляючи поміж руїнами галльських хиж, де ще жила, принишкнувши, як у норах, жменька жалюгідних і здичавілих варварів, атребат кинувся тікати і вибіг крізь пролом у мури в поле.

V

Коли мечем легіонера, різкою ліктора й облесливими словами Цезаря Галлію нарешті було втихомирено, в Неметоценну Атребатську прибув на зимівлю квестор Марк Антоній. Він був син Юлії, Цезаревої сестри. В його обов'язки входило виплачувати війську платню й розподіляти згідно з ustalеними правилами воєнну

здобич, яка була величезна, бо завойовники познаходили у священних місцях під каменями, в дуплах дубів і на дні тихих ставків чимало золотих зливків та рубінів, а в хижах забитих вождів і винищених племен зібрали безліч золотого начиння.

Марк Антоній привіз із собою багато писарів і землемірів, які заходились розподіляти маєтності та землі і розвели були непотрібну писанину; але Цезар звелів їм діяти просто й швидко. Переселенці, ремісники, законодавці, азіатські торговці юрмами стікались до Неметопенни; ішли й атребати, що були повтікали зі свого міста, а тепер повертались один за одним, сповнені цікавості, подиву, захвату. Більшість галлів стали пишатися тим, що носять тогу й розмовляють мовою уславлених синів Рема. Поголивши довгі вуса, вони стали схожі на римлян. Кожен, хто зберіг хоч якесь багатство, кликав римського будівничого і замовляв йому будинок із внутрішнім портиком, жіночими покоями та фонтаном, оздобленим черепашками. У своїх трапезних заможні галли наказували малювати Геркулеса, Меркурія та муз і їли, півлежачи на ложах.

Комм, хоч і був славетний вождь і син славетного батька, розгубив більшість прибічників. Проте він не захотів скоритись і провадив мандрівне войовниче життя зі жменькою людей, яких поєднувала з ним непогамовна любов до волі, ненависть до римлян або звичка до грабунків та розбою. Вони знаходили притулок у непролазних лісах, у болотах і навіть на піщаних острівцях, намитих водою в широких гирлах річок. Коммові люди були віддані своєму ватагові, але розмовляли з ним без підлесливості, як рівні з рівним, бо вони не поступались перед ним у хоробрості, як і він долали труднощі, страждали від злигоднів і нестатків. Ночували під розлогими деревами або в розколинах скель, шукали печер, проритих бурхливими потоками у крихких породах на дні глибоких долин. Коли не щастило вполювати звіра, живилися ягодами шовковиці та мучниці. Для них було ризиковано з'являтися в містах, де стояли римляни або панував страх перед римлянами. В більшості селищ їх приймали не дуже радо. Але Комма завжди добре зустрічали в хижах серед пісків, де віє лютий вітер, на берегах сонної затоки біля гирла річки Сомми. Жителі тих дюн годувалися рибою. Бідні, розпорошені в хащах голубих будяків, що вкривали ті неродючі землі, вони зовсім не відчували на

собі римської потуги. Приймаючи Комма та його воїнів у землянках, критих очеретом і гладенькими каменями, обточеними морською хвилею, вони слухали його завжди охоче, бо ніколи не чули, щоб хтось умів так гарно говорити. Він їм казав:

— Запам'ятайте, хто друзі атребатів і моренів, які живуть на березі моря та в дрімучому лісі.

Друзі моренів та атребатів — море, місяць і ліс. І ні море, ні місяць, ні ліс не люблять невисоких смуглявих людей, що їх привів сюди Цезар.

Тому море мені сказало: «Комме, я заховаю твої венетські кораблі в безлюдній затоці».

Ліс обіцяв мені: «Комме, ти уславлений вождь, і я надійно сховаю тебе з твоїми вірними людьми».

Місяць мені сказав: «Комме, ти був на острові бриттів і бачив, як я потрощив кораблі римлян. Я повеліваю вітрами й хмарами і не світитиму візничим, що везуть римлянам у Неметоценну харчі. Отож ти зможеш їх уночі захопити».

Так мені казали море, місяць і ліс. А тепер послухайте, що я вам скажу.

Кидайте свої човни та сіті й ходімо зі мною. Ви станете всі великими воїнами. Ми вестимемо славні битви і швидко забагатіємо. Здобудемо собі силу харчів, жінок і скарбів. Ось послухайте як.

Вся країна атребатів і моренів — у мене в пам'яті, і не знайдеться в тій країні ні річки, ні ставка, ні скелі, щоб я того місця не знав. Кожна стежка й дорога має в моїй голові той самий напрямок і така сама завдовжки, як і на землі предків. Отже, розум у мене справді царський, бо хіба інакше помістилася б у ньому вся атребатська земля? А він до того ж утримує ще й багато інших країн, британських, галльських, германських. Ось чому, якби мені віддали провід над усіма племенами, я зделав би Цезаря й вигнав із нашої землі римлян. Ми з вами переходимо гінців Марка Антонія та валки з харчами, що прямуватимуть до міста, яке вони в мене вкрали. Перехопити їх нам буде зовсім неважко, бо я знаю дороги, що ними вони їхатимуть, а римські воїни нас наздогнати не зможуть, бо вони не знають наших шляхів і не вгадають, куди ми пішли. А коли б їм усе ж таки пощастило натрапити на наш слід, ми посідаємо на мої венетські кораблі й утечемо на острів бриттів.

Наслухавшись таких слів, господарі туманного берега відчули до Комма велику довіру. Остаточо він прихилив їх до себе, роздавши їм кілька залізних і золотих зливків — рештки своїх скарбів. Вони сказали йому:

— Ми підемо за тобою всюди, куди ти нас поведеш.

Він повів їх глухими дорогами туди, де пролягав римський шлях. І щоразу, коли бачив біля оселі якогось багатія коней на зарошених луках, віддавав їх своїм воїнам.

Так він зібрав ватагу вершників. Приходили до нього проситися атребати, які хотіли у війнах нажити багатство, і навіть утікати з римського війська. Цих вождь Комм не приймав, бо не хотів порушувати клятви, яку колись виголосив, — не дивитися в обличчя жодному римлянинові. Він доручав допитувати їх котромусь із найрозумніших своїх людей і кожного відсилав назад. Траплялося так, що всі чоловіки селища, старі й молоді, просилися до його ватаги. Скарбничі Марка Антонія нещадно тепер оббирали їх, стягуючи, окрім данини, накладеної Цезарем, ще й усякі незаконні побори, а вождів штрафуючи за пайменші провини. Понабивавши державні скрині, збирачі податків докладали всіх зусиль, щоб збагатитися самим за рахунок тупих варварів, яких завжди у відповідь на настирливі скарги можна було просто відправити під меч ката. Комм відбирав тільки найсильніших, а всіх інших відсилав, незважаючи на сльози, викликані страхом перед смертю з голоду або від руки римлян. Йому не потрібне було численне військо, бо він не збирався, як Верцінгеторікс, починати велику війну.

Зі своєю нечисленною ватагою він за короткий час пограбував чимало валок із борошном, захопив не одну череду худоби, вбив майже під самими мурами Неметоденни кількох легіонерів і нагнав великого страху на римське населення міста.

— Ці галли, — казали трибуни й центуріони, — жорстокі варвари, хулители безсмертних богів, вороги людського роду. Порушуючи свою присягу, вони ображають велич Риму та Миру. Їх треба суворо покарати. Наш обов'язок перед людством — провчити винних.

Скарги переселенців, обурені крики воїнів досягли трибуналу квестора. Марк Антоній спочатку не звертав на них уваги. Він був заклопотаний тим, що, зібравши гетер і комедіантів, зображував у своїх замкнених і добре напалених покоях подвиги Геркулеса, на якого був дуже схожий рисами обличчя, короткою кучерявою бородою, му-

скулястими руками й ногами. Нап'явши на себе лев'ячу шкуру, з кием у руках, здоровенний Юліпп син убивав уявних страховищ, пронизував стрілами опудало гідри. Потім, хутко скинувши лев'ячу шкуру й одягнувши хітон Омфали, він переходив від люті до інших пристрастей.

А тим часом напади на валки частішали; дрібні підрозділи легіонерів не знали спокою — їх тривожили безнастанними наскоками, переслідували, розганяли, а одного ранку біля Золотої брами знайшли повішеного на дереві центуріона Г. Фусія з розрубаними грудьми.

В римському таборі знали, що заводієм цих вилазок був Комм, колись цар з ласки Риму, а нині ватаг розбійників. Марк Антоній звелів зробити все можливе, щоб відвернути небезпеку від переселенців та воїнів. Розуміючи, що хитрого вождя так швидко зловити не пощастить, він порадив преторові для настрашки негайно скарати на смерть когось із галлів. Прагнучи догодити старшому над собою, претор наказав привести до свого трибуналу двох найбагатших атребатів Неметоценні.

Одного звали Вергал, а другого Амброу. Обидва вони були знатного роду і найперші серед атребатів пішли на службу до Цезаря. За їхню покірливість їм віддячили не дуже щедро — відібрали в них усі почесті й більшу частину майна, грубі центуріони та жадібні судді не давали їм спокою, і вони колись наважились боязко висловити своє невдоволення. Наслідуючи римлян, вони наївно й пихато носили тогу і постійно жили в Неметоценні, надимаючись від гордощів і щодня зазнаючи принижень.

Претор допитав їх, звинуватив у зраді батьківщини і того ж таки дня передав лікторам. Вергал і Амброу померли, сумніваючись у римському правосудді.

Таким чином квестор, виявивши рішучість і неблаганність, заспокоїв серця переселенців, і ті голосно висловлювали йому хвалу. Міські власті Неметоценні, славлячи його батьківське піклування та благочестя, ухвалили відлити йому бронзовий пам'ятник. Після цього вершники Комма перестріли й убили кількох римських купців, що наважились поткнути з міста.

VI

Префектом кінноти, що стояла постоем у Неметоценні Атребатській, був Гай Волусен Квадрат, той самий, який колись заманив царя Комма в пастку і сказав

центуріонам зі свого почту: «Коли я простягну йому на знак дружби руку, ви вдарите його ззаду». Гая Волусена Квадрата цінували у війську за відданість обов'язку та несхитну хоробрість. Його воєнні чесноти принесли йому високі нагороди та почесні. Марк Антоній доручив Волусенові зловити царя Комма.

Префект кінноти ревно заходився виконувати довірену йому справу. Він наставив на Комма засідок і не давав його ватазі й хвилини перепочинку, невідступно її переслідуючи. Однак атребат, що знав чимало воєнних хитростей, виморював римську кінноту стрімкими переходами й нападав на окремих легіонерів. Із релігійних міркувань полонених він убивав, сподіваючись догодити богам. Але боги не відкривають смертним своїх думок, так само як і облич. І саме після одного з таких побожних діянь вождь Комм опинився в найбільшій небезпеці. Він був тоді в краю моренів; зарубавши вночі в лісі на камені двох молодих і гарних бранців, ватага виїхала зранку на узлісся, і знезап'як галли побачили перед собою кінних легіонерів Волусена. Краще озброєні й досвідченіші в маневрах римляни швидко оточили Коммових людей і перебили багатьох воїнів та коней. Проте вождеві і ще кільком найспритнішим і найхоробрішим атребатам пощастило прорватися. Вони пустилися навіки; коні несли їх рівниною до берега, де туманний океан перекочує по піску камінці. Обертаючись, вони бачили, як далеко позаду блищать римські шоломи.

Вождь Комм тішив себе надією, що їм пощастить утекти від переслідувачів. Їхні коні були прудкіші, ніж коні ворога, й не так нав'ючені. Він сподівався швидко домчати до затоки, де стояли його кораблі, й відплисти зі своїми воїнами на острів бриттів.

Так думав вождь, мовчки скачучи попереду своїх людей. Коли-не-коли Волусенові вершники зникали за якимось горбочком або гайком низеньких дерев. Потім обидва загони знову бачили один одного на широкій сірій рівнині, але відстань між ними дедалі зростала. Блискучі бронзові шоломи віддалялися, і Комм бачив тепер лише хмарку куряви на обрії. Галли вже радісно вдихали солоне морське повітря. Але біля самого берега височів піщаний пагорб; долаючи його, коні галлів стихили біг, і Волусен став наближатися.

Гострий слух варварів уже вловлював спершу слабкі, ледве чутні, але страшні для них вигуки римлян, коли

в вершини пагорба над верхівками модрин, щогнулись під вітром, вони побачили в затоці коло пустельного берега щогли Коммових кораблів. Протяжний радісний крик вирвався з їхніх грудей. А вождь Комм подумки хвалив себе за обачність і радів, що знову йому щастить. Та коли галли почали спускатись до берега, вони в розпачі побачили, що ці гарні, високі на кормі й на носі венетські кораблі з широким днищем безпорадно стоять на сухому піску, застрявши там, безперечно, на довгі години, бо низьке після відпливу море дрімало від них дуже далеко. Побачивши таку картину, атребати тупо спинилися на середині схилу, не знаючи, що робити, низько позгинавшись на розпарених конях, яким тремтіли в колінах стомлені ноги і які похиляли голови аж до землі, бо вітер із суходолу застилав їм очі пасмами довгих грив.

Серед загальної розгубленості й мовчанки пролунав голос вождя:

— На кораблі, мої воїни! Вітер попутний! На кораблі! Атребати скорилися, нічого не розуміючи.

Коли вони підскакали до кораблів, Комм звелів розпустити вітрила, зшиті із звірячих шкур і помальовані яскравими барвами. Ледве їх нап'яли, як вітрила роздулись, бо вітер дужчав.

Галли дивувалися, що їм дати може ця витівка: невже вождь сподівається, ніби міцні дубові днища кораблів розрізатимуть береговий пісок, як морську воду? Одні гадали, що треба тікати далі, інші збиралися загинути, вбивши якомога більше римлян.

А Волусен з легіонерами був уже на вершині одного з пагорбів, які тягнуться понад тими піщаними та вкритими галькою берегами. Побачивши в глибині затоки щогли венетських кораблів з уже напнутими вітрилами, надутими попутним вітром, він спинив своїх вершників, вивергнув найстрашніші прокльони на голову Комма, пошкoduвав марно загнаних коней і, смикнувши за вуздечку, звелів повертати назад.

«Яке пуття,— думав він,— гнатися далі за цими розбійниками? Комм устиг-таки посадити їх на кораблі, вони плывуть, а вітер такий, що дротиком до них уже не докинеш».

Незабаром атребати дісталися до дрімучого лісу та піщаних островів і довго й весело реготали.

Ще півроку після того випадку Комм провадив війну. Одного дня Волусен захопив його з двадцятьма воїнами

у відкритому полі. У префекта було приблизно стільки ж людей і коней. Він наказав атакувати. Атребат, чи то боячись, що його люди не витримають удару, чи то щось замисливши, подав своїм знак утікати, стрімголов пустив коня і довго скакав широкою рівниною, переслідуваний Волусеном. Потім раптом круто повернув і шалено налетів на чолі своїх галлів на префекта кінноти, ударом списа пробивши йому стегно. Побачивши, що воєначальника вибито з сідла, ошелешені римляни кинулись навтіки. Але воєнна виучка перемогла і змусила їх подолати природне почуття страху. Вони повернули коней, щоб відбити Волусена, саме в ту мить, коли Комм люто й весело лаяв свого поваленого на землю ворога. Галли не змогли витримати натиску маленького римського загону, що, зімкнувши лави, вдарив на них з великою силою. Багато атребатів загинуло, інші попали в полон. Комм урятувався, бо під ним був найпрудкіший кінь.

Ледве живого Волусена приставили в римський табір. Проте досвідчені лікарі, а може, й сила духу допомогли йому видужати від рапи.

Комм у тій сутичці водночас утратив і своїх вірних воїнів, і свою пенависть. Задоволений, що парешті помстився, віднині втішений і спокійний, він послав до Марка Антонія гіпця. Приведений перед трибунал квестора, гонець сказав так:

— Марку Антонію, цар Комміус обіцяє від'їхати в те місце, яке йому вкажуть, зробити все, що ти звелиш, і дати заручників. Він лише просить, щоб його звільнили від ганьби й ніколи не приневолювали бачити римлянина.

Марк Антоній повівся великодушно.

— Я розумію, — мовив він, — що Комміусові трохи неприємно зустрічатися з нашими воєначальниками. Дозволю йому не з'являтися перед жодним із нас. Я прощаю його і приймаю від нього заручників.

Невідомо, що сталося потім із атребатом Коммом, подальше його життя не залишило слідів.

ФАРІНАТА ДЕЛЬІ УБЕРТІ, АБО ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА

А скорбний дух, чоло підвівши й плечі,
Здавалось, пекло оглядав з пихою ¹.

Данте, «Пекло», пісня 10

Сидячи на терасі вежі, старий Фаріната дельї Уберті блукав гострим поглядом по найжаченому зубцями місту. Поруч стояв брат Амброджо й дивився на обрій, де над пасмами пагорбів, що кільцем охоплювали Флоренцію, розпускались у небі пишні вогняні троянди вечірньої заграви. З недалеких урвистих берегів Арно струмили, піднімаючись у тихе повітря, пахощі миртів. Останні пташині крики долітали від світлого даху баптистерію Сан-Джованні. Зненацька на гострому камінні, якого набрали на дні річки, щоб замостити бруківку, зацокотіли кінські копита. З вузенької вулички виїхали двоє юнаків-верхівців, гарних, мов двоє святих Георгіїв, і проскакали повз глуху стіну палацу Уберті. Порівнявшись із підніжжям вежі гібеллінів, один із них зневажливо плюнув, а другий підняв руку і вставив великого пальця між вказівним і середнім. Потім обидва підстрожили коней і чвалом влетіли на дерев'яний міст. Фаріната, що бачив, якій нарузі піддають його ім'я, залишався спокійним і мовчазним. Та ось його висхлі щоки затремтіли, і на пожовклих зіницях заблищала сльоза, в якій було більше солі, аніж води. Нарешті він тричі труснув головою і мовив:

— Чому мій народ мене ненавидить?

Брат Амброджо нічого не відповів. А Фаріната й далі дивився на місто, але бачив його тепер ніби крізь їдкий туман, що обпікав йому повіки. Потім, повернувши до

¹ Переклад П. Карманського та М. Рильського.

ченця худе обличчя, на якому стримів великий орлиний ніс і випиналися грізні щелепи, він запитав знову:

— Чому мій народ мене ненавидить?

Чернець махнув рукою, наче проганяв муху.

— Яке вам діло, мессере Фаріната, до непристойної вихватки двох зухвалих молодиків, вигодуваних у гвельфських вежах Ольтарно?

Фаріната. Справді, мене мало обходять ці двоє Фрескобальді, улюбленці Риму, сини звідників і повій. Я не боюся їхньої зневаги. Ні мої друзі, ні тим паче вороги зневажати мене не можуть. Але мені гірко знати, що флорентійський народ відчуває до мене таку ненависть.

Брат Амброджо. Ненависть запанувала в містах ще відтоді, як Каїнові сини принесли туди разом із ремеслами й пиху і як двоє фіванських рицарів заплямували себе братовбивчою кров'ю. З образи народжується гнів, а з гніву — образа. Ненависть плодюча і неодмінно породжує нову ненависть.

Фаріната. Але як може любов породити ненависть? І чому ж такий огидний місту, яке сам палко люблю?

Брат Амброджо. Коли хочете, я вам дам відповідь, мессере Фаріната. Але з моїх уст ви почуєте лиш слова правди. Ваші співгородяни не прощають вам того, що біля Монтаперто, того дня, коли Арбія почервоніла від флорентійської крові, ви билися під білим прапором Манфреда. Вони вважають, що в тій долині смерті ви не були другом рідному місту, ви не любили його!

Фаріната. Як! Я не любив рідного міста! Жити його життям, жити лише для нього, вистраждати втому, безсоння, голод, спрагу, пропасницю, подолати небачені труднощі; повсякчас дивитися в очі смерті і ризикувати попасти живим у руки тих, для кого і смерті моєї було б замало; іти на все, витерпіти все задля нього, задля його добра, задля того, щоб вирвати його з лабетів моїх ворогів, які були і його ворогами, щоб змити з нього ганьбу, щоб умовити його добровільно чи змусити силою слухати добрих порад, стати на бік справедливості, думати так само, як думав я разом із найкращими, найшляхетнішими умами; палко бажати, щоб воно стало прекрасним, розумним, великодушним і задля цього єдиного свого бажання пожертвувати майном, дітьми, родичами, друзями; тільки задля його інтересів ставати то щедрим, то жадібним, то чесним, то підступним, то праведником, то злочинцем—

іба це не означає любити рідне місто? Хто ж його любив тоді, якщо не любив я?

Брат Амброджо. Нехай і так! Але ж ця ваша нещадна любов накликала на місто насильство й підступність і коштувала життя десяти тисячам флорентійців.

Фаріната. Маєте слухність, брате Амброджо, моя любов до рідного міста справді не знала меж, і вчинки, які я здійснив у її ім'я, гідні стати прикладом для наших синів і онуків. Я описав би їх сам, щоб пам'ять про них не стерлася повік, якби мав хист до письменства. Замолоду в мене непогано виходили любовні пісеньки — жінки були від них у захваті, а писарі записували їх у свої книги. А загалом я завжди зневажав літературу й мистецтво, і писати вабило мене не дужче, ніж прости вовну. Нехай кожен, за моїм прикладом, робить те, що личить його станом. Але ви, брате Амброджо, володієте пером майстерно, і вам би слід описати мої великі діяння. Така праця принесла б вам славу, якби, звичайно, ви розповіли про мене не як чернець, а як дворянин, бо мої подвиги — це подвиги рицаря й дворянина. З вашого твору люди дізналися б, як багато зроблено мною. І я не каюсь у жодному зі своїх учинків.

Мене вигнали з Флоренції, гвельфи вбили трьох моїх родичів. Я знайшов притулок у Сієні. Моїх ворогів це так розлютило, що вони підбурили флорентійський люд виступити оружно проти гостинного міста. Задля Сієни, задля вигнанців я попросив допомоги в цезарєвого сина, сіцилійського короля.

Брат Амброджо. На жаль, ви справді вчинили так: ви стали союзником Манфреда, друга люцерійського султана, астролога, віровідступника, відлученого від церкви.

Фаріната. Ми тоді ковтоли папське відлучення, наче воду. Важко сказати, чи вмів Манфред визначати по зірках долю, але своїх сарацинських вершників він справді цінував високо. Хоробрий, але й дуже обачний, скупий на кров підданих і на золото зі своїх скринь, король Сіцилії відповів сієнцям, що допоможе їм. Він давав щедрі обіцянки, сподіваючись на щедрю вдячність. Але зробив він не дуже багато. З обережності, лукавства чи побоювання ослабити себе, він прислав лише свій прапор та сотню німецьких вершників. Обдурені й роздратовані, сієнці хотіли взагалі відмовитись від тієї сміховинної допомоги. Мені пощастило навчити їх бути розважливішими,

і я показав їм, як треба протягувати простирало крізь перстень. Одного дня, добре нагодувавши німців м'ясом та напоївши вином, я підмовив їх на таку невдалу вилазку, що всі вони попали в засідку й були перебиті флорентійськими гвельфами, які захопили білий Манфредів прапор і, прив'язавши його до хвоста віслюкові, потягли по багнюці. Я відразу повідомив сіцилійця про цю образу. Моя звістка подіяла на нього так, як я й гадав, і, щоб помститися, він прислав вісімсот вершників та багато піхоти під проводом графа Джордано, чия слава була не менша, ніж у троянця Гектора. Тим часом Сієна та її союзники збирали ополчення. Невдовзі ми мали тринадцять тисяч чоловік війська. Це було менше, ніж у флорентійських гвельфів. Але в їхньому таборі були й облудні гвельфи, котрі чекали тільки нагоди, щоб перейти до гібеллінів, тоді як серед нас не було жодного гвельфа. Таким чином, маючи на своєму боці хоч і не всі сприятливі можливості (усі їх ніколи не маєш), але можливості добрі й непередбачені, яких надалі могло й не бути, я нетерпеливився дати битву, що, на випадок успіху, знищила б моїх ворогів, а на випадок невдачі принесла б поразку тільки моїм союзникам. Цією битвою я снів і марив. Щоб утягти в неї флорентійське військо, мені довелося піти на великі хитрощі. За моїм дорученням у Флоренцію вирушили два ченці, щоб таємно повідомити раду, ніби, гірко каючись і бажаючи за велику послугу купити прощення співвітчизників, я ладен за десять тисяч флоринів розчинити перед ними одну із сієнських брам і ніби для успіху цього задуму флорентійському військові треба підійти якнайбільшими силами до берегів Арбії під приводом надання допомоги гвельфам із Монтальчіно. Випровадивши в дорогу ченців, я виплюнув із рота прощення, якого щойно просили мої вуста, і став чекати, охоплений жахливою нетерплячкою. Мене мучили побоювання, щоб дворяни в раді не зрозуміли, яка це дурість— посилати військо на Арбію. Але я сподівався, що мій план сподобається плебеям своїм безглуздям і вони тим охочіше схвалять його, що йому опиратимуться дворяни, яким простолоудини не довіряли. І справді, знать відчула небезпеку, але ремісники вскочили в мою пастку. А вони в раді становили більшість. За їхнім наказом флорентійське військо виступило в похід і привело в дію план, накреслений мною на його згубу. Який чудовий був той світанок, коли, скачучи з невеликою групою вигнанців

у лавах сіенців і німців, я побачив, як сонце, розірвавши білий серпанок ранку, освітило ліс гвельфських списів, що вкривали схили Малени! Вороги були в моїх руках. Ще трошки хитрощів — і їм не уникнути загибелі. На мою пораду граф Джордано тричі провів у них перед очима піхотинців сіенської громади, щоразу в куртках іншого кольору, щоб їх здавалося втричі більше, ніж було насправді; спершу він провів тих воїнів перед гвельфами у червоному — в передвісті крові, потім у зеленому — в передвісті смерті, нарешті в чорному й білому — в передвісті полону. То були передвістя правдиві! О, яку радість відчув я, коли, атакувавши флорентійську кінноту, побачив, як її лави схитнулися під нашим натиском і вершники безладно закружляли на місці, піби зграя ворон, коли побачив, як підкуплений мною чоловік, чийого імені я не вимовляю, щоб не осквернити своїх уст, одним ударом меча зрубав прапор, що його він прийшов захищати, коли побачив, як вороги, марно шукаючи очима блакитно-білі кольори, щоб згуртуватись під ними, безтямно сипнули врозтіч, душачи одні одних, а ми кинулися в погоню й різали їх, паче свиней на ярмарку. Найдовше тримались ремісники флорентійської громади; нам довелося їх усіх перебити навколо закривавленого кароччо. Нарешті на бойовищі залишилися тільки мертві та боягузи, які самі зв'язували один одному руки і приповзали до нас навколінках просити пощади. А я, вдоволений тим, що вчинив, від'їхав і стояв осторонь.

Б р а т А м б р о д ж о. Горе! Горе! Проклята долина Арбії! Розповідають, що й нині, після стількох років, вона тхне смертю, люди звідти повтікали, і блукають там лише дикі звірі, а ночами виють білі вовчиці. Невже ваше серце так зачерствіло, мессере Фаріната, що ви не залилися слізьми, побачивши того лиходійського дня, як квітучі схили Малени напиваються флорентійської крові?

Ф а р і н а т а. Коли мені й було сумно, то лише тому, що, розгромивши ворогів, які цілих десять років тіпилися могутністю й величчю, я таким чином указав їм шлях до майбутньої перемоги і несамохіть подав приклад, як довго й терпляче треба чекати своєї години. «Чи не крутнули ми сьогодні,— думав я,— колесо Фортуни надто сильно і чи не прокрутиться воно на повний оберт, знову скинувши нас униз?» Це передчуття трохи затьмарювало сліпуче сяйво мого торжества.

Б р а т А м б р о д ж о. Мені здалося, ви зневажаєте — та і як його не зневажати! — того зрадника, котрий утопав у багно й кров прапор, під яким вийшов на битву. Навіть я, знаючи, наскільки неосяжне милосердя нашого господа, не сумніваюся, що Бокка за свій гидкий злочин кипить тепер у пеклі разом із Каїном, Іудою та батьковбивцею Брутом. Але ж ви сприяли йому, мессере Фаріната, — то невже ви зовсім не каєтесь? Невже не здається вам, що, заманивши в пастку флорентійське військо, ви теж образили праведного бога і зробили те, чого не належить робити?

Ф а р і н а т а. Тому, хто діє за велінням розуму й покликом серця, дозволено все. Одуривши ворогів, я виявив велич духу, а не зрадливість. І ви глибоко помиляєтесь, брате Амброджо, коли думаєте, ніби я вчинив злочин, скориставшись заради порятунку своєї партії послугами людини, яка повалила власний прапор; бо безчесним того чоловіка зробив не я, а природа, зате я, а не природа, повернув його безчестя на добро.

Б р а т А м б р о д ж о. Але якщо ви любили свою вітчизну, навіть воюючи з нею, то вам усе ж таки мало бути боляче, що ви здобули перемогу над нею за допомогою її ворогів сієнців. Невже вас зовсім не мучив сором?

Ф а р і н а т а. А чому мене мав мучити сором? Хіба була в мене інша можливість відновити в місті владу своєї партії? Я вступив у спілку з Манфредом і сієнцями. Якби треба було, я вступив би в спілку навіть із тими африканськими велетнями, що мають лиш одне око посеред лоба і живляться людським м'ясом, як розповідають венеціанські моряки, котрі їх бачили. Боротися за таку справу — це не те що грати за правилами, як, наприклад, у шахах чи дамках. Якби я роздумував, що ось такий удар дозволений, а такий заборонений, то невже ви гадаєте, ніби мої вороги діяли б так само чесно? Звичайно, ні; адже там, на березі Арбії, ми не грали партію в кості, сидючи у виноградній альтанці й поклавши на коліна таблички та грудки крейди, щоб записувати набрані очки. Треба було перемогти. Й обидві партії чудово це знали.

Проте я з вами згоден, брате Амброджо, що суперечку краще було б залагодити між нами самими, флорентійцями. Громадянська війна — це така гарна, така благородна справа, така вишукана річ, що, по змозі, не слід, звичайно, замішувати в неї чужоземців. Найкраще, коли

ведуть її самі співвітчизники й особливо дворяни, чії невтомні руки й проникливий розум під час таких війн неоціненні.

Я не сказав би того самого про війни зовнішні. Це заходи корисні й навіть необхідні, коли йдеться про оборону, розширення кордонів чи сприяння торгівлі. Але, як правило, немає ні честі, ні вигоди вести ці грубі війни самому. Розсудливий народ охоче запрошує в таких випадках найманців і передає справу досвідченим воєначальникам, які вміють вигравати великі битви з невеликим числом людей. У таких війнах треба лише добре знати своє діло й більше сипати золотом, ніж проливати кров. Вкладати в них серце не слід. Адже безглуздо ненавидіти чужоземця, коли його інтереси не збігаються з вашими; а ненависть до співвітчизника, який виступає проти того, що вам видається корисним і добрим, навпаки, почуття цілком природне й розумне. Отож лише в громадянській війні можна справді виявити проникливість думки, незламність духу і силу серця, що палає гнівом і любов'ю.

Брат Амброджо. Я найбільшій зі служників бідних. Але владар у мене один — цар небесний, і я зрадив би його, якби не сказав вам, мессере Фаріната, що єдиний воїн, гідний найвищої похвали, — це той, котрий іде під знаком хреста, співаючи:

Vexilla regis prodeunt¹.

Блаженний Домінік, чия душа, наче сонце, зійшла над зануреною в темряву брехні церквою, повчав, що війна проти еретиків тим милосердніша й великодушніша, чим вона суворіша та невблаганніша. Той, хто носив ім'я князя апостолів і був каменем із праці, який, наче Голіафа, вразив у лоб ересь, — той, звичайно, добре це розумів. Він прийняв мучеництво між Комо й Міланом. Від нього — слава мого ордену. Хто оголить меч проти такого воїна, в очах нашого господа Ісуса Христа стане другим Антіохом. Але, заснувавши на землі імперії, королівства й республіки, бог дозволяє, щоб їх захищали оружно, і ставиться прихильно до воєначальників, які, помолитись йому, оголяють меч за свою мирську батьківщину. І навпаки, він відвертається від громадянина, котрий б'ється проти свого міста і знекровлює його, — як зробили ви

¹ Знамена царя йдуть попереду (лат.).

з такою радістю, мессере Фаріната, не подумавши, що виснажена й розтерзана вами Флоренція не зможе тепер захиститися від ворогів. У стародавніх хроніках можна прочитати, що міста, ослаблені внутрішніми війнами, стають легкою здобиччю для чужоземців, які чатують на них.

Фаріната. Як ви гадаєте, отче, на лева напасти безпечніше, коли він пильнує чи коли спить? А я якраз і не давав заснути флорентійському левові. Запитайте в пізанців, чи дуже вони раділи, напавши на нього в той час, коли я його розлютив. Пошукайте в старих хроніках, і ви, безперечно, знайдете там, що міста, які киплять усередині, завжди готові обварити зовнішніх ворогів окропом, а люд, остуджений миром, не здатен розпалитись і вийти воювати у відкрите поле. Тож знайте, що небезпечно заціпати місто, розбуркане благородною внутрішньою війною, і не кажіть, ніби я ослабив свою батьківщину.

Брат Амброджо. Але ж ви знаєте, що батьківщина була на волосинку від загибелі після того страхітливого дня в долині Арбії. Нажахані гвельфи покинули мури міста й самі обрали для себе сумну долю вигнанців. Рада гібеллінів, скликана в Емполі графом Джордано, ухвалила зруйнувати Флоренцію.

Фаріната. Це правда. Всі вимагали не залишити від неї каменя на камені. «Зітрімо з лиця землі це гвельфське кубло», — казали вони. Лише я став на захист рідного міста. І лиш я не дозволив завдати йому ані найменшої шкоди. Флорентійці повинні дякувати мені, що досі живуть і дихають. Якби вони були хоч трохи людяніші, то шанували б мене, мов батька, а не плювали б із ненавистю на мій поріг. Я врятував своє місто.

Брат Амброджо. Але спершу довели його до згуби. Одначе нехай той день в Емполі зарахується вам на цьому світі й на тому, мессере Фаріната. Було б справедливо, якби святий Іоанн Хреститель, покровитель Флоренції, передав господові слова, що їх ви мовили на раді гібеллінів! Повторіть мені, будь ласка, ті слова, гідні найвищої похвали. Переказують їх по-різному, а мені б хотілося знати точно. Чи правду кажуть, ніби ви навели два тосканські прислів'я, в одному з яких говориться про віслюка, а в другому про козу?

Фаріната. Про козу щось не дуже пригадую, але про віслюка пам'ятаю краще. Можливо, як дехто каже,

я й справді переплутав ті два прислів'я. До того мені було байдуже. Я встав і заговорив приблизно так:

«Віслюк трощить ріпу, не замислюючись. Ось так і ви трощите все без розбору, чи вчора, чи сьогодні, чи завтра, не замислюючись, що́ треба нищити, а що́ берегти. Однак, коли хочете знати, я стільки страждав і боровся лише для того, щоб жити в рідному місті. Отже, я захищатиму його і, як треба буде, то помру за нього з мечем у руці».

Я нічого більше не сказав і вийшов. Вони побігли за мною і, благаючи мене заспокоїтись, присяглися шанувати Флоренцію.

Б р а т А м б р о д ж о. Може, діти наші, дасть бог, і забудуть, як ви бились у долині Арбії, і пам'ятатимуть тільки, що ви були в Емполі! Ви жили в жорстокі часи, коли, мабуть, і гвельфові, і гібелліпові було нелегко дбати про спасіння душі. Нехай господь убереже вас від пекла, мессере Фаріната, і по смерті прийме в своєму святому раї!

Ф а р і н а т а. Рай і пекло не існують поза нашим розумом. Так учив Епікур, і відтоді багато людей про це знають. Хіба ви самі, брате Амброджо, не читали у вашій книзі: «Людина помирає так само, як і звірина, і нема над твариною вищості людям — бо все марнота!»?

Та коли б я вірував у бога, як вірують прості душі, то молив би його залишити мене всього по смерті тут і зачинити душу мою разом із тілом у моїй гробниці, під мурами прекрасного Сан-Джованні. Там чимало кам'яних ніш, вирубаних римлянами для своїх мерців, а тепер розкритих і порожніх. На котромусь із тих лож мені й хотілося б лягти на вічний спочинок. У житті я жорстоко страждав від заслання, а був же на відстані лиш одного дня подорожі від Флоренції. Далі від неї я почуватимуся ще нещаснішим і тому хочу залишитись навечно у своємулюбому місті. Нехай же мої рідні залишаються в ньому теж!

Б р а т А м б р о д ж о. Я з жахом слухаю, як ви поблюзнірському хулите бога, того, хто створив небо й землю, гори Флоренції і ф'езоланські троянди. А особливо мене жахає, мессере Фаріната дельї Уберті, те, що ваша душа наділяє зло якимсь благородством. Коли, всупереч надії, яку я ще зберігаю, безмежне милосердя покине вас, то, гадаю, ваша присутність трохи звеличить пекло.

КОРОЛЬ П'Є

Року божого 1428-го в місті Труа капітул оголосив каноніка Гійома Шапделена королем свята трьох волхвів згідно зі звичаєм, якого дотримувалася тоді вся християнська Франція. У каноніків було заведено обирати з-поміж себе одного й нарідати його королем, бо він мусив сідати на місце царя царів і збирати їх усіх за трапезою в чеканні тої хвилини, коли сам Ісус Христос скличе їх, як вони сподівались, у своєму святому раї.

Мессіра Гійома Шапделена обрали за його доброзвичайність і щедрість. Він був багатий. І бургундські, й арманьякські воєначальники, що спустошували Шампань, пощадили його виноградники, і це було справді щастя, яке він завдячував насамперед богові, але також і своєму вмінню ладнати з обома партіями, що роздирали королівство лілей. Шапделенова заможність, звичайно, вплинула на його обрання: адже того літа сетє зерна коштувало вісім ффранків, четвертак яєць — шість су, порося — сім ффранків, і служителі церкви були змушені, як найубогіші селяни, перебиватися цілу зиму капустою.

Отож у день святого празника трьох волхвів мессіра Гійом Шапделен, вбраний у стихар, з пальмовою віттю, сів біля вітваря собору під балдахіном із золотої парчі. Тим часом із ризниці вийшли троє каноніків з вінцями на головах. Один був у білому, другий — у червоному, третій — у чорному. Вони зображували волхвів і, спускаючись до тієї частини храму, що символізує підніжжя хреста, співали євангеліє від Матфея. Головним нефом підходив до вітваря дякон, несучи на жердині п'ять запале-

них свічок, що зображували чудесну зірку, яка привела волхвів до Віфлієма. Каноніки рушили за ним, співаючи, а коли дійшли до слів: «І ввійшовши до дому, знайшли там дитятко з Марією, його матір'ю. І вони впали ницьма і поклонились йому», — то спинились перед мессіром Гійомом Шапделеном і стали перед ним навколішки. За ними підійшло троє дітей із дрібками солі та прянощів у руках, і мессір Гійом зичливо прийняв їх, наслідуючи царствене дитятко, яке ласкаво взяло від царів зёмних смирену, золото й ладан. Після чого благочестиво справили службу божу.

Увечері каноніки пішли вечеряти до короля свята трьох волхвів. Дім мессіра Гійома стояв неподалік від церкви. Його пізнавали по золотій шапці, вирізьбленій на кам'яному щиті над низькими дверима. Велика зала була тієї ночі встелена листям й освітлена дванадцятьма смолоскипами. Каноніки посідали довкола столу, на якому лежало ціле ягня. Тут були монсеньйори Жан Брюан, Тома Алеппе, Сімон Тібувіль, Жан Кокмар, Дені Пті, П'єр Корнель, Барнабе Віделу і Франсуа Пігушель, каноніки храму святого Петра, мессір Тібо де Сож, стайничий, спадковий світський канонік, а в самому кінці столу сидів П'єроле, парубчак-служка, який, хоч і не вмів писати, вважався секретарем мессіра Гійома Шапделена і прислужував йому під час меси. Він був схожий на дівчину, перевдягнену хлопцем. Це він з'являвся на стрітєння в подобі ангела. Був ще такий звичай: у середу грудневого посту на відправі читали, як прилетів архангел Гавриїл і звістив Марії, що в неї народиться син божий; на високий дерев'яний поміст ставили дівчину, і хлопчик із крилами сповіщав її, що вона стане матір'ю божої дитини; а над головою дівчини підвішували голуба з клоччя. Ось уже два роки ангела-благовісника також зображував П'єроле.

Але душа його була зовсім не така лагідна, як обличчя. Він був брутальний, зухвалий, задержуватий і охоче заводився зі старшими за себе хлопцями. Підозрювали, що він вісться за дівчатами. Але вояки, що стояли в містах постоем, витворяли ще й не таке, і тому ніхто не звертав великої уваги на погані хлопцеві звички. Куди дужче сердиво мессіра Гійома Шапделена, що П'єроле був арманьяком і весь час сікався до бургундців. Канонік не раз повчав його, що це погляди згубні й нав'яні дияволом, тим паче неприпустимі в їхньому добропорядному місті Труа, де покійний англійський король Генріх V узяв

шлюб із пані Катериною Французькою і де англійці були законні господарі, бо всяка влада від бога. *Omnis potestas a Deo.*

Коли гості повсідалися за столом, мессієр Гійом Шапделен прочитав *Benedicite*¹ і всі мовчки взялися до трапези. Першим заговорив мессієр Жан Кокмар.

— Ви чоловік обачний і вчений,— мовив він, обернувшись до свого сусіда Жана Брюана.— Ви вчора постились?

— Вчора належало поститись,— відповів мессієр Жан Брюан.— У церковних требниках записано, що переддень свята трьох волхвів — це день молитовного неспання, а хто каже — молитовне неспання, той каже — піст.

— Даруйте мені,— перебив його мессієр Жан Кокмар,— але я згоден із багатьма славетними богословами, що суворий піст суперечить радості від різдва Христового, пам'ять про яке церква зберігає до самого свята трьох волхвів.

— Ну, а я переконаний, що той, хто не поститься в дні молитовного неспання, зневажає давнє благочестя,— відповів мессієр Жан Брюан.

— А я вважаю,— вигукнув мессієр Жан Кокмар,— що той, хто готується постом до найрадіснішого з наших свят, упадає в гріх, бо дотримується звичаю, засудженого багатьма єпископами.

Обидва каноніки вже почали сердитись.

— Не поститися! Яка слабкість духу!— мовив мессієр Жан Брюан.

— Поститися! Яка безглузда затятість!— відрубав мессієр Жан Кокмар.— Ви людина, словнена гордині й зухвальства, і ні з ким не рахуєтесь.

— А ви людина безвольна, що сліпо йде за розбещеною юрбою. Але навіть у наші лихі часи я можу послатись на авторитети: «*Quidam asserunt in vigilia Epiphaniae jejunandum*»².

— Справу з'ясовано! *Non jejunetur!*³

— Мир! Мир! — закричав зі свого високого й широкого крісла мессієр Гійом Шапделен.— Ви обидва маєте слухність: похвально, Жане Кокмар, що напередодні свята трьох волхвів ви споживаєте їжу на знак радості, а

¹ «Благословіте» — кáтолицька молитва (лат.).

² Не один з них твердить, що напередодні свята трьох волхвів треба поститись (лат.).

³ Поститися не належить (лат.).

вас, Жане Брюан, слід похвалити, що ви напередодні того самого свята поститесь, не втрачаючи належної веселості.

Весь капітул дружно схвалив його слова.

— Соломон не зміг би розсудити краще!— вигукнув мессієр П'єр Корнель.

І коли мессієр Гійом Шапделен підніс до губів келих із червоним вином, мессієри Жан Брюан, Жан Кокмар, Тома Алепе, Сімон Тібувіль, Дені Пті, П'єр Корнель, Барнабе Віделу та Франсуа Пігущель хором гукнули:

— Король п'є! Король п'є!

Вигукувати ці слова на святі було законом, і гість, який його порушував, наражався на небезпеку суворої кари.

Мессієр Гійом Шапделен, побачивши, що глеки спорожні, звелів принести вина, а слуги натерли хрину, щоб розпалити в гостей спрагу.

— За здоров'я сеньйора єпископа Труа та сеньйора регента Франції,— мовив господар, трохи підвівшись зі свого пастирського крісла.

— Охоче, мессієре,— мовив Тібо де Сож, стайничий.— Але ні для кого не таємниця, що наш сеньйор єпископ у сварці з регентом через подвійну десятину, яку монсеньйор Бедфорд вимагає від служителів церкви, запевняючи, щоби вона піде на готування хрестового походу проти гуситів. І ми зміщуємо два здоров'я, ворожі одне одному.

— Е-е!— перебив його мессієр Гійом.— Бажаючи здоров'я, слід прагнути миру, а не війни. Я п'ю за регента Франції, намісника короля Генріха Шостого, і за монсеньйора єпископа Труа, якого ми всі обрали два роки тому.

Каноніки підняли келихи й випили за здоров'я єпископа та регента Бедфорда.

Але ось від найдалшого кінця столу дзвінко пролунав юний і ще ламкий голос:

— За здоров'я дофіна Людовіка, справжнього короля Франції!

То кричав маленький П'єроле, чий армапьякський дух, розпалений каноніковим вином, не витримав.

На нього не звернули уваги, і коли мессієр Гійом знову перехилив келиха, гримнув, як і належало, дружний вигук:

— Король п'є! Король п'є!

Гості жваво і всі водночас заговорили про церковні та мирські справи.

— Чи знаєте ви, — мовив Тібо де Сож, — що регент послав під мури Орлеана десять тисяч англійців?

— У такому разі, — озвався мессієр Гійом, — вони його візьмуть, як узяли Жаржо, Божансі та чимало інших прекрасних міст королівства.

— А це ще хтозна! — гукнув маленький П'єроле, весі червоний.

Але оскільки він сидів у найдальшому кінці столу, його знову ніхто не почув.

— Вишіймо, монсенйори, — сказав мессієр Гійом, бажаючи показати себе щедрим господарем.

І подав приклад, піднявши свою велику чашу з червоним вином.

Крик розітнувся ще голосніший, ніж перед тим:

— Король п'є! Король п'є!

Та коли голоси відгриміли, мессієр П'єр Корнель, який сидів у далекому кінці столу, ущипливо мовив:

— Монсенйори, видаю вам маленького П'єроле, який не кричав: «Король п'є!», чим суворо порушив заведений звичай. Отже, треба його покарати.

— Треба його покарати! — в одип голос підхопили монсенйори Дені Пті й Барнабе Віделу.

— Нехай буде так, — ствердив вирок мессієр Гійом Шапделен. — Вимажмо йому руки й обличчя сажею. Такий звичай.

— Такий звичай! — підтримали хором каноніки.

Мессієр П'єр Корнель пішов до каміна по сажу, а монсенйори Тома Алєне й Сімон Тібувіль, солоденько сміючись, кинулися на хлопця й ухопили його за руки та ноги.

Але П'єроле вислизнув з їхніх рук, прихилився спиною до стіни і, витягнувши з-за пояса маленький кинджал, присягнувся, що вгородить його в горлянку кожному, хто до нього підійде.

На цю зухвалу вихватку каноніки весело зареготали, а найдужче, мабуть, сміявся Гійом Шапделен. Він устав із крісла й підійшов до свого маленького служки, а за ним підступив П'єр Корнель зі жменею сажі.

— Отже, доведеться мені самому, — мовив король солодким голосом, — покарати цього хлопчика й перетворити його на негра, служника чорного царя Валтасара, що прийшов до божих ясел. П'єре Корнель, подайте-но мені сажу.

І величним жестом, ніби кроплячи віруючого свяченою водою, він кинув хлопцеві в обличчя пучку сажі, а той стрибнув уперед і встромив канонікові в живіт кинджал. Мессієр Гійом Шапделен протяжно зітхнув і впав долиць на підлогу. Гості підбігли до нього й побачили, що він мертвий.

П'єроле зник. Шукали його в усьому місті, але знайти не могли. Пізніше дізналися, що він приєднався до загонів полководця Лагіра. В битві під Пате на очах у Діви він узяв у полон англійського воєначальника й був посвячений у рицарі.

«МЮІРОН»

Не раз, сидячи з нами довгими вечорами, головнокомандувач розважав нас оповідками про привиди — в цьому жанрі він мав неабиякий хист.

*«Мемуари графа Лавалета»,
вид. 1831 р., т. I, с. 335*

Бонапарт понад три місяці не мав з Європи вістей, тож, повернувшись з-під Сен-Жан-д'Акра, послав до оттоманського адмірала парламентаря ніби для того, щоб домовитися про обмін полоненими, але насправді сподіваючись, що сер Сідней Сміт перехопить цього офіцера й повідомить його про всі останні події, коли, як можна було здогадуватись, вони для Республіки несприятливі. Генерал розрахував точно. Сер Сідней наказав провести парламентаря на борт свого корабля і прийняв його в почестях. Зав'язавши розмову, він невдовзі переконався, що французька армія, яка перебувала в Сирії, не отримувала останнім часом ніяких депеш чи звісток із батьківщини. Він показав гостеві газети, що лежали розгорнені на столі, і з підступною люб'язністю запропонував йому взяти їх із собою.

Бонапарт читав ті газети у своєму наметі цілу ніч. Під ранок у нього остаточно визріло рішення повернутись у Францію і взяти до рук розхитану владу. Аби лиш йому стати ногою на територію Республіки, і він розтопче слабкий і жорстокий уряд, що віддає батьківщину на поталу недоумкам та шахраям, він розчистить нагорі місце й

сяде на ньому сам. Щоб здійснити цей замір, треба було переplistи під супротивними вітрами Середземне море, яке стерегли англійські кораблі. Але Бонапарт бачив тільки свою мету і вірив у свою зірку. Щастило йому неймовірно — він дістав від Директорії дозвіл покинути єгипетську армію, а наступника собі призначити самому.

Він викликав адмірала Гантома, який після загибелі флоту перебував при головному штабі, і дав наказ негайно налаштувати у глибокій таємниці два венеціанські фрегати, що стояли на якорі в Александрії, та привести їх до пустельного узбережжя, на місце, яке він йому вказав. Потім передав у заклясеному конверті письмове розпорядження генералові Клеберу, яким складав командування армією на нього, і ніби для огляду військ вирушив у супроводі ескадрону кінноти до затоки Марабу. Надвечір 7 фруктидора VII року на перехресті доріг, звідки відкривається море, він несподівано зустрів генерала Мену, що повертався з ескортом в Александрію. Приховувати далі свій від'їзд було неможливо, та й непотрібно, і він коротко попрощався із своїми солдатами, побажав їм стійко триматися в Єгипті й сказав:

— Коли мені пощастить ступити на землю Франції, правління балакунів настане край!

Здавалося, Бонапарт говорить під напливом натхнення, не тямлячи себе. Насправді ж він ретельно добирав слова, щоб виправдатися за втечу і вселити всім думку про свою майбутню могутність.

Він стрибнув у шлюпку і вже в сутінках причалив до фрегата «Міуїрон». Адмірал Гантом прийняв його на борт зі словами:

— Я вестиму корабель під вашою зіркою.

І в ту ж мить дав наказ піднімати вітрила. З генералом були його ад'ютант Лавалет, Монж і Бертолле. Фрегат «Каррер», який мав їх супроводити, прийняв на борт поранених генералів Ланна й Мюрата, папів Денона, Костаза і Парсеваль-Гранмезона.

З перших хвилин їхньої подорожі настав штиль. Адмірал запропонував повернутися в Александрію, щоб не опинитися вранці поблизу Абукіра, де стояв па якорі ворожий флот. Відданий Лавалет благав генерала послухатись цієї поради. Але Бонапарт рішуче показав рукою на чисте море.

— Будьте певні! Ми проскочимо.

Після півночі повів свіжий вітер. На ранок французькі кораблі були вже поза межами видимості ворожого флоту. Скориставшись з того, що Бонапарт прогулювався палубою, до нього підійшов Бертолле:

— Генерале, як добре зуміли ви вчора кількома словами заспокоїти Лавалета, сказавши, що ми проскочимо! Бонапарт усміхнувся:

— Я підбадьорив людину віддану, але слабку духом. Ви, Бертолле, маєте сильніший характер, і з вами я говоритиму інакше. Майбутнє — це ніщо. Слід зважати лише на теперішнє. Треба вміти водночас ризикувати й розраховувати, а в усьому іншому покладатись на щастя.

І, прискоривши ходу, він зашепотів:

— Ризикувати... розраховувати... не обмежувати себе задалегідь обдуманим планом... пристосовуватись до обставин, дозволяти, щоб вони вели тебе за собою. Вміти користатися і з дрібних випадків, і з великих подій. Робити лише можливе і робити все, що можливо.

Коли того самого дня під час обіду генерал дорікнув Лавалетові за вчорашню малодушність, ад'ютант відповів, що тепер у нього виникли нові побоювання, але не менші, ніж учора, і що він поділиться ними без сорому, бо йдеться про долю Бонапарта, а отже, про долю Франції й усього світу.

— Я чув від секретаря сера Сіднея, — мовив він, — що, на думку командора, найкраще блокувати ворога, залишаючись невидимим. Знаючи методи і вдачу англійця, ми повинні щохвилини чекати зустрічі з ним. Отже...

Бонапарт урвав Лавалета:

— Отже, будьмо готові діяти рішуче й натхненно, і, не сумнівайтесь, ми здолаємо небезпеку. Але вважати, ніби той молодий безумець здатен на послідовні й розумні дії, — завелика для нього честь. Смітові більше личило б командувати бригадою.

Бонапарт явко несправедливо намагався принизити грізного флотоводця, який вирвав у нього з рук перемогу під Сен-Жан-д'Акром; мабуть, це пояснювалося тим, що та велика поразка була для нього особливо болюча, бо сталася не через випадковість, а завдяки генію іншого воєначальника.

Адмірал підняв руку, наче засвідчуючи свою рішучість:

— Якщо ми наскочимо на ворожі крейсери, я пересяду на борт «Каррера» і звідти, повірте мені, завдам англійцям досить клопоту, щоб «Мюїрон» мав час утекти.

Лавалет був уже розтулив рота. Йому так і кортіло відповісти адміралові, що «Мюїрон» надто тихохідний і навряд чи зміг би скористатися з наданої йому можливості. Та він побоявся викликати невдоволення генерала і тому змовчав. Але Бонапарт прочитав його думки.

— Лавалете, ви благородна людина, — мовив він, узявши ад'ютанта за гудзик мундира, — але доброго воєначальника з вас ніколи не буде. Ви майже не помічаєте своїх переваг і зосереджуєтесь тільки на труднощах, що здаються вам нездоланими. Ми неспроможні, звичайно, зробити цей фрегат швидкохідним. Але не треба забувати й про команду, на́тхнену високими почуттями і здатну в разі необхідності творити чудеса. Ви забули, що наш корабель називається «Мюїрон». Це я йому дав таке ім'я. Коли я був у Венеції, мене запросили охрестити щойно спущений на воду фрегат, і я скористався тоді з нагоди, щоб ушанувати пам'ять дорогої для мене людини, мого ад'ютанта, який склѳв голову на Аркольському мосту, власним тілом захищаючи свого генерала від граду картечі. Ось на тому кораблі ми й пливемо сьогодні. Не вже ви не вбачаєте в його назві доброго передвістя?

Він ще якийсь час пристрасно говорив, намагаючись роздмухати в серцях своїх супутників полум'я мужності. Потім сказав, що йде спати. На другий день стало відоме його рішення чотири-п'ять тижнів пливти під берегами Африки, щоб уникнути зустрічі з ворожими крейсерами.

Відтоді потекли майже однакові дні. «Мюїрон» не втрачав із поля зору положистих пустельних берегів, з якими кораблі ніколи не прагнуть ознайомитись ближче, і, не наважуючись вийти у чисте море, тримавсь од них на відстані півмилі. Для Бонапарта кожен день мшав у розмовах та мріях. Не раз він шепотів імена Оссіана й Фінгала. А то просив ад'ютанта почитати вголос «Революції» Верто або Плутархові «Життєписи». Він здався спокійним та безтурботним і не втрачав спокою не стільки завдяки силі волі, скільки завдяки своєму природженому вмінню цілком жити теперішньою хвилиною. З якоюсь аж сумною втіхою знову й знову дивився генерал на море, що, то сміючись, то хмурачись, погрожувало його долі і відділяло його від мети. Коли вищогоджувалося, він, поївши, виходив на палубу і лягав на гарматному лафеті, спершись на лікоть, у недбалій і вільній позі, в якій колись ще хлопчиком часто лежав на камінні рідного острова. Двоє вчених, адмірал, капітан фрегата й ад'ютант

Лавалет сідали навколо нього. Починалася розмова, яка найчастіше стосувалася нових наукових відкриттів і яку Бонапарт мав звичку то уривати, то поновлювати. Монж висловлювався важко й досить незграбно. Але за його словами відчувався ясний і прозорий розум. У всьому дошукуючись насамперед користі, він навіть у фізиці виказував себе патріотом і добрим громадянином. Бертолле, дужче схильний до філософії, любив удаватися в загальні теорії.

— Не слід,— говорив він,— уявляти хімію як таємничу науку перетворень, таку собі нову Цірцею, що вимахує над природою чарівною паличкою. Ці погляди, звичайно, тішать живу уяву, але їм годі задовольнити критичний розум, який прагне підвести перетворення тіл під загальні закони фізики.

Він передчував, що реакції, які здійснюють і спостерігають хіміки, відбуваються згідно з чисто механічними законами й колись їх можна буде обчислювати строго математичними методами. Він без кінця повертався до цієї думки і наводив на її підтвердження не тільки відомі, а й лише теоретично ймовірні факти. Одного вечора Бонапарт, який не любив умоглядних розмірковувань, різко його урвав:

— Чого ви варті, ваші теорії!.. Мильні бульбашки, що утворюються від подмуху і від першого ж таки подмуху лопаються. Хімія, Бертолле, це тільки забавка, коли вона не прикладена до потреб війни або промисловості. Вчений у своїх дослідженнях завжди повинен ставити перед собою велику, чітко окреслену й корисну мету. Як, наприклад, Монж, коли він, щоб виготовити порох, шукав у льохах та стайнях селітру.

Однак той же таки Монж, а з ним і Бертолле, твердо заперечили генералові, що важливо насамперед пізнати явища природи й описати їх за допомогою загальних законів і лиш потім думати про їхнє практичне застосування, а то, мовляв, легко скотитись у згубну темряву емпіризму.

Бонапарт погодився. Але емпіризму він боявся куди менше, ніж абстрактної ідеї. Він гостро запитав у Бертолле:

— Невже за допомогою своїх теорій ви сподіваєтесь проникнути в бездонні таємниці природи, пізнати незвідане?

Бертолле відповів, що вченому справді не розкрити

всіх загадок всесвіту, але однаково заслуги його перед людством неоціненні, бо він розвіює спричинений неуцтвом та забобонами страх і дає природним явищам розумне пояснення.

— Хіба не благодіяння для світу, — додав він, — виганяти з душ примари страху перед уявним пеклом, визволити людей з-під ярма жерців і ворожбитів, відучувати їх жахатися прикмет та сновидінь?

На безкрає море спускалася ніч. У безмісячному й безхмарному небі, наче тремтливі пластівці розжареного снігу, висіли зорі. Генерал на хвилину замислився. Потім випростався, підвів голову, широким помахом руки обвів небесне склепіння, і в тиші лунко задзвенів його грубуватий голос, голос молодого пастиря й античного героя:

— У мене душа, як мармур, серце моє непідвладне людським слабостям. Але ви, Бертолле, чи досить вивчили ви життя й смерть¹, чи досить зазирали вглиб явищ, щоб твердити, ніби в них нема нічого таємничого? Чи певні ви, що всі привиди зіткані з випарів хворого мозку? Чи можете ви пояснити передчуття? Генерал Лагарп і поставою, й серцем був гренадер. У битвах він виявляв блискучий і гострий розум. І лиш одного разу в житті йому стало страшно — таємничий і несподіваний жах наче кригою скував тіло. Це сталось у Фомбіо, увечері напередодні його смерті. Ви не вірите в привиди, Монж. А чи знали ви в Італії капітана Обле?

На це запитання Монж напружив пам'ять і заперечливо похитав головою. Він не пам'ятав ніякого капітана Обле.

Бонапарт провадив:

— Я його відзначив у Тулоні, він там заслужив еполети. Він був молодий, гарний і хоробрий, немов якийсь із грецьких воїнів під Платеями. В ньому відчувалося щось античне. Вражені серйозністю й мудрістю, які проступали на чистих і строгих рисах його юного обличчя, вищі офіцери прозвали капітана Обле Мінервою, і гренадери теж кликали його цим ім'ям, хоч і не розуміли, що воно означає.

— Капітан Мінерва! — вигукнув Монж. — Чому ж ви відразу так його не назвали? Капітана Мінерву було вбито під Мантусю за кілька тижнів перед тим, як я прибув

¹ Ми наводимо цю фразу дослівно так, як її було сказано. (Прим. автора).

туди. Його смерть дуже вразила уяву людей, бо її пов'язували з якимись надприродними обставинами — мені розповідали про них, але я вже точно нічого не пам'ятаю. Пригадую лише, що за наказом генерала Міолліса оповиті лаврами шпагу й нагрудний знак капітана Мінерви несли попереду колони, яка одного святкового дня промарширувала повз грот Вергілія, вшановуючи пам'ять співця героїв.

— Обле,— провадив Бонапарт,— був наділений тією спокійною мужністю, що її я не зустрічав більше ні в кого, окрім Бесс'єра. В ньому жили найблагородніші почуття. Кожне поривання своєї душі він доводив до самопожертви. В нього був бойовий побратим, на кілька років старший, капітан Демарто, якого Обле любив усім своїм великодушним серцем. Демарто не був схожий на друга. Поривчастий, запальний, він з однаковим шалом віддавався гульні й шукав небезпек, а на бівуаках заражав усіх своєю життєрадісністю. Обле був гордим рабом обв'язку, Демарто — безтурботним коханцем слави. Та він любив Обле не менше, ніж той його. Обидва вони воскресали під нашими знаменами Ніса та Евріала. Загибель і того, й того супроводилася незвичайними обставинами. Я знаю про все тільки з розповіді, як і ви, Монж, але я поставився до тієї розповіді уважніше, хоч мій розум і був тоді заповнений великими планами. Я квапився взяти Мантую, перше ніж наново сформована австрійська армія встигне вступити до Італії. Одначе це не завадило мені прочитати рапорт про події, які сталися незадовго до смерті капітана Обле і зразу після неї. Деякі з обставин, відзначені в тому рапорті, схожі на чудо. Пояснення їм слід шукати або в незвіданих можливостях, яких людина набуває у виняткові хвилини, або у втручанні розуму, вищого за наш.

— Генерале, ви повинні відкинути другу гіпотезу,— мовив Бертолле.— Жоден дослідник природи ніколи не помічав у ній проявів вищого розуму.

— Я знаю, ви заперечуєте провидіння,— відповів Бонапарт.— Така вільність дозволена вченому, замкненому в чотирьох стінах кабінету, але не проводиреві народів, який може повести за собою юрбу, лише поділяючи її погляди. Щоб правити людьми, треба про все велике мислити, як і вони, і сліпо йти за загальною думкою.

Бонапарт звів очі до вогника, що палахкотів на верхівці грот-щогли, і несподівано мовив:

— Вітер віє з півночі.

Він змінив тему розмови зі своєю звичайною різкістю, про яку пан Денон казав: «Генерал засунув шухляду». Адмірал Гантом зауважив, що на зміну вітру не доводиться сподіватись аж до перших днів осені.

Язичок полум'я на щоглі був спрямований до Єгипту. Бонапарт подивився в той бік. Погляд його заглибився в простір, а слова звучали чітко, мов удари молота по ковадлу:

— Хоч би вони там протримались! Відступ із Єгипту став би воєнною і торговельною катастрофою. Хто володіє Александрією — той господар Європи. Звідти я зруйную англійську торгівлю і спрямую Індію на небачені шляхи розвитку... Для мене, як і для Александра Македонського, Александрія — це плацдарм, порт і склад, звідки я вирушу на завоювання світу і куди спрямую потік африканських та азійських багатств. Перемогти Англію можна лиш у Єгипті. Якщо вона захопить цю країну, то вона, а не ми, буде володаркою світу. Туреччина вже агонізує. Володіння Єгиптом забезпечить мені владу над Грецією. Моє ім'я буде вписане в аннали історії поруч із ім'ям Епамінонда. Від мого розуму й від непохитності Клебера залежатиме доля світу.

Наступними днями генерал майже не розмовляв. Він просив, щоб йому читали «Революції в Римській республіці», але розповідь про них, на його думку, була надто розтягнута. Доводилось ад'ютантові Лавалету мчати крізь абата Верто галопом. Та незабаром Бонапарт нетерпляче виривав у нього книжку з рук і вимагав читати «Життєписи» Плутарха, які йому ніколи не набридали. Хоч там і нема, казав він, широких і чітких поглядів, зате скрізь відчувається могутній подих долі.

Одного дня після пообіднього відпочинку він покликав свого читця і звелів йому читати далі «Життєпис Брута» від того місця, де Лавалет закінчив напередодні.

Ад'ютант розгорнув книжку на закладеній сторінці і прочитав:

Якраз у той час, коли вони з Кассієм збиралися відступити з Авії з усім військом (стояла глуна ніч; в наметі лише тьмяно блимав крихітний світильник; глибока тиша панувала в таборі, і Брут сидів, заглиблений у думки), йому здалося, ніби хтось зайшов до намету. Він повернув очі до входу й побачив жахливий привид з дивним і страшним обличчям. Привид мовчки наблизився до нього й спинився. Брут набрався духу заговорити. «Хто ти такий, — запитав він, — людина чи бог? Чого ти прийшов сюди і чого тобі

треба від мене?» «Бруте,— відповів привид,— я твій злий геній, і ми ще зустрінемося під Філіппами». «Атож, зустрінемося»,— безтурботно відповів Брут. Привид зник, а Брут, якому слуги, котрих він покликав, сказали, що вони нічого не чули й не бачили, робив далі своє.

— Саме тут, у морській самотині,— вигукнув Бонапарт,— така сцена особливо вражає. Плутарх — добрий оповідач. Він знає, як пожвавити розповідь. Добре змальовує характери. Але зв'язку між подіями він не вловлює. Своєї долі годі уникнути. Брут був людиною пересічного розуму й вірив у силу волі. Людина вищого розуму позбавлена такої ілюзії. Вона знає, що всі її вчинки обмежені необхідністю. Вона крізь долю не ломиться. Бути великим — це залежати від усього. Я залежу від подій, найнікчемніша з яких може стати вирішальною. Чи нам, жалюгідним створінням, виступати проти природи речей? Діти вільні у своїй поведінці. Велика людина — ніколи. Що таке людське життя? Траєкторія польоту ядра.

Підійшов адмірал і повідомив Бонапарта, що вітер нарешті змінився. Настав час спробувати прорватись. Небезпека була велика. Від Тупісу до Сіцилії море, де мали пройти фрегати, стерегли англійські крейсери з флоту, що стояв на якорі перед Сіракузами. Командував ворожим флотом Нельсон. Досить було якомусь крейсерові помітити два французькі кораблі, і через кілька годин вони опинилися б віч-на-віч із грізним адміралом.

Гантом наказав обійти мис Бон уночі з погашеними ліхтарями. Ніч була світла. Дозорець помітив на північному сході вогні корабля. Тривога, що змагала Лавалета, зрештою здолала і Монжа. Бонапарт, як завжди, сидів на лафеті і виказував спокій, що його можна було вважати і справжнім, і вдаваним, залежно від того, яку рису його вдачі брати до уваги — чи фаталізм, виліплений з надій та ілюзій, чи незбагненне вміння приховувати почуття. Поговоривши з Монжем і Бертолле на теми фізики, математики та воєнної науки, він перейшов до деяких забобонів, що від них його розум, мабуть, не міг цілком звільнитись.

— Ви заперечуєте чудесне,— мовив він до Монжа.— Але ж ми живемо й умираємо серед чудес. Ви сказали мені одного дня, що зневажливо викреслили з пам'яті незвичайні обставини, які супроводили смерть капітана Обле. Можливо, легковірні італійці донесли їх вам у надто прикрашеному вигляді. Це якоюсь мірою виправдовує

вас. Але послушайте мене. Ось вам гола правда. Дев'ятого вересня опівночі капітан Обле був на біваку під Мантуєю. Після задушливої денної спеки ніч здавалася прохолодною, над болотяною рівниною здіймався туман. Обле помацав свій плащ. Він був мокрий. Капітана трохи морозило, тому він підійшов до багаття, на якому гренадери варили ввечері юшку, і, сівши на сідлі, простяг до вогню ноги. Питьма й туман навколо нього помалу густішали. Здалеку долинали іржання коней, а час від часу — окрики вартових. На серці в капітана було неспокійно й сумно, він сидів уже довгенько, втупившись поглядом у жарипи, коли раптом поруч нечутно виросла якась висока постать. Він відчував її зовсім близько, та ніяк не міг зважитись повернути голову. Однак усе ж таки обернувся й упізнав капітана Демарто, свого друга, який за звичкою вперся лівою рукою в бік і легенько розгойдувався на ногах. Капітан Обле відчув, як волосся в нього на голові встало дибом. Не було сумніву, що перед ним його бойовий побратим, і водночас він не міг цьому вірити, бо знав, що капітан Демарто на Майні в армії Журдана, на яку наступав тоді ерцгерцог Карл. Але вигляд друга ще дужче налякав капітана, бо щось невідоме домішувалося до його природної краси. Це був Демарто і водночас людина, на яку не можна було дивитись без жаху. Обле розтулив рота. Але язик його наче закрижанів, і він не міг вимовити ні звуку. Заговорив той, хто стояв перед ним:

«Прощай! Я йду туди, куди повинен іти. Завтра зустрінемось».

І, нечутно ступаючи, розтанув у темряві.

Наступного дня Обле послали на розвідку в Сан-Джорджо. Перше ніж вирушити, він покликав найстаршого з лейтенантів і дав йому всі необхідні інструкції на випадок, якби тому довелось виконувати обов'язки капітана.

«Мене сьогодні вб'ють,— додав він.— Я знаю це так само певно, як і те, що Демарто вбили вчора».

І розповів кільком офіцерам про нічну зустріч із привидом. Вони подумали, що він захворів на лихоманку, яка почала шарпати військо в тих болотах під Мантуєю.

Рота Обле без пригод провела розвідку фортеці Сан-Джорджо. Виконавши завдання, вони рушили назад на наші позиції. Ішли, скрадаючись у гаю між олівами. Найстарший лейтенант підійшов до капітана й мовив:

«Не сумнівайтесь, капітане Мінерво: ми доведемо вас назад живісіньким».

Обле саме збирався щось відповісти, коли в листі про-
свистіла куля і влучила йому в чоло.

Через два тижні надійшов лист від генерала Жубера,
який Директорія переслала нам у Італію; в тому листі
повідомлялося про смерть хороброго капітана Демарто, що
поліг у бою дев'ятого вересня.

Закінчивши розповідь, генерал пройшов крізь кільце
мовчазних слухачів і, широко ступаючи, став прогулюва-
тись палубою.

— Генерале,— мовив до нього Гантом,— небезпечні во-
ди позаду.

Наступного дня адмірал спрямував корабель на північ,
гадаючи пройти попід Сардинією аж до Корсіки й повер-
нути потім до берегів Провансу, але Бонапарт вирішив
висадитись де-небудь у Лангедоці, побоюючись, що Тулон
окупований ворогом.

«Мюїрон» узяв напрямок на Пор-Вандр, але сильний
вітер відігнав його до Корсіки. Довелося зайти в Аяччо.
Привітати земляка зійшлося все населення острова, густо
вкривши скелі над затокою. Отримавши звістку, що узбе-
режжя Франції вільне, генерал наказав вирушати після
кількох годин перепочинку до Тулона. Вітер віяв попут-
ний, але слабкий.

Передавши іншим свій спокій, Бонапарт, якому не тер-
пілося скоріше ступити на землю Франції, захвилю-
вався тепер сам, один з усіх. Він раз у раз торкався ру-
коятки шпаги маленькою нервовою долонею. Жадоба
влади, яка затліла в ньому іскрою ще під Лоді, швидко
розгорялась у жарке полум'я. Одного вечора, коли зуб-
часті береги рідного острова вже розтавали з правого
борту, він зненацька палко заговорив, ковтаючи й обри-
ваючи на середині слова:

— Балакуни й нездари занаястять Францію, якщо в
ній не навести ладу. Ми втратили Німеччину під Штока-
хом, Італію — під Треббією; наші армії розгромлено,
наших представників убито, постачальники купаються в
золоті, на складах — ні провіанту, ні амуніції, нам загро-
жує вторгнення ворогів — ось до чого призвів країну
безсилий і безчесний уряд. Лише чесні люди, — додав
він, — є надійною опорою владі. Продажні душі глибоко
огидні мені. З ними правити неможливо.

Монж, який був патріотом, твердо мовив:

— Без чесності не існує свободи, так само як без продажності — тиранії.

— Чесність, — підхопив генерал, — природна й необхідна риса людей, народжених правити.

Великий червоний сонячний диск опускався за туманний обрій. Небо на сході було всіяне хмаринками, легкими, наче облетілі пелюстки троянди. М'яко коливалися ясно-червоні та сині складки блискучої скатерті моря. На обрії забілили вітрила корабля, і черговий офіцер розгледів у підзорну трубу англійський прапор.

— Невже нам судилося здолати стільки небезпек, щоб загинути під самим берегом Франції! — вигукнув Лавалет.

Бонапарт здвигнув плечима:

— Як можна ще сумніватись у моїй долі й моєму щасті?

І знову повернувся до своїх думок:

— Треба змести тих шахраїв та пездар і поставити на їхнє місце сильний уряд, що діятиме швидко й рішуче, як лев. Порядок конче необхідний. Де нема порядку — там нема управління, а без управління — ні кредиту, ні грошей, лиш занепад держави та зубожіння громадян. Час покласти край розбосві й грабіжництву, суспільному розкладові. Що таке Франція без уряду? Тридцять мільйонів порошинок. Вирішує сила. Усе інше не має ніякої ваги. Під час вандейських заколотів сорок чоловік тримали в руках цілий департамент. Населення давно прагне відпочинку, порядку та кінця чварам. Зі страху перед яacobіncями, емігрантами або шуанами воно кинецца в обійми будь-якого володаря.

— І цим володарем, — мовив Бертолле, — звичайно, стане восначальник?

— Аж ніяк, — жваво заперечив Бонапарт, — аж ніяк. Ніколи солдат не зможе стати на чолі нації, просвітленої філософією та наукою. Якщо котрийсь генерал спробує захопити владу, така зухвалість обійдеться йому дорого. Гош замислив був щось подібне. Не знаю, чи тоді його спинило небажання клопотати собі голову, чи правильна оцінка становища, але очевидно, що така спроба неодмінно обернеться лихом для кожного солдата, котрий візьме в ній участь. Щодо мене, то я цілком схвалюю цю нетерпимість французів, які не бажають стромляти шиї у військове ярмо, і не вагаючись віддаю в державі перевагу цивільній владі.

Почувши такі слова, Монж і Бертолле здивовано перезирнулись. Вони знали, що Бонапарт плыв крізь стільки небезпек у невідомість, щоб захопити владу, і зовсім не зрозуміли його промови: адже він, здавалося, сам себе тепер відмежовував від тієї палко жаданої влади. Монж, який у глибині душі любив свободу, щиро зрадив. Але генерал, розгадавши їхні думки, відразу додав:

— Звичайно, якщо нація відкриє в солдаті цивільні чесноти, необхідні для управління і врядування, вона його поставить на чолі країни. Але в такому разі він правитиме як вождь цивільний, а не військовий. Цього вимагає розум цивілізованого, мудрого й ученого народу.

І після хвилиної мовчанки Бонапарт додав іще:

— Я член Академії наук.

Англійський корабель маячив ще кілька хвилин на розжевому обрії, потім зник.

Наступного ранку дозорець дав сигнал, що бачить береги Франції. Перед ними був Пор-Вандр. Бонапарт прикипів поглядом до маленької світлої смужки землі. В його голові вирували думки. Перед очима миготіли якісь видіння, сяяла зброя й червоніли тоги; розколуючи морську тишу, у вухах дзвепіли оглушливі крики натовпу. І серед образів гренадерів, урядовців, законодавців, серед людських юрм, що плвли в нього перед очима, він побачив млосну й усміхнену Жозефіну з хусточкою, притуленою до губів, і з напівоголеними грудьми, Жозефіну, від спогадів про яку в нього закипала кров.

— Генерале,— мовив до нього Гантом, показуючи на берег, що білів під ранковим сонцем,— я приставив вас туди, куди кличе вас ваша доля. Ви причалюєте, як Еней, до берега, обіцяного богами.

Бонапарт висадився у Фрежюсі 17 вандем'єра VIII року.

Кренкебіл
• Пютуа •
Ріке

та ще кілька
корисних
оповідань

Переклала *Надія Гордієнко-Андріанова*

КРЕНКЕБІЛЬ

Александрові Стейнлену і Люсьєвнові Гітрі, які спроogliлися — один у серії чудових малюнків, другий — в прекрасному втіленні свого акторського таланту — відтворити й піднести до високого трагізму скромний образ мого бездольного вуличного зеленьяра.

А. Ф.

Велич правосуддя повною мірою виявляється в кожному вироку, що його проголошує суддя від імені суверенного народу. Жером Кренкебіль, вуличний торговець городиною, зазнав на собі всієї могутності закону, коли його повели до камери попереднього ув'язнення за образу представника влади.

Опинившись на лаві підсудних в урочистій і похмурій залі, він побачив суддів, секретарів суду, адвокатів у мантіях, судового пристава з ланцюгом на шиї, жандармів, а далі, за бар'єром, — непокриті голови мовчазних глядачів. Побачив, що сам він сидить на підвищенні, немовби стати перед судом було для обвинуваченого якоюсь сумною почесстю. В глибині зали між двома членами суду сидів голова, пан Буріш. Академічні пальми прикрашали його груди. Бюст Республіки і розіп'ятий Христос височіли над судилищем, отож над головою Кренкебіля нависли всі закони божі й людські. Усе це породило в ньому справжній жах. Не маючи філософського розуму, він не

замислився над тим, що означають цей бюст і це розп'яття, і не зацікавився, чи можуть гармоніювати в залі суду Ісус і Маріанна. А тим часом над цим питанням слід було б гарненько подумати, бо, зрештою, папська доктрина й канонічне право багато в чому суперечать конституції Республіки й цивільному кодексові. Адже декреталії не були скасовані. Церква Христова вчить, як і раніше, що законною є тільки та влада, яку вона освятила. А Французька республіка поки що не має наміру визнавати владу пап.

Кренкебіль міг би сказати з певною підставою:

«Панове судді, оскільки президент Лубе не є помазником божим, то цей Христос, що висить над вашими головами, заперечує вас устами вселенських соборів і пап. Або ж він тут для того, щоб нагадати вам про права церкви, яка заперечує ваші права, або ж його присутність не має ніякого сенсу».

На це голова суду Буріш міг би заперечити:

«Підсудний Кренкебіль, королі Франції завжди сварилися з папами. Гійом де Ногаре був відлучений від церкви, але не склав своїх повноважень через таку дрібницю. Христос у судилищі не є Христом Григорія Сьомого чи Боніфація Восьмого. Це, коли хочете, Христос євангельський, який не знав жодного слова з канонічного права і ніколи не чув нічого про священні декреталії».

Тоді Кренкебіль міг би відповісти:

«Христос євангельський був бунтар. Навіть більше, кару, до якої присудили його самого, всі християнські народи протягом дев'ятнадцяти сторіч розглядають як тяжку судову помилку. Вам, пане суддя, не вдається від його імені засудити мене навіть на два дні тюрми».

Але Кренкебіль і гадки не мав ні про які історичні, політичні чи соціальні проблеми. Він тільки дивувався. Все, що його оточувало, вселяло в нього уявлення про велич правосуддя. Сповнений шаноби й страху, він ладен був сам говорити перед суддями про власну провину. В душі Кренкебіль не почував себе злочинцем, але він розумів, як мало важить душа якогось зеленьяра перед символами закону і вершителями громадської покари. До того ж адвокат уже наполовину переконав його в тому, що він винен.

Коротке й поверхове слідство підтвердило обвинувачення, що тяжіли над ним.

II

ПРИГОДА КРЕНКЕБІЛЯ

Жером Кренкебиль, вуличний зеленьяр, ходив по місту, штовхаючи перед собою візок, і викрикував: «Капуста, ріпа, морква!» А коли у нього була цибуля-порей, він кричав: «Спаржа, спаржа!» — бо порей — це спаржа бідняків.

І ось двадцятого жовтня, опівдні, коли він спускався вулицею Монмартр, пані Байяр, що торгувала взуттям, вийшла із своєї крамнички й підійшла до візка зеленьяра. Із зневажливою міною взявши пучок порею, вона сказала:

— Не такий уже й гарний у вас порей. Скільки за пучок?

— П'ятнадцять су, хазяйко. Кращого не буває.

— П'ятнадцять су за три нікчемних цибулини?

І, гидливо скривившись, вона кинула пучок назад на візок.

Саме в ту хвилину поліцейський № 64 підійшов і сказав Кренкебілю:

— Проходьте!

П'ятдесят років Кренкебиль ходив з ранку до вечора. Такий наказ здався йому законним і цілком природним. Готовий скоритися, він став квапити покупницю.

— Мені треба спершу вибрати товар, — ущипливо відповіла черевичниця.

І знову перемацала всі пучки порею, нарешті взяла той, що здався їй найкращим, і притисла його до грудей, як святі на картинах притискують до грудей пальмову гілку.

— Я дам за нього чотирнадцять су. Вистачить із вас. Зараз піду за ними в крамницю, бо при мені немає грошей.

І, пригортаючи до себе порей, вона зникла в крамниці, куди саме зайшла покупниця з дитиною на руках.

В ту мить поліцейський № 64 вдруге сказав Кренкебілю:

— Проходьте!

— Я дожидаюся своїх грошей, — відповів Кренкебиль.

— Я не наказую вам дождитися ваших грошей, я наказую вам проходити, — суворо сказав поліцейський.

Тим часом черевичниця в крамниці приміряла сині черевички півторарічній дитині, мати якої дуже поспішала. А зелені головки порею спочивали на прилавку.

Ціле півсторіччя проблукавши по вулицях зі своїм візком, Кренкебіль давно навчився коритись представникам влади. Але цього разу він опинився в незвичайному становищі — між обов'язком і своїм правом. Він не вмів міркувати юридично. І не розумів, що твоє особисте право не звільняє тебе від виконання громадського обов'язку. Він гадав, що одержати свої чотирнадцять су — його законне право, і забув про свій обов'язок, який полягав у тому, щоб штовхати візок все вперед і вперед. Він лишився на місці.

Втретє поліцейський № 64 спокійно і не гніваючись наказав йому проходити. На відміну від бригадира Монтосьєля, який має звичку сипати погрозами, але ніколи не переходить до рішучих дій, поліцейський № 64 скупий на попередження і швидкий на складання протоколу. Така вже в нього вдача. Хоч він і похмурий трохи, зате добрий служака і чесний солдат. Відважний, як лев, і лагідний, як дитина. Завжди твердо додержується статуту.

— Ви що, не чуєте, що я наказую вам проходити?

Кренкебіль лишався на місці з причини, на його думку, цілком поважної. Він пояснив її просто й щиросердо:

— Тьху! Я ж кажу вам, що дожидаюсь своїх грошей!

Поліцейський № 64 обмежився такою відповіддю:

— Ви хочете, щоб я склав на вас протокола? Якщо ви цього хочете, кажіть одразу.

Почувши таке, Кренкебіль пригнічено знизав плечима, звернув на поліцейського страдницький погляд, а потім звів його до неба. І цей погляд промовляв: «Бог свідок, хіба я порушую закони? Хіба я сміюся з постанов і розпоряджень про вуличних торговців? О п'ятій годині ранку я вже був на ринковій площі. З сьомої години голоблі муляють мені руки, а я все кричу: «Капуста, ріпа, морква!» Мені вже стукнуло шістдесят. Я стомився. А ви питаєте мене, чи не піднімаю я чорного прапора повстання. Ви глузуєте з мене, і глузуєте жорстоко».

Чи то поліцейський не зрозумів цього погляду, чи то не знаходив ніякого виправдання непослуху, але він тільки спитав Кренкебіля грубим і різким голосом, чи зрозумів той його наказ.

Саме в цю хвилину на вулиці Монмартр зібралось особливо багато екіпажів. Фіакри, кабріолети, фургони, омнібуси, підводи, притиснуті одні до одних, здавалися якоюсь безладною мішаниною. Над цим двигтучим потоком, що спинився нерухомо, злітали крики й лайка. Візники зні-

чев'я через вулицю перекидалися добірною лайкою з м'ясниками, а кондуктори омнібусів, вважаючи Кренкебіля причиною всього лиха, обзивали його «нікчемним пучком цибулі».

Тим часом на тротуарі зібралися приваблені сваркою цікаві перехожі. І поліцейський, бачачи, що на нього дивляться, захотів показати свою владу.

— Ну що ж, гаразд,— сказав він.

І витяг з кишені засмальцьований записничок і недогризок олівця.

Кренкебіль стояв на місці, підкоряючись якомусь внутришньому імпульсові. А втім, тепер він і не міг би рушити ні вперед, ні назад. Колесо його візка міцно зачепилося за колесо візка молочника.

Він збив кашкет на потилицю і закричав, смикаючи себе за чуба:

— Та я ж кажу вам, що дожидаюсь грошей. Що за халепа! От біда, хай йому біс!

Почувши ці слова, в яких було більше розпачу, ніж обурення, поліцейський № 64 відчув себе ображеним. А що для нього всякі образливі слова обов'язково вкладалися в незмінну, освячену традицією, ритуальну і, можна сказати, літургічну формулу: «Смерть коровам!» — то саме ця лайка і почулася йому в словах злочинця.

— А! Ви сказали: «Смерть коровам!» Гаразд! Ідіть за мною!

Ошелешений Кренкебіль у розпачі схрестив руки на своїй синій блузі, втупив обпалені сонцем очі в поліцейського № 64 і закричав захриплим голосом, який виходив чи то з його маківки, чи то з-під п'ят:

— Я сказав «Смерть коровам!»? Я?.. Отакої!..

Продавці й хлопчачки зустріли цей арешт вибухом реготу. Він задовольняв смаки людської юрби, що завжди схильна до видовищ грубих і низьких. Але якийсь старий чоловік з сумним обличчям, одягнений у чорне, в циліндрі, протиснувся крізь натовп до поліцейського і сказав йому, не підвищуючи голосу, дуже чемно і дуже твердо:

— Ви помилилися. Цей чоловік не ображав вас.

— Не втручайтесь не в своє діло,— відповів йому поліцейський, на цей раз без погроз, бо говорив з людиною, пристойно вдягнуною.

Старий наполягав дуже спокійно, але настійливо. І поліцейський запропонував йому дати свої свідчення у комісара.

Тим часом Кренкебіль вигукував:

— То я сказав «Смерть коровам!»? О господи!..

Саме коли він, вражений до глибини душі, вимовляв ці слова, пані Байяр, черевичниця, підійшла до нього з чотирнадцятьма су в руці. Але поліцейський № 64 уже тримав Кренкебіля за комір, і пані Байяр, вирішивши, що ніхто не платить людині, яку ведуть у поліцію, покла-ла чотирнадцять су в кишеню на фартусі.

І, збагнувши раптом, що візок його затримаю, що сам він позбавлений волі, що під ногами в нього безодня і що сонце потьмарилось, Кренкебіль пробурмотів:

— Оце-то так!..

У комісара старий заявив, що, затримавшись на вулиці через скупчення екіпажів, він став свідком події і запев-няє, що поліцейського не ображали і що він, безперечно, помиляється. Він назвав своє ім'я й посаду: доктор Давід Матьє, головний лікар клініки імені Амбруаза Паре, ка-валер ордена Почесного легіону. За інших часів таке свідчення цілком задовольнило б комісара. Але тоді у Франції до вчених ставилися з підозрою.

Кренкебіль, арешт якого було підтверджено, провів ніч в арештантській і вранці в «салатній корзині» був пере-везений до тюрми.

Ув'язнення не здалося йому ні гірким, ні принизливим. Він сприйняв його як щось неминуче. Що вразило його при вході, то це чистота стін і викладеної плитками під-логи. Він сказав:

— Чисте помешкання, їй-богу, чисте! На підлозі хоч їж!

Лишившись на самоті, він захотів присунути табуретку, але виявилось, що вона прикріплена до стіни. І він уголос висловив своє здивування:

— От здорово придумано! Я б такого зроду не вигадав!

Сидячи на табуретці, він крутив знічев'я великими пальцями і все дивувався. Тиша і самотність гнітили його.

Він нудьгував і непокоївся, де поділи його візок з усією капустою, морквою, селерою, салатом і петрушкою. І питав сам себе з тривою: «Куди ж вони запроторили мій візок?»

На третій день його відвідав адвокат, метр Лемерль, один з наймолодших членів адвокатської корпорації в Па-рижі, голова однієї з секцій «Французької вітчизняної ліги».

Кренкебіль спробував розказати йому, що сталося, але це було для нього нелегке діло, бо він не мав звички говорити. Можливо, він усе-таки впорався б із цим, якби йому трохи допомогли. Але на все, що він говорив, адвокат з недовірливим виглядом хитав головою і, гортаючи папери, бурмотів:

— Гм! Гм! Нічого цього я не бачу в справі...

Потім, підкручуючи біляві вуса, він сказав стомленим голосом:

— У ваших інтересах, мабуть, краще було б усе визнати. Я гадаю, що ваша система цілковитого заперечення своєї провини абсолютно невдала.

І з того часу Кренкебіль охоче визнавав би все, якби тільки знав, що треба визнавати.

III

КРЕНКЕБІЛЬ ПЕРЕД ЛИЦЕМ ПРАВОСУДДЯ

Голова суду Буріш присвятив допиту Кренкебіля цілих шість хвилин. Цей допит міг би внести більше ясності в справу, якби обвинувачений відповідав на поставлені йому запитання. Але Кренкебіль не вмів говорити доладно, а в такому товаристві пошана й страх зовсім замикали йому рота. Він мовчав, і голова суду сам складав за нього відповіді; відповіді ці були убивчими. Наприкінці суддя спитав:

— Отже, ви визнаєте, що сказали «Смерть коровам!»?

— Я сказав «Смерть коровам!», бо пан поліцейський сказав «Смерть коровам!». Тоді і я сказав «Смерть коровам!».

Він хотів пояснити, що, здивований і вражений таким незаслуженим обвинуваченням, він повторив чужі слова, які були йому несправедливо приписані і яких він зовсім не вимовляв. Його вигук «Смерть коровам!» означав: «Я? Хіба я міг вимовити такі зневажливі слова? І ви можете цьому повірити?»

Пан голова суду Буріш зрозумів його слова інакше:

— Ви хочете сказати, що поліцейський перший вигукнув це?

Кренкебіль не став пояснювати. Це було надто важко.

— Ви не наполягаєте. І добре робите, — сказав суддя. І викликав свідків.

Поліцейський № 64, на ім'я Бастьєн Матра́, присягнувся, що говоритиме правду, саму тільки правду. Потім він дав такі свідчення:

— Стоячи на посту двадцятого жовтня, опівдні, я помітив на вулиці Монмартр чоловіка, на вигляд вуличного торговця, який, порушуючи правила, зупинився біля будинку номер триста двадцять вісім, що спричинилося до скупчення екіпажів. Я тричі наказував йому проходити, але він мене не послухався. І коли я попередив його, що складу протокол, він у відповідь мені крикнув «Смерть коровам!», що я сприйняв як образу.

Це свідчення, зроблене голосом твердим і розміреним, було схвально вислухане судом. Адвокат викликав пані Байяр, власницю взуттєвої крамнички, і пана Давіда Мат'є, головного лікаря клініки імені Амбруаза Паре, кавалера ордена Почесного легіону. Пані Байяр нічого не бачила й не чула. Доктор Мат'є був у натовпі, що зібрався навколо поліцейського, який вимагав, щоб торговець їхав далі. Його виступ викликав один інцидент.

— Я був свідком цієї події,— сказав він.— Я помітив, що поліцейський помилився: ніхто його не ображав. Я підійшов до нього і сказав йому це. Однак поліцейський не відпустив зеленяра, а мені запропонував піти з ним до комісара. Я так і зробив. У комісара я повторив своє свідчення.

— Ви можете сісти,— сказав голова суду.— Пристав, викличте знову свідка Матра. Матра, коли ви заарештували обвинуваченого, чи пан доктор Мат'є вказав вам на те, що ви помиляєтесь?

— Інакше кажучи, пане голово, він мене образив.

— Що він вам сказав?

— Він мені сказав: «Смерть коровам!»

Серед публіки почувилися гомін і сміх.

— Ви можете йти,— квалливо промовив суддя.

І він попередив публіку, що, коли ці непристойні вихватки повторяться, він накаже очистити зал. Тим часом оборонець з переможним виглядом поправляв рукави своєї мантиї, і всі присутні подумали в цю мить, що Кренкебіля буде виправдано.

Коли тишу було відновлено, метр Лемерль підвівся. Він почав свою оборонну промову з похвали поліцейським префектури, «цим скромним слугам суспільства, які, одержуючи мізерну платню, не зважають на втому, мужньо йдуть назустріч постійним небезпекам і повсякденно

виявляють героїзм. Це старі солдати, і вони завжди лишаються солдатами. Солдати — цим словом сказано все...»

І метр Лемерль без будь-яких зусиль злетів до високих міркувань про воїнські доблесті. Він, мовляв, один із тих, «хто не дозволить зачіпати армію, національну армію, до якої він сам має честь належати».

Голова суду схилив голову.

Метр Лемерль і справді був лейтенантом запасу. Крім того, він був кандидатом націоналістів у кварталі В'ей-Одрітт.

Він провадив далі:

— Звичайно, я не можу не визнати тих скромних і дорогоцінних послуг, що їх охоронці порядку повсякчас роблять чесним жителям Парижа. І я не погодився б, панове, виступати перед вами з обороною Кренкебіля, якби вірив, що він образив старого солдата. Мого підзахисного обвинувачують у тому, що він сказав: «Смерть коровам!» Зміст цієї фрази не викликає сумнівів. Якщо ви перегорнете «Словник вуличного жаргону», ви прочитаете там: «Коров'ятина — ледар, нероба, що ліниво розлігся, як корова, замість того щоб працювати. Корова — той, хто продався поліції, шпиг, нишпорка». «Смерть коровам!» — так кажуть у певному середовищі. Але все питання ось у чому: як сказав це Кренкебиль? Та й чи сказав узагалі? Дозвольте мені, панове, взяти це під сумнів.

Я не підозрюю поліцейського Матра ні в яких поганих намірах. Але він виконує, як ми сказали, важкі обов'язки. Часом він буває стомлений, змучений, знервований. В такому стані він міг стати жертвою певного роду слухової галюцинації. І коли він заявляє, панове, що доктор Давід Матьє, кавалер ордена Почесного легіону, головний лікар клініки імені Амбруаза Паре, світило науки і світська людина, теж крикнув «Смерть коровам!», то ми змушені визнати, що Матра був під владою настирливої ідеї, і навіть, якщо дозволите, охоплений манією переслідування.

І, нарешті, якщо Кренкебиль і крикнув «Смерть коровам!», то треба ще розібратися, чи можуть ці слова в його устах мати характер злочину. Кренкебиль — позашлюбний син торговки-зеленярки, що віддавалася розпусті і пияцтву; він спадковий алкоголік. Ви бачите його тут отупілим від шістдесяти років злиднів. Панове, вам доведеться визнати, що він неосудний.

Метр Лемерль сів, і голова суду Буріш пробурмотів вирок, згідно з яким Жерома Кренкебіля було засуджено до двох тижнів ув'язнення і до п'ятдесяти франків штрафу. Своє рішення суд виніс на підставі свідчень поліцейського Матра.

Коли Кренкебіля вели довгими похмурими коридорами суду, він відчув непереборну потребу в чиямсь співчутті. Він обернувся до стражника і тричі гукнув:

— Солдате! Солдате! Гей, солдате! — І зітхнув: — Коли б мені два тижні тому сказали, що зі мною скоїться отаке!.. — Потім він висловив таке міркування: — Вони говорять занадто швидко, ці добродії. Вони говорять добре, але занадто швидко. Їм не можна нічого пояснити... Солдате, а вам не здається, що вони говорять занадто швидко?

Але солдат ішов, не відповідаючи і не повертаючи голови.

Кренкебіль спитав його:

— Чого ж ви мені не відповідаєте?

Та солдат усе мовчав. І Кренкебіль сказав йому з гіркотою:

— З собакою і то говорять. Чому ви не хочете говорити зі мною? Ви навіть губів не розгубите, — певно, боїтеся, що з рота тхне?

IV

ПОХВАЛЬНЕ СЛОВО ГОЛОВІ СУДУ ПАНОВІ БУРІШУ

Коли виголосили вирок і секретар уже почав читати чергову справу, кілька глядачів і два-три адвокати рушили до виходу. Виходячи з суду, вони більше й не думали про справу Кренкебіля, яка їх зовсім не зацікавила. Тільки пан Жан Лерміт, гравер-офортист, який випадково зайшов до судової зали, іще розмірковував про те, що йому тільки-но довелося побачити й почути.

Поклавши руку на плече метра Жозефа Обарре, він сказав йому:

— Голова суду Буріш, звичайно, гідний похвали, бо він зумів уберегтися від марної цікавості, до якої схильний наш розум, і уникнути духовної гордині, яка прагне збагнути все. Зіставляючи суперечливі свідчення поліцейського Матра і доктора Давіда Матьє, суддя став би на шлях, що приводить тільки до непевності і сумнівів.

Метод вивчення фактів відповідно до законів логіки не-сумісний із справжнім правосуддям. Якби суддя мав необережність додержуватися цього методу, його вироки залежали б від його особистої прозорливості, яка часто буває дуже невелика, і від слабостей, притаманних усім людям. Що сталося б тоді з його авторитетом? Не можна заперечувати, що розслідування історії злочину неспроможне дати судді ті незаперечні дані, яких він потребує. Досить тільки пригадати випадок з Уолтером Ралеем.

Одного разу, коли Уолтер Ралей, ув'язнений в лондонському Тауері, як завжди, працював над другим томом своєї «Всесвітньої історії», під його вікном раптом зчинилася гучна сварка. Він підійшов до вікна поглянути на людей, що сварилися, а тоді знову взявся до роботи, певний, що побачив усе дуже добре. Але другого ранку він почав говорити про цю пригоду з одним із своїх приятелів, який був присутній тоді і навіть сам брав участь у сварці, і виявилось, що їхні спостереження розходяться геть в усьому. Ралей замислився над тим, як важко встановити справжній хід віддалених подій, коли так легко можна помилитися в тому, що відбувалося на твоїх очах,— і кинув у вогонь рукопис своєї книги.

Якби судді були такі ж сумлінні, як сер Уолтер Ралей, вони повкидали б у вогонь протоколи всіх своїх процесів. А вони не мають на це права. То було б з їхнього боку відхилення від правосуддя, злочин. Треба відмовитися від пізнання істини, але не слід відмовлятися судити. Ті, хто хоче, щоб судові вироки ґрунтувалися на методичному розслідуванні фактів,— небезпечні софісти й підступні вороги і цивільного і військового суду. Голова суду Буріш мислить як юрист і тому не хоче ставити свої вироки в залежність від розуму і наукових досліджень, висновки яких завжди є об'єктом дискусій. Він базує свої вироки на догмі і підкріплює їх традицією, тому вони так само авторитетні, як церковні заповіді. Його вироки канонічні. Я хочу сказати, що він немовби запозичує їх з якогось непорушного канону. Подивіться, приміром, як він розбирає показання свідків: він керується при цьому не облудними й хибними ознаками істинності й вірогідності, а ознаками істотними, постійними й очевидними. Він оцінює їх на вагу зброї. Що може бути простішим і мудрішим водночас? Він вважає свідчення охоронця порядку незаперечним, абстрагуючись від його людської природи і метафізично розуміючи його як номер за списком і як

категорію ідеальної поліції. Не тому, що Матра Бастьєн, уродженець Чінто-Монте (Корсіка), здається йому нездатним помилитися. Він зовсім не думає, що Бастьєн Матра обдарований особливою спостережливістю чи що він, перевіряючи факти, користується точним і послідовним методом. Правду кажучи, він зважає не на Бастьєна Матра, а на поліцейського номер шістдесят чотири. «Людині властиво помилятися, — думає він. — Який-небудь П'єр чи Поль можуть помилитися. Декарт і Гассенді, Лейбніц і Ньютон, Біша і Клод Бернар могли помилятися. Ми всі помиляємось, весь час помиляємось. Причини наших помилок незліченні. Чуттєві сприйняття і судження розуму — ось джерела ілюзій, і вони породжують невпевненість. Не слід покладатися на свідчення одної людини. «*Testis unus, testis nullus*»¹. Але можна довіритися номеру. Бастьєн Матра з Чінто-Монте може допуститися помилки. Але поліцейський номер шістдесят чотири, абстрагований від його людської природи, не помиляється. Це — сутність. Сутність не має в собі нічого, що є в людях, що їх хвилює, псує і знаджує. Вона чиста, незмінна і однорідна». Тому суд зовсім не вагався, перед тим як відхилити свідчення доктора Давіда Мат'є, який всього тільки людина, і взяти до уваги свідчення поліцейського Матра, бо він є чиста ідея і, наче промінь, посланий богом на лаву свідків.

Додержуючись такого способу дій, голова суду Буріш забезпечує собі певну непогіршеність, єдину, на яку може претендувати суддя. Коли людина, що дає свідчення, озброєна шаблею, треба прислухатися до шаблі, а не до людини. Людина гідна зневаги і може помилятися. Шаблю не можна зневажати, і правда завжди на її боці.

Голова суду Буріш глибоко проник у дух законів. Суспільство базується на силі, і силу слід поважати як могутню основу суспільства. Правосуддя — це один із проявів сили. Голова суду Буріш знає, що поліцейський номер шістдесят чотири є часточкою верховної влади. Верховна влада втілюється в кожному із своїх слуг. Підривати авторитет поліцейського номер шістдесят чотири — це означає підривати міць держави. Хто їсть листок артишока, їсть артишок, як висловлюється своїм ви-

¹ Свідчення одного — не доказ (лат.).

соким стилем Боссюе. («Політика, запозичена із святого письма, *passim*¹»).

Усі мечі будь-якої держави служать одній справі. Спрямувавши їх один проти одного, можна повалити Республіку. Ось чому підсудного Кренкебіля було справедливо засуджено до двох тижнів тюрми і п'ятдесяти франків штрафу на підставі свідчень поліцейського номер шістдесят чотири. Мені здається, я чую, як голова суду Буріш сам пояснює високі й благородні мотиви, що надихнули його на цей вирок. Мені здається, що я чую, як він каже:

«Я засудив цього чоловіка відповідно до свідчень поліцейського номер шістдесят чотири, тому що поліцейський номер шістдесят чотири є еманация сили суспільства. І щоб збагнути мою мудрість, вам досить уявити собі, ніби я зробив навпаки. Ви одразу побачите, яке б це було безглуздя. Бо коли б я судив усупереч силі, мої вирок не виконувалися б. Завважте, панове: суддям підкоряються тільки тоді, коли на їхньому боці сила. Без жандармів суддя просто жалюгідний мрійник. Я пошкодив би собі, якби звинуватив жандарма. До того ж дух законів суперечить цьому. Роззброювати сильних і озброювати слабких означало б змінити суспільний лад, а моя місія — зберегти його. Правосуддя є освячення усталених несправедливостей. Чи бачили ви коли-небудь, щоб воно боролось з завойовниками і сперечалося з узурпаторами? Коли встановлюється будь-яка незаконна влада, правосуддю досить тільки визнати її, щоб зробити законною. Вся суть у формі, і злочин відділяється від безневинності одним тонким аркушем гербового паперу. Вам, Кренкебілю, треба самому стати сильнішим за всіх. Коли б ви, після того як крикнули «Смерть коровам!», примусили проголосити себе імператором, диктатором, президентом Республіки чи принаймні муніципальним радником, запевняю вас, я не засудив би вас до двох тижнів ув'язнення і до п'ятдесяти франків штрафу. Я звільнив би вас без будь-якої кари. Можете мені повірити».

Отак, напевно, сказав би голова суду Буріш, бо він мислить як юрист і знає, в чому полягають обов'язки судді перед суспільством. Цим він послідовно і ретельно захищає принципи. Правосуддя — явище соціальне. Тільки вільнодумці вимагають від правосуддя людяності і

¹ Повсюди (лат.).

добросердя. Його здійснюють, додержуючись твердих правил, а не скоряючись поривам серця чи осяянням розуму. Не вимагайте від правосуддя справедливості, вона йому не потрібна, бо воно є правосуддя, і я навіть скажу вам, що ідея справедливого правосуддя могла зародитися тільки в голові анархіста. Щоправда, суддя Ман'єо виносить справедливі вироки. Але їх скасовують, і в цьому й полягає правосуддя.

Справжній суддя оцінює свідчення на вагу зброї. Це ясно видно із справи Кренкебіля і з багатьох інших, більш відомих випадків.

Так говорив пан Жан Лерміт, походжаючи з кінця в кінець по Залі загублених кроків.

Метр Жозеф Обарре, добре обізнаний з судовими порядками, відповів йому, почухавши кінчик носа:

— Якщо ви хочете знати мою думку, то я не вірю, щоб голова суду Буріш сягав таких метафізичних висот. Пом'юму, прийнявши свідчення поліцейського номер шістдесят чотири за істину, він просто зробив те, що завжди робилося на його очах. У наслідуванні слід шукати причину більшості людських вчинків. Роблячи все за звичаєм, завжди матимеш славу порядної людини. Порядними людьми називають тих, хто робить усе так, як роблять інші.

V

ПРО ТЕ, ЯК КРЕНКЕБІЛЬ СКОРИВСЯ ЗАКОНАМ РЕСПУБЛІКИ

Опинившись знову в своїй камері, Кренкебіль сів на прикований до стіни табурет; він був здивований і вражений. Він і сам не знав напевно, чи помилилися судді. Внутрішня слабкість суду була прихована від нього величною формою. Він не смів думати, що був правий перед суддями, аргументів яких він не розумів: йому здавалося неможливим, щоб у такій прекрасній церемонії таїлися якісь вади. Не відвідуючи ні церкви, ні Єлісейського палацу, він ніколи в своєму житті не бачив нічого прекраснішого за процедуру суду у виправній поліції. Він добре знав, що не кричав «Смерть коровам!». А що його засудили до двох тижнів ув'язнення за те, що він крикнув ці слова, то кара здавалася йому незбагненою таємницею, немовби символом віри, якого люди релігійні

додержуються не розуміючи, — одкровенням загадковим, приголомшливим, прекрасним і жахливим.

Цей бідолашний старий чоловік визнавав себе винним у тому, що якось таємниче-незбагненно образив поліцейського № 64, як маленький хлопчик, вивчаючи катехізис, визнає себе винним у гріху, який вчинила Єва. Його арешт доводив йому, що він кричав «Смерть коровам!». Виходить, він таки крикнув «Смерть коровам!» незрозуміло для самого себе, якось цілком несвідомо. Він перенісся в світ надприродного. Це був для нього страшний суд.

Як він не міг точно уявити своєї провини, так само не міг він зрозуміти і своєї кари. Його засудження здавалося йому високим, урочистим обрядом. Це було щось сліпуче, щось таке, чого не розуміють, про що не сперечаються, чим не можна хвалитися, на що не можна нарікати. Якби в ту мить він побачив, що стеля розверзлась і крізь неї спускається на білих крилах суддя Буріш з ореолом навколо голови, він анітрохи не здивувався б цьому вияву величі правосуддя. Він сказав би собі: «Ось як іде моя справа!»

На другий день до нього прийшов адвокат.

— Ну, друже мій, вам тут не дуже погано? Більше мужності! Два тижні минуть швидко. Вам нема на що нарікати.

— Ну що ж, можна сказати, ці пани дуже чемні, дуже люб'язні, — жодного грубого слова. Нізащо не повірив би! А солдатик, бач, надів білі рукавички. Ви бачили?

— Якщо зважити все, то добре, що ви призналися.

— Може, й так.

— Кренкебілю, у мене є для вас добра новина. Один добродійник, якого я зацікавив вашою долею, вручив мені для вас п'ятдесят ф'ранків, щоб заплатити штраф, до якого вас засуджено.

— А коли ви мені дасте ці п'ятдесят ф'ранків?

— Вони будуть передані в суд. Про це не турбуйтеся.

— Ну, все одно. Хай там як, а я дякую цьому панові.

І Кренкебіль пробурмотів задумливо:

— Оце-то невидана пригода зі мною трапилась.

— Не перебільшуйте, Кренкебілю. Такі випадки, як ваш, трапляються часто, дуже часто.

— А чи не можете ви мені сказати, де вони поділи мій візок?

КРЕНКЕБІЛЬ ПЕРЕД ЛИЦЕМ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Вийшовши з тюрми, Кренкебіль знову штовхав свій візок по вулиці Монмартр, вигукуючи: «Капуста, ріпа, морква!» Він не пишався своєю пригодою і не соромився її. В ньому не лишилося гнітючих спогадів. Йому здавалося, що це було щось наче театральна вистава, подорож або сон. Він був такий радий іти по мокрій бруківці міста і бачити над головою дощове й каламутне, як брудна калюжа, небо, любе небо свого рідного міста. Він спинявся на кожному розі, щоб вихилити скляночку, потім, почувавши себе вільним і радісним, плював на мольозясті долоні, щоб змастити їх, хапався за голоблі і штовхав візок далі, а горобці, такі ж ранні пташки й такі ж бідні, як він, шукали собі поживи на бруківці перед ним і спурхували зграйкою, зачувши знайомий крик: «Капуста, ріпа, морква!»

Підійшла одна старенька хазяйка і сказала йому, перебираючи селеру:

— Що це з вами було, дядечку Кренкебіль? Ось уже тижнів зо три, як вас не видно. Чи не захворіли, бува? Ви навіть наче зблідли трохи.

— От я вам розкажу, пані Майош, жилося мені непогано...

Нічого не змінилося в його житті, хіба що він почав частіше, ніж звичайно, заходити в шинок, бо йому здавалося, ніби настало свято і в нього завелися благодійники. В свою комірчину він повертався тепер трохи напідпитку. Простягшись на вбогому ліжку, він укривався мішками, позиченими йому торговцем каштанами з найближчого рогу вулиці, і думав: «На тюрму нема чого нарікати, там є все, що тобі треба. Але дома все-таки краще».

Та його вдоволення тривало недовго. Назабаром він помітив, що покупниці поглядають на нього скоса.

— Ось добра селера, пані Куантро!

— Мені нічого не треба.

— Як це нічого? Не живете ж ви самим повітрям?

А пані Куантро, не відповідаючи ні слова, гордо зникала у своїй великій пекарні. Крамарки і консьєржки, які ще так недавно юрмилися навколо його веселого зеленого візка, тепер відверталися від нього.

Дійшовши до взуттєвої крамнички «Ангел-хранитель»,— місця, де почалися всі його судові злигодні,— Кренкебіль гукнув:

— Пані Байяр, пані Байяр, ви мені винні чотирнадцять су з того разу!

Але пані Байяр, що сиділа за прилавком, навіть голови не повернула.

Усій вулиці Монмартр було відомо, що дядечко Кренкебіль вийшов з тюрми, і вся вулиця Монмартр не хотіла більше його знати. Чутка про суд над ним дійшла до передмістя і до гомінливого перехрестя вулиці Ріше. Там, якось близько полудня, він побачив, як пані Лора, добра й вірна його покупниця, схилилась над візком малого Мартена. Вона обмацувала великий качан капусти. Мов золоті нитки, блищало на сонці її волосся, зав'язане пишним вузлом. А цей хлопчисько Мартен, нікчема, шмаркач паскудний, присягався їй, поклавши руку на серце, що кращого товару, як у нього, не знайти ніде. Від цього видовища серце Кренкебіля мало не розірвалося. Він наїхав своїм візком на візок Мартена і сказав пані Лорі жалібним, тремтячим голосом:

— Хіба ж так гарно — зраджувати мене!

Пані Лора, як вона й сама визнавала, не була герцогинею. Не у великосвітському товаристві склалися її уявлення про «салатну корзину» і про поліційну виправну тюрму. Але ж можна бути чесною в будь-якому становищі, чи не так? Кожен береже свою гідність, і з людиною, що вийшла з тюрми, не люблять мати справи. Отож замість відповіді вона тільки скривилася так, ніби от-от виблює. І старий зеленяр, відчувши гірку образу, зарепетував:

— Ах ти шльондра! Іди к бісу!

Пані Лора впустила свій качан капусти і теж закричала:

— Ах, он як! Сам іди к бісу, стара шкапо! Вийшов з тюрми і ще людей ображає!

Якби Кренкебіль зберіг самовладання, він ніколи не дорікнув би пані Лорі за її ремесло. Він-бо надто добре знав, що в житті робиш не те, що хочеш, що ремесло вибирати не доводиться і що скрізь можна зустріти порядних людей. У нього був розумний звичай не стромляти свого носа в хатні справи покупниць і нікого не зневажати. Але він був у нестямі. І тричі вилаяв пані Лору повією, стервом і потіпахою.

Купка цікавих з'юрмилася навколо пані Лори і Кренкебіля, які перекинулися ще кількома лайками, такими ж вишуканими, як і перші. Вони висипали б увесь свій запас, якби раптом не з'явився поліцейський, мовчазний, мов дерев'яний, і примусив їх теж задерев'яніти й заніміти. Вони розійшлися в різні боки. Але ця пригода остаточно занапастила репутацію Кренкебіля в очах жителів передмістя Монмартр і вулиці Ріше.

VII НАСЛІДКИ

Старий ішов, бурмочучи:

— Авжеж, повія. Другої такої повії і не знайдеш ніде.

Але в глибині душі Кренкебіль знав, що не за це він докоряв їй. Він не почував до неї презирства за те, що вона повія. Він навіть поважав її, знаючи, яка вона ощадлива і який у неї лад у всьому. Колись, бувало, вони залюбки розмовляли одне з одним. Вона розповідала йому про своїх батьків, які жили на селі. І вони разом мріяли про те, як то було б добре копатися в садочку і розводити курей. Вона була добра покупиця. Коли він побачив, що вона вибирає капусту у цього хлопчиська Мартена, нікчеми, шмаркача, йому здалося, що його вдарили під груди; а коли вона скорчила зневажливу гримасу, він геть розлютився, ну і от...

Найгірше було те, що не тільки вона дивилася на нього, як на паршивого собаку. Ніхто більше не хотів його знати. Не тільки пані Лора, але й пані Куантро, пекарка, пані Байяр, черевичниця, і всі інші зневажали його, не бажали мати з ним справи. Геть усі люди, отаке діло!

Виходить, через те, що людину засадили на два тижні, вона не годна тепер навіть пореєм торгувати? Хіба це справедливо? Чи не безглуздя це — примушувати чесного чоловіка здихати з голоду через те, що в нього були неприємності з поліцейськими? Якщо він не може більше продавати городину, йому зосталося тільки пропасти.

Він скис, як погане вино. Після того як Кренкебіль «побалакав» з пані Лорою, він лявся уже з усіма. Ні з того ні з сього він викладав своїм покупницям усе, що про них думав, і, смію вас запевнити, не дуже церемонився. Якщо вони трохи довше перебирали товар, він уже обзивав їх верескухами й голодранками. В шинку він так

само грубо лаявся з товаришами по чарці. Його приятель, торговець каштанами, перестав з ним вітатися і казав, що цей навіжений Кренкебіль — справжній баламут.

Ніде правди діти: він став брутальний, дратівливий і злий на язик. Річ у тім, що, вважаючи суспільство недосконалим, він не міг з такою ж легкістю, як який-небудь професор Вищої школи моральних і політичних наук, висловити свої міркування про вади всієї системи і про необхідні реформи, і у голові в нього було все перемішане.

Нещастя зробило його несправедливим. Він зганяв свою злість на тих, хто не бажав йому зла, а часом і на тих, хто був слабший за нього. Якось він дав ляпаса Альфонсові, малому синові виноторговця, коли той спитав його, чи добре в тюрмі. Ляснувши його по щоці, він сказав:

— Паскудний хлопчисько! Це твого батька треба було б посадити за ґрати, а не дозволяти йому наживатися на продажі отрути.

І вчинок цей, і слова не робили йому честі, бо, як справедливо вказав йому торговець каштанами, не можна бити дитину й докоряти їй за батька, якого ми собі не вибираємо.

Він почав пиячити. Чим менше заробляв, тим більше випивав горілки. Колись ошадливий і тверезий, він сам дивувався з цієї переміни.

— Зроду я не був марнотратником, — казав він. — Видно, з літами втрачаєш розум.

Іноколи він суворо картав себе за пияцтво й лінощі:

— Гай-гай, старий, ти тепер тільки годишся очі заливати.

А часом, обманюючи самого себе, доводив, що йому необхідно пити:

— Авжеж, треба коли-не-коли перехилити чарочку, підкріпитись і освіжитись. Далєбі, у мене нутро горить. Тільки випивка й освіжає.

Частенько граплялося, що він пропускав тепер ранкові торги і діставав тільки попсований товар, який йому відпускали в кредит. Одного разу, почувачи, що ноги в нього підломлюються, а серце ледве б'ється, він залишив візок у сараї і цілісінький день провів, тиняючись між крамничкою пані Рози, торговки тельбухами, і шинками Центрального ринку.

Увечері він сів на якійсь корзині й задумався, і враз йому самому відкрилося його падіння. Пригадалося йому, який дужий він був замолоду, як довго міг працювати

без перепочинку; згадував він приємну втому по цілоденній праці, часом добрі виторги і довгу-довгу низку днів, одноманітних, але не марно, не в лінощах прожитих: вставав він удосвіта, поспішав на ринкову площу і, дожидаючись початку торгів, подовгу відміряв сто кроків по плитах ринку, потім перетягував цілі оберемки городини на свій візок і рівненько розкладав її, а вже по тому, випивши похапцем чашечку гарячої чорної кави у тітоньки Теодори, звично хапався дужими руками за голоблі візка. Пригадував він і свій крик, що роздирав ранкове повітря,— крик здоровий і пронизливий, як півнячий спів, і те, як невтомно ходив він зі своїм візком гомінкими вулицями,— пригадував геть усе своє життя, чесне і грубе, життя людини-коня, який протягом півсторіччя постачав змученим безсонням і турботами городянам свіжий урожай городів. І, похитавши головою, він журно зітхнув:

— Ні! Немає вже в мені колишньої сили. Пропаща я людина. Доти глек по воду ходить, поки не розіб'ється. Еге ж, після того як засудили мене, геть змінився я. Ні, не той уже я став, не той!..

Мало-помалу він зовсім занепає. Він був у такому стані, як людина, що впала на землю і не може підвестися. Хто не пройде мимо, той і штовхне її.

VIII

ОСТАТОЧНІ НАСЛІДКИ

Настали злидні, чорні, безпросвітні злидні. Старий зеленяр, який колись приносив з передмістя Мон-мартр, бувало, гаманець, напханий монетами по сто су, тепер не мав ані монетки. Настала зима. Вигнаний зі своєї комірчини, він ночував у сараї під возами. Більше трьох тижнів ішли дощі, вода переповнювала всі канами, і сарай затопило.

Скоцюрбившись у своєму візку над смердючими калюжами, в товаристві павуків, щурів і голодних котів, він думав у темряві. Він нічого не їв цілий день, у нього тепер не було й мішків, які позичав йому колись торговець каштанами, щоб укритися. І пригадалися Кренкебілю ті два тижні, коли держава давала йому притулок і їжу. Він позаздрих долі в'язнів, які не терплять ні від холоду, ні від голоду, і раптом щось спало йому на думку:

«Та я ж знаю цей фокус,— чом би мені й не скористатися з нього?»

Він підвівся і вийшов на вулицю. Була десь, певно, одинадцята година. Стояла вогка непроглядна ніч. Холодна паморозь пронизувала дужче від дощу. Поодинокі перехожі тислися до стін.

Кренкебіль пройшов повз церкву св. Євстафія і звернув на вулицю Монмартр. Там було безлюдно.

Поліцейський біля стіни церкви ніби вріс у тротуар під газовим ріжком, і видно було, як відсвічує рудуватим пилом навколо полум'я кружальце дрібної мжички. Краплі падали на капюшон охоронця порядку, який, здавалося, зовсім задубів від холоду, але чи то через те, що надавав перевагу світлу над питьмою, чи через те, що втомився ходити, він усе стояв нерухомо під ліхтарем, можливо, вважаючи його своїм товаришем, другом. Це мерехтливе полум'я було його єдиним співрозмовником у нічній самотності. Він застиг так непорушно, що не був схожий на живу людину: відображення його чобіт на мокрому тротуарі, схожому на озеро, видовжувало його постать і надавало йому здалеку вигляду якогось земноводного чудовиська, амфібії, що наполовину вилізла з води. А зблизка капюшон і зброя робили його схожим на ченця і на солдата водночас. Грубі риси його обличчя, що здавалися ще грубішими в тіні від капюшона, були спокійні і сумні. Він мав густі вуса, короткі й сивуваті. Це був старий служака, чоловік років за сорок.

Кренкебіль поволі підійшов до нього і тихим нерішучим голосом сказав:

— Смерть коровам!

Потім він став чекати дії цих магічних слів. Але вони не справили ніякого враження. Схрестивши руки на грудях, поліцейський стояв, такий самий нерухомий і німий, як і доти. Очі його були широко розплющені і блищали в темряві, вони дивилися на Кренкебіля сумно, пильно й зневажливо.

Кренкебіль здивувався, але, зберігши ще рештки рішучості, пробурмотів:

— Смерть коровам! Ось що я вам сказав!

Настала довга мовчанка, тільки сіялась рудувата мжичка та, як і раніше, панувала крижана питьма навкруги. Нарешті поліцейський промовив:

— Не слід так говорити... Справді не слід, чуєте? У вашому віці пора вже бути розумнішим... Ідіть своєю дорогою.

— Чому ж ви мене не заберете? — спитав Кренкебіль.
Поліцейський похитав головою під своїм мокрим кашпоном:

— Якщо забирати всіх п'яничок, котрі говорять те, що не слід, то ні дня, ні ночі не вистачить!.. Та й яке з того пуття?

Кренкебіль, пригнічений цим великодушним презирством, стояв перед ним у калюжі й тупо мовчав. Зібравшись іти, він спробував пояснити все:

— Це я не вам сказав «Смерть коровам!». Та й нікому не хотів я цього говорити. Була одна думка...

Поліцейський відповів спокійно й суворо:

— Чи то думка, чи що, а не треба так говорити, бо коли людина виконує свій обов'язок і терпить усякі злигодні, не слід її ображати пустими словами... Я ще раз кажу вам: ідіть своєю дорогою.

Похнюпивши голову і стомлено звисивши руки, Кренкебіль почвалав навмання крізь дощ і темряву...

ПЮТУА

Георгові Брандесу

I

— ...Той садок, де ми гралися малими,— сказав пан Бержере,— той садок, що весь його можна було пробігти за двадцять кроків, для нас, дітей, був величезним світом, повним усмішок і жахів.

— Люсьєне, а ти пам'ятаєш Пютуа? — спитала Зоя й усміхнулася — за своєю звичкою не розтуляючи губів і схиливши обличчя над шитвом.

— Чи пам'ятаю я Пютуа!.. Та з усіх людей, що пройшли перед моїми очима в дитинстві, Пютуа закарбувався у мене в пам'яті чи не найвизрашніше. Кожна рисочка його обличчя і вдачі живе в моїй уяві. У нього був загострений череп...

— Низьке чоло,— додала мадемуазель Зоя.

І брат з сестрою заходилися по черзі монотонним голосом, з комічною серйозністю перераховувати особливі прикмети Пютуа:

— Низьке чоло.

— Очі різного кольору.

— Неспокійний погляд.

— Зморщечки біля очей.

— Випнуті вилиці, червоні й лискучі.

— Вуха в нього були приплескані.

— Обличчя без ніякого виразу.

— Тільки руки, які весь час рухалися, виказували, що він думає про щось.

— Він був худий, трохи згорблений, миршавий і кволий на вигляд...

— Але насправді дужий як бик.

— Він легко згинав двома пальцями монету в сто су...

— І великий палець був у нього товстенний.

— Голос мав тягучий...

— А говорив солоденько.

Зненацька пан Бержере жваво вигукнув:

— Зое! Ми ж забули з тобою «солом'яне волосся й ріденьку борідку». Почнімо спочатку!

Поліна зачудовано вислухала цей дивний переказ і спитала батька й тітку, чого це вони вивчили напам'ять такий довгий уривок прози й чому проказують його, як молитву.

Пан Бержере поважно відповів:

— Поліно, те, що ти зараз почула,— це священний, можна навіть сказати, літургійний текст родини Бержере. Треба, щоб ти перейняла його в нас, а то він пропаде, коли я й тітуса підемо з життя. Твій дідусь, доню, твій дідусь Елуа Бержере, хоч його важко було зацікавити якоюсь нісенітницею, був досить високої думки про цей уривок,— головним чином за його походження. Він називав його «Анатомія Пютуа». Дід твій не раз, бувало, повторював, що анатомію Пютуа він у деяких відношеннях цінує вище, ніж анатомію Каремпрепана. «Правда, опис, зроблений Ксеноманом,— казав він,— більш науковий і рясніє рідкісними й вишуканими визначеннями, зате опис Пютуа значно переважає його ясністю думки й прозорістю стилю». Він міркував так через те, що професор Ледубль із Тура ще не опублікував на той час своїх коментарів до тридцятого, тридцять першого й тридцять другого розділу четвертої книги Рабле.

— Я нічогосінько не розумію,— сказала Поліна.

— Це тому, дитино моя, що ти не знаєш Пютуа. Тож хай буде тобі відомо, що в дитинстві для мене й для твоєї тітусі Зої Пютуа був, так би мовити, найближчим знайомим. У домі твого дідуся Бержере раз у раз говорили про нього. Усі були певні, що бачили його.

Поліна спитала:

— Хто ж він такий, цей Пютуа?

Замість відповіді пан Бержере почав сміятися, і мадемуазель Зоя теж засміялася, не розтуляючи уст.

Поліна зачудовано поглядала то на батька, то на тітку. Її дивувало, що тітка сміється від щирого серця, але ще дивніше було те, що сміється вона так співзвучно й у згоді з братом. Це й справді була незвична річ, бо погляди й настрої брата й сестри збігалися рідко.

— Тату, скажи мені нарешті, хто такий Пютуа. Ти ж хочеш, щоб я знала його, то скажи мені.

— Пютуа, доню моя, був садівник. Син шановних батьків, фермерів із Артуа, він оселився в Сент-Омері, де виробував на продаж саджанці. Та він чимось не догодив покупцям, і справи його йшли кепсько. Отож він облишив торгівлю й зробився поденником. Але ті, хто наймав його, були не дуже задоволені ним.

По цих словах мадемуазель Бержере, все ще сміючись, додала:

— А пам'ятаєш, Люсьєне, коли наш батько не міг знайти на письмовому столі чорнильницю, пера, сургуч чи ножиці, то завжди казав: «Маю підозру, що тут побував Пютуа».

— О, Пютуа й справді мав не дуже добру репутацію, — вигукнув пан Бержере.

— І це все? — спитала Поліна.

— Ні, доню моя, не все. Пютуа був надзвичайно цікавий тим, що ми його знали, звикли до нього, а проте...

— ...його не було на світі, — докинула Зоя.

Пан Бержере докірливо глянув на сестру:

— Ну що за манера, Зое! Навіщо ти зіпсувала все враження? Пютуа не було! І ти посміла це сказати, Зое! Невже ти можеш це твердити? Чи достатньо ти знайома з різними умовами існування й формами буття, щоб запевняти, ніби Пютуа не існував, ніби Пютуа ніколи не було? Пютуа існував, сестро. Але, — це таки правда, — то було зовсім незвичайне існування.

— Я розумію дедалі менше, — розгублено промовила Поліна.

— Зараз тобі стане все ясно, доню. Отже, щоб ти знала, Пютуа народився на світ цілком дорослою людиною. Я був тоді ще дитиною, а твоя тітуся — вже величенькою дівчинкою. Мешкали ми в невеличкому будиночку на околиці Сент-Омера. Наші батьки жили спокійним і відлюдним життям, поки їх не розшукала одна літня дама на ім'я пані Корнуїє, що жила в своєму маєтку «Утіха», розташованому за п'ять льє від міста, — вона виявилася двоюрідною бабусею нашої матері. Користуючись правом родички, пані Корнуїє вимагала, щоб наші тато й мама щонеділі приїздили до неї на обід в «Утіху», де вони страшенно нудилися. Стара пані казала, що у всіх порядних людей заведено обідати по неділях у родинному колі

і що тільки люди низького походження не додержуються цього старовинного звичаю. В «Утісі» наш батько просто гинув з нудьги. Жаль було дивитися на нього. Та пані Корнуйє того не помічала. Вона взагалі нічого не помічала. Наша мати мала більше мужності. Страждала вона не менше, ніж батько, можливо, навіть дужче, але все-таки усміхалася.

— Жінки створені для страждань,— сказала Зоя.

— Зое, все живе на землі приречене на страждання. Марно наші батьки відмовлялися від цих нещасливих запитань. Щонеділі, після полудня, карета пані Корнуйє спинялася перед нашим будинком. Доводилось їхати до маєтку, годі було ухилитися від цієї повинності. То був твердо встановлений ритуал, і порушити його міг тільки бунт. Батько зрештою збунтувався й запрягнувся, що не прийме більше жодного запрошення пані Корнуйє, полишивши нашій матері вигадувати пристойні приводи й різні відмовки,— саме те, до чого вона була найменше здатна. Наша матуся не вмiла прикидатися.

— Скажи краще, Люсьєне, що вона просто не хотіла. Вона могла б збрехати не гірше за інших.

— Так, але слід визнати, що вона воліла спиратися на факти, ніж удаватися до вигадок. Чи ти пригадуєш, Зое, як вона сказала якось за обідом: «На щастя, у Зої коклюш, і тепер ми не скоро поїдемо в «Утіху».

— Так, це правда,— підтвердила Зоя.

— Ти видужала, Зое. І пані Корнуйє приїхала до нашої матері й сказала: «Серденько, я сподіваюсь, що ви з чоловіком неодмінно завігаєте в неділю обідати до мене в «Утіху».

Однак батько вимагав будь-що знайти поважну причину для відмови, і, будучи в такій скруті, мати наша мусила вдатися до вигадки:

«Я дуже шкодую, дорога бабуню, але це неможливо. У неділю до нас має прийти садівник».

Почувши це, пані Корнуйє глянула крізь зашклені двері вітальні на наш занедбаний садок: там росла бруслина і бузок, до яких, здавалося, ніколи не торкалися й не збиралися торкатися садові ножиці.

«Садівник! Навіщо?»

«Щоб упорядкувати наш садок».

І, мимоволі окинувши поглядом буйно зарослий травкою й кількома майже здичавілими кущами невеличкий чотирикутний ділянку землі, що його вона так гучно назвала садком,

мати просто жажнулася з неправдоподібності своєї вигадки.

«Цей чоловік, — сказала пані Корнуйє, — чудово міг би прийти попрацювати у вашому... садку і в понеділок або у вівторок. Авжеж, так було б значно краще. В неділю не слід працювати».

«Але він цілий тиждень зайнятий».

Я не раз помічав, що найнеймовірніші, найбезглуздіші аргументи, як правило, майже не викликають заперечень: вони просто пригломшують супротивника. Пані Корнуйє наполягала менше, ніж можна було сподіватися, знаючи причепливу вдачу цієї людини. Уже встаючи з крісла, вона спитала:

«А як же його звать, серденько, цього вашого садівника?»

«Пютуа», — не вагаючись, відповіла матуся.

Отак наш Пютуа дістав ім'я. Відтоді він і почав існувати.

Пані Корнуйє пішла, примовляючи:

«Пютуа! Здається, я його знаю. Пютуа? Пютуа! Авжеж, я його знаю, знаю. От тільки не пригадаю... Де він живе?»

«Він працює поденно. Коли він буває потрібен комусь, його викликають через знайомих».

«Ну, так я й думала: якийсь волоцюга, ледар... одне слово, нікчема. Ви не дуже довіряйте йому, серденько».

Віднині Пютуа мав уже й характер...

II

Тим часом надійшли пан Губен та Жан Марто, і пан Бержере пояснив їм, про що йде мова:

— Ми тут саме згадуємо, як моя мати вигадала колись у Сент-Омері садівника й дала йому ім'я. І відтоді він почав жити.

— Дорогий учителю, чи не повторили б ви все спочатку, коли ваша ласка? — сказав пан Губен, протираючи скельця пенсне.

— Охоче, — відповів пан Бержере. — Цього садівника насправді не було. Його не існувало. Моя мати сказала: «До нас має прийти садівник». І одразу садівник з'явився і почав діяти.

— Дорогий учителю, але як же він міг діяти, коли його не існувало? — спитав пан Губен.

— Він існував на свій лад,— відповів пан Бержере.

— Ви хочете сказати, що це було існування в уяві? — ледь зневажливо промовив пан Губен.

— А хіба існування в уяві — це ніщо? — вигукнув пан Бержере.— Хіба герої міфів не здатні впливати на людей? Вдумайтесь як слід у міфологію, пане Губен, і ви помітите, що найглибший і найтриваліший вплив на людські душі справляють не так реальні, як створені фантазією уявні істоти. Скрізь і завжди створіння, анітрохи не реальніші, ніж Пютуа, вселяли в душі народів ненависть і любов, жах і надію, штовхали на злочини, приймали жертви, встановлювали звичаї і закони. Подумайте про всю міфологію, пане Губен. Пютуа — міфічна особа, щоправда, досить мізерна й невисокого рангу. Неотесаний сатир, який сів колись за стіл наших північних селян, доскочив честі бути увічненим на полотні Йорданса і в байці Лафонтена. Кошлатий син Сікоракси потрапив у чарівний світ Шекспіра. Пютуа не пощастило, художники й поети знехтують його. Йому бракує величі й химерності, бракує стилю й характеру. Він зародився в надто розсудливих головах, серед людей, що вміють читати й писати, але зовсім позбавлені тієї милої фантазії, яка сіє повсюди казки. Гадаю, панове, того, що я сказав, цілком досить, щоб ви збагнули справжню суть Пютуа.

— Я зрозумів її,— сказав пан Губен.

Пан Бержере повів далі:

— Пютуа був. Я можу це стверджувати. Він був. Придивіться, панове, і ви переконаєтесь, що буття аж ніяк не означає субстанції, а всього лише зв'язок суб'єкта з атрибутом, воно виявляє тільки відношення.

— Безперечно,— сказав Жан Марто,— буття без атрибутів — майже ніщо. Не пригадую, хто саме сказав у давнину: «Я той, хто є». Даруйте, що моя пам'ять така погана. Неможливо запам'ятати все. Але той, хто сказав ці слова, вчинив дуже необачно. Своїм нерозважним висловом він дав привід думати, що він позбавлений атрибутів і стоїть поза всякими зв'язками й відношеннями,— отже, оголосив, що він не існує і легковажно сам себе прирік на забуття,— іншими словами, знищив. Закладаюся, що більше про нього ніхто й не чув.

— Ви програли,— промовив пан Бержере.— Він виправив погане враження від цих егоїстичних слів, забезпечивши себе цілим арсеналом прикметників, і про нього багато говорили, хоч здебільшого без будь-якого сенсу.

— Не розумію,— сказав пан Губен.

— А тут і розуміти нічого,— відповів Жан Марто.

І він попросив пана Бержере розповісти про Пютуа докладніше.

— Мені дуже приємно, що ви просите мене про це,— сказав пан Бержере.— Отже, Пютуа народився в другій половині дев'ятнадцятого сторіччя у Сент-Омері. Краще було б йому народитися на кілька сторіч раніше десь в Арденських чи Броселіандських лісах. Він був би тоді напрочуд каверзним злим духом.

— Чи не бажаєте чашечку чаю, пане Губен? — спитала Поліна.

— А хіба Пютуа був злим духом? — поцікавився Жан Марто.

— Якоюсь мірою — так, але не зовсім,— відповів пан Бержере.— З ним було точнісінько так, як з чортами: їх вважають дуже лихими, проте коли ближче знайомляться з ними, то виявляють у них і добрі риси. Я схильний думати, що на Пютуа звели наклеп. Пані Корнуїє, яка спершу поставилась до нього упереджено й одразу ж запідозрила, що він нікчемний ледар, п'яниця й злодюжка, розміркувавши як слід, вирішила: якщо наша матуся, жінка небагата, наймає Пютуа,— виходить, він задовольняється певеликою платнею, отож чи не вигідніше буде і їй самій найняти Пютуа замість її постійного садівника, чоловіка з доброю репутацією, але й з більшими вимогами. Настав час підрізати тиси. Стара пані подумала: якщо дружина Елуа Бержере, не будучи заможною, платить Пютуа небагато, то вона сама, дарма що має чималий капітал, платитиме йому ще менше,— бо такий уже звичай, що багаті люди завжди платять менше, ніж бідні. Вона вже уявляла собі, як її тиси будуть підстрижені шпалерами або у вигляді куль чи пірамід,— і все це без великих витрат.

«А я вже подбаю про те, щоб Пютуа не вештався без діла й нічого не вкрав,— сказала вона собі.— Я тут нічим не ризикую й можу мати чималу вигоду. Адже буває часом, що такі волоцюги працюють навіть краще, ніж чесні робітники».

Отож, вирішивши так, вона сказала своїй матері:

«Серденько, пришліть до мене Пютуа. Я дам йому роботу у себе в «Утісі».

Мати пообіцяла. І вона охоче виконала б свою обіцянку. Та що вдієш,— це було неможливо. Пані Корнуїє

чекала на Пютуа в своєму мастку, але марно. Та вона була не з тих людей, які легко відмовляються від своїх намірів. Зустрівшись якось з нашою матір'ю, вона покаржилась, що Пютуа й досі не прийшов до неї.

«Невже ви, серденько, не сказали йому, що я на нього чекаю?»

«Сказала! Але він такий дивний, химерний...»

«Ох, знаю я таких людей. Чудово уявляю вашого Пютуа. Та чи знайдеться такий дивак, щоб відмовився прийти попрацювати в «Утісі»? Мій дім, гадаю, добре відомий усім. Пютуа, звісно, прийде одразу, серденько. Скажіть мені тільки, де він живе, я сама поїду й розшукаю його».

Мати відповіла, що не знає, де живе Пютуа, і що взагалі невідомо, чи має він власний куток, — напевно, в нього, як то кажуть, ні кола, ні двора.

«Я вже давненько його не бачила, бабуню. Думаю, що він десь переховується».

Ну, чи можна було сказати краще?

Проте пані Корнуйє вислухала ці слова вже з деякою недовірою. У неї виникла підозра: чи не ховають, бува, від неї Пютуа, боячись, що вона зовсім перетягне його до себе або занадто розбестить і зробить вимогливішим. І стара пані вирішила, що наша мати велика егоїстка. Хіба мало загальноприйнятих суджень, освячених історією, мають під собою анітрохи не більшу підставу?

— Це правда, — мовила Поліна.

— Що правда? — спитала Зоя, яка вже почала потроху куняти.

— Що присуд історії часто буває хибним. Мені пригадалося, тату, як ти одного разу сказав: «Пані Ролан була надто наївна, волаючи до неупереджених нащадків і не враховуючи того, що коли її сучасники — злостиві мавпи, то й нащадки їхні теж будуть злостивими мавпами».

— Поліно, — суворо звернувшись до неї мадемуазель Зоя, — що спільного в історії Пютуа з тим, про що ти тут говориш?

— Дуже багато спільного, тітусю.

— А я не бачу...

Пан Бержере, який не був ворогом різних відступів, сказав доньці:

— Якби всяка несправедливість зрештою виправлялась на цьому світі, то фантазія людська ніколи не створила б іншого, кращого світу, де немає місця несправедливості. Чи можна вимагати від нащадків, щоб вони справедливо

судили про всіх своїх предків, про всіх померлих? Як розпитати тіні тих, хто зник, розчинився у п'їтмі? До того часу, коли можна було б справедливо судити про них, вони вже бувають забуті. Та й чи можливе взагалі справедливе судження? І що таке справедливість?.. Пані Корнуїє наймні змушена була зрештою визнати, що наша матуся її не обдурює і що знайти Пютуа справді неможливо.

Проте від розшуків вона все-таки не відмовилась. Вона розпитувала про нього родичів, друзів, сусідів, челядь і торговців. Тільки двоє чи троє відповіли, що ніколи про нього не чули. Усім іншим здавалося, що вони його десь бачили.

«Я чула, чула це ім'я,— сказала куховарка,— от тільки який він із себе — не пригадую».

«Пютуа! — повторив залізничний стрілочник, чухаючи потилицю.— Ну ще б пак, звісно, я його знаю, а от хто він, сказати не можу».

Найточніші відомості дав пан Блез, касир-реєстратор з податкового управління, який заявив, що він наймав Пютуа і той рубав йому дрова на подвір'ї з дев'ятнадцятого до двадцять третього жовтня, в рік появи комети.

Якось уранці пані Корнуїє, геть засапавшись, влетіла до кабінету мого батька:

«Тільки-но я бачила Пютуа!»

«Невже?»

«Атож, бачила».

«Ви так гадаєте?»

«Я певна. Він скрадався попід парканом пана Таншапа. Потім звернув на вулицю Абатис, ішов він швидко. І скоро зник у мене з очей».

«Та чи він це був?»

«Напевне він! Чоловік років п'ятдесяти, худорлявий, трохи згорблений, на вигляд — волоцюга, в засмальцьованій блузі».

«Справді,— погодився мій батько,— всі прикмети збігаються».

«От бачите! До того ж я його покликала. Гукнула: «Пютуа!» — і він озирнувся».

«Це засіб, до якого вдаються агенти розшукової поліції, щоб встановити особу злочинця, за котрим вони ганяються»,— сказав батько.

«Запевняю вас, то був він!.. От бачите, все-таки мені пощастило знайти вашого Пютуа. Що й казати! Людина це дуже непевна. Ви з вашою дружиною чините вельми

перозважливо, наймаючи його до себе на поденну роботу. Я непогано розуміюсь на людських обличчях і, дарма що бачила тільки його спину, ладна заприсягнутися, що він — злодій, а можливо, й убивця. Вуха в нього зовсім приплескані, а це прикмета незаперечна».

«О! Ви навіть помітили, що в нього приплескані вуха?»

«Так, від мене ніщо не сховається. Дорогий пане Бержере, якщо ви не хочете, щоб вас із дружиною й дітьми вбили, — не пускайте більше до себе цього Пютуа. І ось вам ще одна моя порада: звеліть поміняти всі замки».

Через кілька днів у пані Корнуїє хтось украв на городі три дині. Оскільки злодія знайти не вдалося, то підозра впала на Пютуа. В «Утіху» викликали жандармів, і вони своїм розслідуванням підтвердили підозри пані Корнуїє. На той час зграї злодіїв спустошували навколишні сади. Та цього разу крадіжку вчинила, здавалося, одна людина і до того ж напрочуд спритно. Ніяких речових доказів не лишилося, жодного сліду від черевиків на вогкій землі. Злодієм міг бути тільки Пютуа. Така була думка жандармського бригадира, який добре знав Пютуа і збирався неосмінно зловити цю пташку.

Сент-омерська газета присвятила цілу статтю трьом дням пані Корнуїє і на підставі зібраних у місті свідчень опублікувала словесний портрет Пютуа.

«У нього низьке чоло, очі різного кольору, неспокійний погляд, зморшки біля очей, випнуті вилиці, червоні й лискучі, — повідомляла газета. — Вуха — приплескані. Худорлявий, трохи згорблений, досить миршавий і кволий на вигляд, насправді він відзначається неабиякою силою: цей чоловік легко згинає монету в сто су двома пальцями.

Є чимало підстав, — твердила газета, — приписувати саме йому цілу низку крадіжок, вчинених з надзвичайною спритністю».

Усе наше місто заговорило про Пютуа. Потім, одного чудового дня, пройшла чутка, ніби його заарештовано й ув'язнено. Проте невдовзі з'ясувалося, що то була помилка: замість Пютуа заарештували якогось книгоношу, на прізвище Рігобер. За браком доказів провини його звільнили після чотирнадцяти місяців попереднього ув'язнення. А Пютуа тақ і не змогли розшукати. Пані Корнуїє стала жертвою нової крадіжки, ще зухвалішої, ніж перша. У неї було вкрадено з буфета три срібні ложечки.

Вона впізнала й тут руку Пютуа, звеліла приробити ланцюжок до дверей своєї спальні й зовсім втратила сон.

III

Годині о десятій вечора Поліна пішла до себе в кімнату, і тоді мадемуазель Бержере сказала братові:

— Не забудь розказати, як Пютуа звів куховарку пані Корнуїє.

— Я вже й сам думав про це, сестро,— відповів пан Бержере.— Пропустити цього аж ніяк не можна,— це ж бо найцікавіше місце в усій історії. Та розповідати треба все по порядку. Отож поліція старанно розшукувала Пютуа, але ніяк не могла його знайти. Коли в місті заговорили про те, що він невловний, для кожного стало справою честі вистежити його. Найспритнішим пронозам це вдавалося. А що в Сент-Омері та його околицях проживало немало спритних проноз, то Пютуа бачили водночас і на вулицях, і в полі, і в лісі. Таким чином, до його характеру було додано ще одну рису. Йому приписали хист бути всюдисущим, властивий багатьом народним героям. Істота, здатна вмить подолати будь-яку відстань і раптом з'явитися там, де на неї менш за все чекають, справді лякає людей. Пютуа став пострахом Сент-Омера. Пані Корнуїє була твердо переконана, що це Пютуа вкрав у неї три дині й три чайні ложечки, і жила в постійному страху, забарикадувавшись у своєму маєтку. Засуви, ґрати, замки — ніщо не заспокоювало її. Пютуа здавався їй страхітливо невловною істотою, що може проходити і крізь замкнені двері.

Одна домашня подія ще подвоїла страх пані Корнуїє. Хтось звів її куховарку, і та вже не могла приховувати свій гріх, проте вперто відмовлялася назвати ім'я спокусника.

— Її звали Гудулою,— нагадала братові мадемуазель Зоя.

— Її звали Гудулою, і всі гадали, що від небезпек кохання цю жінку якнайнадійніше захищає борода, досить довга й роздвоєна. Адже колись борода, що зненацька виросла на обличчі святої королівської доньки, яку так шанують у Празі, справді оборонила її цнотливість. Але чеснот Гудули, що давно вийшла з дівочього віку, не вберегла навіть її довголітня борода. Пані Корнуїє зажадала, щоб Гудула назвала ім'я чоловіка, який звів її, а потім покинув при надії. Гудула проливала потоки сліз, але мовчала. Прохання, погрози — ніщо не допомагало.

Пані Корнуйє провела докладне й старанне розслідування. Вдаючись до різних хитрощів, вона розпитувала сусідів, вуличних торговців, садівника, залізничного сторожа, жандармів, але ніщо не наводило її на слід злочинця. Тоді вона ще раз спробувала добитися признання Гудули.

«Це ж у ваших власних інтересах, Гудуло, скажіть, хто це».

Та Гудула мовчала, наче онімівши. І раптом одна думка сійнула в голові пані Корнуйє:

«Це Пютуа!»

Куховарка плакала й не відповідала.

«Авжеж, це Пютуа! Як же я раніше не здогадалась? Це Пютуа! Ах, нещасна, нещасна, нещасна!..»

І ніщо вже не похитнуло переконання пані Корнуйє, що це Пютуа. Геть усі в Сент-Омері — від голови суду до собацюри вуличного ліхтарника — добре знали Гудулу і її кошик. Звістка про те, що Пютуа звабив її, здивувала, захопила й розвеселила все місто. Ім'я Пютуа було відтоді повите славою, паче ім'я якого-небудь чемпіона з кеглів чи спокусника одинадцяти тисяч цютливих дів. Зовсім незначних підстав виявилось достатньо, щоб визнати його батьком ще п'яти чи шести немовлят, що з'явилися на світ у тому році, хоч з таким самим успіхом могли й не з'явитися, беручи до уваги те, яка сумнівна втіха чекала їх у житті і яку сумнівну радість принесло їхнє народження матерям. Серед жертв Пютуа називали служницю пана Марешаля, власника таверни «Тут сходяться рибалки», дівчину, що розносила людям хліб, і маленьку горбулю з Пон-Біке, які всього лише один раз поговорили з Пютуа, але й цього виявилось досить, щоб придбати дитинку.

«От чудовисько!» — вигукували кумасі.

А Пютуа, цей незримий сатир, загрожував у Сент-Омері непоправними напастями вже всьому молодому жіноцтву міста, хоч старі люди й не пригадували, щоб розсудливі й спокійні тутешні жінки виявляли коли-небудь раніше особливий темперамент.

Поширивши таким чином свою діяльність на місто та його околиці, Пютуа, як і раніше, тисячею невидимих ниток був зв'язаний з нашим домом. Він проходив повз наші двері і, як гадали, інколи перелазив через огорожу нашого садка. Ми ніколи не бачили його в обличчя. Але частенько впізнавали його тінь, чули його голос, поміча-

ли сліди його ніг. Не раз у надвечірніх сутінках ми ніби бачили його спину десь на повороті дороги.

З моєю сестрою і зі мною він трохи змінював свою вдачу. Лишаючись таким самим жадосним і лихим, з нами він робився якимсь дитинним і дуже наївним. Він став не таким буденним і, смію сказати, поетичнішим. Він входив у коло наших простодушних дитячих уявлень. Часом це був вовкулака-людожер, іншим разом — різдвяний дід або той піщаний чоловік, який приходить вечорами до дітей, щоб запорошити їм очі й заколисати. То не був домовик, що пустує ночами в стайні й заплітає хвости лошатам. Та, не володіючи наївними чарами сільського домовика, він був такий самий щиросердий штукар і витівник і не раз підмальовував чорнильні вуса лялькам моєї сестрички. Вже лежачи в своїх ліжках, ми, перед тим як заснути, прислухалися й чули його: він кричав на даху разом з котами, гавкав з собаками, сповнював своїм стогоном льох і наслідував на вулиці спів запізнлих п'яничок.

Пютуа став для нас своєю, близькою людиною, і наш інтерес до нього не згасав, бо про нього нагадували нам геть усі довколишні речі. Зоїні ляльки, мої шкільні зошити, в яких він так часто переплутував і забруднював сторінки, огорожа саду, понад якою немовби іскрилися в сутінках червоні вуглинки його очей; голуба фаянсова ваза, котру він розбив якоесь уночі взимку, якщо тільки вона просто не розкололася сама від морозу; дерева, вулиці, лави — усе нагадувало нам про Пютуа, дитячого Пютуа, істоту домашню й міфічну. Звичайно, він аж ніяк не міг би зрівнятися витонченістю й поетичністю навіть і з найгрубішим сатиром чи з найнезграбнішим фавном Сіцилії або Фессалії. А проте він все-таки був напівбог.

Нашому батькові Пютуа уявлявся зовсім іншим: для нього він був символічним і філософським створінням. Батько почував великий жаль до людей. Та особливого розуму він у них не вбачав; їхні помилки, якщо вони не були жорстокі, розважали й смішили його. Віра в Пютуа зацікавила батька як наочний зразок і узагальнення всіх людських вірувань. Маючи іронічний і насмішкуватий розум, він говорив про Пютуа як про цілком реальну особу. І часом говорив так переконано, вдаючись до таких подробиць, що вкрай здивована матуся простодушно казала:

«Можна подумати, що ти говориш цілком серйозно, друже мій, а тим часом ти ж добре знаєш...»

Батько відповідав поважно:

«Весь Сент-Омер вірить, що Пютуа існує. Чи добрий був би я громадянин, якби заперечував цей факт? Треба двічі подумати, перше ніж виступати проти того, в що вірять усі люди».

Так могла міркувати лише винятково чесна й порядна людина. По суті, мій батько був послідовником Гассенді. Свою особисту думку він погоджував з громадською думкою, вірячи, як і всі сентомерці, в існування Пютуа, і тільки не визнавав його безпосередньої участі в крадіжці трьох днів і звабленні куховарки. Одне слово, він погоджувався з тим, що існує якийсь Пютуа, щоб бути добрим сентомерцем, але обходився без Пютуа, пояснюючи різні лихі пригоди, що траплялися в місті. І в даному разі, як завжди, він поводився коректно і розумно.

Що ж до нашої матері, то вона трохи докоряла собі за те, що вигадала Пютуа, і не без підстав. Адже, зрештою, Пютуа був породженням її фантазії, так само як Калібана породила вигадка поста. Безперечно, ці дві провини порівнювати не можна, і моя мати випна менше, ніж Шекспір. Проте вона була налякана й збентежена, коли її невинна вигадка почала непомірно зростати, коли її маленький обман, заживши такої страхітливої слави, блискавично розповсюдився по всьому місту й уже загрожував поширитися на цілий світ. Одного разу вона аж пополотніла, боячись, що виплід її фантазії от-от постане перед нею наяву. Того дня наша нова служниця, родом в далеких місцях, увійшла до кімнати й сказала, що якийсь чоловік хоче бачити пані. Він сказав, що має до пані якусь справу.

«Який він із себе?»

«Чоловік у блузі, на вигляд — поденник».

«Чи він назвав своє ім'я?»

«Авжеж, пані».

«Ну, то як же його звать?»

«Пютуа».

«Він вам сказав, що його звать...»

«Пютуа, пані».

«Він тут?»

«Так, пані. Він чекає на кухні».

«Ви його бачили?»

«Так, пані».

«Чого ж йому треба?»

«Мені він цього не сказав. Каже, що говоритиме тільки з господинею».

«Підіть і спитайте його ще раз».

Коли служниця повернулася на кухню, Пютуа там уже не було.

Ця зустріч нетутешньої служниці з Пютуа так ніколи й не була з'ясована. Але з того дня, мені здається, моя мати почала вірити, що Пютуа, можливо, й справді існує і що вона нікого не обдурила.

РІКЕ

Ж.-А. Куланжону

Скінчився термін найму, і пан Бержере разом з сестрою і донькою мав переселитися зі старого обшарпаного будинку на Сенській вулиці в модерне помешкання на вулиці Вожірар. Так вирішили Зоя і доля.

Довгі години переїзду тяглися нескінченно, і Ріке сумно блукав по спорожній квартирі. Гинуло на очах усе, що він так любив, до чого так звик. Незнайомі, погано вдягнені люди, брутальні й сердиті, порушували його спокій, добиралися навіть до кухні, зачіпали ногами його тарілку для їжі й мисочку з чистою водою. Стільці забирали, тільки-но він лягав на них, і килимки грубо висмикували з-під його бідного задка, якому не було вже куди прихилитися у власному домі.

На честь Ріке слід сказати, що спершу він пробував протестувати. Коли виносили балію, він люто загавкав на ворога. Та ніхто не прийшов на його поклик. Він не почував ніякої підтримки, і — в цьому не було найменшого сумніву — ніхто не жалів його. Мадемуазель Зоя сухо сказала йому: «Та замовкни ти!» А мадемуазель Поліна додала: «Ріке, ти смішний!»

Тоді він відмовився від марних застережень і безнадійної боротьби для загального добра і тільки мовчки оплакував руїну в домі й марно шукав хоч трохи спокою то в одній, то в другій кімнаті. Коли носії врешті з'являлися там, де він знаходив собі притулок, він обачливо ховався під стіл або під комод, які ще стояли в кімнаті. Однак ця пересторога виявлялася скоріше шкідливою для нього, ніж корисною, бо меблі раптом починали рухатися, піднімалися над ним, знову сердито опускалися, загрожуючи

його роздавити. Він тікав, переляканий, розкудланий, і знаходив собі інший притулок, такий самий ненадійний, як і перший.

Проте ці незручності, навіть небезпеки, були ніщо у порівнянні з тим болем, що терзав його серце. І то були муки більше, як то кажуть, моральні.

В його уяві всі меблі були не просто мертвими речами, а живими, доброзичливими істотами, добрими духами дому, і їхнє зникнення, здавалось, віщувало великі злигодні й лиха. Таці, цукорниці, сковорідки й каструлі — всі божества кухні; крісла, килими, подушки — усі фетиші домашнього вогнища, його лари й пенати раптом кудись позникали. Таке страшне лихо здавалося йому непоправним. І це завдавало йому стільки горя, скільки могла вмістити його маленька душа. На щастя, так само як і людська душа, вона легко заспокоювалась і швидко забувала все лихе.

Видно, носіїв мучила спрага, вони надовго кудись виходили, тоді віник старої Анжеліки здіймав давню пилюку на паркеті, і Ріке вдихав запах мишей, стежив, як утікає навук, — це на якийсь час поглинало його легковажну думку. Та незабаром він знову вдавався в тугу.

У день переїзду, бачачи, що справи дедалі гіршають, він зовсім впав у відчай. Особливо лиховісним здалося йому те, що білизну почали складати в якісь темні скрині. Поліна з веселим завзяттям пакувала свої сукні в корзину. Він відвернувся від неї, наче вона робила щось негарне. І, зіщулившись у кутку, думав: «Ось воно, найгірше! Тепер кінець усьому!» Чи то Ріке гадав, що речі перестають існувати, коли їх не бачиш, чи просто хотів уникнути прикрого видовища, але він силкувався не дивитися в бік Поліни. Та трапилося так, що, походжаючи по кімнаті, вона помітила позу Ріке. Ця сумна поза здалася дівчині кумедною, і вона засміялась. І, сміючись, поклікала його:

— Ріке, йди сюди!

Але він і не поворухнувся в своєму кутку, навіть голови не повернув. Йому зовсім не хотілося лащитись до молоді хазяйки, і, скоряючись якомусь таємному інстинктові чи своєрідному передчуттю, він боявся наблизитися до широко розкритої корзини.

Поліна поклікала його ще кілька разів. А що він не озивався, то вона сама підійшла до нього, взяла його на руки й підняла вгору.

— Які ж ми нещасні! — промовила вона. — Які бідолашні!

В голосі її бриніла іронія. Ріке іронії не розумів. Віп лежав на її руках, нерухомий, понурий, і вдавав, що нічого не бачить і не чує.

— Ріке, поглянь на мене!

Поліна тричі повторила цей суворий наказ, але все було марно. Тоді, немовби страшенно розгнівавшись, вона вигукнула:

— Щезни, дурне створіння! — і вкинула його в корзину, ще й віком зверху прикрила.

В цю мить її гукнула тітка, і Поліна вийшла з кімнати, а Ріке лишився в корзині.

Його охопила страшenna тривога. Йому й на думку не спадало, що все це тільки гра і що сховали його в корзині просто жартома. Вважаючи своє становище і так досить скрутним, він намагався не погіршити його ще дужче якимсь необачним вчинком. Отож якусь мить він лежав нерухомо, затамувавши дух. Потім зміркував, що годилося б обстежити свою темну в'язницю. Він почав обмацувати лапками спідниці й сорочки, на які його так безцеремонно шпурнули, і шукати якусь лазівку, щоб вибратися з цього страшного місця. Він уже дві-три хвилини вовтузився в корзині, коли раптом пан Бержере, збираючись вийти з дому, гукнув його:

— Ріке! Йди сюди! Ходімо прогуляємось по набережних. Це справді незрівнянні місця! Там тепер спорудили пристань, — важко уявити собі щось бридкіше й незграбніше. Архітектура в наш час геть занепала. Ось тепер ламають дім на розі Перевізної вулиці, а він мав цілком пристойний вигляд. Натомість, звісно, спорудять що-небудь неоковирне й потворне. Хоч би наші архітектори принаймні дали спокій набережній д'Орсе й не лізли туди зі своїм варварським стилем, — жахливий зразок його вони вже продемонстрували нам на розі вулиці Вашингтона й на Єлісейських Полях!.. Йди сюди, Ріке! Погуляємо з тобою по набережних. Ото вже справді незрівнянні місця. Але архітектура, знаєш, дуже занепала з часів Габріеля і Луї... Та куди це запропав пес? Ріке!.. Ріке!..

Голос пана Бержере дуже підбадьорив песика. У відповідь він почав щосили скребтися об лозову стінку корзини.

— Де собака? — спитав пан Бержере у Поліни, що саме входила до кімнати з новим оберемком білизни.

— Він у корзині, тату.

— Як це так — у корзині! Чому він там опинився? — здивувався пан Бержере.

— Бо дурний був, — відповіла Поліна.

Пан Бержере визволив свого друга. Ріке, метляючи хвостом, рушив за ним до передпокою. Та зненацька в голові його майнула якась думка. Він повернувся в кімнату, підбіг до Поліни й міцно притулився до ніг дівчини. І тільки після того, як бурхливо виявив їй свою палку любов, кинувся наздоганяти хазяїна, що вже спускався по сходах. Пес гадав, що погрішив би проти мудрості й побожності, якби не виявив своєї любові до хазяйки, котра своєю могутністю запроторила його глибоко на дно корзини.

На вулиці пана Бержере та його песика чекало невеселе видовище: всі їхні пожитки, розкладені на тротуарі. Носії, певно, засиділись за чаркою десь у сусідній таверні, а тим часом дзеркальна шафа мадемуазель Зої відбивала вервечку перехожих: робітників, учнів художньої школи, дівчат, торговців, — візки, фіакри, фургони для перевезення меблів, а також вітрину аптеки зі скляними кулями й зміями Ескулапа. Притулений до кам'яної тумби, пан Бержере-батько блідо всміхався в своїй рамці тонкою усмішкою, і, здавалося, вітер відкинув назад його волосся. Пан Бержере шанобливо й з любов'ю глянув на батька і прибрав портрет з тротуару. Потім переставив у надійніше місце й Зоїн круглий столик на одній ніжці, який ніби засоромився, опинившись на вулиці.

А тим часом Ріке, штовхнувши хазяїна передніми лапами в ноги, звів на нього свої прекрасні сумні очі, і погляд його, здавалося, промовляв:

«Невже ти, ще зовсім недавно такий багатий і могутній, тепер збіднів? Невже ти зробився безсилим тепер, о мій господарю? Ти дозволяєш якимсь брудним людям у лахмітті вдиратися до твоєї вітальні, до спальні, їдальні, накидатися на твої меблі й витягати їх на вулицю, волотки по сходах твоє глибоке крісло, наше з тобою крісло, в якому ми відпочивали щовечора, а частенько й уранці один біля одного. Я чув, як у руках цих погано вдягнених людей воно стогнало, це крісло, — наш великий фетиш і дух-охоронець. Ти не прогнав цих загарбників. Якщо в тебе вже немає добрих геніїв, що наповнювали досі твоє житло, якщо ти позбувся навіть тих маленьких божеств, котрі взував уранці, встаючи з ліжка, тих капців, які я любив кусати жартома, якщо ти став убогий і нещасний, о мій господарю, то що ж буде зі мною?!»

ДУМКИ РІКЕ

I

Люди, тварини, каміння більшають, коли наближаєшся до них, і стають величезними, коли вони біля мене. А я — ні. Я завжди лишаюсь однаковим завбільшки, хоч би де я був.

II

Коли хазяїн простягає мені під столом шматок, який збирався покласти собі в рот, то робить він це для того, щоб випробувати мене й покарати, якщо я піддамся спокусі. Бо я не можу повірити, що він ладен відмовитись від чогось заради мене.

III

Запах собак — чудесний.

IV

Мій хазяїн зігріває мене, коли я лежу в кріслі за його спиною. Це тому, що він — бог. Перед каміном є тепла плитка на підлозі. Ця плитка теж — божественна.

V

Я говорю, коли хочу. З рота мого хазяїна теж інколи виходять звуки, що мають сенс. Але зрозуміти їх набагато важче, ніж звуки мого голосу. У мене всі звуки мають сенс. А з рота хазяїна часто виривається просто безглуздий шум. Нелегко вгадувати думки хазяїна, але — необхідно.

VI

Їсти — приємно. Але ще приємніше — вже з'їсти. Бо ворог, який чатує на тебе, щоб відняти твій шматок,— моторний і спритний.

VII

Усе минає і все змінюється. Тільки я остаюся незмінним.

VIII

Я завжди в центрі всього, а люди, звірі й речі, ворожі чи доброзичливі, розміщені навколо мене.

IX

Уві сні ми бачимо людей, собак, будинки, дерева, багато всього гарного, а часом і страшного. А коли прокидаємось, усе це зникає.

X

Медитація. Я люблю мого хазяїна Бержере за те, що він могутній і страшний.

XI

Вчинок, за який тебе побили,— поганий вчинок. А вчинок, за який тебе приголубили або дали їсти,— добрий вчинок.

XII

Коли на землю спускається ніч, навколо дому починають блукати злі духи. Тоді я гавкаю, щоб попередити хазяїна і щоб він розігнав їх.

XIII

Молитва. О мій хазяїне Бержере, мій боже, владику над м'ясом, я обожнюю тебе. Будь благословенний, всемогутній! Будь благословенний, всемилостивий!

Я припадаю до ніг твоїх, я лижу твої руки. Ти такий великий і такий прекрасний, коли поїдаєш за накритим столом гори м'яса. Ти такий великий і такий прекрасний, коли з тоненької тріски видобуваєш полум'я і ніч обертаєш на день. Дозволь мені жити в домі твоєму, мені єдиному з усіх собак.

І ти, Анжеліко, куховарко, ти — богиня, велика і прекрасна, я боюсь тебе, і шаную, і прошу, щоб ти давала мені багато їжі.

XIV

Собака, який не обожнює людей і зневажає святині, зібрані в домі його хазяїна, мусить провадити життя бродяче і злиденне.

XV

Одного разу через вітальню несли надщерблений глек з водою, і трохи води вихлюпнулося на блискучий паркет. Сподіваюсь, що цей неохайний глек відшмагали.

XVI

Люди наділені божественною владою відчиняти всі двері. А я сам можу відчинити зовсім небагато дверей.

Двері — це великі фетиші, які неохоче підкоряються собакам.

XVII

Життя собаки сповнене небезпек. І щоб уникнути страждань, треба весь час бути насторожі: і коли їси, і навіть коли спиш.

XVIII

Ніколи не знаєш, чи добре ти поводився щодо людей. Треба обожнювати їх, не намагаючись зрозуміти. Їхня мудрість незбагненна.

XIX

Заклинання. О Страх, Страх високий і благодійний, Страх священний і рятівний, вселися в мене, дай сповнитись тобою перед лицем небезпеки, аби я міг уникнути всього того, що могло б завдати мені шкоди, бо якщо я кинусь на ворога, то постраждаю від власної нерозсудливості.

XX

Є такі карети,— їх тягнуть вулицями коні. Ті карети жахливі. А є карети, які бігають самі і при тому дуже голосно пихкають. Вони теж сповнені ворожості.

Люди в лахмітті огидні, так само як і всі ті, що носять корзини на головах чи котять діжки.

Я не люблю дітей: граючи в квача, вони бігають по вулицях і голосно кричать.

Світ сповнений ворожих і грізних речей.

СИНЬЙОРА К'ЯРА

Уго Оджетті

Професор Джакомо Тедескі, неаполітанський лікар, добре відомий у своєму місті. Його наскрізь пропахлий ліками дім, що стоїть поблизу Інкоронати, відвідують найрізноманітніші люди, та здебільшого вчащають туди вродливі дівчата, котрі продають біля церкви святої Лючії дари моря. Він сам готує ліки від будь-яких недуг, не погордує вирвати у вас гнилий зуб, вправно зашиває після свят розпороту шкіру бравим хлопцям-молодцям, щедро сипле місцевою говіркою, змішаною з шкільною латиною, розважаючи своїх пацієнток, яких садовить у таке широке, таке кульгаве, таке рипуче й таке засмальцьоване крісло, що другого такого ви не побачите в жодному іншому приморському місті світу.

У цього низенького чоловічка повне обличчя, маленькі зелені очиці й довгий ніс, що нависає над вигнутими луком губами. Своїми круглими плечима, випнутим черевцем і тоненькими ніжками він нагадує кумедного персонажа старовинних римських комедій.

Джакомо, вже на схилі віку, одружився з молоденькою К'ярою Маммі, дочкою вельми шанованого неаполітанцями старого каторжника, який став згодом пекарем на Борго ді Санто і помер, оплакуваний усім містом.

Під промінням полуденного сонця, що золотить виноград Торро й апельсини Сорренто, краса синьйори К'яри розквітла пишним цвітом.

Професор Джакомо Тедескі вірить, як і годиться, що його дружина так само добродісна, як і вродлива. Адже він добре знає, яке розвинене почуття честі у жінок із родин злочинців. Однак він медик і не може не знати

про слабкість і недосконалість жіночої натури. Тому він відчув якийсь невиразний неспокій, коли в його дім почав учащати міланець Асканьйо Раньєрі, жіночий кравець з площі Святих Мучеників.

Асканьйо був молодий, вродливий і завжди всміхався. Звичайно, дочка героїчного Маммі, булочника-патріота, була надто доброю неаполітанкою, щоб забути про свій подружній обов'язок заради якогось там міланця. Проте Асканьйо дедалі частіше відвідував дім поблизу Інкоронати, та ще й переважно тоді, коли професора не було вдома, і синьйора залюбки приймала його без свідків.

Одного разу професор повернувся додому трохи раніше, ніж його чекали, і застав Асканьйо біля ніг К'яри. Синьйора спокійнісінько рушила до дверей величною ходою богині, а її гість підвівся з колін.

Джакомо Тедескі підійшов до нього з виразом глибокого співчуття.

— Друже мій, я бачу, що ви хворі й страждаєте. Ви добре зробили, що прийшли до мене. Я лікар і все життя полегшую людські муки. Ви страждаєте, не заперечуйте цього! О, як ви страждаєте! У вас пашисть обличчя... Навпевно, болить голова, дуже болить голова. Як добре ви зробили, що прийшли до мене! О, я певен, ви дожидали мене нетерпляче. У вас голова розскакується від болю...

І, не перестаючи отак базікати, старий Джакомо, дужий, як сабінський бик, потяг Асканьйо до свого кабінету й силоміць посадив у знамените крісло, яке вже сорок років було свідком хвороб усіх неаполітанців.

Потім, не даючи йому підвестися, професор вигукнув:

— Тепер я бачу, в чому річ,— у вас болять зуби. Он воно що! У вас дуже болять зуби.

Джакомо витяг із ящика з інструментами величезні зубні кліщі, силоміць широко розкрив Асканьйо рот і, крутонувши кліщі, вмить вирвав йому здоровісінький зуб.

Асканьйо побіг, раз у раз спльовуючи кров'ю, а професор Джакомо Тедескі з кровожерливою радістю кричав:

— Оце-то зуб! Прекрасний, чудесний зуб!..

НЕПІДКУПНІ СУДДІ

Пані Марсель Тінайр

— Я бачив непідкупних суддів,— сказав Жан Марто.— На картині. Я перейшов тоді бельгійський кордон, щоб заховатися від одного падто допитливого судді, який конче хотів вплутати мене у змову анархістів. Я не знав своїх спілщиків, і мої спілшки не знали мене. Та це не становило перешкоди для запопадливого слуги закону. Його ніщо не бентежило. Він не дошукувався істини і завжди знаходив підставу для обвинувачень. Його манія видалась мені небезпечною. Отож я втік до Бельгії і зупинився в Антверпені, де влаштувався продавцем у бакалійній крамничці. Одного разу, в неділю, я й побачив двох непідкупних суддів на картині Мабузе, у музеї. Вони належали до породи, яка зовсім вимерла нині. Я хочу сказати, що це були мандрівні судді, які їздили дорогами підтюпцем, верхи на своїх конячинах. Їх супроводила піша сторожа, озброєна списами й протазанами. Ці двоє суддів, зарослі волоссям, бородаті, носили, наче королі в старовинних фламандських бібліях, химерні й величні головні убори, схожі водночас на нічний ковпак і на корону. Їхнє парчеве вбрання було вигантуване квітами. Старий майстер зумів надати їм поважного, спокійного й лагідного вигляду. Коні їхні — теж лагідні й спокійні, як і вони самі. Проте у них, цих двох суддів, різні характери і різні погляди на справедливість. Це можна одразу помітити. Один тримає у руці якийсь папір і пальцем показує на текст. Другий, спершись лівою рукою на луку сідла, підняв праву скоріше доброзичливим, ніж владним жестом. Він ніби держить у пучках щіпку невидимого пилу. І цей жест, що виказує обережність, свідчить про

розум розважливий і тонкий. Обидва вони чесні й невідкупні, але перший — з усього видно — дотримується букви закону, а другий — його духу.

Зіпершись спиною на бар'єр, який відділяє їх від публіки, я підслухав їхню розмову. Перший суддя промовив: «Я дотримуюсь того, що записано в законі. Найперший закон було викарбувано на камені на знак того, що він існуватиме, поки існує світ».

Другий суддя відповів:

«Усякий писаний закон нині застарів. Бо рука переписувача повільна, а розум людей жвавий, і доля їхня мінлива».

І двоє поважних суддів неквапно провадили далі свою мудру бесіду.

Перший суддя. Закон сталий.

Другий суддя. Закон ніколи не буває твердо встановлений.

Перший суддя. Закон непорушний, бо він походить від бога.

Другий суддя. Закон — природне породження громадського життя і залежить від мінливих умов цього життя.

Перший суддя. Закон є воля бога, яка не змінюється ніколи.

Другий суддя. Закон є людська воля, яка постійно змінюється.

Перший суддя. Він існував до появи людини, і тому вищий за неї.

Другий суддя. Ні, він є породження людини, він недовершений, як людина, і так само, як людина, може вдосконалюватися.

Перший суддя. Судде, розгорни свою книгу і прочитай, що в ній написано. Бо це господь промовляє до тих, хто вірує в нього. *Sic locutus est patribus nostris, Abraham et semini ejus in saecula*¹.

Другий суддя. Те, що накреслене померлими, буде викреслене живими, бо інакше воля тих, що вже не існують, буде нав'язуватися тим, які ще існують на землі, і мертві будуть живими, а живі — мертвими.

¹ Так сказав праотцям нашим, Авраамові і потомству його навіки (лат.).

Перший суддя. Живі повинні підкорятися законам, успадкованим від померлих. Живі і мертві — сучасники перед богом. Мойсей і Кір, Цезар, Юстиніан і германський імператор ще й нині правлять нами. Бо ми — їхні сучасники перед лицем вічності.

Другий суддя. Живі повинні діставати свої закони від живих. Зороастр і Нума Помпілій мають менше підстав указувати, що нам дозволено і що забороняється, аніж який-небудь швець-підмайстер біля церкви святої Гудулі.

Перший суддя. Перші закони було провіщено нам всевишнім, чия мудрість не має кінця. І закон тим кращий, чим ближчий він до цього джерела.

Другий суддя. Хіба ви самі не бачите, що кожного дня з'являються нові закони і що конституції та кодекси різняться між собою залежно від епохи й від країн?

Перший суддя. Нові закони виникають із старих. Це — молоде пагіння того самого дерева, і живиться воно тими самими соками.

Другий суддя. Старе дерево законів випускає із себе гіркий сік. Його весь час підрубують сокирою.

Перший суддя. Суддя не повинен дошукуватися, чи справедливі закони, бо їхня справедливість неминуча. Він мусить тільки справедливо застосовувати їх.

Другий суддя. Ми повинні вирішити, справедливий чи несправедливий закон, що його ми застосовуємо, бо якщо ми визнаємо його несправедливим, то зможемо трохи пом'якшити його в ужитку, і наш обов'язок це робити.

Перший суддя. Критика законів несумісна з повагою, яку ми повинні до них почувати.

Другий суддя. Якщо ми не бачитимемо суворості законів, то як зможемо їх пом'якшувати?

Перший суддя. Ми — судді, а не законодавці чи філософи.

Другий суддя. Ми — люди.

Перший суддя. Людина не може судити людей. Суддя, творячи суд, зрікається всього людського. Він стає подібним до бога і не чуває вже ні радості, ані смутку.

Другий суддя. Правосуддя, яке вершать без співчуття до людей, — це найжорстокіша несправедливість.

Перший суддя. Правосуддя бездоганне, коли воно додержується букви закону.

Другий суддя. Коли правосуддя забуває про дух закону, воно стає безглуздом.

Перший суддя. Підвалини законів — божественні, і навіть найменші наслідки, що випливають з них, — теж божественні. Та навіть якби закон і не походив цілком від бога, а був би повністю створений людиною, — і тоді його греба застосовувати буквально. Бо буква — непорушна, а дух — мінливий.

Другий суддя. Закон — цілком і повністю творіння людини, і він був безглуздом і жорстоким при своєму зародженні, коли людський розум тільки почав розвиватися. Та якби навіть його сутність і була божественна, все одно слід було б додержуватися духу закону, а не його букви, бо буква мертва, а дух — живий...

Отак розмовляючи, двоє невідкупних суддів позлазили з коней і попрямували у супроводі сторожі до суду, де на них уже чекали; там вони мали присудити кожному те, що він заслужив. Їхні коні, прив'язані до кілка під гіллястим берестом, почали розмовляти між собою. Кінь першого судді заговорив такими словами:

«Коли земля належатиме коням (а вона колись неодмінно буде належати їм, бо кінь, безперечно, — то вінець і кінцева мета творіння), отже, коли земля належатиме коням і коли ми зможемо вільно діяти на свій розсуд, ми житимемо під владою законів, як люди, і матимемоприємність ув'язнювати, вішати й колесувати подібних до себе. Ми будемо тоді моральними істотами. Це легко можна буде визначити з тюрем, шибениць і диб, споруджених у наших містах. З'являться коні-законодавці. А ти як гадаєш, Гнідко?»

Гнідко — верховий кінь другого судді, погодився, що кінь — вінець творіння, і висловив надію, що рано чи пізно настане їхнє царство на землі.

«Знаєш, Сивко, коли ми побудуємо міста, — додав він, — треба буде, як ти кажеш, завести в тих містах поліцію. Я хотів би, щоб закони в коней були кінські, тобто, я хочу сказати, сприятливі для коней і для кінського щастя й добробуту».

«Що ти маєш на увазі, Гнідко?» — спитав Сивко.

«Те, що треба. Я вимагаю, щоб закони забезпечували кожному належну йому мірку вівса й місце у стайні, і щоб кожний міг любитися за своїм бажанням у відповідний час. Бо для всього є свій час. Одне слово, я хочу, щоб кінські закони були співзвучні з природою».

«Сподіваюсь, — відповів Сивко, — що в наших законодавців буде більш високий напрям думок, аніж у тебе, Гнідко. Вони творитимуть закони, натхнені небесним конем, творцем усіх земних коней. Він — всемілостивий, бо він — всемогутній. Всемогутність і милосердя — то його атрибути. Він повелів своїм творінням терпіти вуздечку, скорятися вудилам, зносити остроги і здихати під ударами. Ти говориш про любов, друже, а він побажав, щоб багато хто з нас зробився мерином. Так він установив. Закон мусить підтримувати ці божественні установи».

«Та чи твердо ти впевнений, друже, — спитав Гнідко, — що все це лихо походить від небесного коня, який створив нас, а не від людини, його нікчемного творіння?»

«Люди — посланці й ангели небесного коня, — відповів Сивко. — Його воля виявляється в усьому, що діється на світі. Вона — всемілостива. Якщо він зичить нам зла, — виходить, це зло є благо. Отже, і закон у своїй милості також повинен завдавати нам зло. І в конячому царстві нас будуть силувати й мучити всілякими способами, едиктами, постановами, декретами, судовими вироками й наказами, — аби тільки догодити коневі небесному.

У тебе, Гнідко, — додав Сивко, — напевно, осляча голова, коли ти не розумієш, що кінь посланий у цей світ, щоб страждати, а якщо він не страждає, то це суперечить його призначенню, бо кінь небесний відвертає свій погляд від щасливих коней».

ХРИСТОС ОКЕАНУ

Іванові Страннику

Того року багато рибалок із Сен-Валері потонуло в морі. На березі знаходили їхні тіла, викинуті хвилиною разом з уламками баркасів, і цілих дев'ять днів можна було бачити, як гористою дорогою несли на руках до церкви труни, а за ними слідом ішли, плачучи, вдови, схожі в своїх великих чорних покривалах на біблійних жінок.

Рибалку Жана Леноеля і його сина Дезіре поклали у великому нефі церкви, під склепінням, де вони самі колись повісили — як дарунок богоматері — вирізьблений з дерева кораблик. Були вони люди чесні й богобоязливі. І сен-валерійський кюре Гійом Трюфем, відпустивши їм гріхи, промовив тремтячим від стримуваних сліз голосом:

— Ніколи ще не опускали в святу землю, в чеканні божого суду, благочестивіших людей і кращих християн, ніж Жан Леноель і його син Дезіре.

Рибалки на баркасах гинули біля узбережжя, великі кораблі йшли на дно у відкритому морі, і не було такого дня, щоб океан не приніс яких-небудь уламків. І ось одного ранку діти, катаючись на човні, помітили на воді якусь фігуру. То була статуя Ісуса Христа, завбільшки з дорослу людину, вирізьблена з твердого дерева, розфарбована і, очевидно, дуже старовинна. Господь бог погойдувався на воді, розпростерши руки. Діти витягли його на берег і принесли до Сен-Валері. На чолі його був терновий вінок, ступні і руки були пробиті наскрізь. Але ні цвяхів, ні хреста не було. З розпростертими для благословення руками він здався таким, яким

бачили його Йосиф Аримафейський і святі жінки в той час, коли його тіло віддавали землі.

Діти віддали статую кюре Трюфему, і той сказав їм:

— Це зображення Спасителя — старовинної роботи, і того, хто вирізьбив його, звичайно, давно вже немає на світі. Нині в Ам'єні і в Парижі продають у крамницях чудові статуї по сто ф'ранків і навіть дорожчі,— проте слід визнати, що й роботи давніх майстрів чогось варті. Та особливо тішить мене думка, що Ісус Христос приплив до Сен-Валері з розпростертими руками,— отже, він благословляє нашу парафію, що зазнала таких страшних знегод, і провіщає своє милосердя до бідних рибалок, які, ризикуючи життям, виходять у море. Адже він — бог, що йшов по водах і благословив сіті Петра-рибалки.

І кюре Трюфем звелів перенести статую Христа в церкву й покласти на вівтар, а сам пішов до тесляра Лемерра замовити добрий хрест із дубової серцевини.

Коли хрест був готовий, господа бога прибили до нього новісінькими цвяхами й поставили в церковному нефі, над лавою парафіяльної ради. І тоді всі побачили, що очі Христа сповнені милосердя і ніби зволожені небесним співчуттям.

Церковний староста, який допомагав кюре вішати розп'яття, навіть запевняв, що бачив, як по божественному лику текли сльози. А другого ранку кюре, прийшовши в супроводі служки з хору правити обідню, украй здивувався: статуї не було на хресті, вона лежала на вівтарі.

Закінчивши відправу, кюре Трюфем одразу покликав тесляра й спитав, навіщо той зняв Спасителя з хреста. Але тесляр відповів, що він і не доторкався до розп'яття. Розпитали сторожа і членів церковної ради, і пан Трюфем переконався, що після того, як статую поставили над лавою, до церкви ніхто не заходив.

Відчувши в цьому щось чудесне, кюре глибоко усе обміркував. Наступної неділі, під час проповіді в церкві, він закликав своїх парафіян пожертвувати гроші на спорудження нового, кращого хреста, гідного нести на собі того, хто спокутував гріхи світу.

Бідні сен-валерійські рибалки дали стільки грошей, скільки змогли, а вдови поприносили свої обручки. І грошей набралось стільки, що пан Трюфем зміг одразу ж поїхати в Абвіль і замовити там блискучий лакований хрест з чорного дерева, до якого мали прикріпити таб-

личку з написом золотими літерами: «INRI»¹. Через два місяці хрест поставили на місці першого, прибивши до нього Христа між списом і губкою.

Проте, як і першого разу, Ісус покинув хрест: зійшов уночі й ліг на вівтарі.

Кюре Трюфем, побачивши його там уранці, ував навколішки і довго молився. Чутка про це чудо розлетілася повсюди, і ам'єнські дами почали збирати пожертви для Ісуса Христа з Сен-Валері. Пан Трюфем одержував гроші й коштовності навіть з Парижа, дружина морського міністра пані Іда де Невіль надіслала йому діамантове сердечко. Маючи в своєму розпорядженні таке багатство, пан кюре замовив ювелірові з вулиці святого Сульпіція хрест із золота й самоцвітів, і за два роки той виготовив розкішний хрест, який згодом, у другу неділю пасхи 18** року, було урочисто внесено й освячено в сен-валерійській церкві. Але той, хто не відмовився прийняти мученицький хрест, зійшов і з цього дорогоцінного хреста і знову ліг на біле полотно вівтаря.

Цього разу, боячись образити, його більше не чіпали, і він залишався там понад два роки, коли раптом до пана кюре Трюфема прийшов якийсь П'єр, син П'єра Кайю, і сказав, що знайшов на березі справжній хрест Спасителя.

П'єр був юродивий, дурник і, не вмючи заробити собі на прожиток, харчувався милостинею; його любили, бо він ніколи нікому не заподіяв нічого поганого. Але розібрати, що він бурмоче, було важко, тому ніхто й не слухав його.

Проте пан Трюфем, який не перестаючи міркував про таємниці Христа Океану, був вражений тим, що сказав йому сердешний дурник. Разом із сторожем і двома членами церковної ради він пішов туди, де хлопець бачив хрест. Там вони знайшли дві дошки, скріплені гвіздками,— море довго носило їх на своїх хвилях, і вони справді утворювали хрест.

То були уламки, що залишилися після якоїсь давньої корабельної аварії. На одній із дощок ще можна було розрізнити дві літери, виведені чорною фарбою: Ж. і Л.,— і всім стало ясно, що це уламки баркаса Жана Ле-

¹ Скорочення латинського вислову: «Ісус Назарейнин, цар Іудейський».

ноеля, який п'ять років тому загинув у морі разом зі своїм сином Дезіре.

Побачивши це, церковний сторож і члени ради почали насміхатися з дурника, який про уламки якогось баркаса подумав, що то хрест Ісуса Христа. Але кюре Трюфем присоромив їх. Він багато розмірковував і багато молився, відколи серед рибалок з'явився Христос Океану, і таємниця безмежного милосердя почала відкриватися йому. Він став навколішки на піску, на березі моря, проказав молитву про загиблих і звелів сторожеві й членам церковної ради взяти уламки на плечі й віднести їх до церкви. Коли це було зроблено, він підняв Христа з віттаря, поклав його на дошки від баркаса й сам прибив цвяхами, роз'їденими морською водою.

Другого дня він звелів помістити це розп'яття над лавою церковної ради, на місці розкішного хреста із золота й самоцвітів. І Христос Океану більш ніколи не покидав свого місця. Він хотів лишатися на дошках баркаса, в якому загинули люди, волаючи до його імені й до імені його матері. І, трохи розтуливши свої священні й скорботні уста, він, здавалося, промовляв: «Мій хрест створено всіма стражданнями людськими, бо я воістину бог злидарів і нещасних».

ЖАН МАРТО

I

СОН

Розмова йшла про сон і сновидіння, і Жан Марто сказав, що один сон назавжди закарбувався в його пам'яті.

— То був, певно, віщий сон? — спитав пан Губен.

— Цей сон сам по собі нічим особливим не відзначався, навіть своєю непослідовністю, — відповів Жан Марто. — Але я чомусь сприйняв його образи з хворобливою, ні з чим не зрівнянною гостротою. Ніщо у світі, ніщо й ніколи не було для мене таким яскравим, таким відчутним, як видіння цього сну. Саме цим він і цікавий. Він примусив мене зрозуміти ілюзії містиків. Якби я не так твердо дотримувався наукових поглядів, то, напевно, вирішив би, що це було мені апокаліптичне видіння й боже одкровення, і почав би виводити з цього сну принципи поведінки й правила свого життя. Мушу вам сказати, що бачив я той сон за обставин незвичайних. Сталося це навесні тисяча вісімсот дев'яносто п'ятого року; було мені тоді двадцять років. Я був новачком у Парижі й переживав тяжкі часи. Тої ночі я знайшов собі притулок на галівині Версальського лісу, вже цілу добу не мавши ані ріски в роті. Та це не мучило мене. Я відчував приємну легкість, і тільки коли-не-коли мене поймає невизраза тривога. Я чи то спав, чи то бачив усе наяву. Якась дівчинка, зовсім маленька дівчинка, у блискучому капорі й білому ֆартушку, спираючись на милиці, йшла у сутінках рівниною. Милиці за кожним її кроком дедалі довшали, і вона неначе піднімалася на ходулях. Невдовзі ті милиці зробилися вищі за тополі,

що росли понад річкою. Якась жінка побачила моє здивування й сказала:

«Хіба ви не знаєте, що навесні милиці виростають? І бувають такі хвилини, коли вони ростуть так швидко, що аж моторошно».

Якийсь чоловік,— я так і не зміг розгледіти його обличчя,— додав:

«Це година надзвичайного зростання!»

І в ту ж мить з ледь чутним таємничим шелестом, що наполохав мене, трави навколо мене теж почали підніматися. Я кинувся бігти й опинився на луці, порослій блідими рослинами, зів'ялими, мертвими. Там зустрів Верно, мого єдиного паризького приятеля, що бідував так само, як і я. Ми довго йшли поруч, не розмовляючи. Величезні тьмяні зорі на небі нагадували блідо-золоті диски.

Я знав причину цього явища й пояснив її Верно.

«Це оптичний обман,— сказав я йому.— Наше око недосконале».

І вельми докладно й дуже старанно навів низку доказів, які базувалися головним чином на цілковитій ідентичності людського ока й лінзи телескопа.

Поки я повчав його таким чином, Верно знайшов на землі, серед мертвотно-блідої трави, величезний чорний капелюх-котелок із золотими галунами й діамантовою пряжкою. Приміряючи капелюх, він сказав мені:

«Це капелюх лорд-мера».

«Певне, що так»,— відповів я йому.

І я провадив далі свої роз'яснення. Вони були такі складні, що піт виступив у мене на чолі. Щохвилини я губив нитку своїх міркувань і раз у раз повертався до тієї самої фрази:

«У велетенських ящерів, які плавали в теплих водах прадавніх морів, були очі, які нагадували своєю будовою лінзи телескопа...»

Спинився я тільки тоді, коли побачив, що Верно кудись зник. Невдовзі я розшукав його в невеличкій улоговині. Його було насаджено на рожен, і він смажився на вогнищі з хмизу. Індіанці з зав'язаним на маківці волоссям поливали його водою з довжелезної ложки й повертали рожен. Верно сказав мені голосно й чітко:

«Мелані прийшла».

Лише тоді я помітив, що голова й шия в нього як у курчати. Та я думав у ту мить тільки про те, як знайти

Мелані, бо знав, що вона — найпрекрасніша з жінок: то було наче раптове осяяння. Я побіг до лісової галявици і там побачив у місячному сяйві невиразне біле видиво. Та постать утікала від мене. Чудове вогняно-червоне волосся ніби струмувало по її потилиці. Сріблясте мерехтіння огортало її плечі, голуба тінь лежала в западинці посередині її осяйної спини, і ямочки на стегнах, що з'являлися й зникали за кожним її кроком, здавалося, всміхалися божественною усмішкою. Я виразно бачив, як росла й скорочувалася лазурова тінь під її колінами щоразу, коли вона випростувала й знову згинала ногу. Помітив я також рожеві підшви її ніжок. Довго-довго гнався я за нею, не почувуючи втоми, ходюю легкою, як політ птаха. Але густі сутінки ховали її від моїх очей, а я, не припиняючи гонитви, вибіг на дорогу, таку вузеньку, що невелика плавильна піч цілком загороджувала її. То була одна з тих печей із довгими колінчастими трубами, які звичайно ставлять у майстернях. Піч була розжарена до білого. Дверцята її розтопилися, і червонястий чавун залив усе навкруги. Кіт з гладенькою шерстю сидів зверху на печі й дивився на мене. Підійшовши ближче, я побачив крізь тріщини в його понеченій шкурі розжарену масу розплавленого заліза, що наповнювала його тіло. Кіт занявчав, і я зрозумів, що він просить у мене води. Щоб дістати воду, я спустився схилом, порослим молодими ясенами й берізками. Там, у глибині яру, дзюркотів струмок. Але брили пісковика й зарості карликового дуба нависали над ним, і я не міг до нього дістатися.

Поки я спускався, ковзаючись по замшілому камінню, моя ліва рука відділилася від плеча так, що ніякого болю я не відчув. Я підхопив її правою рукою. Вона була безживна й холодна, торкатися до неї було неприємно. Я подумав, що тепер легко можу загубити її і що довіку мене обтяжуватимуть нескінченні турботи, як її убергти. Тоді я вирішив замовити скриньку чорного дерева й класти її туди, коли не буду нею користуватися.

Мене сильно морозило у вогкому яру, і тому я вибрався з нього ледь помітною стежиною, яка привела мене на вітряне плато із скорботно схиленими додолу деревами. Там по піщаній дорозі рухалася церковна процесія. То був скромний сільський хід з хрестами, схожий на церковні процесії в селі Бресе, добре відомі нашому вчителеві, пану Бержере. Духівництво, ченці, парафіяни

нічим особливим не відзначалися, окрім того, що за браком ніг усі вони пересувалися на маленьких коліщатках. Під балдахіном я впізнав пана абата Лантеня, який перетворився на сільського кюре, — по обличчю його текли криваві сльози. Я хотів гукнути йому: «Я — повноважний посол». Але слова застрягли у мене в горлі, а величезна тінь, що спустилася на мене, змусила підвести голову. То був один із костурів дівчини-каліки. Вони витяглися тепер на тисячі метрів у небо, і дитина здавалася чорною цяткою поряд з місяцем. Зорі стали ще більші й темніші, і я розрізнув серед них три сферичні планети, які було виразно видно незброєним оком. Мені здалося навіть, що я бачу плями на їхній поверхні. Але ці плями не відповідали зображенням Марса, Юпітера і Сатурна, що їх я розглядав недавно в астрономічних атласах.

Мій приятель Верно підійшов до мене, і я спитав його, чи не бачить він каналів на планеті Марс.

«Уряд повалено», — сказав він мені.

На ньому не лишилося ніяких слідів від рожна, що проткнув його тіло, але в нього й досі були голова й шия курчати і з нього стікала підлива. Я відчув непереборну потребу викласти йому мою оптичну теорію й знову почав свої міркування з того місця, на якому спинився.

«У велетенських ящерів, — сказав я йому, — які плавали в теплих водах прадавніх морів, були очі, які нагадували своєю будовою лінзи телескопа...»

Замість того щоб слухати мене, він виліз на церковний аналой, що стояв чомусь посеред поля, розгорнув книгу антифонів і закукурикав, як півень.

Мені урвався терпець, я відвернувся від нього і скочив у трамвай, що саме проїздив повз нас. Всередині я побачив простору їдальню, — такі їдальні бувають у великих готелях і на трансатлантичних кораблях. На накритих столах виблискував кришталь і вабили око квіти. Декольговані дами і чоловіки у фраках сиділи всюди, скільки сягало око. Люстри й канделябри створювали нескінченну перспективу світла.

Метрдотель запропонував мені смажене м'ясо, і я взяв порцію. Але м'ясо було смердюче, і шматок, що його я підніс до рота, викликав у мене нудоту. А втім, *я не був голодний*. Гості повставали з-за столу, перше ніж я встиг хоч що-небудь проковтнути. Коли лакеї почали виносити свічки, Верно підійшов до мене й сказав:

«Ти не розгледів декольтованої дами, що сиділа поруч з тобою? То була Мелані. Подивись».

І, піднявши порт'єру, він показав мені в нічних сутінках під деревами облиті білим і саявом плечі. Я вискочив надвір і кинувся навздогін за чарівним видінням. Цього разу я наздогнав її, доторкнувся до неї. На якусь мить я відчув, як під моїми пальцями затремтіло її ніжне тіло. Але вона вислизнула з моїх рук, і я обняв колючий кущ.

Ось який сон приснився мені.

— Він і справді сумний,— погодився пан Бержере.— Якщо говорити словами простодушної Стратоніки,

І власний привид може викликати жах.

II

ЗАКОН МЕРТВИЙ, АЛЕ СУДДЯ ЖИВИЙ

— Через кілька днів,— вів далі Жан Марто,— мені довелося ночувати в хащі Венсенського лісу. Я півтори доби нічого не їв.

Пан Губен протер скельця пенсне. Зір у нього був слабкий, але погляд — твердий. Він пильно глянув на Жана Марто і сказав йому докірливо:

— Як? І на цей раз ви теж не їли цілу добу?

— На цей раз теж,— відповів Жан Марто,— я не їв цілу добу. Але я сам був винен. Не годиться залишатися без шматка хліба. Це просто непристойно. Голод повинен вважатися таким самим злочином, як і бродяжництво. І справді, обидва ці злочини ніби зливаються воедино, і стаття двісті шістдесят дев'ята засуджує до тюремного ув'язнення на строк від трьох до шести місяців людей, що не мають засобів до існування. Бродяжництво, як записано в кодексі, є стан, властивий волоцюгам, непевним особам, як правило, без будь-якого ремесла і професії, котрі не мають ані постійного місця проживання, ані засобів до існування. Це — тяжка провина.

— Слід зауважити,— сказав пан Бержере,— що точнісінько такий самий спосіб життя, як у волоцюг, що їх засуджують до шестимісячного ув'язнення й до десятирічного нагляду, добрий святий Франціск радив братам-ченцям в монастирі Діви Марії-з-ангелами. І якби черниці з монастиря святої Клари, святий Франціск

Ассізький і святий Антоній Падуанський прийшли в наш час у Париж зі своїми проповідями, то дуже ризикували б потрапити до тюремної карети префектури. Я кажу це не для того, щоб викрити перед поліцією жабрущих ченців, які аж кишать серед нас і баламутять воду. Ні, вони завжди мають засоби до існування й хапаються за всяке ремесло.

— Цих ченців шанують, бо вони багаті,— сказав Жан Марто,— а жабрати забороняється тільки злидарям. Якби мене знайшли тоді під деревом, то посадили б у в'язницю, і це було б актом правосуддя. Не володіючи нічим, я вже на цій підставі повинен був розглядатися як ворог приватної власності, а захищати власність від її ворогів — цілком справедливо. Священний обов'язок судді — гарантувати кожному своє: багатому — багатство, біднякові — бідність.

— Я чимало розмірковував над філософією права,— сказав пан Бержере,— і дійшов висновку, що все суспільне правосуддя базується на двох аксіомах: крадіжка — гідна осуду, а здобуте крадіжкою — священне. Саме ці принципи гарантують безпеку особи й підтримують лад у державі. Якби один з цих охоронних принципів відкинути, то геть увесь державний лад розвалився б. Ці принципи було встановлено на світанку людства. Вождь племені, одягнений у ведмежу шкуру, озброєний кремінною сокирою і бронзовим мечем, одного разу повернувся зі своїми воїнами в кам'яну огорожу, куди зігнали дітей разом з натовпом жінок і стадом північних оленів. Воїни привели молодих дівчат і юнаків сусіднього племені і принесли з собою каміння, яке впало з неба і було для них дорогоцінне тим, що з нього можна було робити тверді, негнучкі мечі. Вождь зійшов на пагорбок посеред огорожі й сказав:

«Ці раби і це залізо, що їх я відібрав у людей кволих і нікчемних, належать мені. Той, хто простягне до них руку, загине від моєї сокири».

Так виникли закони. Дух їхній — стародавній і варварський. І саме тому, що правосуддя освячує всі несправедливості, воно здається всім запорукою спокою.

Суддя може бути добрий, бо не всі ж люди злі; та закон не може бути добрим, бо він виник раніше, ніж сама ідея добра. Зміни, які вносилися в нього протягом століть, не вплинули на його первісний характер. Законознавці зробили його гнучким, але він лишився варвар-

ським. Його поважають, і він здається священним саме завдяки жорстокості. Люди схильні поклонятися лихим богам, і те, що не жорстоке, не здається їм гідним поваги. Підсудні вірять у справедливість законів. У них та самісінька мораль, що й у суддів, вони гадають, як і судді: коли за якийсь вчинок карають, то цей вчинок уже тим самим вартий покарання. Я часто мав нагоду спостерігати в суді виправної поліції чи в суді присяжних, що обвинувачений і суддя анітрохи не відрізняються своїми поглядами на добро і зло. У них ті самі передсуди й однакова мораль.

— Інакше й не може бути,— сказав Жан Марто.— Бідолаха, котрий украв з прилавка сосиску чи пару червиків, не поринав заради цього в глибокі й сміливі роздуми про походження права й основи правосуддя. А ті, хто, як от ми, не боїться вбачати в основі кримінального кодексу освячення насильства й несправедливості,— ті не здатні вкрасти і сантима.

— Але ж, зрештою, є й справедливі закони,— озвався пан Губен.

— Ви так гадаєте? — спитав Жан Марто.

— Пан Губен має рацію,— сказав пан Бержере.— Є й справедливі закони. Але закон, установлений для захисту суспільства, самою суттю, духом своїм не може бути справедливішим, ніж це суспільство. Оскільки суспільство базується на несправедливості, то й закони мусять захищати й підтримувати несправедливість. І чим несправедливіші вони будуть, тим більш здаватимуться гідними пошани. Завважте також, що закони переважно стародавнього походження і в них відбилася не так несправедливість наших днів, як несправедливість минулого, ще жорстокіша й грубіша. Це — пам'ятки лихих часів, що збереглися до днів більш гуманних.

— Але ж їх виправляють,— сказав пан Губен.

— Таки виправляють,— підтвердив пан Бержере.— Палата депутатів і сенат, коли їм нема чого робити, коригують їх. Але варварська суть законів залишається. Правду кажучи, я не дуже боявся б поганих законів, якби їх застосовували добрі судді. Кажуть, що закон непохитний. Я в це не вірю. Немає такого параграфу в законі, якого не можна було б пом'якшити. Закон — мертвий. Суддя — живий, і в цьому його велика перевага. Та, на жаль, він цю майже ніколи не користується. Як правило, суддя буває ще більш мертвим, холодним і бездушним, ніж ті

параграфи законів, які він застосовує. Він позбавлений людяності, йому чуже будь-яке співчуття. Кастове почуття заглушило в ньому всі людські емоції.

А тим часом я говорю тут лише про чесних суддів.

— Таких — переважна більшість, — сказав пан Губен.

— Таких переважна більшість, — підтвердив пан Бержере, — якщо оцінювати звичайну чесність з погляду загальноприйнятої моралі. Та чи досить бути відносно чесною людиною для того, щоб здійснювати без помилок і зловживань страхітливе право покарання? Добрий суддя має поєднувати в собі філософський розум з природною добротою. А це надмірна вимога до людини, яка робить кар'єру й хоче висунутися. До того ж, додержуючись більш високих моральних норм, ніж це заведено в його час, суддя стане ненависний своїм колегам і викликатиме загальне обурення. Бо ми називасмо аморальною всяку мораль, що розходиться з нашою. Усім, хто приносить у цей світ хоч трохи доброти, пристойні люди платять зневагою. Само так сталося з головою суду Маньйо.

Ось перед вами його міркування, зібрані в невеличкому томі, з коментарями Анрі Лейре. Коли ці міркування було опубліковано, вони обурили суворих суддів і добродішних законодавців. Ці міркування свідчать про високий розум і напрочуд добре серце. Вони сповнені співчуття, вони людяні, вони добродішні. Однак у магістратурі вирішили, що голова суду Маньйо не здатен юридично мислити, а друзі пана Меліна обвинуватили його в недостатній пошані до власності. І справді, ті «беручи до уваги», на які спиралися судові рішення пана голови суду Маньйо, незвичайні: там у кожному рядку видно вільний розум і благородне серце.

Пан Бержере, взявши зі стола червоний томик, перегорнув кілька сторінок і прочитав:

Чесність і пенідкупність — це дві чесноти, які значно легше виявляти тоді, коли ви всім забезпечені, ніж тоді, коли у вас нічого немає.

* * *

То, чого не можна уникнути, не повинне каратися.

* * *

Щоб справедливо судити про злочин чи провину злидаря, суддя повинен на якусь мить забути про власний добробут і поставити себе на місце цього жалюгідного створіння, покпнутого всіма.

* * *

При тлумаченні закону суддя мусить дбати не лише про конкретний випадок, що його належить розглянути, але й про ті добрі чи лихі наслідки, які може спричинити його вирок у ширшому плані.

* * *

Тільки робітник продукує щось, і він наражає на небезпеку своє здоров'я чи життя виключно заради вигоди підприємця, який ризикує лише своїм капіталом.

— А я ж цитував вам майже навмання, — додав пан Бержере, згортаючи книжку. — Оце справді нове слово, в якому прозирає велика душа!

ПАН ТОМА

Я знав одного суворого суддю. Звали його Тома де Молан, і походив він з дрібного провінційного дворянства. Він вступив на судову службу під час президентства маршала Мак-Магона, сподіваючись, що настане такий день, коли він творитиме суд іменем короля. У нього були переконання, які він міг вважати непохитними, бо ніколи не замислювався над ними. Адже як тільки почнеш думати про свої переконання, під ними завжди знайдеш щось інше і помітиш, що це зовсім і не були переконання. Тома де Молан старанно захищав від власної допитливості свої релігійні й громадські переконання та принципи.

Він був суддею першої інстанції в містечку***, де я тоді жив. Його зовнішність викликала повагу і навіть певну симпатію. Був він високий на зріст, худий як тріска, з жовтуватим обличчям. Цілковита простота надавала йому величного вигляду. Він велів називати себе просто паном Тома, пропускаючи часточку «де»,— не тому, що зневажав своє дворянство, а тому, що вважав себе за надто бідним, щоб його підтримувати.

Я досить часто бачився з ним і знав, що його зовнішність не була облудною: при обмеженому розумі і млявому темпераменті душу він мав високу. Я відкрив у ньому великі моральні чесноти. Але, маючи змогу спостерігати, як він виконує свої обов'язки слідчого й судді, я помітив, що сама його бездоганна чесність і глибоке усвідомлення свого високого обов'язку робили його бездушним і часом позбавляли всякої проникливості. Оскільки він був дуже побожний, то ідея гріха і спокути пере-

важала в його розумі, навіть всупереч його свідомості, ідею злочину й кари, і почувалося, що він засуджує вишніх з приємною думкою про очищення їхніх душ. Він убачав у людському правосудді слабеньке, але все-таки прекрасне відображення правосуддя божественного.

В дитинстві його навчили, що страждання — благо, що в стражданні є заслуга і добродієність, що в ньому — спокута. У це він вірив непохитно і вважав, що кожна людина, яка вчинила злочин, повинна постраждати. Він любив карати. Це було наслідком його доброти. Звикнувши дякувати богові за те, що він посилав йому зубний біль і кольки в печінку, щоб покарати за первородний гріх і заради вічного спасіння, він засуджував жебраків і волоцюг до ув'язнення і штрафу так, наче робив їм благодіяння й подавав допомогу. Із свого катехізису він виводив філософію законів і був безжалісний внаслідок прямої та обмеженості свого розуму. Не можна сказати, щоб він був жорстоким. Але, не наділений чуттєвістю, він не був і чутливим. Він не мав конкретного матеріального уявлення про людське страждання, а мав про нього поняття суто моральне й догматичне.

До системи одиночного ув'язнення у нього була трохи містична пристрасть, і одного разу з неприхованою щирою радістю, що світилася в його очах, він показав мені чудову тюрму, щойно збудовану в його окрузі, — білу, чисту, німу, жахливу: камери по колу, а посередині, на вищій, — тюремний наглядач. Все це справляло враження лабораторії, влаштованої божевільними для фабрикування божевільних. І справді, вони — лиховісні безумці, самі ці винахідники системи одиночного ув'язнення, котрі намагаються виправити злочинця з допомогою такого режиму, який перетворює його в тупу тварину чи буйного звіра. Пан Тома думав інакше. Мовчки і з щирим задоволенням дивився він на ці жахливі клітки. У нього була своя потаємна думка: він вважав, що в'язень ніколи не буває самотній, бо з ним завжди — господь. І його спокійний, умиротворений погляд, здавалося, промовляв: «Я помістив тут чоловік п'ять чи шість наодинці з їхнім творцем і верховним суддею. Немає на світі долі, завиднішої ніж їхня».

Цьому судді було доручено розслідування кількох справ і серед них — справи одного вчителя. В той час ішла відкрита війна між школою світською і церковною. Коли

республіканці почали викривати невігластво і брутальність духівництва, місцева клерикальна газета обвинуватила одного світського вчителя в тому, що він посадив дитину на розжарену пічку. Місцева аристократія повірила в таке обвинувачення. Про подію переказували бурливі подробиці, і ці пересуди привернули увагу правосуддя.

Пан Тома, будучи людиною чесною, ніколи не потурав би своїм пристрастям, якби усвідомлював, що це пристрасті. Але він сприймав їх як обов'язок, бо пристрасті його мали релігійний характер. Він вважав своїм обов'язком приймати скарги на безбожну школу, не помічаючи надмірної поспішності, з якою він їх приймав.

Я повинен сказати, що він розслідував справу дуже старанно і з надзвичайною ретельністю. Він провадив слідство за звичайним для правосуддя методом, і результати були просто дивовижні. Тридцять школярів, підданих ретельним допитам, відповідали спершу погано, потім краще і, нарешті, зовсім добре. Після місяця допитів вони відповідали так добре, що всі давали одну й ту саму відповідь. Тридцять свідчень сходились між собою, були тотожні, збігалися дослівно, і ті діти, які в перший день казали, що вони нічого не бачили, тепер ясним голосом, однаковими словами свідчили, що їхнього маленького товариша голим задом посадили на розжарену пічку. Суддя Тома вже поздоровляв себе з блискучим успіхом, коли це раптом учитель на підставі незаперечних доказів довів, що в школі й печі взагалі ніколи не було. У пана Тома з'явилася тоді деяка підозра, чи не брешуть часом діти. Проте він навіть не помітив, як, сам не бажаючи того, продиктував їм і примусив вивчити напам'ять їхні свідчення.

Справу було припинено через відсутність доказів. Учителя відпустили додому після суворої догани від судді, який порадив йому надалі приборкувати свої звірячі інстинкти. Діти з церковних шкіл влаштовували котячі концерти перед його спорожнілою школою. Коли він виходив з дому, вони кричали йому вслід: «Гей! Гей! Печи-Зад!» — і шпурляли в нього каміння. Інспектор початкових шкіл, довідавшись про такий стан речей, подав до вищих інстанцій рапорт, в якому доводив, що педагога, котрий не користується повагою своїх учнів, треба негайно перевести в іншу школу. Вчителя послали в село, де люди розмовляли говіркою, якої він не розумів. Його й

там звали Печи-Зад. То був єдиний французький вираз, який там засвоїли.

Відвідуючи пана Тома досить часто, я дізнався згодом, як це виходить, що свідчення, зібрані одним слідчим, виявляються такими схожими між собою. Він прийняв мене в своєму кабінеті, де з допомогою секретаря допитував когось свідка.

Я хотів був вийти, але він попросив мене залишитись, бо моя присутність анітрохи не могла перешкодити правильному ходу правосуддя.

Я сів у кутку й чув запитання і відповіді.

— Дювалю, адже ви бачили обвинуваченого о шостій годині вечора?

— Правду кажучи, пане суддя, це не я, а моя жінка дивилася у вікно. Ну, вона мені й сказала: «Он іде Сокардо!»

— Виходить, його поява під вашими вікнами чимось заслуговувала на увагу, якщо вона визнала за потрібне сказати вам про це. І поведінка обвинуваченого здалася вам підозрілою?

— Зараз я вам про це скажу, пане суддя. Жінка мені каже: «Он іде Сокардо!» Тоді я теж глянув та й собі кажу: «Справді! Це Сокардо!»

— Чудово! Секретарю, запишіть: «О шостій годині після полудня подружжя Дюваль помітило обвинуваченого, який вештався навколо будинку з підозрілими намірами».

Пан Тома поставив ще кілька запитань свідкові, який був простим поденником; потім він продиктував одержані відповіді секретареві, перекладаючи їх на юридичну мову. Після цього свідок вислухав свої свідчення, підписав їх, уклонився і вийшов.

— Чому ви не записуєте свідчень власними словами свідків,— спитав я тоді,— а замість того перекладаєте їх на мову, не властиву свідкові?

Пан Тома здивовано глянув на мене й спокійно відповів:

— Я не розумію, що ви хочете цим сказати. Я записую свідчення з усією можливою точністю. І всі судові чиновники роблять так само. В анналах судового відомства немає жодного прикладу, щоб свідчення було перекручене або скорочене суддею. Коли за усталеним звичаєм моїх колег я змінюю саму форму висловів свідків, то це тому, що свідки, як от цей Дюваль, якого ви щойно

чули, погано висловлюють свої думки, і було б недостойно правосуддя записувати неправильні вирази, вульгарні і часто грубі, коли в цьому немає ніякої потреби. Але мені здається, шановний пане, що ви не досить виразно уявляєте собі, в яких умовах провадиться судове слідство. Не слід забувати тієї мети, яку ставить собі слідчий, збираючи і групуючи свідчення. Адаже треба, щоб справа стала ясною не тільки для нього самого, але й для суду. Не досить того, щоб проясніло у нього в голові, а треба, щоб проясніло і в головах суддів. Важливо, щоб він знайшов і виявив докази провини, які бувають іноді приховані в ухильних і плутаних показаннях свідків так само, як і в двозначних відповідях обвинуваченого. Якщо слідчий буде записувати свідчення без ніякого порядку і системи, то найобгрунтованіші з них здаватимуться мало значущими, і більшість винних уникне покари.

— Але хіба цей прийом, який полягає в тому, щоб непевній думці свідків надавати певності, не криє в собі небезпеки? — спитав я.

— Це могло б статися, якби судді не були сумлінними людьми. Але я досі не зустрічав жодного судді, у якого не було б високого усвідомлення своїх обов'язків. А тим часом я засідав разом з протестантами, деїстами та іудеями. Але вони були суддями.

— У всякому разі, пане Тома, ваш спосіб дій має ту незручність, що свідок, коли ви йому читаете його свідчення, власне кажучи, не може їх зрозуміти, бо ви записали їх такими словами, до яких він не звик і зміст яких до нього не доходить. Що означає для цього поденника хоч би такий, наприклад, вираз, як «підозрілі наміри»?

Він жваво відповів:

— Я думав про це і вживаю проти цієї небезпеки запобіжних заходів. Зараз я вам наведу приклад. Зовсім недавно один свідок — людина досить обмежена розумово, моральний рівень якої мені невідомий, — неухважно слухав, як секретар суду читав йому його власні свідчення. Я наказав прочитати йому вдруге і попросив його слухати уважніше. Мені здалося, що він цього не зробив. Тоді я вдався до воєнної хитрості, щоб примусити його серйозніше ставитись до своїх обов'язків і до своєї відповідальності. Я продиктував секретареві останню фразу, яка повністю заперечувала все попереднє. І запропонував свід-

кові підписатися. В ту мить, коли він уже підняв перо над папером, я схопив його за руку: «Нещасний! — кричав я.— Ви збираєтесь підписати свідчення, що заперечує те, яке ви щойно дали, і вчинити цим самим злочинне діяння».

— Ну і що ж він вам на це сказав?

— Він жалібно відповів: «Пане суддя, ви ж розумніші за мене, ви краще знаєте, що треба писати». Ви бачите,— додав пан Тома,— що суддя, який дбає про сумлінне виконання своїх обов'язків, уникає будь-якого приводу до помилок. Повірте мені, шановний пане, судові помилки — то вигадка.

ХАТНЯ КРАДІЖКА

Анрі Моно

Років десять тому мені довелося побувати в одній жіночій тюрмі. То був старовинний замок, споруджений ще за часів Генріха IV; його гостроверхі сланцеві покрівлі здіймалися над непоказним південним містечком, що розкинулося на березі річки.

Начальник тюрми досяг уже того віку, коли починають думати про відставку. Перука в нього була чорна, а борода — біла. То був своєрідний начальник. Він умів самостійно мислити і був людяний. Він не плекав ніяких ілюзій щодо моральності трьохсот своїх «пансіонерок», хоч зовсім не вважав, що вона набагато нижча, ніж у будь-яких інших трьох сотень жінок, узятих навмання в будь-якому іншому місті.

«Тут усе так само, як і скрізь», — здавалося, говорив мені його лагідний, стомлений погляд.

Коли ми проходили тюремним подвір'ям, довга вервечка жінок закінчувала свою мовчазну прогулянку й поверталася до майстерень. Серед них було багато старих бабів з грубими й похмурими обличчями.

Мій приятель тюремний лікар, який супроводив нас, звернув мою увагу на характерні вади майже всіх цих жінок: мовляв, серед них багато косооких, усі вони — дегенератки і лише деякі з них не позначені тавром злочинності чи принаймні пороку.

Начальник тихенько похитав головою. Я добре бачив, що він не дуже поділяє ці теорії медиків-криміналістів і лишається при своєму переконанні, що в нашому суспільстві винних не завжди можна відрізнити від невинних.

Він повів нас у майстерні. Ми побачили, як працюють пекарки, пралі, швачки. Здавалося, праця й чистота викликали в них щось схоже на радість. Начальник добре ставився до всіх цих жінок. Навіть найтупіші й найлихіші не могли похитнути його терпіння й доброзичливості. Він гадав, що треба багато що прощати людям, серед яких живеш, і що не слід надто багато вимагати навіть від злочинниць. Всупереч звичаю він і не вимагав від злодійок і звідниць, щоб вони зробилися бездоганними тільки через те, що зазнали покарання. Він-бо мало вірив у моральну ефективність кар і давно втратив надію перетворити в'язницю на школу доброчесності. Він не гадав, що людей можна зробити кращими, примушуючи їх страждати, і, в міру своєї спромоги, полегшував страждання цим нещасним. Я не знаю, чи був він релігійною людиною, але ідеї спокути він не надавав ніякого морального значення.

— Я тлумачу статут, перше ніж його застосовувати,— сказав він мені,— і сам пояснюю його ув'язненим. Статут вимагає, наприклад, абсолютної тиші. Та якби вони справді додержувалися цілковитої тиші, то всі поробилися б ідіотками чи божевільними. Я думаю, я мушу думати, що не цього ж домагається статут. І я кажу їм: «Статут наказує вам додержуватись тиші. Що це означає? Це означає, що наглядачки не повинні вас чути. Якщо вас почують, ви будете покарані, якщо не почують, то вам нічого буде закинути. Я ж не можу карати вас за ваші думки. Отож коли ваші розмови будуть не гучніші, ніж ваші думки, вам за них нічого й не буде». Попереджені таким чином, вони привчаються розмовляти майже зовсім беззвучно. Вони не божеволіють, і статут не порушується.

Я спитав його, чи схвалює вище начальство таке тлумачення статуту.

Він відповів, що інспектори часто робили йому зауваження. Тоді він вів їх до вхідних дверей і казав: «Чи ви бачите ці ґрати? Вони дерев'яні. Якби тут ув'язнили чоловіків, через тиждень не лишилося б жодного. А жінки не думають про втечу. Та все-таки слід бути розсудливими й не розлючувати їх. Уже самий тюремний режим не дуже сприяє їхньому доброму фізичному й моральному станові. І я відмовляюсь відповідати за них, якщо буде запроваджено ще й катування мовчанкою».

Потім ми завітали до лазарету й спалень, влаштованих у великих побілених залах, де від колишньої розкоші залишилися самі тільки монументальні каміни з сірого каменю й чорного мармуру, увінчані горельєфами величних чеснот. Статуя Правосуддя, вирізьблена в 1600 році якимсь італізованим фламандським майстром,— з оголеними персами й пишним стегном, що визирало з розрізу туніки,— тримала в товстій руці перекошені терези, шальки яких брязкали одна об одну, наче цymbали. Ця богиця націлилася своїм мечем прямисінько в маленьку хвору жінку, на вигляд зовсім дитину; жінка лежала в залізному ліжку на такому тоненькому матраці, що він здавався складеним удвоє рушпиком.

— Ну, як? Уже краще? — спитав лікар.

Вона всміхнулася.

— Ну от, будьте розумницею, і ви скоро одужаєте.

Жінка глянула на лікаря великими очима, сповненими радості й надії.

— Вона була дуже хвора, ця крихітка,— сказав лікар.

І ми рушили далі.

— За яку ж провину її засудили?

— Не за провину, а за злочин.

— Ах, он як!

— За дітовбивство...

Проминувши довгий коридор, ми ввійшли до невеликої кімнати, досить веселої, геть заставленої шафами. На вікнах тут не було ґрат, і вони дивилися на волю. Молода жінка, дуже гарненька, сиділа за письмовим столом і щось писала. Біля неї стояла друга жінка, висока й струнка, й вибирала ключ у низці ключів, підвішених до пояса. Я спершу подумав, що це доньки начальника тюрми. Але він сказав, що це ув'язнені.

— Хіба ви не бачите, що вони в тюремній одежі?

Я цього не помітив,— очевидно, через те, що одяг спідів на них зовсім інакше, ніж на інших жінках.

— Їхні сукні пошиті краще, а чепчики трохи менші, так що видно волосся.

— Знаєте,— сказав мені старий начальник тюрми,— дуже важко перешкодити жінці показувати своє волосся, якщо воно гарне. Обидві ці жінки підлягають загальним правилам і мусять працювати.

— Що ж вони роблять?

— Одна — архіваріус, друга — бібліотекарка.

Тут не було потреби й питати: це були «жертви кохання».

Начальник не потаїв від нас, що він віддас перевагу справжнім злочинницям перед простими правопорушницями.

— Я знаю злочинниць,— сказав він,— які непаче зовсім не причетні до свого злочину. Віп був у їхньому житті ніби якийсь спалах блискавки. Вони здатні виявляти щирість, мужність і благородство. А от про моїх злодюжок я б цього не сказав. Їхні провинності й правопорушення, як правило, банальні й пересічні і складають основу їхнього існування. Вони невинуваті. І та нищість, яка штовхнула їх на мерзенні вчинки, раз у раз прозирає в їхній поведінці. Покарання ці жінки дістають порівняно не тяжке, а що фізично й морально вони мало чутливі, то найчастіше зносять його дуже легко.

Проте не можна сказати,— жваво додав він,— що всі ці нещасні не гідні співчуття й не заслуговують уваги. Чим довше я живу на світі, тим більше помічаю, що немає винних, а є тільки нещасні.

Він запросив нас до свого кабінету й наказав наглядчеві привести ув'язнену № 503.

— Зараз ви матимете змогу,— сказав він, звертаючись до нас,— побачити справжній спектакль, аж ніяк не підготовлений заздалегідь, прошу, повірте,— можливо, він навіє вам нові думки щодо злочинів і кари. Те, що ви побачите й почувете, мені доводилось бачити й чути сотні разів у житті.

До кабінету ввійшла у супроводі наглядачки ув'язнена. Це була молода селянка, досить гарненька, на вигляд простосерда, обмежена й лагідна.

— Я маю для вас добру новину,— сказав їй начальник тюрми.— Пан президент республіки, дізнавшись про вашу добру поведінку, знімас з вас решту покарання. В суботу вас випустять з тюрми.

Жінка слухала, грохи відкривши рота, згорнувши на животі руки. Видно, слова не зразу доходили до її розуму.

— В суботу вас випустять із цього дому. Ви будете вільні.

Цього разу вона зрозуміла і розпачливо сплеснула руками. Губи її затремтіли:

— Це правда, що мені треба йти звідси? Що ж зі мною буде? Тут мене годували, одягали і все таке. Чи не мог-

ли б ви сказати цьому доброму панові, щоб він дозволив мені зостатися тут?

Начальник пояснив їй з лагідною твердістю, що не можна відмовлятися від дарованої їй милості. Крім того, він повідомив її, що, залишаючи тюрму, вона одержить певну суму грошей — десять чи дванадцять ф'ранків.

Вона вийшла, обливаючись слізьми.

Я спитав, що ж таке вчинила ця жінка.

Він погортав реєстраційну книгу:

— Номер п'ятсот три. Була служницею десь на фермі... Вкрала у господині спідницю... Хатня крадіжка... А знаєте, закон суворо карає за хатні крадіжки...

ЕДМЕ, АБО ДУЖЕ ДОРЕЧНЄ БЛАГОДІЯННЯ

А. Ардюену

Ортер, засновник «Зірки», політичний і літературний редактор «Національного огляду» і ілюстрованої газети «Новий вік», приймаючи мене в своєму кабінеті, сказав з глибини редакторського крісла:

— Мій любий Марто, напишіть оповідання для спеціального номера мого «Нового віку». Новорічне, рядків на триста. Що-небудь бадьоре, трошки присмачене аристократизмом.

Я сказав Ортерові, що не дуже пасую до такої мети, проте яке-небудь оповіданнячко дам йому охоче.

— Мені б хотілося,— сказав він,— щоб воно називалося «Оповідання для багатих».

— А я волів би дати «Оповідання для бідних».

— Саме так! Оповідання, що викликало б у багатих жаль до бідних.

— А я якраз не люблю, щоб багаті почували жаль до бідних.

— Дивно!

— Не дивно, а науково обгрунтовано. Я вважаю жаль багатого до бідного образливим: він суперечить тому, що всі люди — брати. Якщо ви бажаєте, щоб я звернувся до багатих, то я скажу їм: «Звільніть бідняків від вашого жалю: вони його не потребують. Чому жалюці, а не справедливість? Ви перед ними в боргу. То розраховуйтеся! Почуття тут ні до чого. Це питання економіки. Якщо ваша пожертва служить лише для того, щоб закріпити їхню бідність і ваше багатство, то це дар несправедливий, і від сліз, які ви до нього домішаєте, він не стане справедливішим. «Треба повертати борги,— як говорив

прокурор до судді після проповіді добросердного брата Майяра.— Ви даєте милостиню, щоб не платити боргів. Ви даєте трохи, щоб зберегти багато, і ви задоволені. Так тиран самоський кинув морю свій перстень. Але божественна Немезида не прийняла цього дару. Рибалка приніс назад тиранові його перстень у череві риби. І Полікрат втратив усі свої багатства».

— Ви, певно, жартуєте.

— Я не жартую. Я хочу примусити багатих зрозуміти, що вони вдаються до добродійності, як крамарі на розпродажу, і щедрі за дешеву ціну, що вони тільки водять за ніс тих, кому вони винні, і що так справи не робляться. Таке застереження може піти їм на користь.

— І ви хочете з такими думками виступити в «Ново-му віці» й заанапастити наше видання? Ні, ні, мій друже, тільки не це!

— Чому ви хочете, щоб багатий повадився з бідними не так, як з багатими і можновладними? Він платить їм те, що винен, а коли нічого не винен, то нічого й не платить. Це — звичайна чесність. Якщо він чесна людина, то має бути чесним і щодо бідняків. І не кажіть мені, що багаті не в боргу перед бідними. Я не вірю, щоб хоч один багатий так думав. Сумніви існують тільки щодо розміру цього боргу. І ці сумніви багатії не квапляться розв'язувати. Воліють залишатися в непевності. Знають, що винні. Але не знають, скільки, і час від часу сплачують маленькі суми. Це зветься благодійністю, і це вигідне діло.

— Але, дорогий мій колего, те, що ви кажете, позбавлене здорового глузду. Можливо, я ще більший соціаліст, ніж ви, але я людина практична. Полегшити чиясь страждання, продовжити хоч одне життя, заглянути хоч маленьку часточку соціальної несправедливості — це вже досягнення. Та краплина добра, що зроблена, приносить свою користь. Це не все, але дещо. Коли маленьке оповіданнячко, про яке я вас прошу, зворушить сотню наших багатих передплатників і приверне їх до добродійності, це вже буде певна перемога над злом і стражданням. Так існування бідняків поступово стане більш-менш стерпним.

— Та чи треба, щоб існування бідняків ставало стерпним? Бідність — неодмінна умова існування багатства, багатство — бідності. Ці два зла породжують і підтримують одно одне. Не треба поліпшувати умови життя бідняків, треба ці умови докорінно змінити. Я не заклика-

тому багатих подавати милостиню, бо милостиня їхня отруйна, бо милостиня корисна для того, хто її дає, і шкідлива для того, хто її приймає, і, нарешті, тому, що багатство самою суттю своєю — суворе і жорстоке, і не треба надавати йому облудного вигляду доброти. Якщо ви хочете, щоб я написав оповідання для багатих, я їм скажу: «Бідняки — ваші пси, яких ви підготовуєте для того, щоб вони не кусалися. Ті, хто одержує подачки, — це для власників зграя хортів, які гавкають на пролетарів. Багаті дають тільки тим, хто просить. Робітники нічого не просять. І вони нічого не одержують».

— А сироти, каліки, старі?..

— Вони мають право на існування. Я не буду викликати жалю до них, я посилятимуся на це право.

— Усе це теорії! Вернімося до дійсності. Ви мені напишете невеличке новорічне оповіданнячко, і можете надати йому легенького соціалістичного забарвлення. Соціалізм досить модний тепер. Це — добрий тон. Певна річ, я не говорю про соціалізм Геда чи Жореса, я маю на увазі добропристойний соціалізм, що його світські люди дотепно і вдало протиставляють колективізму. Нехай у вашому оповіданні діють молоді персонажі. Воно буде ілюстроване, а на малюнках читачі люблять бачити гарні зображення. Виведіть на сцену молоду дівчину, чарівну молоденьку дівчину. Це ж не важко.

— Ні, це не важко.

— Чи не можна було б увести в оповідання також маленького сажотруса? У мене є готова ілюстрація — кольорова гравюра, на якій зображено молоду дівчину, що подає милостиню юному сажотрусові на сходах церкви святої Магдалини. От і буде нагода використати цю гравюру... Холодно, падає сніг, гарненька панночка подає милостиню маленькому сажотрусові... Ви уявляєте собі?

— Уявляю.

— То ви вже розпишіть це, будь ласка.

— Розпишу. Маленький сажотрус, не тямлячи себе від вдячності, кидається на шию гарненькій панночці, яка виявляється рідною дочкою самого графа де Лінота. Він цілує її, і на щічці чарівної дитини залишається відбиток — маленьке «О» з сажі, гарненьке маленьке «О», зовсім кругле й чорне. Він кохає її. Едме (її звуть Едме) не байдужа до такого щирого, невинного почуття... Мені здається, що сюжет досить зворушливий.

— Так... з цього можна дещо зробити.

— Ну, то я продовжую... Повернувшись до своїх розкішних апартаментів на бульварі Мальзерб, Едме вперше в житті відчуває небажання митися: їй хотілося б зберегти на своїй щоці відбиток уст, що доторкнулися до неї. А тим часом маленький сажотрус ішов слідом за нею аж до дому; він в екстазі зупиняється перед вікнами коханої дівчини... Годиться?

— Гм... так...

— Отже, слухайте далі. Другого ранку Едме, лежачи в білосніжному ліжечку, бачить, як юний сажотрус вилазить із каміна в її кімнаті. Він простодушно накидається на чарівну дитину і вкриває її маленькими круглими «О» із сажі. Я забув вам сказати, що він напрочуд вродливий. Графиня де Лінот застає його за цим солодким ділом. Вона кричить, кличе на допомогу. Але він так захопився, що нічого не бачить і не чує.

— Але, дорогий Марто...

— Він так захопився, що нічого не бачить і не чує. Прибігає сам граф. У нього благородна душа дворянина. Він хапає юного сажотруса за штани, якраз за те місце, яке відкривається його очам, і викидає його у вікно.

— Але ж, дорогий Марто...

— Я підходжу до кінця... Через дев'ять місяців маленький сажотрус одружується з високородною дівчиною. І дуже вчасно. Ось наслідки дуже доречного благодіяння.

— Дорогий мій Марто, досить уже ви мене морочили.

— Анітрохи. Я закінчую. Одружившись з мадемуазель де Лінот, маленький сажотрус зробився графом де Папом і розорився згодом на кінських перегонах. Тепер він пічник на вулиці Гете, на Монпарнасі. Його дружина сидить у крамничці й продає переносні залізні грубки по вісімнадцять франків за штуку, у кредит на вісім місяців.

— Дорогий Марто, вже не цікаво.

— Обережніше, дорогий Ортер. Те, що я вам щойно переказав,— це, по суті, «Падіння ангела» Ламартіна або «Елоа» Альфреда де Віньї. І, правду кажучи, це значно краще, ніж усі ваші слізливі історійки, які намагаються переконати людей у тому, що вони хороші, тим часом як вони зовсім не хороші, що вони роблять добро, коли вони добра не роблять, що їм легко робити благодіяння, тим часом як це найважча річ на світі. Моє оповідання повчальне. Більше того, воно оптимістичне й добре закінчується. Бо Едме в крамничці на вулиці Гете знайшла

щастя, що його вона марно шукала б у розвагах і бенкетах, якби вийшла заміж за якого-небудь дипломата чи офіцера... Ну, що ж, вирішуйте, мій дорогий редакторе: чи берете ви для «Нового віку» мою «Едме, або Дуже доречне благодіяння»?

— Ви, здається, питаєте мене про це серйозно?

— Я питаю цілком серйозно. Якщо моє оповідання вам не підходить, я надрукую його в іншому місці.

— Де?

— В буржуазній газеті.

— У вас нічого не вийде.

— Побачите! ¹

¹ Газета «Фігаро», яка виходить за редакцією пана де Роде, надрукувала оповідання «Едме, або Дуже доречне благодіяння». Слід додати, що вона запропонувала своїм читачам цю річ на Новий рік. (Прим. автора).

Оповідки
Жака
Турнебро-
ша

Переклав *Віктор Шовкун*

ПОХВАЛЬБА ОЛІВ'Є

Імператор Карл Великий та його дванадцять перів узяли в Сен-Дені прочанські костури й пішли на прощу в Єрусалим. Поклонившись гробу господньому й посидівши перед тринадцятьма кріслами у великому покої, де колись збиралися на таїнство святого причастя Ісус Христос та апостоли, вони рушили до Константинополя, бо хотіли побачити короля Гугона, який славився пишнотою свого двору.

Король прийняв їх у палаці, де під золотим склепінням співали у смарагдових куцах хитромудро змайстровані рубінові пташки.

Він звелів посадовити ффранкського імператора та його дванадцятьох графів за стіл, завалений оленями, вепрами, журавлями, дикими гусьми та павичами, густо посишаними перцем, і частував їх грецькими та азійськими винами, налитими в бичачі роги. Карл Великий та його супутники пили ті вина за здоров'я короля й королівни Єлени. Після вечері Гугон повів гостей до призначеного для них покою — круглої зали, де посередині стояла колона, що підтримувала склепінчасту стелю. Годі було уявити собі щось прекрасніше. Під стіною, оздобленою золотом і пурпуром, колом стояли дванадцять лож, а тринадцяте ложе, найбільше, було в центрі, біля колоши. На ньому ліг Карл Великий, а графи полягали навколо. Випите вино розігріло їм кров і затуманило мозок. Сон не йшов, і вони стали, як було тоді заведено у ффранкських рицарів, один поперед одного вихвалитися своєю мужністю та силою, кожен обіцяючи здійснити великі подвиги.

Вихваляння почав сам імператор.

— Нехай стане на коні переді мною,— сказав він,— закутий у крицю наймогутніший рицар короля Гугона. Я підніму меча й одним ударом розітну йому шолом, кольчугу, сідло, коня, і лезо ще вгрузне на ступню завглибшки в землю.

За імператором став вихвалитися Гійом з Оранжу.

— Я вхоплю,— мовив він,— залізне ядро, яке ледве піднімають шістдесят чоловік, і з такою силою пожбурю його в мури палацу, що вони обваляться на шістдесят туазів у довжину.

Третім озвався Оже Датчанин:

— Бачите цю пишну колону, що підпирає стелю? Завтра я повалю її і зламаю, як соломинку.

— Присягаюсь богом, графе Оже,— жваво підхопив Рено з Монтобана,— коли ти висмикнеш колону, я завдам склепіння на плечі й віднесу його аж на берег моря!

П'яту похвальбу виголосив Жерар Руссільйонський.

Він похвалився, що за годину повіриває з корінням усі дерева в королівському саду.

Після Жерара подав голос Аймер.

— Я маю,— мовив він,— чудесну шапку-невидимку з тюленьчої шкіри. Завтра я надягну її і, коли король Гугон сяде обідати, з'їм його рибу, вип'ю його вино, вщипну його за ніс, надаю йому ляпасів, а що він не знатиме, хто це вчинив, то посадить у в'язницю й велить відшмагати всіх своїх служників, а ми з того посміємось.

— А я такий спритний,— весело озвався Гюон з Бордо,— що мені зовсім неважко нишком підкрастися до короля й обстригти йому бороду та брови. Завтра я потішу вас цим видовищем, і ніякої тюленьчої шапки мені для цього не треба.

Долен з Майнца також виголосив похвальбу. Він пообіцяв за годину з'їсти всі смокви, помаранчі та цитрини в королівському саду.

Потім заговорив герцог Немон. Він сказав:

— Присягаюсь честю, я піду завтра в бенкетну залу, згребу всі чаші та золоті келихи й підкину їх так високо, що вони залетять аж на місяць.

— А послухайте, що зроблю я, пери,— прогук могутнім голосом Бернар Брабантський.— Ви знаєте, що річка, яка тече в Константинополі, дуже широка, бо вона впадає тут у море, спершу зібравши в себе всі води з Єгипту, Вавілону та земного раю. Так ось, я поверну її річище, й вона потече до палацу.

Жерар з Віани сказав:

— Нехай поставлять у ряд дванадцять рицарів. Я махну мечем і підніму такий вітер, що всі вони попадають долілиць.

Дванадцятку похвальбу виголосив граф Роланд.

— Я виїду в поле і засурмлю у свій ріг так гучно, — пообіцяв він, — що в місті позлітають із завіс усі ворота й двері.

Лише Олів'є не сказав досі нічого. Він був юний і чемний, і імператор ніжно його любив.

— Сину, — мовив він до нього, — а ви хіба не бажаєте чимось похвалитися?

— Охоче, володарю, — відповів Олів'є. — Чи ви чули про Геркулеса Грецького?

— Щось мені про нього розповідали, — сказав Карл Великий. — Здається, був у невірних такий ідол, подібний до їхнього фальшивого бога Магома.

— Зовсім ні, володарю, — мовив Олів'є. — Геркулес Грецький — це поганський рицар, який у давнину володів королівством. Він був чоловік достойний, з могутнім і прекрасним тілом. Гостюючи якось в одного імператора, котрий мав п'ятдесят цнотливих доньок, він протягом ночі всіх їх пошлюбив, і на ранок наступного дня вони прокинулися вже жінками, цілком удоволеними й досвідченими. Бо він жодної не обминув увагою. З вашого дозволу, володарю, я похвалюся, що повторю Геркулесів подвиг.

— Опам'ятайтеся, сину мій! — вигукнув імператор. — Ви хочете вчинити великий гріх. Мені здається, той король Геркулес був сарацином.

— Володарю, — відповів Олів'є, — я справді збираюся за одну ніч зробити те саме, що й Геркулес, але не з п'ятдесятьма дівчатами, як він, а лише з однією — з королівною Єленою, донькою короля Гугона.

— Коли так, то нехай вам щастить! — мовив Карл Великий. — Ви вчините по-рицарському й по-християнському. Але навіщо ви, сину, згадали про п'ятдесят цнотливих дівчат короля Геркулеса? Адже, якщо сатана не морочить мені голову, йдеться лише про одну.

— Ваша правда, володарю, — спокійно відповів Олів'є, — я маю на увазі лише одну дівчину. Але вона дістане від мене стільки втіхи, що коли я рахуватиму докази свого кохання, то вранці на стіні побачать п'ятдесят хрестиків. Оце і є моя похвальба.

Не встиг граф Олів'є замовкнути, як у колоні, що підтримувала склепіння, відчинилися дверцята. Колона була всередині порожня, і в ній легко могла сховатись людина, щоб усе бачити й чути. Ні імператор Карл, ні дванадцять графів про це не знали. Отож великий був їхній подив, коли вони побачили, як із колони виходить король Константинополя. Він аж побілів від гніву, очі його метали блискавки.

— Оце така ваша дяка за мою гостинність? — грізним голосом запитав король Гугон. — Ось уже годину ви мене ображаєте нахабними вихвалками. То знайте ж, імператоре, і ви, рицарі, що кожному, хто не здійснить завтра подвигу, яким вихвалявся, я звелю зітнути голову.

Сказавши так, він ступив назад у колону, і дверцята за ним зачинились. Дванадцять перів якусь хвилику не могли з подиву вимовити ні слова. Карл Великий перший порушив мовчанку.

— Друзі мої, — мовив він, — мабуть, справді, вихваляючись, ми перебрали міру й наговорили такого, про що краще було б промовчати. Ми випили забагато вина, і мудрість покинула нас. Найбільша провина падає на мене: адже я ваш імператор і сам подав вам поганий приклад. Завтра ми з вами поміркуємо, як вишлутатися з халени; а поки що треба виспатись. На добраніч усім! Нехай береже нас бог!

За хвилину імператор та дванадцять перів уже хропли під шовковими золототканими укривалами.

Коли вранці вони прокинулися, в головах у них ще шуміло і те, що сталося уночі, здавалося сном. Але невдовзі прийшли воїни, щоб відвести їх до палацу, де вони мали виконати перед королем Константинополя всі подвиги, якими напередодні хвалились.

— Ходімо, — мовив імператор, — ходімо! І помолімося богіві та святій його матері. З поміччю пречистої діви ми легко здійснимо свої нахваляння.

Він пішов перший, ступаючи з надлюдською величчю. Увійшовши до королівського палацу, Карл Великий, Немон, Аймер, Гюон, Долен, Гійом, Оже, Бернар, Рено, обидва Жерари й Роланд стали навколішки і, склавши руки, звернулися до божої матері з такою молитвою:

«Заступнице, що єси на небесах, поглянь, у якій ми скруті; заради королівства лілей, покірною твоїй волі, укріпи імператора Франції та його дванадцятьох перів і даруй їм силу справдити свої нахваляння».

Помолившись, вони підвелися, втішені, сповнені мужності й відваги, бо знали, що свята діва почує їхню молитву.

Король Гуго, який сидів на золотому троні, мовив до них:

— Настав час здійснювати вашу похвальбу. А хто цього не зробить, тому зітнуть голову. Отже, нехай кожен рушає в супроводі моїх воїнів туди, де йому зручно буде чинити ті славетні діяння, якими вчора ввечері так безсоромно ви всі похвалялись.

Вислухавши королівську волю, вони розійшлися під охороною озброєних людей у різні боки. Одні пішли до покою, де вночі спали, інші — в сади. Бернар Брабантський рушив до річки, Роланд поїхав за місто в поле, і жоден із них не знав страху. В палаці залишились тільки Карл Великий та Олів'є. Перший чекав на рицаря, що його похвалявся розтяти надвоє, другий на дівчину, з якою мав узяти шлюб.

Минуло зовсім небагато часу, і до тронної зали палацу долетів страхітливий гуркіт, схожий на той, який колись сповістив людей про кінець світу: від того грому затремтіли рубінові пташки у смарагдовому листі, а короля Гугона високо підкинуло на золотому троні. Це гуркотіли, розвалюючись, мури, ревли потоки води, оглушливо гримів могутній голос рога. З усіх кінців міста стали збігатися гінці. Трусячись із переляку, вони падали королю до ніг і повідомляли дивовижні новини.

— Володарю, — казав один, — фортечні мури на шістдесят туазів удовж обвалились, наче їх там не було.

— Володарю, — казав другий, — колона, що підтримувала склепіння у вашому круглому покої, лежить переламана надвоє, а склепіння, мов черепаха, суне до моря.

— Володарю, — казав третій, — річка з усіма кораблями та рибами біжить вулицями міста і хлюпає в стіни палацу.

Король Гуго, збліднувши від жаху, промурмотів:

— Присягаюся честю, ці люди — чаклуни.

— Ваша величність, — мовив посміхаючись Карл Великий, — рицар, на якого я чекаю, щось довго не йде.

Гуго звелів негайно його привести. Це був могутній, весь закутий у крицю рицар. Славний імператор, як і обіцяв, розтяз його мечем надвоє.

А поки відбувалися всі ті події, Олів'є думав:

«В цих чудесах видно руку святої діви, і мені радісно бачити, що вона так відверто показує свою прихильність до Франкського королівства. Імператор та його пери не даремно звертались до пречистої матері божої. Гай-гай! Тільки мені доведеться за всіх розплачуватись, тільки мені зітнути голову. Адже не можу я просити діву Марію, щоб вона допомогла здійснити мій подвиг. Він такий, що було б негречно замішувати в нього ту, кого називають Лілеєю цноти, Вежею із слонової кості, Брамою за сімома замками, Обгородженим садом. А без небесної допомоги навряд чи мені пощастить зробити все те, що я обіцяв».

Ось так думав Олів'є, коли раптом почув звернені до нього слова короля Гугона.

— Ну, графе, тепер вам виконувати обіцяне.

— Володарю, — відповів Олів'є, — я нетерпляче дожидаю вашу доньку-королівну. Бо спершу ви маєте зробити таку ласку й віддати її мені.

— Ваша правда, — мовив король Гугон. — Зараз велю привести її сюди разом із священиком, котрий обвінчає вас.

У церкві під час вінчання Олів'є думав:

«Ця дівчина невимовно ніжна й гарна. Мені так і кортить схопити її в обійми, і я зовсім не каюся, що висловив гу похвальбу».

Після вечері дванадцять дам і дванадцять рицарів відвели графа Олів'є та королівну Єлену в опочивальню, де залишили їх самих.

Вони перебули ніч удвох, а наступного дня в супроводі сторожі стали перед королем Гугоном. Він сидів на троні, оточений рицарями. Поруч стояли Карл Великий і пери.

— Ну то як, графе Олів'є, — запитав король, — похвальбу здійснено?

Олів'є мовчав, і король Гугон уже був зрадив, що зможе зітнути зятеві голову. Бо якраз похвальба Олів'є розсердила його найдужче.

— Відповідайте! — вигукнув він. — Чи посмієте ви сказати, що здійснили те, чим хвалились?

Тоді королівна Єлена, червоніючи й усміхаючись, потушила очі і тихим, але виразним голосом мовила:

— Так.

Карл Великий і пери дуже зраділи, почувши відповідь королівни.

— Ну й дивина! — мовив Гугон. — Цим французам, бачу, допомагає не тільки бог, а й диявол. Отже, не судилося мені стяти голову жодному з них... Підійдіть до мене, мій зятю.

Він простяг Олів'є руку, і той поцілував її.

Імператор Карл Великий обняв королівну і сказав їй:

— Єлено, віднині я вважатиму вас своєю дочкою і невісткою. Ви поїдете з нами у Францію і житимете в нас при дворі.

Потім, цілючи королівну в обидві щоки, прошепотів їй на вухо:

— Ви відповіли, як і належало відповісти шляхетній жінці; але признайтеся мені: невже це правда?

— Ваша величність, — відповіла вона, — Олів'є достойний і чемний рицар. Він мене так голубив і стільки казав ніжних слів, що мені було не до рахунку. Йому, гадаю, також. Тому я просто вірю, що обіцяне він здійснив.

Король Гугон відсвяткував доньчине весілля врочисто й пишно. Потім Карл Великий та його дванадцять перів вирушили до Франції, забравши з собою королівну Єлену.

ЧУДО СОРОКИ

I

На великий піст 1429 року стався чудесний календарний збіг, що вразив не лише простих мирян, але й священнослужителів, які добре знали на числах, бо астрономія, мати календаря, була тоді ще наукою християнською. Року 1429-го страсна п'ятниця припала на благовіщення, тобто сталося так, що того самого дня святкувалося два таїнства, одне з яких започаткувало, а друге завершило спокуту людства, й Ісус, зачатий у непорочному лоні святої діви, чудодійно поєднався з Ісусом, розіп'ятим на хресті. Таку п'ятницю, коли радісне таїнство збігалося з таїнством сумним, називали Великою п'ятницею і відзначали її на горі Аніс у церкві Благовіщення пишними торжествами. Папи давно надали аніському храмові право повного відпущення гріхів, і покійний єпископ міста Пюї Елі де Лестранж домігся від папи Мартіна підтвердження цього привілею. Папи рідко відмовляють у такій ласці, коли належно їх попросити.

Відпущення гріхів на Велику п'ятницю привабило в Пюї-ан-Веле безліч прочан і торговців. Ще з середини лютого вирушали сюди в холод, вітер і дощ богомольці з далеких країв. Майже всі вони йшли пішки з костурами в руках, мандруючи, по змозі, ватагами, щоб хоч як-так оборонятися від солдат-мародерів, котрі вешталися шляхами й грабували подорожніх, та від сеньйорів, які стягували з усіх на вході до своїх земель мито. В горах було особливо небезпечно, тому прочани очікували в ближніх містах Клермоні, Іссуарі, Бріуді, Ліюні, Ісенжо, Але, поки назбирається їх чималий гурт, і тільки тоді

рушали далі засніженими стежками. Протягом усього страсного тижня крутими вуличками Пюї сунули строка-ті юрми: вели віслюків, нав'ючених шкірою, олією, вовною, тканинами або іспанськими винами в міхах із козячих шкур, ярмаркові торговці з Лангедоку, Провансу та Каталонії; скакали на конях сеньйори, котили в каретах дами, їхали верхи на мулах, посадивши ззаду на круп дружин та доньок, ремісники й міщани; відсапуючись на крутому узвозі, кульгали, шкандибали та шкутильгали вбогі прочани з костюрами в руках і клумаками за спиною, а за ними гнали до різниці череди биків і отари овець.

Прихилившись до муру єпископської садиби, Флоран Гійом, високий, сухий і чорний, як прибіта морозом виноградна лозина, дивився заздрісним поглядом на прочан і худобу.

— Поглянь-но,— мовив він до мереживниці Маргарити,— поглянь-но, які справні телички.

— Еге ж,— відповіла Маргарита, що сиділа, зігнувшись над веретенцями,— телички гарні й ситі.

Вони ніколи не знали, що таке мирські розкоші, а того дня в них іще й рiски в роті не було. Люди казали, ніби вони самі в усьому винні. Якраз у ту хвилину П'єр Гранманж, торговець тельбухами, визирнув зі своєї крамнички і, показуючи на них пальцем, гукнув:

— Жаліти таких негідників і ледацюг просто гріх!

Цей торговець тельбухами охоче виявляв би милосердя до бідних, але боявся, що, подаючи грішникам, погубить душу, і всі добрі городяни Пюї мали такі самі побоювання. Звісно, годі заперечувати, що й справді в розквіті своєї давно згаслої юності мереживниця Маргарита не затьмарювала ні святу Лукію цнотюю, ні святу Агату постійністю, ні святу Катерину розважливістю. Щодо Флорана Гійома, то це був колись перший писар у місті. Довгий час ніхто не вмів краще за нього переписувати молитви до богоматері Пюїської. Але він надто любив повеселитися та поїсти. Помалу рука його втратила твердість, а зір — гостроту, і йому стало важко так чітко, як колись, виводити на пергаменті літери. Звичайно, з його досвідом і розумом він би й тепер заробив собі на прожиток, навчаючи писарського ремесла учнів у своїй будці, що притулилася до вівтарної стіни церкви Благовіщення якраз під статуєю святої діви. Але, на біду, він якось позичив у метра Жакє Кекдуйля шість ліврів і десять су і хоч

потім повернув йому в різні часи цілих вісімдесят ліврів і два су, кінець кінцем виявилось, що він так і залишився винен позикодавцеві ті самі шість ліврів і десять су, і суд визнав той підрахунок правильним, бо Жак Кокдуйль був мастак орудувати цифрами. Ось чому писарську будку Гійома, притулену під вівтарною стіною церкви Благовіщення, в суботу 5 березня на день святого Теофіла було продано з усім начинням на користь метра Жаке Кокдуйля. Відтоді бідолашний писар залишився без даху над головою. Одначе з допомогою дзвонаря Жана Маня та завдяки піклуванню пречистої діви, молитви до якої він переписував стільки разів, Флоран Гійом знаходив уночі притулок на соборній дзвіниці.

Писареві й мереживниці жилося дуже нелегко. Маргариті лише вряди-годи щось перепало, бо вроду вона вже втратила, а плести мережива була не вельми охоча. Вони підтримували одне одного, як могли. Про це в місті говорили з осудом, хоча годилося б їх, навпаки, хвалити. Флоран Гійом був чоловік учений. Знаючи до дрібничок історію Чорної богоматері Ілюїської і весь обряд великого відпущення гріхів, він почав набиватися до прочан у провідники, сподіваючись, що знайде серед них хоч одного, хто виявить милосердя й нагодує його обідом за розповіді про чудеса. Але перші богомольці, яким він запропонував свої послуги, прогнали Гійома геть, бо його подертий одяг не свідчив у їхніх очах ні про розум, ні про знання святих істин, і ображений писар сумно повернувся до пригрітого сонцем місця під єпископським муром, де сиділа його подруга Маргарита.

— Їм здається,— гірко мовив він,— ніби я не досить учений, щоб перелічити їм святині й розповісти про чудеса нашої богоматері. Чи не гадають вони, що мій розум вивітрився крізь дірки в одежі?

— Крізь дірки в одежі,— відповіла Маргарита,— вивітрюється не розум, а тепло з тіла. Я геть закоцюбла. А правду кажуть, що й про чоловіка, й про жінку судять насамперед по одежі. Вичепурилася б я зараз, як пані графиня Клермонська, то й кавалерам здалася б ще досить гарною.

А тим часом з кінця в кінець вулиці перед ними сунули густі юрми прочан, з усіх сил проштовхуючись до святилища, де мали дістати відпущення гріхів.

— От-от передують одне одного,— мовила Маргарита.— Двадцять два роки тому на Велику п'ятницю зада-

вили на паперті храму Благовіщення аж двісті душ.— спаси їх, господи, і помилуй! Гарно тоді жилося — я ще зовсім молода була!

— Правду кажеш, двісті богомольців того року притиснули одне одного так, що подалися прямісінько на той світ. А другого дня про них уже ніхто й не згадував.

Говорячи так, Флоран Гійом помітив у натовпі гладкого богомольця, що не квапився з таким запалом, як інші, позбутися гріхів, і якимось невпевнено й розгублено озирався на всі боки, поводячи банькатими очима. Флоран Гійом проштовхався до нього і смиренно йому вклонився.

— Мессіре,— звернувся він до прочанина,— зразу видно, що ви чоловік розважливий і бувалий, бо не сунете на відпущення гріхів, як оті барани до різниці. А вони так туди квапляться, що задні повтикалися мордами під хвості переднім. Ви чините обачніше. Дозвольте мені бути вашим провідником, і ви не пожалкуєте.

Однаке прочанин, котрий виявився дворянином із Ліможа, відповів своєю говіркою, що ніякого голодранця в провідники не хоче і дійде сам до церкви Благовіщення, де йому відпустять його гріхи. І був уже рушив далі. Та Флоран Гійом кинувся йому в ноги і, рвучи на собі волосся, заволав:

— Стійте! Стійте! Ім'ям бога, мессіре, ім'ям усіх святих закликаю вас: не йдіть далі! Бо там чекає вас неминуча смерть, а мені тяжко й боляче дивитись, як така достойна людина поспішає назустріч загибелі. Ще кілька кроків цією дорогою, і ви будете мертвий. Бо там нагорі страшна тиснява. Вже шістсот прочан віддали богові душу. І це тільки початок. Невже ви не чули, мессіре, що двадцять два роки тому, року божого тисяча чотириста сьомого, такого самого дня й о такій самій годині тут, на паперті, було задушено на смерть дев'ять тисяч шістсот тридцять вісім чоловік, не рахуючи жінок та маленьких дітей? Якщо вас спіткає така доля, я ніколи не втішуся. Бо вас тільки раз побачиш, то вже й полюбиш і захочеш служити вам!

Почувши такі слова з уст чоловіка, що стояв перед ним навколішки і жмутками виривав із чуба волосся, приголомшений ліможець зблід і злякано повернув назад. Але Флоран Гійом, не підводячись, схопив його за полу камзола.

— Не цією дорогою, мессіре, тільки не цією! Бо ви можете зустріти Жаке Кокдуйля і відразу обернетесь на камінь. Краще зустрітися з василіском, аніж із Жаке Кокдуйлем. Знаєте, що вам треба зробити, коли ви справді такий обачний і мудрий, як здається, хочете довго жити і дбаете про спасіння душі? Послухайте мене. Я бакалавр. Сьогодні наші святині носитимуть вулицями й перехрестями. Ви зазнаєте великої втіхи, торкнувшись рани, де зберігаються сердолікова чаша, з якої пив малий Ісус, глек із Кани Галілейської, скатертину, що нею був накритий стіл під час тайної вечері, і крайня плоть Христова. Звіртеся на мене, і ми підемо почекаємо їх десь у теплі. Ось тут неподалік я знаю харчівню, повз яку процесія неодмінно пройде.

І, не відпускаючи поли ліможцевого камзола, він кинув у бік мереживниці:

— Мессіре, дайте цій достойній жінці шість су, й нехай вопа пам купить вина. Вона знає недалечко добру випарню.

Простосердий ліможець дозволив себе повести, і Флоран Гійом повечеряв жирним шматком гусятини, а кісточки зібрав на гостинець пані Ізабо, яка жила разом із ним під самим дахом дзвіниці. Пані Ізабо була сорока, приручена дзвонарем Жаном Манем.

Вернувшись пізно ввечері на дзвіницю, він побачив її на звичному місці, на бантині, де вона завжди спала перед щілиною в стіні. Та щілина служила для неї коморою, куди вона складала горіхи та кісточки плодів, мигдаль і букові жолудики. Почувши писареву ходу, сорока прокинулась і залопотіла крильми, тому він звернувся до неї з дружніми словами привіту:

— О сороко-білобоко, пані відлюднице, господине монастирська, сестро Марго, дзвонарева абатисо, церковна пташко, вбрана як монашка, — слава тобі!

І, простягнувши їй гусячі кісточки, загорнені в капустианий листок, додав:

— Ласкава пані, дозвольте презентувати вам недоїдки від чудової вечері, якою почастивав мене один ліможський дворянин. Щоправда, всі ліможці — ріпоїди, але я вмовив свого знайомого віддати перевагу над ліможською ріпою добрій анієській гусці.

До неділі Флоранові Гійому більше не щастило зустріти ні свого ліможця, ні якогось іншого щедрого богомоль-

ця з грошима, і він постився *a solis ortu usque ad occasum*¹, Мереживниця Маргарита наслідувала його приклад. Та воно було й до речі, бо йшов страсний тиждень.

II

У неділю на святий великдень шанований городянин Жак Кокдуйль стояв у себе дома і дивився крізь щілину між віконницями, як суне крутою вулицею незліченний натовп прочан. Вони йшли щасливі, бо вже дістали відпущення гріхів, і, дивлячись на них, Жак Кокдуйль відчував ще глибшу пошану до Чорної богоматері. Значить, вона справді могутня, думав він, коли до неї стікається стільки люду. Жак Кокдуйль був старий і всі надії тепер покладав лише на милосердя господнє. Одначе не міг не побоюватися за спасіння своєї душі, бо не раз уже пускав із торбами і вдів, і сиріт. А зовсім недавно відібрав у Флорана Гійома його писарську будку, що стояла під образом пречистої діви. Він позичав гроші під добру заставу і за великі проценти. Звичайно, це аж ніяк не означало, що він лихвар, адже він був християнин, а лихварюють лише євреї, ну й хіба ще ломбардці або кагорці. А Жак Кокдуйль примножував своє багатство зовсім не так, як євреї. Він не казав, як той Яків, Єфраїм або Манассія: «Я позичаю вам гроші». Він казав: «Я вкладаю гроші у вашу торгівлю й ремесло», — а це зовсім інша річ. Бо лихварство й позичку під проценти церква засуджує, а торгівля законна й дозволена. І все ж таки від думки, скількох християн довів він до злиднів та розпачу, Жак Кокдуйль відчував докори сумління, особливо коли згадував, що година божого суду вже близько. Але того святого великодня, здавалося, він знайшов порятунок. Він вирішив заручитися на день страшного суду заступництвом пречистої діви, гадаючи, що вона захищатиме його в судилищі свого божественного сина, коли отримає від нього добрий дарунок. З такою думкою старий підійшов до великої скрині, де зберігав своє золото, і, спершу перевіривши, чи добре замкнені двері, підняв віко. Скриня була повна анжелотів, флоринів, естерлінів, ноблів, золотих крон, салюдорів, еку з викарбуваним на них сонцем та всяких інших християнських і сарацинських монет. Зітхаючи, Кокдуйль узяв

¹ Від сходу до заходу сонця (*лат.*).

дванадцять золотих деньє і поклав їх на стіл, весь заставлений та закладений вагами, терпугами, ножицями для різання металу, терезами й рахунковими книгами. Знову замкнувши скриню на три оберти ключа, він порухував гроші один раз, удруге, подивився на них довгим, невимовно ніжним поглядом і звернувся до них із такими лагідними, шанобливими, привітними, люб'язними, вишуканими й чемними словами, що більше скидалися на небесну музику, ніж на людську мову.

— О мої овечки,— зітхав добрий старий,— мої кохані, мої гарненькі золоторунні баранчики!

Він обережно брав монети кінчиками пальців, так шанобливо, ніби торкався тіла господнього, клав їх на терези і невдовзі переконався, що всі вони повної або майже повної ваги, хоч трохи й обгризені євреями та ломбардцями, через чиї руки їм довелося пройти.

А потім він заговорив до них ще ніжнішим голосом, ніж перше:

— О мої милі баранчики, любі мої ягнятка! Ану, я ще вас трішечки пострижу! Не бійтесь, вам зовсім не буде боляче.

І, схопивши великі ножиці, заходився обрізати їх з усіх боків, як звичайно робив з кожною золотою монетою, перше ніж розлучитися з нею. А обрізки обережно змітав у дерев'яний наполовину вже повний ківшик. Він чесно вирішив піднести святій діві дванадцять золотих ягнятток, але вважав, що відступати від доброго звичаю ніколи не слід. Зробивши це, Жакє Кокдуйль пішов до шафи, де тримав заставлені речі, і взяв звідти маленький синій гаманець, гаптований сріблом; той гаманець не змогла в нього викупити одна зубожіла жінка. Він знав, що синє й біле — кольори пречистої діви.

Ні того дня, ні наступного він не розпочинав більше нічого. Але в ніч із понеділка на вівторок його вхопили корчі, і йому наснилось, ніби чорти тягнуть його за ноги. Він витлумачив той сон як застереження від бога та пречистої діви, цілий день просидів, обмірковуючи його, а надвечір поніс Чорній богоматері свою пожертву.

III

Того самого вівторка Флоран Гійом у задумі й смутку повертався на смерканні до свого відкритого всім вітрам житла. Цілий день писар пропостався, хоч і несамохіть, бо він слушно вважав, що доброму христия-

нинові не годиться поститись на святому тижні. Перед тим як піднятися на дзвіницю, він зайшов полегшити душу молитвою до пречистої діви Пюїської. Вона ще стояла посередині церкви, на тому самому місці, де була виставлена Великої п'ятниці для поклоніння богомольцям. Маленька й чорна, у вінці з дорогоцінного каміння, у мантії, яка блищала золотом, самоцвітами й перлами, вона тримала на колінах немовля — його личко, також чорне, визирало з-під її одіння. Цей чудотворний образ Людовік Святий дістав у дар від єгипетського султана і сам привіз його в аніську церкву.

Богомольці вже розійшлися — у храмі було темно й порожньо. На столі, освітленому свічками, лежали купою останні приношення. Там були яйця, хлібини, грудки орійякського сиру, срібна голова, срібні серця, руки, ноги та жіночі перса, золотий човник, а в дерев'яній чаші, повній деньє, су й грошів, — маленький синій гаманець, гаптований сріблом. Біля столу куняв у глибокому кріслі священник — охоронець усіх тих дарів.

Флоран Гійом став навколішки перед святим образом і подумки виголосив таку молитву:

«Царице небесна, коли правда, що святий пророк Єрмія, побачивши тебе духовним зором ще перед твоїм зачаттям, вирізав із кедра за твоею подобою святий образ, перед яким я зараз стою навколішки; коли правда, що пізніше цар Птоломей, наслухавшись про чудеса, творені цим святим образом, відібрав його в іудейських священнослужителів, привіз у Єгипет і поставив, оздобивши самоцвітами, у храмі поруч із ідолами; коли правда, що Навуходоносор, перемігши єгиптян, захопив його і замкнув у своїй скарбниці, де і знайшли його сарацини, як узяли Вавілон; коли правда, що султан полюбив його над усе на світі і поклонявся йому принаймні раз на день; коли правда, що той султан ніколи не віддав би його нашому святому королю Людовікові, якби його дружина, котра хоч і була сарацинка, але високо шанувала рицарство й хоробрість, не захотіла подарувати його найславетнішому і найдостойнішому з усього християнського світу рицареві; і коли, нарешті, правда, як я несхитно вірую, що образ цей чудотворний, то повели йому, царице небесна, зробити ще одне чудо на користь бідного писаря, який стільки разів переписував хвалу тобі на пергаментні аркуші требників. Він освятив свої гріховні руки, виводячи гарним почерком; з великими червоними

літерами на початку речень, «П'ятнадцять радостей діви Марії», переказані на втіху стражденним віршами та простою французькою мовою. Такі діяння угодні богам. Зваж на це, заступнице, відпусти йому гріхи і пошли щось попоїсти. Від цього мені буде користь, а тобі слава, бо всякому, хто знає світ, така подія видається неабияким чудом. Нині тобі надарували золота, яєць, сиру і піднесли маленький синій гаманець, гаптований сріблом. Я не заздрю, царице небесна, що тобі дісталось стільки дарунків, бо ти заслуговуєш їх і заслуговуєш куди більше. Я навіть не прошу тебе повернути мені те, що забрав у мене шахрай на ім'я Жак Кокдуйль, один із найшанованіших городян у твоєму місті Пюї. Ні, я благаю тебе лиш про одне: не дай мені померти з голоду. І якщо ти вволиш моє прохання, я напишу докладну й гарну історію твого святого образу, що тут стоїть».

Ось так молився Флоран Гійом. Окрім легенького шемроту його молитви, в церкві чулося лише глибоке й мирне соніння заснулого охоронця пожертв. Відолашний писар підвівся, безгучно перетнув неф, бо зробився такий легенький, що хода його стала зовсім нечутною, і голодний побрався вгору східцями, яких було рівно стільки, скільки рік має днів.

А тим часом у церкву прошмигнула під дверними ґратами пані Ізабо. Вдень вона втекла звідти від богомольців, бо любила тишу й самотність. Тепер сорока обережно рушила вперед, повільно переступаючи лапками, спинилася, витягла ший, сторожко озирнулася праворуч і ліворуч, потім, граційно трусячи хвостом, пострибала до Чорної богоматері. На якусь мить вона застигла, пильно дивлячись на сонного охоронця, прислухаючись до тиші й пронизуючи очима темряву, потім змахнула крильми й стрибнула на стіл із дарами.

IV

Флоран Гійом уместився нагорі спати. Було холодно. Крізь дірки й щілини у дзвіницю залітав вітер, і під його поривами дзвони гули, на втіху котам і совам, наче флейти та органні труби.

Та це житло мало й інші невігоди. Після землетрусу 1497 року, який розхитав церкву, шпиль дзвіниці обсіпався камінь за каменем, і була загроза, що він обвалиться від першої бурі. Пречиста діва допустила таку руйна-

цію на покару за гріхи людські. А втім, Флоран Гійом усе ж таки заснув. І це свідчить, що сумління бідного писаря було чисте. Які саме сни він бачив — про те спогадів не залишилось, окрім хіба одного: якась прегарна дама поцілувала його в уста. Та коли він захотів повернути їй цілунок, то лише проковтнув дві-три мокриці, що повзали в нього по обличчю, — їхній дотик і видався йому уві сні поцілунком. Він прокинувся, почув над головою шарудіння крил і подумав, що над ним ширяє нечистий. В такому припущенні не було нічого дивного: адже саме вночі біси мають звичку злітатися незліченими табунами й мордувати людей. Але в ту мить крізь запону хмар прозирнув місяць, і писар пізнав пані Ізабо, яка саме запихала дзьобом у свою щілину-комору в стіні гаптований сріблом синій гаманець. Він дав їй довести діло до кінця, а коли сорока відлетіла від схованки, вдерся на бантину, схопив гаманця, відкрив його й побачив у ньому дванадцять золотих ягняток. Складаючи хвалу Чорній богоматері Пюїській, він засунув гроші собі за пояс, бо як учений писар, добре обізнаний зі святим письмом, пам'ятав, що господь велів крукові годувати пророка Іллю. Отож йому неважко було здогадатися, що ті дванадцять деньє послала сорокою своєму писареві Флорану Гійому свята мати божа.

Другого дня Флоран і мереживниця Маргарита поснідали цілою мискою варених тельбухів, про які мріяли багато років.

Ось яке чудо зробила колись сорока. Нехай же той, хто розповів про нього, матиме все, чого забажає, проживе життя в щасті й мирі, а кожному, хто прочитає цю повість, я зичу всілякого добра.

БРАТ ЖОКОНД

Парижани не любили англійців і насилу терпіли їх. Коли після похорону Карла VI герцог Бедфорд звелів нести перед ним шпагу короля Франції, народ глухо ремствував. Але доводиться терпіти те, чому ти неспроможний перешкодити. До того ж, коли англійці не мали в місті прибічників, то бургундці їх мали досить. Не диво, що городянам, а особливо міняйлам та торговцям, подобався герцог Філіпп, вродливий принц і найбагатший можновладець у християнському світі. Маленький буржеський король, недолугий і бідний, до того ж підозрюваний у підлому вбивстві на мосту Монтеро, навпаки, мало кому був до душі. Його зневажали, а його прибічників боялись і ненавиділи. Ось уже десять років вони шастали довкола міста, все грабуючи і пустошачи. Щоправда, англійці та бургундці поводитися не краще: коли в серпні 1423 року герцог Філіпп прибув до Парижа, його воюки розграбували всі околиці; і це були друзі й союзники. Але вони прийшли й швидко пішли; арманьяки ж без кінця нищпорили поблизу. Вони хапали все, що траплялось під руку, підпалювали стодоли й церкви, вбивали жінок і дітей, гвалтували дівчат та черниць, підвішували чоловіків за пальці на руках. 1420 року вони налетіли, наче чорти, що зірвалися з ланцюга, на село Шампінї і попалили овес, пшеницю, корів, биків, овець, дітей і жінок. Так само і навіть гірше лютували вони в Круассі. Один славетний учений з університету говорив про них, що вони чинять злочини, страхітливіші за які годі уявити, і замучили християн більше, ніж Максиміліан та Діоклетіан.

Звістка, що ненависні арманьяки вступили в Комп'єнь і дісталися вже до замків в околицях Парижа, неабияк перелякала жителів столиці. Вони гадали, що дофїнові люди поклялися, коли ввійдуть у Париж, геть усіх перебити. Ходили чутки, ніби місто з усіма його жителями, багатими й бідними, чоловіками, жінками й дітьми мессір Карл Валуа віддає своїм людям на розграбування і ніби він похвалився, що розоре плугом те місце, де стоїть Париж. Більшість парижан вірили цим чуткам і чіпляли на одяг хрест святого Андрія як знак, що вони на боці бургундців. Їхня ненависть і їхній страх подвоїлись, коли вони узнали, що військо Карла Валуа ведуть брат Рішар і діва Жанна. Вони знали Жанну лише з чуток про її перемоги під Орлеаном. Але гадали, що вона перемогла англійців за допомогою диявола, чарами та чаклунством. Доктори університету казали: «Арманьяків веде створіння в подібї жінки. А що воно таке насправді — один господь знає!» Щодо брата Рішара, то він був їм добре знайомий, бо бував у Парижі, і вони навіть святобливо слухали його проповіді. Він переконував людей відмовитись від азартних ігор, через які парижани забували їсти, пити й ходити до слўжби божої. Тепер, довідавшись, що брат Рішар скаче на коні з арманьяками й уже допоміг їм своїм добре почепленим язиком здобути такі славні міста, як, наприклад, Труа в Шампані, вони прикликали на його голову прокляття бога й усіх святих. Вони зривали зі своїх капелохів свинцеві образки зі святим іменем Ісуса, що їх роздав їм брат Рішар, і з ненависті до нього знову стали грати в кості, в кулі, в дамки та в усі інші ігри, від яких були відмовились після його напучувань.

Місто було укріплене, бо в часи, коли англійці тримали короля Іоанна в полоні, парижани, побачивши ворога в самому серці країни, побоялись облоги і негайно підготувались до оборони. Вони обкопали місто подвійним ровом. На лівому березі рови тяглися біля підніжжя старовинного муру. На правому березі до міських мурів прилягали великі й добре укріплені передмістя. Частину з них теж обкопали, і дофін Карл, син короля Іоанна, звелів тоді збудувати понад тим ровом ще один мур. Одначе підстави для тривоги, мабуть, були, коли навіть капітул собору подбав про те, щоб заховати святі моцї та церковні скарби в безпечному місці.

І ось у неділю 21 серпня з'явився в Парижі чернець-кордельєр на ім'я брат Жоконд. Він побував на проці в Єрусалимі, і ходили чутки, ніби йому, так само як братам Венсанові Фер'є та Бернарденові з Сієни, були одкровення про близький кінець світу. Він оголосив, що говоритиме першу проповідь парижанам наступного вівторка, на день святого Варфоломія, в монастирі Невинних Немовлят. Ще з вечора напередодні того вівторка в монастир посунули люди, і понад шість тисяч їх залишились там почувати. Біля помосту, з якого мав говорити проповідник, сиділо навпочіпки багато жінок. Була серед них і Гійометта Діоніс, сліпонароджена.

Її батька, ремісника, вбили у великому Булонському лісі арманьяки. Матір кудись завіз бургундський вояк, і невідомо було, що з нею сталося. Гійометті йшов шістнадцятий рік. Вона жила в монастирі Невинних Немовлят, а задля прожитку пряла вовну. В місті не було кращої прядильниці, ніж Гійометта Діоніс. Ходила вона вулицями без сторонньої допомоги і знала про все не гірше, ніж видючі. А що вона жила праведним, святим життям і часто постилась, то їй бували видіння. Так їй було одкровення від апостола Іоанна про лихоліття, наслане на Французьке королівство. Тієї ночі, уклякнувши біля помосту під великим зображенням танцю смерті, вона саме заглибилася в молитву, коли жінка на ім'я Сімона Лабардін, яка сиділа поруч, запитала її, чи скоро прийде святий отець.

Гійометта Діоніс не могла бачити ні зеленої сукні зі шлейфом, ні високого рогатого ковпака Сімони Лабардін; однак вона відчула, що ця дівчина не добродісна. Вона почувала природну відразу до жінок, котрі живуть коханням, до тих, кого вояки називали «любками» або «красунечками», але завдяки одкровенню знала, що треба жаліти їх і ставитись до них милосердно. Тому вона лагідно відповіла Сімоні Лабардін:

— Якщо буде на те воля божа, святий отець скоро прийде. І ми не пожалкуємо, що дожидалися його, бо він учений і гарно говорить, а його слово наvertsає людей до бога ще дужче, ніж слово брата Рішара, котрий навесні проповідував у цьому монастирі. Він знає куди більше, ніж прості миряни, про те, які часи скоро настануть і які ми побачимо чудеса. Гадаю, його слова підуть нам на добро.

— Дай боже,— зітхнула Сімона Лабардін.— А ви не журитеся, що сліпа?

— Ні, я чекаю, коли побачу господа.

Сімона Лабардін підмостила під себе накидку й мовила:

— В житті від радості до горя один крок. Я живу в кінці вулиці Сент-Антуан. Це найкрасивіший і найвеселіший квартал у місті; бо найкращі трактири й заїзди стоять на майдані Бодє або неподалік нього. Перед війною там завжди можна було купити теплого хліба, свіжих оселедців та осерського вина цілими барилами. А з англійцями прийшов голод. Немає більше ні хліба в скрині, ні дров у печі. Арманьяки, а за ними й бургундці повипивали все вино, і тепер у льоху не знайдеш нічого, крім бурди, начавленої з яблук і терну. Ні рицарі, озброєні для турнірів, ні прочани зі знаками мушлі святого Якова та з костурами, ні купці, що ведуть мулів, нав'ючених ножами або церковними книжечками, не приїжджають більше шукати притулку й доброго обіду на вулицю Сент-Антуан. Зате вечорами вибігають із лісу вовки й поїдають на передмісті маленьких дітей.

— Майте надію на бога,— відповіла їй Гійометта Діоніс.

— Амінь,— відгукнулася Сімона Лабардін.— Але я не розповіла вам найгіршого. У четвер напередодні святого Іоанна о третій годині ночі в мої двері постукали двоє англійців. Злякавшись, що вони прийшли пограбувати мене, або порозбивати для забавки мої шафи та скрині, або наробити ще якого бешкету, я крикнула їм із вікна, щоб вони йшли своєю дорогою, бо я не знаю їх і відчиняти їм не збираюсь. Тоді вони загрюкали ще дужче, погрожуючи висадити двері й відрізати мені вуха та ніс. Щоб заткнути їм пельки, я вихлюпнула з вікна глечик води. Глечик вислизнув у мене з рук і розбився на голові в одного з англійців, та так невдало, що той упав мертвий. Його товариш покликав сторожу. Мене відвели в Шатле й посадили у в'язницю, звідки мені пощастило вибратись лише за великі гроші. Повернувшись додому, я побачила, що оселю мою від горища до льоху геть розграбовано. Відтоді живеться мені все гірше й гірше. Я не маю тепер нічого, крім лахміття, що на мені, і з розпачу прийшла сьогодні послухати святого отця, бо він, кажуть, гарно вміє втішати.

— Господь любить вас,— мовила Гійометта Діоніс.— Це він привів вас сюди.

Зненацька натовп завмер. На помості з'явився брат Жоконд. Його очі метали блискавки. Коли він розтулив рота, голос його загримів, наче грім:

— Я щойно повернувся з Єрусалима, — мовив він. — Коли хочете доказів, то ось у моїй торбині єрихонські троянди, гілочка з оливкового дерева, під яким стікав кривавим потом наш господь, і жменя землі з Голгофи.

Він довго розповідав про свою прощу. А тоді додав:

— У Сирії я зустрів іудеїв, які йшли кудись великими юрмами; я запитав їх, куди вони йдуть, і вони мені відповіли: «Ми всі прямуємо до Вавілона, бо воістину месія народився серед людей, він поверне нам нашу спадщину і поселить нас на землі обітованій». Ось так казали ті сирійські іудеї. Але святе письмо вчить, що той, кого вони називають месією, насправді антихрист, і про нього сказано, що він народиться у Вавілоні, столиці Персії, буде вигодуваний у Віфсаїді і замолоду житиме в Хоразіні. Ось чому наш господь сказав: «Vae, vae tibi, Bethsaida! Vae, Chorozain!»¹

Цей рік, — провадив брат Жоконд, — принесе нам чудеса, яких ще зроду не бачено.

Судний день близько. Вже народився чоловік гріха, син згуби, виплодок зла, звір, вивергнутий безоднею, гідь розпачу. Він із коліна Данового, про якого сказано: «Дан лежати на дорозі гадиною буде».

Браття, ви скоро побачите, як повернуться на землю пророки Ілля, Єнох, Мойсей, Єремія і святий Іоанн Євангеліст. Гряде день гніву і спопелить світ, як провістили Давид і сивіла. Тому кайтеся, спокутуйте гріхи і відмовтеся від облудного добра.

У відповідь на слова святого брата почувлися схвильовані й глибокі зітхання. А кілька чоловіків та жінок мало не знепритомніли, коли проповідник вигукнув:

— Я читаю у ваших душах, що ви тримаєте вдома корені мандрагори, через які горітимете в пеклі!

Чимало нарижан і справді роздобували корені мандрагори, платячи за них великі гроші старим жінкам, тим, що бажать надто багато знати, і дбайливо берегли потім у скринях ці чарівні корені, схожі на крихітних потворних чоловічків, химерно, по-диявольському скалічених. Їх одягали в тонкі лляні та шовкові тканини, і ці ляльки приносили багатство — джерело всього зла на світі.

¹ Горе, горе тобі, Віфсаїдо! Горе тобі, Хоразіне! (Лат.)

“А ще брат Жюконд гнівно таврував жіночі убори:”

— Навіщо вам,— вичитував він жінкам,— хвостаті сукні та роги на голові! Невже вам не соромно вбиратися, як чортиці? Розкладіть багаття на вулицях і попаліть ваші нечестиві пишні чепці, намиста, тонкі тканини, шматки шкіри й китовий вус, що їх ви вставляєте в свої ковпаки!

Одне слово, він так палко, з такою любов'ю благав їх не губити душі і звернутись помислами до бога, що в усіх, хто слухав його, закапали з очей гарячі сльози. А найдужче плакала Сімона Лабардін.

Коли, зійшовши з помосту, брат Жюконд переходив через монастирське подвір'я і цвинтар, люди падали перед ним навколішки. Жінки підносили йому маленьких дітей, щоб він благословив їх, або просили його торкнутися їхніх чоток і образків. Деякі висмикували нитки з його сутани, сподіваючись, що, прикладаючи їх до болячок, наче святі моці, зможутьвилікуватися. Гійометта Діоніс так легко йшла за святим отцем, ніби бачила його плотськими очима. Сімона Лабардін, ридючи, плеталася за нею. Вона скинула з голови рогатий ковпак і зашнулася хусткою.

Ось так вони й ішли всі троє вулицями, де чоловіки та жінки, повернувшись з проповіді, розкладали перед своїми будинками багаття, щоб попалити пишні чепці й корені мандрагори. Прийшовши на берег Сени, брат Жюконд сів під берестом, а Гійометта підступила до нього й мовила:

— Отче, мені було одкровення, що ви з'явилися в нашому королівстві, щоб установити в ньому мир і згоду. Мені не раз були одкровення про мир у Французькому королівстві.

Сімона Лабардін заговорила теж:

— Брате Жюконде, я жила на вулиці Сент-Антуан, неподалік майдану Бодє, в найкрасивішому й найбагатшому кварталі Парижа. Була в мене затишна кімната, мала я аж три повні скрині накидок із золотої парчі та суконь, обшитих м'яким білячим хутром, ліжка з периною, судник, заставлений олов'яним посудом, і книжечку з малюнками, що зображували земне життя нашого господи Ісуса Христа. Але як почалися в королівстві війни та грабунки, я все втратила. Кавалери більше не приходять повеселитись на майдан Бодє. Зате прибігають туди

вовки і поїдають маленьких дітей: Бургундці й англійці не кращі, ніж арманьяки. Чи дозволите ви мені піти з вами?

Якийсь час чернець мовчки дивився на цих двох дівчат. Зрештою він вирішив, що їх послав до нього сам Ісус Христос, і прийняв їх як своїх духовних дочок. Відтоді вони скрізь ходили за ним. Щодня брат Жюконд проповідував то в монастирі Невинних Немовлят, то біля брами Сент-Оноре, то на Великому базарі. Але за мури міста не виходив, бо в околицях нищпорили арманьяки. Він закликав парижан до благочестя. Після четвертої проповіді до нього приєдналися як духовні дочки Жанетта Шастеньє, дружина торговця сукном з мосту Міняйлів, та вже немолода жінка Оппортюна Жадуен, котра доглядала недужих у шпиталі. Прийняв він також у свої духовні діти садівника з Віль-Евека, шістнадцятирічного хлопця на ім'я Робен, у якого все тіло трусилося, а на руках і ногах кривавились Христові рани. Той хлопець бачив святу діву у плоті, чув її голос і вдихав пахощі її пречистого тіла. Вона передала йому послання до регента Англії та до герцога Бургундського.

Тим часом військо мессіра Карла Валуа вступило в місто Сен-Дені, і відтоді вже ніхто не наважувався вийти за браму назбирати винограду чи овочів на городах, що вкривали рівнину на північ від Парижа. Відразу все подорожчало. Парижани дуже бідували і були неабияк роздратовані, бо гадали, що хтось їх зрадив. Ширилися чутки, ніби якісь люди, а особливо ченці, підкуплені мессіром Карлом Валуа, лише вичікують слушної хвилини, щоб зчинити переполох і впустити ворога в охоплене розгубленістю і страхом місто. Переслідувані цією думкою, — можливо, й не зовсім безпідставною, — городяни, поставлені охороняти мури, чинили швидко розправу з кожним, кого ловили неподалік від брами і кого зазідо-зривали, — досить було тому ворухнути пальцем, — що він подає арманьякам сигнали.

У четвер 8 вересня парижани прокинулися, не боячись, що на них нападуть раніше, ніж наступного дня. 8 вересня святкували різдво богородиці, а обидва стани, що шарпали королівство своїми чварами, мали звичай не битися на різдво нашого господа та його блаженної матері.

Але того дня парижани, прослухавши службу божу, узнали, що, незважаючи на велике свято, арманьяки під

ступили до брами Сент-Оноре й підпалили укріплення, які прикривали підступи до неї. Хтось повідомив, що люди мессіра Карла Валуа з братом Рішаром та дівочою Жанною вже на Свинячому базарі. Після обіду в усьому Парижі, на обох берегах Сени лунали крики: «Тікай хто куди! В місті вороги — все пропало!» Ці крики проникли навіть у церкви, де благочестиві городяни співали вечерню. Вони порозбігалися, нажахані, й позачинялись у своїх будинках. А ті, хто отак кричав, були підіслані Карлом Валуа. Насправді в той момент загін маршала де Ре тільки штурмував мур поблизу брами Сент-Оноре. Арманьяки підвезли на візках великі фашини та плетені решітки, якими закидають рови, і шістьсот штурмових драбин. Діва Жанна, що була зовсім не така, як уявляли її бургундці, а, навпаки, жила побожним життям і зберігала цноту, злізла з коня і перша спустилася в рів. Перейти його було неважко, бо він давно висох, але лучники та арбалетники, що стояли на мурах, зустрічали там нанадників густим роєм стріл. А попереду лежав ще один рів, широкий і повний води. Ось чому діва Жанна та її воїни змушені були спинитись. Жанна зміряла глибину великого рову списом і крикнула, щоб його закидали фашинами.

В місті чувся гуркіт бомбард, бігли на свої пости на мурах городяни, на ходу озброюючись та збиваючи з ніг дітей: Скрізь натягували ланцюги і клали барикади. Панувала метушня й тривога.

Але ні брат Жоконд, ні його духовні діти нічого цього не помічали, бо їх обходило лише те, що стосується життя вічного, а марні людські тривоги їм здавались пустою грою. Вони ходили вулицями, співаючи «*Veni creator Spiritus*»¹ і вигукуючи: «Моліться! Судний день близько!»

Отак ішли вони одне за одним вулицею Сент-Антуан, де сновигали юрми чоловіків, жінок і дітей. Дійшовши до майдану Бодє, брат Жоконд пропхався крізь натовп і здерся на великий камінь, що лежав біля дверей заїзду під вивіскою «Льоха». З того каменя мессір Флорімон Лекок, хазяїн заїзду, злавив на свого мула. Мессір Лекок служив сержантом у Шатле й був прибічником англійців.

З висоти каменя біля заїзду «Льоха» брат Жоконд почав проповідувати.

¹ Прийди, творче небесний (лат.).

— Сійте,— казав він,— сійте, добрі люди; більше сійте квасолі, бо той, хто має прийти, скоро прийде.

Під квасолею, яку треба сіяти, святий отець розумів милосердні вчинки, що їх люди повинні здійснити, перш ніж прийде в грозових хмарах наш господь судити живих і мертвих. Отже, настав час сіяти добрі діла і не гаятись, бо наближалися жнива. Гійометта Діоніс, Сімона Лабардін, Жанна Шастеньє, Оппортюна Жадуен і садівник Робен, збившись у гурт навколо ченця, вигукнули: «Амінь!»

Але городяни, з'юрмившись перед каменем, прислухались і хмурніли, бо їм здавалося, що цей чернець провіщає вступ до Парижа Карла Валуа, який пообіцяв переробити їхнє прекрасне місто плугом (принаймні так вони думали).

А тим часом святий отець виголошував далі свою євангельську проповідь:

— Парижани, ви гірші, ніж погани Риму.

Гуркіт бомбард, що долинав від брами Сен-Дені, вторував голосові брата Жоконда і тривожив серця парижан. У натовпі почувся вигук: «Смерть зрадникам!»

Саме в цей час мессієр Флорімон Лекок озброювався в себе вдома. Він вибіг на гамір, не встигши навіть застебнути поножі. Побачивши на камені ченця, він запитав:

— Що цей святий отець каже?

Кілька голосів відповіло:

— Він каже, що мессієр Карл Валуа скоро буде в місті.

— Він проти парижан.

— Він хоче одурити й зрадити нас, як брат Рішар, що тепер гасає на коні з нашими ворогами.

А брат Жоконд відповів:

— Немає ні арманьяків, ні бургундців, ні французів, ні англійців. Є лише сини світла й сини мороку. Ви розпусники, а дружини ваші — повії.

— Та це ж віровідступник! Зрадник! Чаклун! — заволав мессієр Флорімон Лекок.

І, вихопивши меча, вгородив його святому отцеві в груди.

Божий чоловік побілів, але ще встиг ледве чутно промовити:

— Моліться, браття, постіться, спокутуйте гріхи, і ви дістанете прощення...

Голос його урвався. Брат Жоконд похлинувся кров'ю й упав на бруківку. Двоє англійських рицарів, сер Джон Стюарт і сер Джордж Морріс, кинулися до трупа й разів зі сто пробили його кинджалами, горлаючи:

— Слава королю Генріхові! Слава його світлості герцогові Бедфорду! Геть дофіна! Геть безумну діву арманьяків! До брами! До брами!

І вони кинулися на мури. Мессієр Флорімон на чолі натовпу парижан побіг за ними.

Тим часом святі жінки та садівник збилися навколо скривавленого тіла. Сімона Лабардін, простершись на землі, цілувала святому отцеві ноги й обтирала йому кров своїми розплетеними косами.

А Гійометта Діоніс випросталася, зняла руки до неба і сказала чистим, як дзвін, голосом:

— Сестри мої Жанно, Оппортюно, Сімоно і ти, брате Робене-садівниче, ходімо, бо судний день наближається. Душа нашого святого отця взяла мене за руку і зараз поведе. Тому ви повинні йти слідом за мною. І ми скажемо тим, що ведуть жорстоку війну: «Обніміться. А коли вам так хочеться пустити в діло зброю, то беріть хрест і йдіть усі разом на сарацинів». Ходімо, сестри мої і брате!

Жанна Шастеньє підбрала на землі стрілу, переламила її і, зробивши з неї хрестик, поклала його на груди брата Жоконда. Потім святі жінки, а з ними і садівник, пішли за Гійометтою Діоніс, що повела їх вулицями, майданами і провулками, так наче очі її бачили денне світло. Вони дійшли до фортечного валу і сходами, що вели в башту, де не було сторожі, піднялися на мур. У тому місці його не встигли прикрити дерев'яним парпетом. Отож ішли вони на очах у всіх, прямуючи до брами Сент-Оноре, оповитої курявою й димом. Саме там штурмували Париж солдати маршала де Ре. Вони обсіпали укріплення градом стріл і кидали у великий рів із водою фашини. А дівка Жанна, стоячи на гребені валу, що відділяв великий рів від маленького, закликала: «Здавайтеся королю Франції!» Охоплені жахом англійці тікали з мурів, залишаючи там мертвих і поранених. Гійометта Діоніс виступала попереду з високо піднесеною головою, простерши вперед ліву руку. А правою вона святобливо хрестилася. Зразу за нею йшла Сімона Лабардін, далі — Жанна Шастеньє й Оппортюна Жадуен. Садівник Робен плентався останнім, трусячись усім тілом і показу-

ючи на руках Христові рани. Ідучи, вони співали хвалу господові. Повертаючи голову то до міста, то до поля, Гійометта Діоніс повторювала: «Обніміться, браття. Живіть у мирі. Перекуйте списи на рала».

Тільки-но вперше пролунали її слова, як із муру, де проходив загін городян, і з валу, де юрмилися найманці арманьяків, полетіли в неї стріли та лайка.

— Повія!

— Зрадниця! Чаклунка!

А вона знову й знову закликала обидві сторони запровадити на землі Христове царство й жити в невинності та любові, аж поки стріла влучила їй у груди. Гійометта Діоніс похитнулася і впала навznak.

Арманьяки й бургундці вибухнули реготом.

Обсмикнувши сукню на ноги, вона більше не ворухнулася і випустила дух, шепочучи ім'я Ісуса. Її розплющені очі мерехтіли опаловим блиском.

Через кілька хвилин після смерті Гійометти Діоніс юрми парижан повернулись на мури і стали завзято захищати місто. Діву Жанну поранило стрілою з арбалета в ногу, і вояки мессіра Карла Валуа відступили до каплиці Сен-Дені. Що сталося з Жанною Шастеньє та Оппортюною Жадуен — невідомо. Ніхто більше про них ніколи не чув. Сімону Лабардін і садівника Робена того самого дня міська сторожа схопила на мурах і привела до духовного суду. Церква визнала Сімону еретичкою і посадила її спокутуватись на хліб страждання й на воду журби. Робена звинуватили в чаклунстві. Він затявся у своїх гріхах, і його живцем спалили на церковному майдані.

ПІКАРДІЙКА, ПУАТИНКА, ТУРІЙКА, ЛІОНКА Й ПАРИЖАНКА

Одного дня капуцин брат Жан Шаваре, зустрівши в монастирі Невинних Немовлят мого доброго вчителя пана абата Куаньяра, заговорив із ним про брата Олів'є Майяра, чиї напучувальні макаронічні проповіді чернець нещодавно прочитав.

— У тих проповідях є непогані місця,— мовив капуцин.— Взяти хоч би те, де йдеться про п'ятьох дам і звідницю... Ви, звичайно, розумієте, що брат Олів'є, котрий жив за короля Людовіка XI і чия мова не вільна від брутальності, властивої тому часові, вживає інше слово. Але наше сторіччя вимагає бути чемним і пристойним у розмові. Тому я і вжив слово «звідниця».

— Ви хочете назвати так послужливу жінку, що допомагає закоханим познайомитись,— сказав мій добрий учитель.— Латиною ми називаємо її *lena*, *conciliatrix* або *internuntia libidinum*, що означає «вісниця любовострастя». Ці чесні жінки роблять людям неоціненні послуги; але за свою допомогу вони беруть гроші, і тому в їхню щирість і доброту не вірять. Назвіть жінку, яку ви згадали, отче, парувальницею; це слово досить приємне і кожному зрозуміле.

— Охоче, пане абате,— відповів Жан Шаваре.— Але згадав про неї не я, а брат Олів'є. Так от, до парувальниці, котра жила на Турнельському мості, одного дня завітав молодий кавалер і дав їй перстень.

«Це перстень із щирого золота,— сказав він,— з рожевим рубіном. Якщо ви маєте на прикметі порядних жінок, підіть до найвродливішої з них і скажіть, що

перстень належатиме їй, коли вона погодиться прийти до мене й подарувати мені втіху».

Парувальниця знала п'ятьох дуже вродливих жінок: пікардійку, пуатинку, турійку, ліонку й парижанку,— всі вони жили в Сіте або неподалік, і вона їх часто зустрічала в церкві.

Спершу вона постукала в двері до пікардійки. Служниця її впустила, але дама розмовляти з гостею відмовилась. Вона була чесна жінка.

Тоді парувальниця відразу рушила до дами з Пуатьє і стала їй вихваляти вродливого кавалера. Але дама відповіла:

«Перекажіть, будьте ласкаві, тому, хто послав вас до мене, що він помилився, і що я зовсім не така, як він думає».

Ця пуатинка також була чесна; але не настільки, як перша, бо прагнула виставити себе ще поряднішою, ніж була насправді.

Парувальниця пішла тоді до дами з Тура, заговорила з нею про те саме й показала перстень.

«А й справді,— мовила турійка,— перстень гарненький».

«Він буде ваш, тільки-но ви захочете».

«Ціна, що ви за нього просите, надто висока. Мій чоловік може про все дізнатись, і це буде для нього прикрість, якої він не заслужив».

Ця турійка в глибині душі була блудниця.

Парувальниця не гаючись попрямувала до ліонки; та, дізнавшись, чого від неї хочуть, вигукнула:

«Шкода! Але чоловік мій такий ревливий, добродійко, що скоріше відріже мені носа, ніж дасть пограти в цю веселу гру з колючком!»

Ця ліонка, як бачите, нічого не варта.

Звідти парувальниця побігла до парижанки. Це була справжня шельма; вона безсоромно відповіла:

«У середу мій чоловік поїде на свої виноградники; перекажіть тому, хто прислав вас, що я прийду до нього в цей день».

Ось такі, на думку брата Олів'є, сходинки від Пікардії до Парижа, від добродійної жінки до грішної. А ви про це якої думки, пане Куаньяр?

Мій добрий учитель відповів йому так:

— Збагнути, що керувало тими слабкими створіннями і як має поставитись до них божественне правосуддя — не-

легка справа, і розум мій тут безсилий. Але мені здається, що ліонка, яка боялась залишитись без носа, варта менше, ніж парижанка, бо та не боялася зовсім нічого.

— Ніяк не можу з вами погодитись,— відповів брат Жан Шаваре.— Дружина, котра боїться свого чоловіка, побоїться й пекла. Тому її духівникові, може, ще пощастить повернути її на шлях каяття, а отже, отримати від неї щедрі дари. Бо, зрештою, домагається він саме цього. А чого чекати капуцинові від жінки, яку не лякає ніщо?

ДОБРЕ ЗАСВОЄНА НАУКА

За часів короля Людовіка Одинадцятого жила в Парижі заможна городянка на ім'я Віоланта, гарненька лицем і добре збудована жінка. Вона мала таку ніжну й сліпучу шкіру, що метр Жак Трібуїяр, доктор права і славетний космограф, який часто бував у неї, мав звичай казати:

— Дивлячись на вас, ласкава пані, я вважаю цілком імовірним і навіть незаперечним те, що повідомляє Кукурбітус Пігер в одній схолії до Страбона: ніби славне місто Париж та його університет колись називалися Лютеція, чи Левцеція, чи іншим подібним утвором від грецького слова «левке», тобто «біла», бо тамтешні дами, мовляв, славились білосніжними персами, хоча, звичайно, годі уявити, щоб вони були такі осяйні, білі й ніжні, як у вас.

На ті слова Віоланта відповідала:

— З мене досить і того, щоб перса мої не страхали людей, як у декотрих знайомих мені жінок. А виставляю я їх лиш тому, що не хочу відставати від моди. Було б зухвало чинити наперекір усім іншим.

В розквіті юності пані Віоланту віддали заміж за судовика, чоловічка жовчного й дуже охочого запускати руку до кишені своїх нещасних підсудних, до того ж кволого і хирлявого, одне слово, більше здатного накликати лихо в чужий дім, ніж давати втіху у власному. Він майже не звертав на дружину уваги, бо надто любив свої мішки із судовими справами. Вони були великі, роздуті, безформні. Над ними й просиджував цілі ночі судовик. Пані Віоланта була надто розумна, щоб любити

такого непривабливого чоловіка. Одначе метр Жак Трибуїяр запевняв, що вона доброчесна, стримана, тверда й несхитна в подружній вірності, як римлянка Лукреція. Мовляв, навіть йому не пощастило збити її на манівці. Достойні городяни розсудливо не брали цього на віру, вважаючи, що все таємне проясниться лише в день страшного суду. Вони не могли не помітити, що ця дама дуже любить коштовності та мережива і, виходячи на люди та в церкву, вдягає оксамитові чи шовкові сукні, гаптовані золотом і обшиті м'яким білячим хутром; але вони були надто порядні люди, щоб твердити, ніби, навіюючи християнам гріховні помисли своєю красою та розкішними уборами, вона неодмінно з кимось із них грішить. Одне слово, відповісти, доброчесна чи не доброчесна пані Віоланта, вони могли б хіба що зігравши на орла й решку,— а це незаперечно свідчить на користь тієї дами. А проте її духівник, брат Жан Тюрлюр, безперестану їй докоряв.

— Невже ви гадаєте, добродійко,— казав він,— що блаженна Катерина потрапила б на небо, коли б поводитись, як поводитесь ви — оголювала перса й замовляла з Генуї мереживні рукавчики?

Але це був суворий проповідник, неблаганний до людських слабостей; він не прощав нічого й гадав, що йому все вдалося, коли вдалося навіяти страх. Він погрожував їй пеклом навіть за те, що вона вмивається молоком ослиці. Та чи увінчала вона свого старого чоловіка рогами, ніхто напевне так і не знав, і мессір Філіпп де Коеткіс жартівливо казав цій цнотливій дамі:

— Глядіть! Він лисий і може застудити голову!

Мессір Філіпп де Коеткіс був шляхетний і пишний кавалер, вродливий, як валет із колоди карт. Він позпайомився з пані Віолантою одного вечора на балу, протанцював з нею до пізньої ночі і підвіз її додому, посадивши до себе в сідло, тим часом як судовик брьохав по калюжах при світлі смолоскипів, що стрибали в руках чотирьох п'яних лакеїв. Під час балу й кінної прогулянки мессір Філіпп де Коеткіс переконався, що стан у пані Віоланти кругленький, а тіло налите й пругке. За це він її відразу покохав. Бувши людиною прямодушною, він негайно сказав їй, що хотів би тримати її в обіймах зовсім роздягнену.

На що вона відповіла:

— Мессіре Філіппе, ви не знаєте, з ким говорите.
Я жінка доброчесна.

А іншим разом:

— Мессіре Філіппе, приходьте завтра.

Він приходив наступного дня. Вона казала:

— Навіщо нам так квапитись?

Це зволікання турбувало й сердило кавалера. Він уже був ладен повірити, як і метр Трібуїяр, що пані Віоланта справжня Лукреція, — настільки всі чоловіки однаково марнославні! А треба сказати, що вона йому не дозволила навіть такої невинної забави й суцїої дрібнички, як поцілувати себе в уста.

Так стояла справа, коли магістр ордену викликав брата Жана Тюрлора у Венецію проповідувати істинну віру новонаверненим туркам.

Перед від'їздом святий брат прийшов попрощатися зі своєю духовною дочкою і став застерігати її від розпусного життя ще суворіше, ніж звичайно. Він палко напучував її покаятись і вмовляв надягти волосяницю — найкращий засіб проти нечистих бажань і незрівнянні ліки для осіб, схильних до гріховних плотських утіх.

Вона відповіла йому:

— Святий брате, не вимагайте від мене надто багато.

Але він не слухав її і погрожував пеклом, якщо вона не виправиться. Потім сказав, що охоче виконає всі її доручення. Він гадав, що вона попросить привезти їй якийсь образок, чотки або навіть трохи святої землі з гробу господнього, яку турки разом із засушеними трояндами привозять із Єрусалима, а італійські ченці потім нею торгують. Та пані Віоланта попросила його про те:

— Любий брате, кажуть, що Венеція славиться своїми майстрами-дзеркальниками. Я буду вам дуже вдячна, коли ви привезете мені найчистіше дзеркало, яке там можна знайти.

Брат Тюрлор пообіцяв, що вволить її прохання.

Після від'їзду духівника пані Віоланта поводитилася, як і завжди. І коли мессір Філіпп казав їй: «А чи не віддатися нам коханню?» — вона відповідала: «Щось дуже жарко. Гляньте на флюгер, може, вітер міняється?» Дивлячись на неї, достойні городяни зрештою майже перестали надіятись, що вона коли-небудь наставить своєму бридкому чоловікові роги. «Це ж просто гріх», — казали вони.

Повернувшись із Італії, брат Жан Тюрлюр прийшов до пані Віоланти і сказав, що сумлінно виконав її прохання.

— Погляньте на себе, добродійко.

І він дістав з-під сутани череп.

— Ось ваше дзеркало, ласкава пані. Бо мені казали, що це череп найвродливішої венеціанки. Вона була такою, як ви тепер, і ви теж станете такою, як вона.

Пані Віоланта, подолавши здивування й огиду, спокійно відповіла доброму отцеві, що зрозуміла цю науку і неодмінно з неї скористається.

— Я завжди пам'ятатиму, добрий брате, про дзеркало, яке ви мені привезли з Венеції і в якому я бачу себе, звичайно, не такою, як я є нині, а такою, якою невдовзі стану. Обіцяю вам віднині поводитися згідно з вашою наукою.

Брат Жан Тюрлюр не чекав від неї таких мудрих слів. Він висловив їй своє схвалення.

— Отже, добродійко, ви нарешті зрозуміли, що час вам приборкати свої гріховні почуття. Ви обіцяєте мені від сьогодні поводитися згідно з думками, які вам навів цей череп. Чи дасте ви цю обіцянку не тільки мені, а й богові?

Вона запитала:

— А конче треба?

Він відповів, що так.

— Гаразд, — сказала вона.

— Чудово, добродійко. Не зрікайтеся ж свого слова.

— Ні, не зречуся.

Почувши таку обітницю, брат Тюрлюр пішов від неї у великій радості.

Він ішов вулицею і кричав:

— От гарно так гарно! З божою поміччю я спрямував і підштовхнув до райської брами жінку, котра досі хоч і не чинила перелюбу в тому розумінні, як говорить про це пророк (глава чотирнадцята, вірш вісімнадцятий), але спокушала чоловіків нікчемною плоттю, з якої творець виліпив її, щоб вона служила йому й поклонялась. Тепер вона облишить ці звички й виправиться. Слава богу! Я навернув її на шлях істини.

Тільки-но добрий брат спустився сходами, як мессір Філіпп де Коеткіс піднявся ними й тихенько постукав

у двері пані Віоланти. Вона відчинила кавалерові з усмішкою на устах і повела його в затишну кімнатку, обвішану килимами й устелену подушками; там йому ніколи раніше не доводилось бувати. Він зрозумів, що це добрий знак, і запропонував їй цукерок, які приніс у коробці.

— Смокчіть, люба пані, смокчіть; вони ніжні й солодкі, але уста ваші солодші.

На ці слова дама відповіла, що дивно й навіть безглуздо хвалити яблуко, якого не надкусив.

Мессієр Філіпп відповів достойно, поцілувавши її в уста.

Пані Віоланта нітрохи не розсердилась і нагадала лиш, що вона жінка добродісна.

Він похвалив її за це й порадив не ховати свою честь у такій затишній кімнатці, де до неї легко добратися. Бо, безперечно, цю честь у неї викрадуть, і то дуже скоро.

— Спробуйте,— мовила вона, легенько поплескавши його по щоці рожевою долонькою.

Але він уже заволодів усім, чим прагнув заволодіти. Вона кричала:

— Я не хочу! Фе! Фе! Мессієре, ви ніколи цього не зробите. Мій любий... Серденько... Помираю.

А коли перестала зітхати й умлівати, то ніжно йому сказала:

— Мессієре Філіппе, не тіште себе думкою, ніби вам пощастило захопити мене зненацька чи взяти силою. Коли ви й узяли від мене те, чого хотіли, то лише з моєї волі, і захищалась я тільки для того, щоб сповна відчутися насолоду поразки. Коханий друже, я ваша. Ваша ніжна дружба й ваша врода зачарували мене давно, одначе досі я по-дурному не погоджувалась дати вам те, що сьогодні ви нарешті з моєї згоди взяли, бо по-справжньому не замислювалась над життям; я не відчувала, як хутко спливає час, жила безтурботно й ліниво, не користаючись ві своєї молодості та краси. Але святий брат Жан Тюрлюр дав мені добру науку. Він навчив мене цінувати швидкоплинні години. Сьогодні він показав мені череп і мовив: «Такою ви, невдовзі будете». Тоді я зрозуміла, що треба квапитися кохати, бо можна й прогавити той короткий час, який нам на це відведено.

Свої слова пані Віоланта супроводила ніжними пестощами, тож мессієр Філіпп подумав, що справді гаяти час

не варто, і знову заходився — собі на честь і вигоду, коханці на втіху й славу — примножувати докази щирої приязні, які має давати в таких випадках добрий і відданий слуга.

Після того пані Віоланта його відпустила. Вона провела кавалера до дверей, ніжно поцілувала його в очі й сказала:

— Любий Філіппе, а правда, гарно дотримуватися порад доброго брата Жана Тюрлюра?

ПАШТЕТ ІЗ ЯЗИКІВ

Сатана лежав на своєму ложі, завішеному вогняною запоною. Пекельні лікарі та аптекарі знайшли, що в нього побілів язик, вирішили, що володар пекла заслаб на шлунок, і приписали йому легку й водночас поживну їжу.

Сатана заявив, що йому нічого не хочеться, окрім однієї земної страви, а саме паштету з язиків, який так чудово готують жінки, коли збираються у великий гурт.

Лікарі погодились, що кращих ліків для царського шлунка справді важко знайти.

Через годину Сатані доставили страву. Але вона здалася йому прісною і несмачною.

Він викликав свого головного кухаря і запитав, звідки паштет.

— З Парижа, найясніший володарю. Він зовсім свіжий, його зготували сьогодні вранці в одному з провулків кварталу Маре кумасі, що зібрались біля ліжка породіллі.

— Тож-то він такий несмачний,— мовив Князь Темряви.— Ви замовили його не найкращим куховаркам. Такі страви городянки готують завжди дуже старанно, але їм не вистачає ні справжнього вміння, ні хисту. Простолюдинки тямлять у цьому ще менше. Щоб дістати добрий паштет із язиків, треба йти в жіночий монастир. Ніхто, крім старих черниць, не вмів як годиться покласти туди всі приправи: гострі прянощі злості, чебрець лихослів'я, кріп обмови, лавровий лист наклепу.

Це притча з проповіді святого отця Жільйотена Ландуля, смиренного капуцина.

ПРО ОДНЕ СТРАХОВИННЕ МАЛЮВАННЯ

Про одне страховинне малювання, бачене у храмі, і ще про кілька мирних і любосних картин, котрі мудрий Філемон розвішав у себе в робітні, а також про гарний образ Гомера, що його той Філемон цінував вельми високо.

Філемон признавався, що в дні гіркого свого молодецтва, коли ще зелено буяла весна його літ, зазнав і він людинобивчого шалу, побачивши картину Апеллеса, яка висіла тоді у храмі, і намальований па тій картині був Александр, що рубався з Дарієм, індійським царем, а навколо тих двох царів люто і вправно вбивали один одного воїни та полководці. І були вони зображені так майстерно, що здавалися живими. І жоден із мужів, котрий ще був у гарячій порі життя, не міг, угледівши те малювання, не загорітись нездоланною хіттю калічити й убивати невинних людей, аби лиш похизуватися таким розкішним обладунком і погарцювати на таких баских огирях, як оті розбишаки, бо вигляд коней і зброї тішить молодече серце. Те саме відчув і поймаєний Філемон. І казав він, що відтоді відвернувся норовом і розумом від таких війнолюбних образів, зненавидів жорстокість і вже не міг терпіти її навіть зображеною на картині.

І додавав він звичайно, що людину чесну, мудру й добропорядну не можуть не розгнівити й не обуриати сі престрашенні панцири та щити і сі нелюди в страхітливих шоломах, яких Гомер зневажливо йменує коріфайолами, і що малювати таких душолюбів противно честі

та добрим і мирним звичаям; сі картини безсоромні, бо нема нічого безсоромнішого на світі, як смертовбивство; вони злочинні, бо схиляють душі до жорстокості, а се найпослідуца схильність. Навіть схильність до любострастя супроти неї не є велике зло.

І казав той Філемон, що порядно, доброчесно, повчально і цілком пристойно малювати, карбувати чи зображувати якось інакше прегарні картини з часів золотого віку, себто дів та юнаків, сплетених в обіймах, як велить їм мати природа, чи то інше радісне видиво — приміром, німфу, котра лежить і сміється. І щоб фавн вичавлював на її сміхотливі уста багрянний сік виноградного грона.

Хоча можливо, додавав він, що насправді золотий вік квітував лише в шляхетній уяві поетів і перші люди, дикі й брутальні, ніколи його не знали; та коли й не дуже ймовірно, ніби він був на початку світу, то бажано, щоб усе ж таки коли-небудь він настав, а до того часу, мовляв, вельми корисно являти людям його прообраз.

І як непристойно (так він уважав), як гидко, — наче у Вергілія, коли той пише у «Георгіках» про заляпанних багном собак, — малювати душогубів, лиходіїв, розпусників, загарбників і злодюг, що чинять розбій і гвалт, а також бідолах, затоптаних у порох, яким набиті їхні роти, чи то повергнутого на землю нещасливця, що силкується встати, але не може, бо копита трощать йому щелепи, або того, хто в розпачі дивиться, як відлітає ратище його корогви разом із рукою, — так гарно й угодно небові малювати красу і добрість, грайливі ласки, пустощі та любовні втіхи німф із фавнами в зелених галях. І казав він, що немає в нагих тілах нічого гріховного, бо грація і врода є достатнім для них одінням.

І ще висіло в робітні того Філемона чудове малювання, на якому можна було бачити юного фавна, що скрадливою рукою стягує із сонної німфи легке покривало і відкриває прегарне тіло її. Очевидно, він дізнавав від того великої втіхи і, здавалося, говорив: «Тіло сеї молодой богині ніжне й свіже, як дзюркотливий струмочок під тінню дерев. Прийміть же мене з радістю, чарівне лоно, білосніжні стегна і ти, чорна печеро, така грізна й така солодка!» Над ними пурхають усміхнені крилаті немовлята, а навколо танцюють на молодій травичці дами й кавалери у вінках.

І мав пойменований Філемон у себе в робітні ще й інші прегарно вимальовані образи. І вельми цінував віп той, де було зображено вченого, що сидить за столом і пише при світлі свічки. А покій, де він сидить, весь заставлено сферами, гномонами й астролябіями, що ними вимірюють рух світил небесних, бо ж, як відомо, сеє гідне хвали діло підносить розум до високих помислів і сповнює його найчистішою любов'ю до Венери-Уранії. А на підлозі того покою зобразив маляр величезного змія та крокодила, бо се звірі рідкісні й необхідні для вивчення анатомії. І можна було бачити у того доктора серед усяких знарядь та начиння книги найуславленіших античних філософів і трактати Гіппократа. І був віп взірцем для молодих, котрі наполегливо і щоденно працюють, аби пізнати стільки мудрих істин і глибоких тайнощів, скільки зберігалось під його шапочкою.

І була в того Філемона картина, невеличка й гладенька, мов люстро, яка зображувала старого сліпця Гомера з бородою, білою, немов куцц глоду в цвіту, і з чолом, оповитим священною пов'язкою на честь бога Аполлона, що любив його над усіх смертних. І кожному, хто дивився на того доброго старого, ввижалось, ніби ось-ось розтулить віп солодковуччі свої уста.

НОВОРІЧНИЙ ПОДАРУНОК МАДЕМУАЗЕЛЬ ДЕ ДУСІН

Вранці 1 січня добрий пан Шаптерель вийшов зі свого будинку в передмісті Сен-Марсель. Мерзлякувато шулячись, він через силу переступав ногами, і йому було нелегко йти вулицями по розквашеному талому снігу. Він павмисне не їздив останнім часом каретою, піддаючи плоть стражданням, бо, відколи захворів, став дуже піклуватися про спасіння душі. Він давно не бував у товаристві й відвідував лише свою небогу мадемуазель де Дусін, дівчинку семи років.

Спиралючись на ціпок, він насилу дочвалав до вулиці Сент-Оноре й зайшов у крамничку пані Пенсон під вивіскою «Кошик квітів». Там було виставлено безліч дитячих іграшок — подарунків до нового, 1696 року, — і було нелегко пройти поміж усіх цих чоловічків-автоматів, що танцювали й пили вино, кущів зі співочими пташками на вітах, будиночків із восковими фігурками всередині, вишикуваних до бою солдатиків у білих і синіх мундирах та ляльок — одні були вдягнені як знатні дами, а інші як служниці, бо встановлена богом серед людей нерівність проникла й у цей невинний іграшковий світ.

Пан Шаптерель вибрав ляльку, вдягнену як принцеса Савойська в день свого прибуття до Франції 4 листопада. Пишно зачесана й прикрашена барвистими стрічками, вона була в тугому, гаптованому золотом корсажику, парчевій спідничці і плащику з перловими застібками.

Пан Шаптерель усміхнувся, уявивши, як радітиме його небога, діставши в подарунок таку красуню ляльку, і коли пані Пенсон подала йому загорнуту в тонкий папір принцесу Савойську, його лагідне обличчя, виснажене

хворобою, зблідле від посту, пригнічене постійним страхом перед загробною карою, на мить осяяла чисто чуттєва радість.

Він чемно подякував пані Пенсон, узяв принцесу під пахву і, волочачи ногу, рушив до будинку, де, як він знав, чекала його, прокинувшись, мадемуазель де Дусін.

На розі вулиці Сухого Дерева він зустрів пана Спона, чий величезний ніс звисав майже до мереживного жабо.

— Добридень, пане Спон,— привітав він його.— Щасливого вам Нового року, і нехай господь задовольнить усі ваші бажання. *Et tribuit eis petitionem eorum*¹.

— Е, не говоріть так, добродію! — вигукнув на те пап Спон.— Бог прислухасться до наших бажань часто лиш для того, щоб покарати нас.

— Ваша правда,— відповів пан Шантерель,— часто ми самі не знаємо, що для нас добро. Гляньте хоч би на мене, я цьому живий приклад. Спершу я думав, що хвороба, від якої страждаю ось уже два роки, для мене лихо; а тепер бачу, що це добро, бо завдяки їй я відмовився від гріховного життя, яке провадив у світському товаристві, марнуючи час на розваги. Ця хвороба, що скалічила мені ноги і скаламутила мозок, є знаком ласки господньої... Але чи не будете ви такі ласкаві, добродію, й не проведете мене до кварталу Руль, бо я маю віднести туди подарунок свій небозі мадемуазель де Дусін.

Почувши такі слова, пан Спон здійняв руки до неба й голосно закричав:

— Оце-то так! Чи вас я чую, пане Шантерель? Чи не якийсь вільнодумець переді мною? Як можливо, добродію, щоб ви, людина, яка живе в усамітненні святим життям, раптом віддалися на моїх очах мирському нечестю?

— Що ви, що ви,— затремтівши, відповів пан Шантерель.— Я й гадки не мав учинити щось гріховне. Але, боюсь, я не зовсім вас розумію. Чи справді такий гріх подарувати мадемуазель де Дусін ляльку?

— Атож, це гріх і дуже тяжкий,— відповів пан Спон.— Адже ви збираєтесь подарувати сьогодні тій невинній дитині не стільки ляльку, скільки ідола й сатанинський образ. Невже вам не відомо, що звичай підносити новорічні подарунки — це бридкий забобон, успадкований від поган?

¹ І вволив благання їхні (лат.).

— Я такого не знав, — сказав пан Шантерель.

— Ну то знайте, — мовив пан Спон, — що цей звичай походить від римлян, які, вбачаючи щось божественне в кожному початку, обожествили й початок року. Чинити за їхнім прикладом — це впадати в ідолопоклонство. Ви підносите новорічний подарунок, добродію, як ті, хто поклонявся богам Янусу. Тоді вже будьте послідовні і присвячайте перший день кожного місяця Юноні.

Пан Шантерель, ледве тримаючись на ногах, попросив пана Спона подати йому руку, і дорогою той продавив:

— Невже тому, що астрологи вирішили вважати перше січня початком року, ви повинні робити цього дня подарунки? І чому саме сьогодні нагадуєте ви друзям про себе? Може, під кінець року вони про вас забувають? Чого ж тоді варта їхня дружба, якщо її треба підживлювати лестощами та гріховними дарами?

— Добродію, — мовив пан Шантерель, спираючись на руку пана Спона й намагаючись пристосувати свою хистку ходу до стрімкої ходи попутника, — перед хворобою я був нікчемним грішником, і мене турбувало лиш те, щоб обходитись із друзями чемно й поводитися, як личить дворянинові. Провидінню було угодно витягти мене в безодні; я ступив на шлях істини і відтоді не роблю нічого, не порадившись зі своїм духівником. Але сьогодні я вчинив самовпевнено й легковажно, бо не запитав його думки щодо новорічних подарунків. Ви, добродію, людина, яка славиться знаннями в питаннях віри та добрих звичаїв, і ваші слова глибоко бентежать мене.

— Зараз я вас ще дужче збентежу, — підхопив пан Спон, — і просвіщу, але не власним світлом, яке досить слабеньке, а світлом славетного вченого. Сядьмо на оцю тумбу.

І, підштовхнувши пана Шантереля до найближчих воріт, де той зумів якось примоститися, пан Спон дістав із кишені книжечку в пергаментній палітурці, погортав її, знайшов потрібне місце і став гучно читати, оточений сажотрусами, покоївками та кухарчуками, які збіглися на громові перекооти його голосу:

— «Ми, що так жахаємось іудейських обрядів, ми, кому такі дивні їхні суботи, молодикові свята та інші торжества, колись угодні богам, — ми звиклись із сатурналіями й січевими календами, з матроналіями та зимовими сонцестояннями; з усіх боків сиплються новорічні подарунки, всюди — ігрища та бенкети. Погани — й ті краще

дотримуються своєї віри, бо остерігаються брати участь у наших святах з остраху набути слави християнина, а от ми так не боїмося здатись поганями, відзначаючи їхні свята».

Ну, чули? — запитав пан Спон.— Це говорить сам Тертуліан, указуючи вам, добродію, з глибин Африки, наскільки такі вчинки негідні. Він волає до вас: «З усіх боків сиплються новорічні подарунки. Ви відзначаєте поганські свята». Я не маю честі знати вашого духівника. Але мене, добродію, дрож проймає, коли подумаю, як необачно залишає він вас самого перед лицем спокус. Чи певні ви принаймні, що в день вашої смерті, коли вам доведеться стати перед богом, він буде поруч і візьме на себе гріхи, яких ви накоїли з його вини?

Він засунув книжечку в кишеню і сердито пішов геть. Сажотруси та кухарчуки, заворожені його красномовством, посунули, тримаючись віддалік, за ним.

Добрий пан Шантерель залишився на тумбі сам із принцесою Савойською в руках. Він малював в уяві картини вічних пекельних мук, які чекають на нього за те, що він подарує своїй небозі мадемуазель де Дусін ляльку, і міркував над незглибимими таємницями святої віри.

Ноги його, що давно підгиналися, тепер і зовсім затерпли, і він почував себе таким нещасним, яким може бути на цьому світі лише невдаха, сповнений найкращих намірів.

Він уже кілька хвилин сидів у цілковитому розпачі, коли до нього підійшов якийсь капуцин і мовив:

— Добродію, чи не подасте ви в ім'я господнє на новорічні подарунки бідним братам?

— Як, отче,— жваво скинувся пап Шантерель,— ви — чернець і просите в мене на новорічні подарунки?

— Ласкавий пане,— відповів капуцин,— добрий святий Франціск заповідав, щоб його діти раділи в простоті серця. Подайте капуцинам, щоб сьогодні вони могли смачно попоїсти, і їм легше буде терпіти здержливість та піст протягом решти року, окрім, звичайно, педіль і свят.

Пан Шантерель здивовано подивився на ченця:

— То хіба ви, отче, не боїтесь, що новорічним подарунком можна згубити душу?

— Ні, не боюсь.

— Цей звичай перейшов від поган.

— І в поган були добрі звичаї. Господь інколи осявав своїм світлом морок ідолопоклонства. Добродію, коли ви відмовляєте у новорічних подарунках нам, то не відмовте в них нашим бідним дітям. Адже ми виховуємо підкидьків. За якесь там екю я куплю їм усім по медянику й паперовому вітрячку. Може, завдяки вам вони спізнають у житті єдину світлу хвилину, бо їм не вготовано на цьому світі багато радощів. Їхній щасливий сміх підійметься до небес. А коли діти сміються, вони славлять господа.

Пан Шантерель поклав у руку міноритові свого важкенького гаманця і підвівся з тумби, шепочучи щойно почуті слова:

— «Коли діти сміються, вони славлять господа».

На душі в нього провітліло, і він твердою ногою рушив з принцесою Савойською в руках до своєї небоги мадемуазель де Дусін.

Сім
дружкін
Синьої
Бороди
та інші
чарівні
оповідання

Переклали *Надія Гордієнко-Андріанова і Тамара Воронівч*

СІМ ДРУЖИН СИНЬОЇ БОРОДИ

За вірогідними документами

I

З приводу загальновідомої особи, званої простою мовою Синя Борода, висловлювались найрізноманітніші, найдивовижніші і найнеправдоподібніші судження. Серед них найхисткіше, мабуть, те, що визнає цього дворянина за уособлення сонця. На доведення такої сумнівної думки років сорок тому були звернені зусилля однієї школи порівняльної міфології. Та школа твердила, що сім дружин Синьої Бороди — то вранішні зорі, а двоє його шуряків — то ранковий і вечірній присмерки, тотожні з Діоскурами, що звільнили Єлену, викрадену Тезеєм. Тим, кого спокусить таке тлумачення, варто нагадати про вченого бібліотекаря з міста Ажена, Жана-Батіста Переса, який 1817 року хитромудро доводив, що Наполеон ніколи не існував і що вся історія так званого великого полководця — не що інше, як міф про сонце. Та, всупереч такій вигадливій грі фантазії, немає ніяких підстав сумніватися в тому, що Синя Борода й Наполеон справді існували.

Інша гіпотеза, не краще обгрунтована, ототожнює Синю Бороду з маршалом де Ре, якого за вироком суду повісили на Нантському мосту 26 жовтня 1440 року. Не дошукуючись разом з паном Саломоном Рейнаком, чи припустився маршал усіх тих злочинів, за які його засуджено, а чи то його багатства, що їх палко прагнув жадібний монарх, стали причиною його страти, слід зазначити: ніщо в його житті не схоже на події життєвої історії Синьої Бороди; цього цілком достатньо, щоб їх не плутати й не вважати одного й другого за ту саму людину.

Шарль Перро, якому ми завдячуємо складений десь у 1660 році перший життєпис цього дворянина, справді незвичайного через свої сім одружень, змалював його як запеклого злочинця й найдосконаліший зразок жорстокості. Та в нас виникає сумнів коли не щодо сумлінності автора, то принаймні щодо вірогідності його джерел. Можливо, він був упереджений проти свого героя. Це було б аж ніяк не першим випадком того, що якийсь історик чи поет затемнює барви на своїх портретах. Коли образ Тіта здається прикрашеним, то, змальовуючи Тиберія, Тацит, навпаки, ужив фарб надто чорних. Макбет, якого легенди й Шекспір звинуватили в найтяжчих злочинах, насправді був мудрий і справедливий король. Він не вбивав підступно старого короля Дункана. Дункан, тоді ще молодий, зазнав поразки у великому бою, і його знайдено мертвим наступного дня в місдині, відомій під назвою «Майстерня зброяра». Він наказав вигубити багатьох родичів Грухно, Макбетової дружини. Шотландію Макбет обернув на квітучу країну; він дбав про торгівлю, городяни вважали його за свого захисника, справжнього «короля міст». Вельможне панство, що очолювало клани, не пробачило йому ні перемоги над Дунканом, ні сприяння простолюдові; воно його знищило й знеславало пам'ять про нього. По своїй смерті добрий король Макбет став відомий тільки з розповідей його ворогів. Геній Шекспіра нав'язав людській свідомості ці брехливі вигадки. Я вже давно підозрював, що й Синя Борода став жертвою такої ж фатальної випадковості. Всі обставини життя цієї людини, що дійшли до мене в різних переказах, аж ніяк не задовольняли моєї допитливості й потягу до логічної ясності, який мучить мене повсякчас. Розмірковуючи над цим, я наштотхнувся на непереморні труднощі. Надто вже прагнули змусити мене повірити в жорстокість цього дворянина, щоб я не взяв її під сумнів.

Ці передчуття мене не одурили. Мої здогади, породжені певним знанням людської природи, мали невдовзі перетворитись на впевненість, засновану на незаперечних доказах. У одного каменяра в Сен-Жан-де-Буа я натрапив на різні документи, що стосувалися Синьої Бороди, між ними на книгу його власних щоденних записів про найважливіші сімейні події й анонімну скаргу на його вбивць, за якою, з не відомих мені причин, так і не порушили справи. Ці документи підтвердили моє припущення, що Синя Борода був людина добра й нещаслива і що пам'ять

про нього затьмарилася під тягарем наклепів. Відтоді я став уважати за свій обов'язок написати справжню історію цієї людини, не маючи ніяких ілюзій щодо успіху такої справи. Я знаю, цю спробу реабілітації зустрінуть мовчки, вона піде в непам'ять. Але що може вдіяти холодна гола правда проти осяйних чарів вигадки?

II

Близько 1650 року проживав у своєму маєтку між Комп'єнем і П'єрфоном багатий дворянин на ім'я Бернар де Монрагу. Прадіди його займали найвищі посади в королівстві; але він віддалився від двору й жив у тиші й невідомості, яка огортала тоді все те, на що не було звернене королівське око. В його замку Гійєт було доволі коштовних меблів, золотого й срібного посуду, килимів і гобеленів, які він зберігав у коморах під замком, хоч зовсім не тому, що боявся попсувати їх у вжитку, — він був, навпаки, щедрий і схильний до пишноти. Але за тих часів провінційні дворяни жили звичайно дуже просто, їли за одним столом із своєю челяддю й по неділях танцювали з сільськими дівчатами. Одначе іноді вони влаштовували розкішні свята, які перебивали одноманітність буденного життя. Ось чому поміщики завжди тримали про запас чудові меблі й гарні гобелени. Саме так чинив і пан де Монрагу.

Його замок, побудований за часів готики, зовні здавався суворим. Рештки масивних веж, напівзруйнованих під час заколотів у країні за правління покійного короля Людовіка, робили його похмурим і страшним. Усередині замок мав багато приємніший вигляд. Кімнати були обставлені в італійському стилі, а велика галерея першого поверху пишалася ліпними оздобами, малюванням і позолотою.

В одному кінці галереї була кімната, яку звичайно називали «малий кабінет». Шарль Перро згадує її тільки під цією назвою. Однак не завадить знати, що її називали також «кабінетом нещасливих принцес», бо невідомий флорентійський художник зобразив на її стінах трагічні історії Дірке, дочки Сонця, прив'язаної синами Антіопи до рогів бика; Ніоби, що ридає на горі Сініл над своїми дітьми, враженими божественними стрілами; Прокриди, що підставляє груди під дротик Кефала. Ці постаті були наче живі, а порфірові плити підлоги, здавалось,

забарвила кров цих нещасних жінок. Одні з дверей кімнати виходили до самісінького рову, в якому вже висохла вода.

В пишній будівлі неподалік від замку містилися стайні. Там були ясла для шістдесяти коней, а в каретні стояло дванадцять позолочених карет. Але що було найпривабливішого в маєтку Гійет, так це річки й ліси, що простягались навкруг замку; там можна було досхочу втішатися риболовлю й полюванням.

Більшість навколишніх жителів знали пана де Монрагу під ім'ям Синьої Борода, бо люди тільки так його і називали. Справді, борода в нього була синя, чи, краще сказати, чорна з синім полиском, і саме через густу чорноту вона здавалась синьою. Не треба уявляти собі пана де Монрагу в вигляді триголового чудовиська Тіфона, що його можна бачити в Афісах, як він усміхається в свою потрійну бороду індигового кольору. Ми будемо куди ближчі до істини, коли порівняємо власника замку Гійет з тими акторами або священиками, у яких свіжопоголені обличчя мають сишуватий відтінок. Борода в пана де Монрагу не була клинцювата, як у його діда, придворного короля Генріха II; не нагадувала вопа й широке віяло, як у його прадіда, вбитого в бою під Маріньяном. Подібно до пана де Тюренна він носив невеличкі вуса й еспаньйолку; щоким його здавались синіми, та хай там як, а славного сеньйора це анітрохи не спотворювало й не робило страшним, тільки надавало йому ще більшої мужності, і не можна сказати, щоб той вовкуватий вигляд відштовхував від нього жінок. Бернар де Монрагу був дуже гарний чоловік, високий, широкий у плечах, дужий і показний, але неотеса, який в лісі почував себе вільніше, ніж у жіночих будуарах та світських вітальнях. Проте, кажучи правду, він не так подобався жінкам, як мусив би подобатися, маючи таку зовнішність і таке багатство. Причиною цього була його соромливість, а зовсім не борода. Жінки невідпорно вабили його до себе і водночас навіювали йому нездоланний страх. Наскільки він любив їх, настільки ж і боявся. Ось у чому джерело й головна причина його нещастя. Побачивши вперше якусь жінку, він волів умерти, ніж звернутися до неї, і хоч би в якому захваті був, поруч неї він зберігав похмуре мовчання, і його почуття виказували тільки очі, якими він грізно поводив. Через свою боязкість він раз у раз потрапляв у біду, а головне — вона перешкоджала йому зав'язати пристойні сто-

сунки з жінками порядними й скромними, і, навпаки, проти зазіхань найсміливіших і найзухваліших жінок він був беззахисний. В цьому було нещастя всього його життя.

Сирота змалку, пан де Монрагу через соромливість і страх, що їх він неспроможний був подолати, відмовився від кількох вигідних і дуже почесних партій, які йому траплялись, і одружився з такою собі Кошеттою Пасаж — вона віднедавна оселилася в тому краї, після того як наскладала децицію грошей, мандруючи по містах і селах королівства з ученим ведмедем, що танцював на майданах. Він любив її палко, всіма силами душі. По правді кажучи, вона була непогана з себе — міцна, повногруда, зі свіжим, хоч і засмаглим від перебування на вільному повітрі обличчям. Як же вона раділа й дивувалась напочатку, коли стала вельможною дамою! Її зовсім не лихе серце зворушувала відданість чоловіка такого високого становища і такої дужої статури, що був для неї найпокірливішим слугою і найпалкішим коханцем. Та через кілька місяців вона засумувала за своїми мандрями по світах. Серед розкошів, оточена піклуванням і любов'ю, вона не знала більшої втіхи, як розшукати товариша свого бродячого життя у підвалі, де він нудився з ланцюгом на шиї та кільцем у носі, і, плачучи, цілувати його в очі. Її скрушений вигляд смутив пана де Монрагу, а той смуток ще підсилював тугу його дружини. Вся чемність і запобігливість, якими щедро оточував її чоловік, тільки відштовхували від нього бідолашну жінку. Прокинувшись одного ранку, пан де Монрагу не побачив поруч себе Кошетти. Марно він шукав її по всьому замку. Двері до «кабінету нещасливих принцес» були відчинені. Це ними вона вийшла, щоб податись у світ з своїм ведмедем. На горі Синьої Бороди тяжко було дивитись. Хоч на пошуки й було відряджено незлічених гінців, про Кошетту Пасаж не надійшло відтоді жодної звістки.

Пан де Монрагу ще тужив за нею, коли йому трапилось якось на святі в замку Гійет танцювати з Жанною де ла Клош, дочкою комп'єнського судді, і він закохався в неї. Він попросив її вийти за нього заміж і одразу дістав згоду. Вона полюбляла випо й пила його падміру. Ця пристрасть так швидко наростала, що через кілька місяців цілком її спотворила: молода жінка перетворилась на справжнісінький бурдюк з п'яною пікою. Найгірше бувало, коли ця п'яничка навісніла і, гасаючи по

залах та сходах замку, лементувала, лаялась, гикала, вивергаючи блювотину й прокльони на все, що їй траплялось. Пан де Монрагу зовсім знетямився від жаху й відрази. Проте він зібрав усю свою мужність і намагався твердо й терпляче лікувати свою дружину від такої огидної вади. Прохання, докори, благання, погрози — до чого тільки він не вдавався! Та все було марно. Він заборонив їй брати вино з замкового льоху, — вона добувала його десь-інде й п'янішала від нього ще огидніше.

Щоб відбити у жінки смак до улюбленого напою, він накидав їй у пляшки з вином полину. Жанні здалося, що чоловік хоче її отруїти, вона кинулась до нього й на три пальці завглибшки встромила йому в живіт кухонного ножа. Синя Борода мало не помер, але й тоді не втратив властивої йому лагідності. «Її треба жаліти, — казав він, — а не засуджувати».

Одного дня, коли двері до «кабінету нещасливих принцес» забули зачинити, Жанна де ла Клош — не при тямі, як завжди, — вбігла туди й побачила намальовані на стіні постаті жінок у передсмертних муках; їй видалось, що вони живі, і вона, перелякана, кинулась геть, кричачи на гвалт. Почувши, що Синя Борода кличе її й біжить за нею, знавісніла від страху Жанна метнулась до ставка й утопилася. Важко повірити, але її чоловіка справді дуже засмутила ця смерть — таке жалісливе було в нього серце.

Минуло півтора місяця після цієї події, і він одружився, без пишної шлюбної церемонії, з Жігонною, дочкою свого фермера Треньєля. Вона ходила в дерев'яних черевиках, і від неї тхнуло цибулею. Це була досить гарна дівчина, тільки що кульгала на одну ногу, а одне око мала косе. Ледве-но ця вчорашня гусятниця одружилася з сеньйором, як її поймає шалене марнолюбство, і відтепер вона марила тільки про нові розкоші й нове величання. Парчеві сукні були для неї не досить багаті, перлові намиста не досить гарні, рубіни — замалі, її карети — недостатньо позолочені, а ставки, ліси, лани не досить просторі. Надмірна пиха дружини завдавала Синій Бороді, що ніколи не був честолюбний, чимало прикрості. Через свою простодушність, не знаючи гаразд, чи краще бути бундючним, як вона, чи скромним, як він, Синя Борода майже дорікав собі за сумирність, що протистояла зарозумілим жаданням його дружини. Повсякчас вагаючись, він то вмовляв її помірно втішатися дарами цього

світу, то у запалі хапався ловити щастя на краєчку прирви. Він був розумний, але подружжя любов брала гору над його розумом.

Жігонна прагнула лише увійти у вищі кола, до королівського двору, і стати коханкою короля. Не домігшись цього, вона з досади почала марніти, тоді захворіла на жовтяницю, від якої й померла. Синя Борода у невимовній тузі спорудив над її могилою чудовий пам'ятник.

Цей славний пан, так уперто переслідований нещастями в сімейному житті, можливо, не наважився б узяти ще одну дружину. Але його самого взяла собі за чоловіка мадемуазель Бланш де Жібоме, дочка кавалерійського офіцера, що мав тільки одне вухо, — він казав, що друге втратив на королівській службі. Бланш мала неабиякий розум, який дуже прислужився їй, щоб обдурювати свого чоловіка. Вона зраджувала його з геть усіма навколишніми дворянами. Робила вона це так спритно, що дурила його у власному замку, ледь не в нього перед очима, а він нічогосінько не помічав. Бідолашний Синя Борода хоч і підозрював щось непевне, та не знав, що саме. На нещастя для Бланш, вона, докладаючи стільки зусиль і хитрощів, щоб ошукати чоловіка, зовсім не дбала про те, щоб ошукувати своїх коханців, тобто приховувати від них, що зраджує одних з іншими. Якось її захопив зненацька в «кабінеті нещасливих принцес» у товаристві дворянина, якого вона тоді любила, той дворянин, що його вона любила трохи раніше, і він, у нападі ревності, проштрикнув її шпагою. За кілька годин замковий слуга знайшов нещасну жінку вже без ознак життя, й відтоді жах, навіюваний цією кімнатою, ще збільшився. Сердешний Синя Борода, зазнавши подвійного удару, бо довідався одночасно про своє тривале безчестя і про трагічний кінець дружини, не спромігся в другому нещасті знайти розраду від першого. Він кохав Бланш де Жібоме глибоко, ніжно і так палко, як не любив ані Жанни де ла Клош, ані Жігонни Трензель, ані навіть Колетти Пасаж. Думка, що вона зраджувала його повсякчас і вже ніколи не зраджуватиме, завдавала йому горя й болю, що не втихали, а, навпаки, щодень зростали. Страждання його стали нестерпні, бідолаха занедужав так, що боялися вже, чи не помре він.

Лікарі, перепробувавши всілякі засоби без ніякої користі, визнали, що єдині ліки від його хвороби — то новий шлюб з молодою дружиною. Тоді він подумав про свою

кузину Анжель де ла Гарандін, гадаючи, що на його пропозицію охоче погодяться, бо вона зовсім бідна. Побратися з нею він наважився тому, що її мали за простачку й недотепу. Обдурений розумною жінкою, він прагнув знайти спокій у шлюбі з дурненькою. Він одружився з мадемуазель де ла Гарандін і побачив, що помилився у своїх передбаченнях. Анжель була лагідна, Анжель була добра, Анжель його любила; сама по собі вона не була схильна до поганого, але й найменш спритний спокусник міг щохвилини призвести її до гріха. Досить було сказати їй: «Зробіть отак, бо накличете на себе лихо»; «Увійдіть сюди, а то вас з'їсть вовкулака»; або: «Заплющіть очі й випийте ці ліки»,— і немудра жіночка відразу все це робила на втіху лукавцям, які ждали від неї того, чого цілком природно було від неї жадати, бо вона була гарненька. Пан де Монрагу, якого ця простачка дурила й неславила не менше, коли не більше, ніж Бланш де Жібоме, до того ж, на своє лихо, знав про все, бо Анжель була надто простосерда, щоб від нього будь із чим критися. Вона йому розказувала: «Пане мій, ось що мені казали; ось що мені зробили; ось що в мене взяли; я бачила те й те; я відчувала таке й таке». Ця жіпчина наївність завдавала бідоласі невимовних страждань. Але він покійно терпів усе. Правда, траплялося, що йому урветься терпець і він вилає дружину дурепою і надає їй ляпасів. З цього й пішов поговор про жорстокість Синьої Борода, який супроводив його до кінця життя. Одного разу жебрущий чернець, заблукавши до замку Гійет у той час, коли пан де Монрагу полював на бекасів, побачив Анжель, що шила спідничку для ляльки. Помітивши, що вона настільки недоумкувата, наскільки й гарненька, добрий ченчик посадив її на свого віслюка й повіз до лісу, запевнивши, що в хащах на неї чекає архангел Гавриїл і подарує їй оздоблені перлинами підв'язки. Гадали, що її роздерли вовки, бо відтоді її ніхто ніколи не бачив.

Як Синя Борода міг наважитися після такого сумного досвіду знов узяти шлюб? Це можна зрозуміти, тільки згадавши, яку владу мають прекрасні очі над благородним серцем. Шляхетний пан зустрів у сусідньому замку, де він часто бував, юну сирітку вельможного роду, на ім'я Аліса де Понтальсен. Загребущий опікун позбавив її всього майна, і вона вже вирішила піти в монастир. Послужливі друзі умовили її, щоб вона змінила це рішення й погодилась вийти за пана де Монрагу. Аліса була надзви-

чайно вродлива. Синя Борода, що мріяв знайти в її обіймах безмежну насолоду, ще раз ошукався в своїх сподіваннях, і цього разу прикрість, через його міцне здоров'я, була набагато дошкульніша за всі, яких він зазнав у своїх попередніх одруженнях. Аліса де Понтальсен уперто відмовлялась надати реальності їхньому подружжю, хоч сама дала на нього згоду. Марно пан де Монрагу благав її стати йому дружиною насправді; вона опиралася його проханням, його сльозам, докорам, ухилялась від найневинніших чоловікових пестоців, тікала від нього й зачинялася в «кабінеті нещасливих принцес», де залишалась ціліснітькі ночі, самотня й непримиренна. Ніхто ніколи не дізнався причини цього опору, такого суперечного законам божим і людським; дехто вважав, що та причина — в синій бороді пана де Монрагу, але після того, що сказано вище про цю бороду, таке припущення здається мало ймовірним. Зрештою, про такі речі важко гадати. Бідолашний чоловік зазнавав усе жорстокіших мук. Щоб забути, він шалів на полюванні, загавляючи коней, собак і псарів. Та коли він повертався, знесилений і виснажений, до замку, одного погляду на мадемуазель де Понтальсен було досить, щоб до нього повернулись і сила, і муки. Неспроможний зносити їх далі, він подався до Рима, щоб розірвати шлюб, який був видимою облудою, і домогтися розлучення; він дістав його за канонічним правом і при допомозі цінного дарунка святому отцеві.

Коли пан де Монрагу вирядив мадемуазель де Понтальсен з усіма виявами шани, належної кожній жінці, й не поламав ціпка на її спині, то лиш тому, що він був сильний душею, мав благородне серце й володів собою так само, як і маєтком Гійєт. Але він заприсягся, що відниці жодна особа жіночої статі ніколи не увійде до його замку. Який би він був щасливий, коли б додержав цієї присяги!

III

Минуло кілька років відтоді, як пан де Монрагу відпровадив свою шосту дружину, і в тих краях зберігся тільки невиразний спогад про сімейні нещастя, що впали на дім доброго пана. Ніхто не знав до ладу, що сталося з його дружинами, і по селах про них розповідали вечорами різні жахливі історії, від яких волосся ставало сторч; дехто брав їх на віру, інші — ні. Десь у ті часи в маєтку Ламот-Жірон, за два льє від замку Гійєт, осе-

лилася із своїми дітьми літня вдова, пані Сідоні де Леспуас. Звідки вона приїхала, хто був її чоловік,— того ніхто не знав. Подейкували, ніби він мав якісь посади в Савойї чи в Іспанії; інші розповідали, що він помер в Індії; багато хто гадав, що його вдова володіє величезними маєтками; інші мали щодо цього великий сумнів. Однак жила вона в розкошах і запрошувала до Ламот-Жірона все навколишнє дворянство. Удова мала дві дочки: старша з них, Анна, що засиділася в дівках, була справжня пройда. Жанна, молодша, дівчина на порі, під найвним виглядом ховала чималий, хоч і дочасний, життєвий досвід. Пані де Леспуас мала ще й двох синів, двадцяти і двадцяти двох років, гарних і ставних хлопців; один з них був драгунський офіцер, другий — мушкетер. Я бачив його офіцерський патент і можу сказати, що він належав до чорних мушкетерів. Цього не видно було, коли він не сидів на коні, бо чорні мушкетери відрізнялись від сірих не кольором мундирів, а мастю коня. І ті, й другі посили голубі сукняні камзоли, оздоблені золотими галупами. Що ж до драгунів, то їх розпізнавали по хутряних шапках з хвостами, що хвацько спадали їм на вухо. Драгуни мали славу одчайдушних шибайголів, це засвідчує й пісенька:

Матінко, ідуть драгуни!
Ой, рятуймося хутчій...

Марно було б шукати в обох драгунських полках його королівської величності другого такого розпусника, гульвіси й мерзенного шахрая, як Ком де Леспуас. Поруч з ним його брат здавався порядним хлопцем. П'яниця й картяр, П'єр де Леспуас подобався жінкам і весь час грав у карти: це були єдині відомі йому джерела прибутків. А їхня мати, пані де Леспуас, тільки ману пускала своїм розкішним життям у Ламот-Жіроні. Насправді вона нічого ісінько не мала й боргувала геть за все, аж до своїх фальшивих зубів. Убори, меблі, карети, коней і слуг — все дали їй у позику паризькі лихварі, які погрожували все це відібрати в неї, коли їй не пощастить найближчим часом віддати одну зі своїх дочок заміж за якогось багатого поміщика, і шановна Сідоні щохвилини чекала, що опиниться голісінька в порожньому домі. Змушена якпайшвидше знайти собі зятя, вона відразу накинула оком на пана де Монрагу, бо вгадала в ньому людину просту, лагідну, яку легко обдурити, а під суворою, похмурою

зовнішністю — ніжну й піддатливу на жіпочі зваби вдачу. Обидві дочки, втаємничені в її задуми, при кожній зустрічі переслідували бідолашного Синю Бороду поглядами, що проймали його до глибини серця. І незабаром він скорився могутнім чарам панночки де Леспуас. Забувши свою клятву, він мріяв тільки про шлюб з одною чи другою, бо вважав обох однаково гарними. Якийсь час він не те що вагався, а просто не міг насмілитись, але врешті поїхав у розкішній кареті до маєтку Ламот-Жірон і розповів про свої шлюбні наміри пані де Леспуас, полишивши їй самій вибрати ту дочку, яку вона бажала б за нього віддати. Пані Сідоні люб'язно відповіла, що глибоко його поважає й дозволяє залицятися до тієї з дочок, яку він обере сам.

— Зумійте сподобатися, ласкавий пане,— сказала вона,— і я перша вітатиму ваші успіхи.

Щоб познайомитися з ними ближче, Синя Борода запросив Анну й Жанну де Леспуас разом з їхньою матір'ю й братами та великим числом дам і місцевих дворян провести два тижні в замку Гійст. Час минав у прогулянках, полюванні й риболовлі, в танцях і бенкетах, у частуванні й усіяких розвагах. Один молодий дворянин, шевальє де ла Мерлюс, якого привезли з собою дами де Леспуас, улаштував мисливські облави. Синя Борода мав найкращу псарню і найліпше мисливське спорядження в окрузі. Дами завзято змагалися з чоловіками, переслідуючи оленів. Не щодня їм щастило вполювати тварину, але в пошуках її мисливці й їхні дами розходились по лісу парами, тоді збиралися всі разом і знову зникали у хащах. Шевальє де ла Мерлюс звичайно зникав разом з Жанною де Леспуас; увечері всі поверталися до замку, збуджені й задоволені своїми пригодами. Славний пан де Монрагу кілька днів придивлявся, а тоді остаточно віддав перевагу Жанні, молодшій із сестер, яка мала свіжіший вигляд, хоч це не означало, що вона була цютливіша. Він відкрито виявляв цю перевагу, не криючись, бо всі вчинки його були чесні; до того ж вдачу мав він щирю й відверту. Він залицявся до Жанни в найкращий спосіб, на який був здатний: розмовляв мало — звичайно його помилка, — вступивши в неї погляд, грізно поводив очима, а водночас із грудей йому вихоплювалися гучні зітхання, спроможні повалити дуба. Часом він заходився сміхом, від якого тремтів посуд у кімнаті й бряжчали шибки. Єдиний серед товариства він не помічав, що за молодшою дочкою пані

де Леспуас весь час упадає шевальє де ла Мерлюс, а коли й помічав, то не вбачав у цьому чогось вартого осуду. Його досвіду в стосунках з жінками було замало, щоб у нього виникла підозра, він цілком довіряв тим, кого любив. Моя бабуся колись казала, що життєвий досвід нічого не навчає і що кожен залишається такий, яким був. Гадаю, що вона мала рацію, і правдива історія, яку я тут розповідаю, це підтверджує.

Синя Борода споряджав ці свята з нечуваною пишнотою. Коли спадала ніч, тисячі вогників засвічувались на моріжку перед замком, де за накритими столами прислужували дівчата в костюмах дріад і слуги, одягнені як фавни, пригощаючи гостей усім, що давали найсмачнішого ниви й ліси. Музики безперестану награвали чудові мелодії. Наприкінці вечері з'являлись шкільний учитель і вчителька в супроводі сільських хлопчиків та дівчаток і читали хвалу панові Монрагу та його гостям. Астролог у шпичастому ковпаку підходив до дам і за лініями руки передрікав їм майбутні любовні пригоди. Синя Борода наказував частувати вином усіх своїх васалів і сам розподіляв хліб і м'ясо поміж убогими родипами.

О десятій годині вечора, побоюючись нічної роси, все товариство поверталось до освітлених безліччю свічок покоїв, де на них уже чекали столи для різноманітних ігор: більярду, ландскнехта, реверсі, турніке, портика, гокá, брелана, шахів, триктрака, басета, кальбаса, а також гри в кості. В цих іграх Синя Борода незмінно програвав і щовечора втрачав величезні суми грошей. Розрадити його в цьому могло лише те, що всі три дами де Леспуас кожного вечора мали великі виграші. Молодша, Жанна, що завжди ставила на карту шевальє де ла Мерлюса, загрібала гори золота. Обидва сини пані де Леспуас теж мали чималий зиск від гри в реверсі і басет; саме в найазартніших іграх їм постійно щастило. Гра тривала до глибокої ночі. Під час веселих розваг нікому не хотілося спати, і, як висловився автор найдавнішої історії Синьої Бороди, «ніч минала в тому, що одні одним чинили всякі каверзи».

Для багатьох запрошених саме ці години були найприємнішими, бо під виглядом жартів ті пари, що відчували взаємний потяг, ховалися під захистом темряви в глибині алькова. Шевальє де ла Мерлюс удавав то чорта, то привид, то перевертня, щоб лякати тих, хто вже спав, але наприкінці завжди прокрадався в кімнату Жанни де Лес-

пуас. У цих витівках не забували й доброго пана де Монрагу. Сини пані де Леспуас насипали йому в ліжко порошок, від якого страшенно свербіло все тіло, й палили в його спальні якісь речовини, що поширювали жахливий сморід. Або прилаштовували повний води глек над дверима в такий спосіб, що тільки-но славний господар їх одчиняв, як уся вода виливалась йому на голову. Одно слово, вони робили з ним найрізноманітніші витівки, які розважали всю компанію і які Синя Борода зносив з властивою йому лагідністю.

Він посватався; пані де Леспуас дала згоду, хоч її серце, казала вона, краялось на саму думку про заміжжя її дочок. Весілля відсвяткували в Ламот-Жіроні з нечуваною пишнотою. Мадемуазель Жанна, напрочуд гарпенька, вся була вбрана в французькі мережива, а голову її прикрашало безліч дрібних кучериків. Її сестра Анна надягла зелену оксамитову сукню, вишиту золотом. На їхній матері було парчеве вбрання золотавого кольору, оздоблене чорною синеллю, і намисто з перлів та діамантів. Пан де Монрагу прикрасив чорний оксамитовий костюм своїми найбільшими діамантами. Він був дуже показний, а властивий йому простодушний і сором'язливий вираз приємно контрастував з його синюватим підборіддям і дужою статурою. Звичайно, обидва брати нареченої були в дуже пишних убраннях, але найблискучіший був шевальє де ла Мерлюс у камзолі з рожевого оксамиту, гаптованому перлинами.

Зразу після шлюбної церемонії євреї-лихварі, що позичили всій родині й любчиківі молодой цей розкішний одяг і коштовності, відібрали їх і повезли на поштових назад до Парижа.

IV

Цілий місяць пан де Монрагу був найщасливіший серед людей. Він палко кохав свою дружину й вважав її за ангела чистоти. Вона була зовсім не така; але й набагато досвідченіші, ніж бідолашний Синя Борода, були б обдурені, як і він, — настільки ця жінка була хитра й підступна. До того ж вона завжди слухалася вказівок своєї матінки, найбільшої шахрайки в усьому Французькому королівстві. Ця дама оселилася в замку Гійет із старшою дочкою Анною, з двома синами, П'єром і Ко-

мом, та шевальє де ла Мерлюсом, що віднині й на хвилину не покидав пані де Монрагу, наче був її тінню. Це трохи дратувало доброго чоловіка, що хотів би завжди мати свою жінку для самого себе, але він не протестував проти дружби між Жанною і молодим дворянином, що був, як вона казала, її молочним братом.

Шарль Перро каже, що через місяць після одруження Синій Бороді довелося виїхати на шість тижнів в одній важливій справі; але, як видно, Перро були невідомі причини цієї подорожі, тому залишалась підозра, що вони були вигадані,— засіб, до якого вдавались ревниві чоловіки, щоб захопити жінку зненацька. Насправді ж усе було інакше: пан де Монрагу вирушив у Перш, щоб одержати спадок після свого кузена д'Утарда,— той героїчно загинув у битві під Дюнами від гарматного ядра, що влучило в нього, коли він грав у кості на перевернутому барабані.

Перед від'їздом пан де Монрагу попросив дружину розважатись досхочу під час його відсутності.

— Запросіть своїх подруг, пані,— сказав він,— улаштуйте прогулянки; звеселяйтесь і втішайте себе смачною їжею.

Він передав їй усі замкові ключі, підкреслюючи цим, що за його відсутності вона єдина й повновладна господиня маєтку Гійєт.

— Ось ключі від двох найбільших сховищ,— сказав він.— Цей ключ від комори, де зберігається золотий і срібний посуд, непотрібний у щоденному вжитку; а цей— від кутих скринь, де лежить моє золото і срібло; оці ключі від скриньок з коштовностями, а цим ключем можна відчинити всі кімнати в замку. А цей маленький ключик від кабінету, що в кінці великої галереї на нижньому поверсі. Відчиняйте все, ходіть скрізь.

Шарль Перро твердить, ніби пан де Монрагу додав:

— Я вам забороняю входити до «малого кабінету», і забороняю так суворо, що коли вам спаде на думку його відчинити, ніщо в світі не втишить мого гніву.

Біограф Синьої Бороди, передаючи ці слова, допустився помилки, прийнявши на віру плітку, що її вигадали, вже після всіх подій, дами де Леспуас. Пан де Монрагу висловився зовсім не так. Віддаючи дружині ключ від «малого кабінету», тобто від «кабінету нещасливих принцес», про який ми вже багато разів згадували, він висловив ба-

жання, щоб його кохана Жанна не відчиняла тої кімнати, яку він уважав за згубну для свого сімейного щастя. Бо ж справді, саме з цієї кімнати вийшла його перша дружина, найкраща з усіх, і втекла разом зі своїм ведмедем; у цій кімнаті Бланш де Жібоме без ліку обдурювала його з різними дворянчиками; врешті, на порфірові плити підлоги пролилася кров любої йому злочинниці. Хіба цього було не досить, щоб у пана де Монрагу уявлення про «малий кабінет» викликало найтяжчі спогади й найчорніші передчуття?

Слова, з якими він звернувся до Жанни, виявляють почуття і бажання, що хвилювали його душу. Ось вони дослівно:

— Я ні в чому не криюсь від вас, пані, і вважаю, що вас образить, коли я віддам вам не всі ключі від дому, що належить вам. Отже, ви можете увійти до «малого кабінету», як і до кожної кімнати замку; але якщо ви довіряєте мені, не робіть цього, явіть мені таку ласку, подумавши про тяжкі спогади, пов'язані в мене з цим кабінетом, і ті жахливі передчуття, що він викликає в мене проти моєї волі. Мені було б дуже прикро, коли б з вами трапилось яке лихо або я чимось заслужив вашу неласку; даруйте мені, пані, ці побоювання — на щастя, безпідставні — і прийміть їх як вияв моєї турботливої любові та невсипущого про вас піклування.

По цих словах добрий сеньйор поцілував свою дружину і вирушив на поштових до міста Перша.

«Сусідки й приятельки Жанни де Леспуас,— пише Шарль Перро,— не могли дочекатися, щоб по них послали, і самі прибули до молодой господині, так дуже їм не терпілося побачити всі багатства замку. Негайно вони оббігали всі кімнати, кабінети, гардеробні, одні кращі й багатші за інші; вони без міри вихваляли щастя своєї подруги й не приховували своїх заздрощів».

Всі історики, які цікавились цим питанням, додавали, що пані де Монрагу зовсім не тішилась видовищем цих багатств через нетерплячку, яка гнала її до «малого кабінету». Це чистісінька правда, бо, як казав Перро, «цікавість так підганяла її, що позбавила здатності міркувати, і, порушивши правила чемності, вона покинула товариство й спустилась туди потайними сходами; вона так поспішала, що кілька разів мало не скрутила собі в'язів». Отож факт не викликає ніяких сумнівів. Але ніхто ні слова не сказав про те, що Жанна поспішала так до «ма-

лого кабінету» тільки тому, що там на неї чекав шевальє де ла Мерлюс.

Відколи Жанна оселилася в замку, вона щодня, а то й двічі на день зустрічалася в «малому кабінеті» з молодим дворянином, і їй не набридали ці побачення, що ніяк не пасували до становища молодої дружини. Не може бути сумніву щодо оцінки взаємин Жанны і шевальє, на превеликий жаль, вони не були чесні, як не були й невинні. Коли б пані де Монрагу зазіхала тільки на честь свого чоловіка, звичайно, вона заслужила б осуд нащадків; та найсуворіший мораліст знайшов би їй і виправдання, він послався б на вплив тогочасних звичаїв, на приклад міста й королівського двору, наслідки поганого виховання, поради розпусної матері, бо Сідоні де Леспуас сприяла доччиним пригодам. Розумні люди пробачили б її гріх, надто легкий, щоб за нього суворо карати; її провина видалась би надто звичайною, щоб стати великим злочином, і всі вважали б, що вона чинила так, як і багато інших жінок. Але Жанна де Леспуас, не вдовольняючись тим, що заплямувала чоловікову честь, не зупинилась перед замахом на його життя.

Саме в «малому кабінеті», який називали також «кабінетом нещасливих принцес», Жанна де Леспуас, пані де Монрагу, змовилася разом з шевальє де ла Мерлюсом убити свого відданого, ласкавого чоловіка. Згодом вона казала, що, ввійшовши до цієї кімнати, угледіла повішені там трупи шістьох забитих жінок, на плитах підлоги — їхню закипілу кров, здогадалася, що ці нещасливиці — шість попередніх дружин Синьої Бороди, й зрозуміла, яка доля чекає на неї саму. Очевидно, намалявані на стінах картини видалися їй спотвореними трупами, і це марення можна було б порівняти з галюцинаціями леді Макбет. Але дуже ймовірно, що Жанна просто вигадала це жахливе видовище, щоб розказати про нього потім і виправдати вбивців свого чоловіка, звинувативши їхню жертву. Смерть пана де Монрагу була ухвалена. Листи, що я маю перед своїми очима, змушують мене твердити, що пані Сідоні де Леспуас брала участь у змові. Що ж до її старшої доньки, то треба сказати — вона була її душею. Анна де Леспуас була найзіпсутіша з усієї родини. Вона уникала тих почуттів, що породжують слабкість, і залишалась цнотливою серед розпусти, що панувала в домі, — не через те, що відмовлялась від утіх, які вважала не гідними себе, а тому, що втіху давала їй тіль-

ки жорстокість. Вона втягла в злочин двох своїх братів, П'єра й Кома, пообіцявши здобути кожному з них командування полком.

V

Нам залишається розповісти, спираючись на вірогідні документи й надійні свідчення, про найжорстокіший, найпідступніший і найпідлітний з усіх сімейних злочинів, спогади про які дійшли до нас. Вбивство, обставини якого ми зараз перекажемо, можна прирівняти тільки до злочину, що стався вночі 9 березня 1449 року, коли життя Гійома де Флаві вкоротила Бланш д'Овербрек, його дружина, молода й тендітна, у змові зі своїми спільниками — позашлюбним сином пана д'Орбандаса й цирульником Жаном Бокійоном. Вони задушили Гійома подушкою, поліном розтропили йому голову й перерізали горло, мов теляті. Та Бланш д'Овербрек довела, що чоловік замірявся її втопити, а Жанна де Леспуас віддала підлим злочинцям чоловіка, що палко її кохав. Ми розкажемо цю історію якомога стисліше.

Синя Борода повернувся трохи раніше, ніж на нього чекали. Це дало привід гадати, цілком хибно, що його опосіли найчорніші ревності і він мав намір захопити свою жінку на гарячому. Насправді він просто хотів зробити їй приємну несподіванку, бо він був веселий і довірливий. Його ніжність, його добрість, спокійний і радісний вигляд могли б розчулити й найлютіші серця. Шевальє де ла Мерлюс і все мерзенне поріддя де Леспуас побачили в цьому тільки сприятливу обставину для замаху на його життя й загарбання багатства, яке ще збільшилося від нової спадщини. Молода дружина зустріла пана де Монрагу усміхнена, дозволила обійняти себе, повести до подружньої опочивальні й робила все, щоб потішити цього чудового чоловіка. Наступного ранку вона повернула йому в'язку ключів, яку він їй доручив. Але в ній бракувало ключа від «кабінету нещасливих принцес», який називали звичайно «малим кабінетом». Синя Борода лагідно попросив вернути його. Жанна затримала ключ під різними відмовками на якийсь час, а тоді повернула його чоловікові.

Тут постає питання, яке неможливо розв'язати, не виходячи за вузькі межі історії і не заглиблюючись у нео-

сяжні сфери філософії. Шарль Перро категорично твердить, що ключ від «малого кабінету» був чарівний, тобто чудодійний, наділений магичною силою, властивостями, суперечними законам природи, принаймні тим, які ми знаємо. І в нас немає ніяких доказів того, що це не так. Тут до речі згадати настанову мого видатного вчителя, пана академіка Дюкло-Делюна: «Коли виникає надприродне, історик не повинен його відкидати». Отож я задовольнюся щодо цього ключика тим, що згадаю одностайну думку найдавніших біографів Синьої Бороди: всі вони твердили, що ключик був чародійний. Таке свідчення дуже вагоме. Проте цей ключ аж ніяк не єдина річ, створена людськими руками й наділена чудесними властивостями. Старовинні перекази, наприклад, повні згадок про чарівні мечі. Король Артур мав чарівний меч. Чарівним був, за незаперечним свідченням Жана Шарт'є, і меч Жанни д'Арк; доводячи це, славнозвісний літописець посилається на те, що, коли лезо зламалось, дві його частини ніяк не хотіли з'єднатися знову, незважаючи на одчайдушні зусилля найвправніших зброярів. Віктор Гюго в одному зі своїх віршів каже про «чарівні сходи, що під ногами танцюють, скачуть без упину». Багато хто з письменників вважав навіть, що є зачаровані люди, які можуть обертатись на вовків. Ми не будемо сперечатися з такими живучими і тривалими віруваннями й остережемося вирішувати, чарівний був ключ від «малого кабінету» чи ні, полишаючи розважливому читачеві самому дошукатись, яка наша думка з цього приводу, бо наша стриманість не є виявом вагання й саме тому гідна похвали. Та коли ми читаємо, що цей ключ був заплямований кров'ю, то знову потрапляємо до властивої нам сфери, чи, скоріше, в межі нашої компетенції, де знову обертаємось на суддів і арбітрів і розслідуємо факти й обставини. Авторитет текстів не змусить нас повірити цьому. Ключ не був замащений кров'ю. Вона пролилася в «малому кабінеті», але це було давно. Може, її змили, може, вона висохла — так чи інакше, ключ не міг бути нею забарвлений, і те, що злочинній жінці в її замішанні вдалось кривавою плямою на залізі, було відблиском пурпурової заграви, яка ще пламеніла на небі. Та все ж пан де Монрагу, глянувши на ключ, одразу зрозумів, що його дружина входила до «малого кабінету». Бо ключ тепер був чистіший і блискучіший, ніж тоді, коли він його віддавав, і цей полиск, безперечно, спричинений був постійним

вжитком. Це дуже засмутило пана де Монрагу, і він мовив до молодої дружини, журно посміхаючись:

— Моя люба, ви входили до «малого кабінету». Коли б тільки від цього не сталося прикрих наслідків для вас і для мене! Ця кімната немов поширює якийсь згубний вплив, від якого я хотів би вас захистити. Якби й ви стали його жертвою, я б ніколи не втішився. Даруйте мені: коли любите, робишся забобонним.

По цих словах, хоч Синя Борода не міг її злякати, бо його мова й поведження виявляли тільки смуток і кохання, молода пані де Монрагу заволатала на все горло:

— Рятуйте! Вбивають!

То був умовний знак. Почувши його, шевальє де ла Мерлюс і обидва сини пані де Леспуас мали кинутися на Синю Бороду й проколоти його своїми шпагами.

Але шевальє де ла Мерлюс, якого Жанна заховала в одній із шаф у своїй спальні, з'явився сам-один. Пан де Монрагу, побачивши його зі шпагою в руці, приготувався захищатися.

Перелякана Жанна вибігла й наткнулася в галереї на свою сестру Анну, що не вартувала на вежі, як говорить переказ,— адже усі замкові вежі були зруйновані ще за наказом кардинала Рішельє. Анна де Леспуас силкувалась підбадьорити двох своїх братів, що, бліді й тремтячі, не наважувались на такий жахливий злочин.

Жанна метнулася до них, благаючи:

— Швидше! Швидше! Брати мої, рятуйте мого любого!

Тоді П'єр і Ком побігли до Синьої Бороди; той уже обеззброїв шевальє де ла Мерлюса і, зваливши його додолу, натиснув коліном на груди. Брати напали на нього ззаду, по-зрадницькому, простромили його шпагами і ще довго кололи вже мертвого.

В Синьої Бороди не було спадкоємців. Його вдові дісталось все його майно. Частина його вона віддала на посаг своїй сестрі Анні, ще за частину купила кожному з братів чин капітана, а решту залишила собі й одружилася з шевальє де ла Мерлюсом, що став дуже статечною людиною, відколи забагатів.

ЧУДО СВЯТОГО МИКОЛАЯ

Святий Миколай, єпископ мірлікійський, жив за часів Константина Великого. Найдавніші й найповажніші автори, що будь-коли писали про нього, славлять його чесноти, труди й заслуги; вони наводять силу доказів його святості, але жоден з них і слова не зронив про чудо з боднею солонини. Ані найменшого патяку на це не знаходимо ми і в «Золотій легенді». Таке замовчування дуже знаменне, проте воно не може змусити нас узяти під сумнів уславлену подію, засвідчену загальновідомою народною пісенькою:

Утрюх маленькі діточки
Збирали в полі колоски...

Її славнозвісний текст мальовничо розповідає, як жорстокий різник поклав безневинних діточок у бодню й «засолив їх, наче поросят». Тобто слід гадати, що він їх зберігав, розрубаних на шматки, в бодні з розсолем. Справді, саме так засолюють поросятину. Але дуже дивно читати далі, що троє хлопчиків залишались у розсолі цілих сім років, тоді як звичайно вже наприкінці сьомого тижня починають тягати з бодні м'ясо дерев'яною виделкою. Текст пісні твердить категорично: це сталося через сім років після злочину, коли, за словами народної пісеньки, святий Миколай увійшов до проклятої корчми. Він попросив повечеряти. Господар запропонував йому шинки.

«Не хочу: зовсім несмачне». —
«Шматок телятини з'їсте?» —
«Не хочу: щось воно не те».

Я б солонинки з'їв сьогодні,
Що сьомий рік лежить у бодні».—
Почувши ці слова, різник
Злякавсь і миттю з хати зник.

І тоді, простерши руки над боднею з солониною, божий праведник воскресив три невинні жертви.

Така, в головній своїй суті, розповідь стародавнього анонімного літописця; вона позначена рисами незрівнянної щирості й глибокої віри. Скептицизм допускається помилки, коли повстає проти найживучіших спогадів народної свідомості. Осв чому я відчув глибоке задоволення, коли знайшов спосіб узгодити повагу до пісні з мовчанням давніх біографів мірлікійського єпископа. Я щасливий, що можу оголосити наслідки моїх тривалих роздумів і наукових пошуків. Чудо з боднею справді сталося, принаймні в основних своїх деталях, але вчинив його не блаженний єпископ мірлікійський; чудо належить іншому святому Миколаю, бо їх було двоє: один, як ми вже казали, був єпископ мірлікійський, другий, не такий давній,— єпископ тренкебальський у Вєрвіньйолі. Мені припало вперше розрізнити їх. Трьох хлопчиків визволив з бодні єпископ тренкебальський; я доведу це, спираючись на автентичні документи, і людям не доведеться шкодувати за втратою старовинного переказу.

Мені пощастило знайти всю історію єпископа Миколая і оживлених ним хлопчиків. Я розказав її в оповіданні, яке, сподіваюсь, люди читатимуть з утіхою й не без користі.

I

Миколай, що походив із вельможної вєрвіньйольської родини, ще з дитинства виявляв ознаки святості, а в чотирнадцятирічному віці дав обітницю присвятити себе господу богу. Коли він прийняв духовний сан, його, ще зовсім молодого, за одностайним народним обранням і бажанням капітулу звели на кафедру святого Кромадера, просвітителя Вєрвіньйолю і першого тренкебальського єпископа. Він побожно виконував свої пастирські обов'язки, мудро керував підлеглими, навчав людей і не боявся закликати вельмож до справедливості й помірності. Він був добротворець, щедрою рукою давав милостиню й більшу частину свого багатства полишав бідним людям.

Єпископський замок, збудований на пагорку, що височів над містом, гордо підносив угору свої зубчасті мури й дахи з наржними вежами. Святий Миколай обернув його на притулок, де кожний, кого несправедливо переслідувало мирське правосуддя, знаходив собі захисток. У нижній залі, найпросторішій в усьому Вервіньолі, обідній стіл був такий довгий, що для тих, хто сидів на одному його кінці, другий губився десь у невизначній даліні, а коли запалювали на ньому світильники, він нагадував хвіст комети, що з'явилася була у Вервіньолі, віщуючи смерть короля Юма. Святий єпископ Миколай сидів у верхньому кінці столу. Він частував там найповажніших людей міста й королівства і безліч різних духовних та світських осіб. Але одне місце праворуч нього завжди залишалось вільне для злидаря, що прибував би до дверей замку просити шматок хліба. Особливо піклувався добрий святий Миколай про дітей. Він тішився їхньою безневинністю, відчуваючи в собі батьківське серце й материнське лоно. Своїми чеснотами й способом життя він був справжній апостол. Щороку в простому чернечому одязі, з необструганим ціпком у руці він відвідував свою паству, бажаючи все побачити на власні очі; щоб ніяке нещастя, ніякий безлад не могли схватитися від нього, він обходив у супроводі лише одного служителя найвіддаленіші закутки своєї єпархії, переправляючись узимку через повноводі річки, сходячи на вкриті льодом гірські вершини, заглиблюючись у густі лісові хащі.

Одного разу, коли божий праведник, супроводжуваний дияконом Модернусом, від самого світанку прямував верхи на мулі через похмурі ліси, де водилися вовки і рисі, через найжачені старезними ялинами верховини Мармузьких гір, він добувся на заході сонця до заростей колючого чагарника, між яким поволі, з великими труднощами, мул прокладав звивисту стежку. За ним слідом на превелику силу посувався диякон Модернус на своєму нав'язаному вантажем мулі.

Знесилений утомою й голодом, божий праведник мовив до Модернуса:

— Зупинімося, сину мій, і якщо в тебе залишилось трохи хліба й вина, повечеряймо тут, бо я не почуваю себе в силі йти далі, та й ти, хоч і молодший набагато, певно, так само втомився, як і я.

— Превелебний отче,— відповів Модернус,— у мене не залишилося ні краплини вина, ні крихти хліба, бо за

вашим наказом я усе пороздавав по дорозі людям, що мали в цьому далеко меншу потребу, ніж ми.

— Звичайно, коли б у твоїх саквах залишилися якісь рештки, ми залюбки б їх поїли, — мовив єпископ, — бо так уже ведеться, щоб ті, хто стоїть на чолі церкви, харчувалися недоїдками вбогих. Та як у тебе немає нічого, то, видно, така воля божа, і, певна річ, він захотів цього заради нашого блага й нам на користь. Можливо, він ніколи не відкриє нам причин цього благодіяння; а можливо, навпаки, він їх невдовзі виявить. Чекаючи божого напучення, ми повинні, я гадаю, йти вперед, поки не трапляться нам сунічник або ягоди повкволиці, щоб ми попоїли, і трава для наших мулів, і тоді, отак підживившись, ми зможемо простягтися на постелі з листя.

— Як ви зволите, святий отче, — відказав на це Модернус, підстьобуючи свого мула.

Вони їхали цілу ніч та ще часину ранком, коли, подолавши крутий схил, опинились раптом на узліссі й побачили біля своїх ніг рівнину з навислим над нею рудуватим небом, перехрещену чотирма ледь окресленими дорогами, що вдалині губились у тумані. Вони звернули ліворуч, на старовинний римський шлях, що в давнину частенько бачив купців і прочан, та зовсім спустів відтоді, як війна сплундрувала цю частину Вервіньйолю. Густі хмари громадилися у небі, де безладно літали птахи; задушливе повітря важко облягало змертвілу німотну землю; на обрії мерехтіли бліді зірниці. Вони стьобнули потомлених мулів. Раптом дужий порив вітру нахилив верхів'ття дерев, зарипіли гілки, жалібно зашелестіло-загогнало листя. Вдарив грім, і великі краплини дощу впа-ли на землю.

Отак вони їхали крізь бурю, під перекатами грому, дорогою, що перетворилась на справжній потік, коли помітили при спалаху блискавки хатину з гілкою гостролиста над дверима — знаком гостинності. Вони зупинили мулів.

Корчма, здавалось, була занедбана; проте господар виїшов до них. Мав він вигляд принижений і лютий водночас, на поясі в нього висів великий ніж; він спитав, чого вони бажають.

— Притулку й шматок хліба та трішечки вина, — відповів єпископ, — бо ми дуже зголодніли й перемерзли.

Поки господар ходив до льоху по вино, а Модернус відводив мулів до стайні, святий Миколай, сівши біля

вогнища, де згасало полум'я, обвів очима задимлену кімнату. Пилюка й бруд укривали лави й скрині; павуки ткали павутиння між поточеними сволоками, звідки висали мізерні в'язки цибулі. З темного кутка бодня випинала затиснуте залізними обручами черево.

У ті часи чорти втручалися у повсякденне життя людей набагато більше, ніж тепер. Вони часто відвідували домівки; зібгавшись в клубочок у сільничці, в горщечку для масла чи в якомусь іншому затишному місці, вони чатували на людей, чекаючи нагоди спокусити їх і ввести у зло. Ангели також багато частіше являлися тоді християнам.

Отож один біс, завбільшки з ліщиновий горішок, заховавшись поміж головешками, подав голос, мовивши до святого єпископа:

— Гляньте, отче, на цю бодню з солониною, вона варта того. Це найкраща бодня в усьому Вервіньйолі. Це взірцева бодня, справжня перлина. Тутешній господар, пан Гаром, одержавши її з рук вправного бондаря, обкурив її ялівцем, чебрецем, розмарином. Пан Гаром незрівняний у мистецтві спустити кров із туші, вибрати з неї кістки, майстерно, старанно, любовно розрізати її на шматки, наситити солоним розчином, що зберігає її і надає гострих пахоців. Немає йому рівних, коли йдеться про те, щоб присмачити, згустити, виварити, очистити, підкрасити, процідити розсіл! Покуштуйте його солонинки, отче, ви оближете пальці; спробуйте лишень цієї солонинки, отче Миколаю, й скажете мені, чи вона вам смакує.

Та в цій мові й особливо в голосі — він скрипів, наче пила, — святий єпископ упізнав нечистого. Він перехрестився, і тої ж миті чортеня, мов нерозколений каштан, кинутий у вогонь, гучно луснуло, сповнивши корчму виляском і огидним смородом.

Перед Миколаєм став небесний ангел, засліпивши його сльивою, і промовив до нього:

— Миколаю, любий богові, ти повинен знати, що в цій бодні вже сім років заховані троє маленьких дітей. Різник Гаром розітнув ці ніжні створіння на шматки й поклав у розсіл. Устань, Миколаю, і помолися богові, щоб вони воскресли. Бо ж коли ти, первосвященик, заступився за них, господь, що любить тебе, поверне їм життя...

Під час цієї промови Модернус увійшов до корчми, але він не побачив і не почув ангела, бо був не настільки святий, щоб спілкуватися з небесними духами.

Ангел сказав іще:

— Миколаю, сину божий, простягни руки над боднею з солониною, і троє маленьких дітей воскреснуть.

Блаженний Миколай, охоплений жахом і жалощами, запалом і надією, склав подяку богові, й коли господар повернувся з глеками в обох руках, святий праведник мовив до нього страшним голосом:

— Гароме, відкрий бодню!

Почувши ці слова, Гаром з ляку впустив додолу обидва глеки.

А святий Миколай простяг руки й мовив:

— Діти, підведіться!

По цих словах покрішка на бодні піднялася, й з неї вийшло троє хлопчиків.

— Діти,— звернувся до них єпископ,— віддайте хвалу богові за те, що моїми руками він витяг вас із бодні.

І, повернувшись до різника, що тремтів усім тілом, сказав:

— Жорстокий чоловіче, поглянь на цих трьох дітей, яким ти так підло заподіяв смерть. Хай же ти зненавиди свій злочин і розкавсь, щоб бог тебе простив.

Охоплений жахом корчмар кинувся до дверей і вибіг у бурю, під громи й спалахи блискавки.

II

Святий Миколай обійняв трьох діток і став лагідно розпитувати їх про те, що довелось їм перетерпіти, як спіткала їх смерть. Вони розказали, що Гаром підійшов до них, коли вони збирали в полі колоски, завів їх до корчми, напоїв вином, а як вони поснули, зарівав їх.

На дітях було те саме лахміття, що й у день їхньої смерті, і, повернувшись до життя, вони так само мали вигляд зляканий і відлюдкуватий. Найдужчий серед трьох, Максим, був син божевільної жінки, що їхала на віслоку за солдатами, які йшли на війну. Якось уночі він випав із кошика, в якому його возила мати, і залишився покинутий на шляху. Відтоді він жив сам, перебиваючись крадіжками. Найхирлявіший, Робен, ледь пам'ятав своїх батьків, хліборобів на пісній землі; надто бідні чи надто скупі, щоб його годувати, вони відвели його в ліс і поки-

їли там. Третій, Сульпцій, нічого не знав про своє походження, але один священник навчив його грамоти.

Буря вщухла. В прозорому свіжому повітрі голосно перегукувались птахи. Земля зеленіла і всміхалась. Модернус привів мулів, єпископ Миколай сів верхи, тримаючи перед собою загорнутого в його плащ Максима. Диякон посадив на круп свого мула Сульпція й Робена, й вони вирушили до міста Тренкебала.

Дорога звивалася між ланами пшениці, виноградниками й луками. Ідучи, святий Миколай, що вже всім серцем полюбив цих дітей, вів з ними розмову, приступну їхньому вікові, й ставив простенькі запитання, як-от: «Скільки буде п'ять разів по п'ять?»; або «Що то — бог?» Задовільних відповідей на них він не дістав. Та, далекий від того, щоб дорікати дітям за їхнє невігластво, він думав тільки про те, як поступово його позбутися за допомогою найкращих педагогічних заходів.

— Модернусе,— сказав він,— ми їх навчатимемо, поперше, істин, найпотрібніших для спасіння душі, по-друге — вільних мистецтв, і особливо музики, щоб вони могли співати хвалу господові. Слід було б також навчати їх риторики, філософії й історії людини, тварин і рослин. Я хочу, щоб вони знали звички й будову тварин, чії органи своєю незбагненою довершеною свідчать про велич творця.

Тільки-но преподобний отець вимовив останні слова, як на дорозі показалася селянка; вона тягла за повід стару кобилу, так навантажену в'язками хмизу, що їй жижки трусилися і вона спотикалася на кожному кроці.

— Який жаль!— зітхнув блаженний Миколай.— Ось бідолашний кінь, якому ноша понад його силу. Він потрапив, собі на лихо, до несправедливих, жорстоких господарів. Не можна надмірно обтяжувати жодне створіння, навіть в'ючних тварин.

Почувши це, троє хлопчиків вибухнули реготом. Єпископ запитав їх, чого вони так голосно сміються.

— Тому, що...— почав Робен.

— Того, що...— сказав Сульпцій.

— Ми засміялись,— мовив Максим,— бо кобила здалася вам конем. Ви не добачили різниці, хоч її добре видно. Виходить, ви не знаєтесь на тваринах?

— Гадаю, що насамперед цих дітей треба навчити чемності,— сказав Модернус.

В кожному місті, селищі, містечку, хуторі, маєтку, повз

які вони проїздили, святий Миколай показував людям дітей, визволених з бодні, й розповідав про велике чудо воскресіння, вчинене господом за його молитвою, і кожний, радіючи, віддавав за це хвалу богові. Почувши про подію від гінців і подорожніх, жителі Тренкебаля вийшли усім містом назустріч своєму пастирю, розстилаючи йому під ноги коштовні килими, засипаючи дорогу квітами. Очима, вогкими від сліз, дивились тренкебальці на три жертви, врятовані з бодні, й гукали: «Слава богові!» Але бідолашні дітки тільки сміялись і показували людям язика; і тому їх ще більше жаліли й милувались ними, бо вважали це за яскравий доказ їхньої невинності й убогості.

У святого єпископа Миколая була небога-сирітка, на ім'я Міранда, і їй тоді минав уже сьомий рік; була вона єпископові дорожча за світло його очей. Одна статечна вдова, пані Базіна, виховувала дівчинку в побожності, пристойності й невіданні зла. Цій жінці й доручив єпископ трьох чудом урятованих хлопчиків. Удові не бракувало здорового глузду. Дуже швидко вона помітила, що Максим сміливий, Робен обачний, а Сульпіцій має нахил до роздумів, і намагалась розвинути в них ці гарні риси, що через зіпсутість роду людського здатні весь час викривлятися й спотворюватися; так Робенова обачливість легко оберталася на потайливість, що приховувала найчастіше невгамовну жадобу; в Максима бували напади звірячого шалу, а Сульпіцій часто з надзвичайною впертістю обстоював хибну думку про найважливіші речі. Загалом це були звичайнісінькі діти, які видирали пташенят, крали яблука по садках, чіпляли каструлі собакам до хвоста, підливали чорнила в кропельниці й насипали кольких шерстинок в ліжко Модернусові. Уночі, загорнувшись у простирала, вони на дива вирушали до садків, де лякали служниць, що пізно засиджувалися зі своїми любчиками, й бідні дівчата аж непритомніли. Хлопці встромляли колючки в сидіння крісла, в якому пані Базіна звичайно відпочивала, і, коли вона сідала на ті колючки, раділи, спостерігаючи її збентеження, бо їй доводилось на очах у всіх хапатися своєю дбайливою, невсипущою рукою за вколоте місце, а для неї не було нічого гіршого в світі, як порушити скромність.

Пані Базіна, зважаючи на її поважний вік і чесноти, не викликала в дітей ні любові, ні страху. Робен називав її старою відьмою, Максим — старою козою, а Сульпіцій — Валаамовою ослицею. Вони всілякими способами

мучили маленьку Міранду, замащували її гарненькі платтячка, штовхали її, щоб вона падала носом на каміння. Одного разу вони встромили її головою у діжку з мелясою. Вони навчили її сидати верхи на паркани й видиратися на дерева, що зовсім не пасувало дівчині. Вони понаучували її також манер і слівець, від яких тхнуло корчмою й боднею. За їхнім прикладом, вона називала поважну пані Базіну старою козою і навіть, мішаючи частку з цілим, козячою гузкою. Але вона залишалась цілком невинна. Чистота її душі не була заляшмована.

— Я щасливий,— казав святий єпископ Миколай,— що визволив цих дітей з бодні, щоб зробити з них добрих християн. Вони стануть вірними слугами бога, і їхні добрі діла залічаться мені.

Одного весняного дня, на третій рік після оживлення хлопчиків, які вже вирости й сформувалися, вони утрюх бавились на луці біля річки, і Максим, від природи задирливий і пихатий, чогось розізлився й штовхнув диякона Модернуса в воду; той учепився за вербову гілку й висів, гукаючи: «Пробі!» Робен підійшов до нього, простяг руку наче на допомогу, зняв з пальця перстень і втік.

Сулпідій тим часом стояв нерухомо на березі, схрестивши руки на грудях, і просторікував:

— Модернуса чекає поганий кінець. Я бачу шістьох бісиків у подобі кажанів, що кружляють навколо його рота, силкуються видерти душу.

Дізнавшись від пані Базіни й Модернуса про цю прикру подію, святий єпископ засмутився й мовив, скрушно зігхаючи:

— Ці діти зростали в злигоднях у недостойних батьків. Надмір зла, якого вони зазнали, спотворив їхню вдачу. Тільки довготерпіння й постійна лагідність виправлять їхні вади.

— Превелебний отче,— сказав Модернус, що в халаті й нічному ковпаку трусився від пропасниці й чхав безперестану, бо застудився під час примусового купання,— можливо, їхня лиха натура і перейшла до них від батьків. Але як пояснити, святий отче, що погане виховання спричинилось у кожного до різних вад, навіть протилежних, і що занедбаність та злидні, в яких вони жили перед тим, як їх вкинуто в бодню з розсолом, зробили одного пожадливим, другого шаленим, а третього невторимним вигадником? На вашому місці, отче, за цього останнього я турбувався б найбільше.

— Кожен з цих дітей,— відповів єпископ,— схибнувся у своєму найслабшому місці. Негідне поводження з ними викривило їхні душі саме там, де був найменший опір. виправляймо ж їх, уживаючи тисячі пересторог, щоб не збільшити зло, замість його зменшити. Поблажливість, милосердя й довготерпіння — ось єдині засоби, до яких треба завжди звертатися для виправлення людей — певна річ, за винятком єретиків.

— Безперечно, превелебний отче, безперечно,— мовив Модернус, гричі чхнувши.— Але немає доброго виховання без покарання, ані послуху без суворості. Я на цьому трохи розуміюся. І якщо ви не покараєте цих паскудних шибеників, вони стануть гірші за Ірода. Згадаєте моє слово.

— Можливо, Модернус має рацію,— зауважила пані Базіна.

Єпископ нічого не відповів. Він, разом з дяконом і вдовою, прямував попід живоplotом з глоду, від якого віяло пахощами меду й гіркого мигдалю. Над западинкою, де землю зволожувало недалеко джерело, він зупинився перед кущем з густим покорченим гіллям, що його рясно вкривало лискуче покрайне листя і рясні білі китиці квітів.

— Гляньте на цей буйний запашний кущ,— мовив він,— на цю горду травневу красуню, цю прекрасну глодину, таку міцну й повну живодайних сил. Подивіться, наскільки вона багатша листям й пишніша цвітом, ніж інші кущі в живоplotі. Але завважте також, що світлу кору її гілок вкриває обмаль колючок, і вони такі немічні, затуплені, м'які. Чому це так? А тому, що, викохана в ситому й вологому ґрунті, спокійна й упевнена в багатствах, які підтримують її життя, вона вжила всі соки землі на розквіт своєї могутності й своєї слави і, надто дужа, щоб озброюватися проти кволих ворогів, усю себе присвятила радощам розкішного й солодкого плодотворіння. А тепер зійдіть трохи далі вгору цією стежкою і зверніть ваші погляди на гілля іншої глодини: з якими труднощами вона зросла на кам'янистому сухому ґрунті, яка вона квола, вбога на деревину й на листя; суворе існування спонукає її повсякчас думати тільки про захист від численних ворогів, що повсюди загрожують хирлявим створінням. І ось вона перетворюється на жмут самих колючок. Краплину соків, яку вона всмоктує, їй доводиться витрачати на створення безлічі твердих шпичок,

товстих знизу, гострих на кінцях, і все ж вони погано захищають її лякливу неміч. На рясні пахучі суцвіття їй не лишається нічогосінько. Друзі мої, і з людьми діється те саме, що й з глodom. Піклування, якого ми зазнали в дитинстві, робить нас кращими. Надто суворе виховання нас озлоблює.

III

Коли Максимові пішов сімнадцятий рік, він уразив серце святого єпископа Миколая й зганьбив усю єпархію, скликавши й навчивши цілу ватагу бешкетників-однолітків викрасти дівчат із селища Грос-Нат, що лежало за чотири льє на північ від Тренкебаля. Наскок удався якнайкраще. Вдосвіта викрадачі вернулися до міста, притискуючи до грудей розпатланих незайманиць, що марно зводили до неба палкі очі й благально простягали руки. Та коли батьки, брати й наречені викрадених дівчат розшукали їх, вони відмовились повернутися до рідного селища, кажучи, що їм дуже соромно й вони воліють сховати свою ганьбу в обіймах тих, хто її завдав. Максим, що взяв собі трьох найвродливіших, оселився з ними у невеличкому маєтку, що належав до єпископських володінь. За наказом єпископа диякон Модернус прийшов туди до дівчат, коли їхнього викрадача не було з ними, постукав у двері й сповістив, що він має намір їх звільнити. Вони не захотіли відчинити йому, а коли він з'ясував їм, яка огидна їхня поведінка, дівчата вихлюпнули на нього помії разом з горщиком, що розбив йому голову.

Озброївшись лагідною суворістю, святий єпископ докорив Максимові за це насильство і бешкет.

— Виходить, на превеликий жаль,— сказав він,— що я витяг вас із бодні на згубу вервіньольським дівчатам?

І змалював перед хлопцем усю глибину його гріха. Але Максим тільки знизав плечима й мовчки повернувся до нього спиною.

Саме в той час король Берлю, на чотирнадцятому році свого владарювання, збирав величезну армію проти мамбурнійців, запеклих ворогів його королівства, які, висадившись з кораблів у Вервіньолі, грабували й плюндрували найбагатші провінції цієї великої країни.

Максим пішов з Тренкебаля, ні з ким не попрощавшись. Він був уже за кілька льє від міста, коли помітив на

пасовиську досить добру кобилу, якщо не зважати, що була вона кульгава й мала лише одне око; він скочив на неї і погнав учвал. Другого дня вранці, випадково зустрівши наймита з хутора, що вів напувати дужого селянського коня, він миттю сплигнув з кобили, вихопився на коня, наказав хлопцеві сісти верхи на криву кобилу і їхати слідом за ним, пообіцявши, якщо буде з нього задоволений, узяти його собі за збрососця. Отак споряджений Максим з'явився перед очі короля Берлю, що радо прийняв його на службу. Невдовзі він став одним з найвідоміших воєначальників у Вервіньйолі.

Та Сульпіцій завдавав святому єпископові турбот, можливо, ще прикріших і, без сумніву, поважніших. Бо коли Максим і грішив тяжко, він робив це без лукавства і зневажав бога бездумно, так би мовити, через невідання. А Сульпіцій чинив зло з певним наміром і навдивовижу підступно. Призначивши себе з дитинства до духовного звання, він ретельно вивчав священні і світські книги, але душа в нього була наче заіржавіла посудина, в якій істина оберталася на неправду. Він грішив у думках; на диво рано почав він плутатись у питаннях віри: у віці, коли думок ще й не буває, він висловлював безліч хибних думок. Одна така думка зринула у нього в голові, нав'яна, безперечно, самим дияволом. Він зібрав на лужку в єпископській садибі цілу юрбу хлопців і дівчат свого віку і, злізши на дерево, закликав їх покинути своїх батьків і піти за вченням Ісуса Христа: розділившись на загони, вирушити по селах палити монастирі й оселі священників, щоб повернути церкву до євангельської вбогості. Збаламучена, спокушена молодь подалась за юним грішником вервіньйольськими шляхами, співаючи псалми, підпалюючи стодоли, грабуючи каплиці, спустошуючи церковні маєтки. Багато цих навіжених загинули від утоми, голоду й холоду або від рук обурених селян. Єпископський палац сповнився жалібними скаргами ченців і риданнями матерів. Блаженний єпископ Миколай послав по призвідця тих бешкетів і надзвичайно лагідно й з великим смутком став дорікати йому за зловживання словом та сіяння спокуси в молодих головах і нагадав йому, що бог не на те вирятував його з бодні, щоб він зазіхнув на добро пресвятої матері нашої церкви.

— Розміркуй, сину мій, — казав святий єпископ, — яка велика твоя провина. Ти став перед твоїм пастирем, обтяжений бунтом, заколотами, убивствами.

Але юний Сульпіцій, зберігаючи дивовижний спокій, відповів упевненим голосом, що він аж ніяк не погрішив проти бога, не зневажив його, а, навпаки, діяв за велінням небесного творця на благо церкви. І почав просторікувати перед приголомшеним єпископом, викладаючи хибні вчення маніхеїв, аріан, несторіан, сабеліан, вальденсів, альбігойців і бегардів; він з невимовним запалом прагнув охопити ці жахливі, облудні ідеї й не помічав, як вони суперечать одна одній і поглинають одна одну на лоні, що їх зігріло. Блаженний єпископ намагався повернути Сульпіція на істинний шлях, але не спромігся подолати зати́сть цього нещасного.

І, відпустивши його, єпископ став навколішки й мовив:

— Дякую тобі, боже, що ти дав мені цього юнака як точильний камінь, на якому вигострюється моє терпіння і моє милосердя.

Тоді як двоє з хлопчиків, витягнутих із бодні, завдавали йому стільки прикрощів, від третього мав він якусь розраду. Робен не виявляв ані запальності в своїх вчинках, ані зарозумілості в думках. Він не був зовні такий дужий і червоповидий, як Максим; не мав такого зухвало́го й пихатого вигляду, як Сульпіцій. Маленький на зріст, миршавий, жовтий, зморщений, скоцюрблений, сумирний, догідливий і потайний, він повсякчас шукав нагоди зробити послугу єпископові та іншим духовним особам, допомагаючи служителям церкви вести облік єпископських прибутків, робив складні розрахунки за допомогою кульок, нанизаних на дротинку, і навіть міг ділити й множити великі числа подумки, без дошки й грифеля, з дивною швидкістю й точністю, властивими хіба що досвідченому міняйлові чи скарбникові. Робен зазнав справжньої вітихи, коли йому доручили книги дякона Модернуса, що, старіючи, плутов цифри й засинав над пюпітром. Щоб прислужитися превелебному отцеві й здобути для нього грошей, ніякі зусилля, ніяка втома не були йому перешкодою; він навчився в лихварів вираховувати прості й складні проценти на певну суму за один день, за тиждень, за місяць, за цілий рік: він не боявся відвідувати в темних завулках гетто брудних євреїв, щоб дізнатися в розмові з ними, як визначити пробу металів і ціну коштовних каменів і як обпилювати монети. Нарешті, прихопивши невеликі заощадження, назбирані з дивовижною спритністю, він вирушав у Вервіньйоль, Мондузіану і далі аж до Мамбурнії й відвідував усі ярмарки, турніри,

різні церковні свята, урочисті роздачі індульгенцій, куди сходилися з усіх сторін християнського світу люди найрізноманітніших станів — селяни, міщани, церковнослужителі і вельможі; він там розмінював їм гроші й повертався щоразу трохи багатшим. Робен не розтринькував придбаних грошей, а віддавав їх єпископові.

Святий Миколай був дуже гостинний і дбав про убогих; він щедро витрачав свої власні кошти й церковні, призначені на потреби прочан і на допомогу нещасним. Тому він повсякчас відчував грошову скруту й був дуже вдячний Робенові за ту ретельність і спритність, з якими молодий скарбничий здобував для нього потрібні суми. Безгрошів'я, у яке потрапив святий єпископ через свою щедрість, іще зросло, коли настали лихі часи. Війна, що спустошувала Вервіньоль, зруйнувала тренкебальську церкву. Солдати вешталися поблизу міста, грабували хутори, розганяли ченців, підпалювали замки й монастирі. Духівництво і миряни вже не були спроможні брати участь у витратах на потреби церкви, і тисячі селян, залишивши свої домівки, випрохували шматок хліба біля брами єпископського маєтку. Святий Миколай ревно вболівав за цих людей і їхнє зубожіння, майже не відчуваючи власного. На щастя, Робен завжди був готовий позичити йому потрібну суму; само собою, єпископ зобов'язувався повернути ті гроші в щасливіші часи.

Та ба! Війна охопила вже все королівство від півночі до півдня, від заходу до сходу, і її супроводили постійні супутники — моровиця й голод. Хлібороби перетворились у грабіжників, ченці потяглися вслід за військом. Жителі Тренкебаля, не маючи дров, щоб себе зігріти, й хліба, щоб наїстися, гинули як мухи, коли настали холоди. Вовки забігали в передмістя й жерли маленьких дітей. Саме за цієї тяжкої скрути Робен прийшов попередити єпископа, що він надалі не тільки не зможе позичити йому навіть децию грошей, але до того ж, нічого не одержуючи від своїх боржників, притиснутий своїми позикодавцями, змушений передати євреям-лихварям усі видані йому боргові зобов'язання.

Цю прикру новину Робен оповістив своєму благодійникові зі звичною запобігливою шанобливістю; однак вигляд у нього зовсім не був такий засмучений, як мав би бути в такому тяжкому становищі. Насправді йому було дуже важко таїти під болісною міною видовженого обличчя веселий настрій і щире вдоволення. Пергаментна

шкіра жовтих, сухих, смиренних повік кепсько приховувала переможний полиск його пронизливих очей.

Тяжко вражений, святий Миколай проте не втратив від цього удару спокою й лагідності.

— Бог допоможе нам відновити наші розладнані справи,— сказав він.— Він не допустить, щоб упала зведена ним будівля.

— Авжеж,— мовив Модернус,— але будьте певні, що цей Робен, якого ви витягли з бодні, замислив вас обібрати у змові з лихварями зі Старого Мосту та євреями з гетто й залишає для себе найбільшу частину здобичі.

Модернус мав рацію. Робен нічого не втратив; він був багатший ніж будь-коли, і його незабаром призначили на посаду королівського скарбничого.

IV

В ту пору Міранді минув сімнадцятий рік. Вона була струнка й гарна. Чистота, невинність і щирість оповивали її немовби серпанком. Довгі вії, що прикривали її голубі очі, маленький, наче дитячий ротик навіювали думку, що зло ніколи не знайде й щілинки, щоб увійти в це створіння. Її вушка були такі малесенькі, такі ніжні, такі рожеві, одне слово — такі гарненькі, що й найзухваліші чоловіки наважувались нашіптувати їй тільки безневинні речі. Жодна дівчина в цілому Вервінь-йолі не викликала стільки поваги, але жодна й не мала більшої потреби в цьому, бо Міранда була надзвичайно простосерда, довірлива й беззахисна.

Її дядько, превелебний отець Миколай, любив свою небогу дедалі більше й прихилився до неї серцем так, як не повинен був прихилитися до жодної живої істоти. Безперечно, він любив її в бозі, але особливою любов'ю; в ній він подобався сам собі; він любив у ній свою любов; це була єдина його слабкість. І святі не завжди спроможні перетяти всі кривні зв'язки. Миколай любив небогу чистою любов'ю, але шукав у тій любові і власної втіхи.

На другий день по тому, як він дізнався про розорення Робена; пригнічений журбою і турботами, він подався до Міранди поговорити з нею на побожні теми, що мав за свій обов'язок, бо заступав їй батька й дбав про її освіту.

Вона жила в горішній частині міста, біля собору, в будинку, що називався «дім музик», бо на чільній стіні було намальовано людей і звірів, які грають на різних

інструментах. Там можна було побачити віслюка, що дме у флейту, і філософа — його пізнавали по довгій бороді й чорнильниці, — що завзято виграє на цимбалах. Кожен тлумачив ці зображення по-своєму. Це був найкращий будинок у місті.

Єпископ застав свою небогу розпатлану, з блискучими від сліз очима; вона сиділа навпочіпки на підлозі перед розкритою порожньою скринєю, серед неймовірного розгартіяшу в кімнаті. Він її спитав, яка причина її горя й страшного безладу навкруг неї. Тоді, підвівши на нього засмучені очі, вона розповіла йому, раз у раз зітхаючи, що Робен, урятований з бодні Робен, такий ласкавий Робен безліч разів їй казав: якщо вона захоче убрань, прикрас, коштовностей, то він радо позичить їй на це гроші, і вона частенько користувалася його щедрістю, що здавалася невичерпною. Але сьогодні вранці у супроводі чотирьох стражників до неї прийшов єврей на ім'я Зелігман і подав їй підписані нею зобов'язання Робенові, а що у неї не було грошей сплатити борг, то він забрав усі її сукні, всі її убори для голови і всі коштовності.

— Він узяв, — казала вона далі, хлипаючи, — всі мої оксамитові, парчеві й мереживні корсажі й спідниці, мої діаманти, смарагди, сапфіри, гіацинти, аметисти, рубіни, гранати, бірюзу; він забрав мій великий діамантовий хрест з емалевими голівками ангелів, намисто з двох низок діамантів, трьох кабошонів і шістьох підвісок, з чотирма перлинами кожна; велике намисто, що має тринадцять низок діамантів з двадцятьма грушовидними перлинами в золотій філіграні!..

І, не додавши більше нічого, Міранда заридала в хусточку.

— Доню моя, — мовив єпископ, — християнська дівчина достатньо убрана, коли за намисто править їй скромність, а цнотливість — за пояс. Правда, тобі пасує, як дівчині з благородної і вельможної родини, носити перлини й діаманти. Твої коштовності були скарбом убогих, і мені жаль, що їх забрали у тебе.

Він запевнив дівчину, що вона, безперечно, знову матиме їх на цьому або тому світі; він їй сказав усе, що могло полегшити її скорботу, вгамувати біль, і розрадив її. Бо вона мала ніжну душу й прагнула розради. Але сам він покинув її тяжко засмучений.

Наступного дня, коли святий єпископ готувався правити обідню в соборі, він побачив, що до ризниці увіходять

троє євреїв — Зелігман, Іссахар і Мейєр — в зелених шапках і з нашитим на плечі кружальцем; вони дуже чемно показали йому розписки, які передав їм Робен. А як превелебний отець неспроможний був сплатити борг, то вони, покликавши двадцятєро дужих носіїв з корзинами, мішками, гаками, візками, мотузками, драбинами, почали відбивати замки на шафах, скринях і дарохранильницях. Святий отець метав на них такі погляди, що від одного сконало б одразу троє християн. Він погрожував їм карами за блюзнірство, що чекають їх на цьому й на тому світі, він доводив, що сама їхня присутність в оселі бога, якого вони розіп'яли, накличе небесний вогонь на їхні голови. Вони слухали його з байдужістю людей, для яких анафема, осуд, прокляття й паплюження — то хліб щоденний. Тоді він почав просити, благати їх, обіцяв, як тільки спроможеться, сплатити борг удвічі, втричі, вдесятеро, в сто разів проти належної з нього суми. Вони відповіли дуже чемно, що не можуть зволікати з цією маленькою справою. Єпископ знов узявся до погроз, заявивши, що накаже бити на сполох, підбурить проти них юрбу, яка розтерзає їх, наче собак, побачивши, як вони зганьбили, покрали, силоміць загарбали чудотворні образи й святі реліквії. Євреї, посміхаючись, показали на стражників, що їх охороняли. Король Берлю заступався за них, адже вони позичали йому гроші.

Тоді святий єпископ збагнув, що дальший опір перетвориться на повстання проти влади, і, згадавши того, хто притулив на старе місце вухо Малха, застиг нерухомий і мовчазний; тільки гіркі сльози котилися йому з очей. Зелігман, Іссахар і Мейєр винесли з собору золоті раки, оздоблені коштовним камінням, емаллю і кабошонами, дарохранильниці у формі чаш, світильників, корабликів і маленьких веж, переносні вітарі з алебастру, обрамлені золотом і сріблом, шкатулки з емалевими оздобами, створені вправними ліможськими й рейнськими майстрами, євангелія в оправках з різьбленої слонової кості, прикрашених античними камеями, гребінці для служби божої, облямовані фестолами у вигляді виноградного листа, консульські диптихи, скриньки з дорогоцінного дерева, свічники, канделябри, лампади, в яких загасили священний вогонь і повилювали з них просто на плити свячену оливу; панікадила, схожі на велетенські корони, чотки з янтарними й перловими зернами, чаші для причастя, дароносиці, священні покрови, благословенні хрести, кади-

ля, карафки, безліч обітніх дарів — срібні ступні й кисті рук, цілі руки й ноги, очі, уста, нутроці, серця, ніс короля Сідока, груди королеви Бландіни, відлиту з суцільного золота голову превелебного святого Кромадера, першого вервіньйольського просвітителя й ласкавого патрона міста Тренкебаля. Нарешті, вони винесли чудотворну статую святої Жібозіни, що до неї вервіньйольці ніколи не звертались марно в час моровиці, війни або голоду. Ця статуя, дуже стародавня і глибоко шанована, була вся із золотих листків, набитих на кедровий каркас і рясно вкритих самоцвітами завбільшки з качине яйце, які відсвічували червоними, жовтими, голубими, ліловими й білими вогнями. Протягом трьохсот років її емалеві, широко розплющені на золотому обличчі очі викликали в тренкебальців таку побожну шанобу, що вони бачили її вночі уві сні, пишну й страхітливу; вона загрожувала їм найлихішими напастями, якщо вони не принесуть їй у достатній кількості чистого воску й шести-франкових екую. Свята Жібозіна застогнала, затремтіла, похитнулась на своєму постаменті й без усякого опору дозволила винести себе із собору, куди вона споконвіку приваблювала незліченних прочан.

Коли блюзніри грабіжники подалися геть, святий список Миколай зійшов сходами до обікраденого вітаря й освятив кров господню в старій, погнутій чаші з поганенького срібла. І помолився за всіх скривджених, а особливо за Робена, якого він по волі божій витяг із бодні з розсолом.

V

Незадовго перед тим король Берлю переміг мамбурнійців у запеклому бою. Сам він спочатку цього не помітив, тому що у великих битвах дуже важко буває добрати, що й до чого, а також і тому, що вервіньйольці за два сторіччя втратили звичку перемагати. Але швидко й безладна втеча мамбурнійців оповістила його про перевагу над ворогами. Замість того щоб сурмити відбій, він кинувся їх переслідувати й повернув собі половину королівства. Переможна армія увійшла в місто Тренкебаль, прикрашене прапорами й квітами на її честь, і в славній столиці Вервіньйолю відбулося без ліку насильств, грабунків, убивств і ще всіляких жорстокостей, згоріло чимало будинків, було пограбовано церкви, а з собору зникло

все, що лишилося там після євреїв, хоча, по правді кажучи, то була вже дрібниця. Максим, що дістав звання рицаря й командування над вісімдесятьма списниками і багато в чому сприяв перемозі, одним із перших увійшов до міста й попрямував просто до «дому музик», де жила прекрасна Міранда, якої він не бачив, відколи подався на війну. Він застав її в кімнаті за прядкою й накинувся на неї так несамовито, що юна дівчина втратила невинність, так би мовити, й не помітивши цього. І коли вона опам'яталася від подиву й вигукнула: «Це ви, пане Максиме? Що ви тут робите?» — й зібралася відштовхнути напасника, він уже спокійно спустився на вулицю й, поправляючи на собі зброю, зухвало розглядав зустрічних дівчат.

Можливо, Міранда так і не дізналася б, що то була за образа, якби через деякий час не відчула себе при надії. В той час капітан Максим вів війну в Мамбурнії. Все місто знало про її ганьбу; вона звірилася святому Миколаю, що, почувши цю дивну новину, звів очі до неба й мовив:

— Господи, невже ти витяг із бодні з розсолем цього хлопця, щоб він, наче хижий вовк, пожер мою ягничку? Твоя мудрість — безмежна; та шляхи твої невідомі й наміри таємничі.

Того ж таки року в прощену неділю Сульпіцій впав на коліна перед святим єпископом.

— Ще змалечку найзаповітніше моє бажання було присвятити себе богові, — сказав він. — Дозвольте мені, отче, прийняти чернечий сан й додержувати свої обітниці в монастирі тренкебальських жебрущих братчиків.

— Сину мій, — відповів йому святий Миколай, — немає сану вищого за чернечий. Щасливий той, хто в монастирському затишку знайде собі притулок від турбот мирського життя. Але яка рація втікати від бурі тому, хто носить бурю в самому собі? Для чого прислужитися зовнішнє смиренство тому, хто має в грудях серце, сповнене гордині? Який пожиток матимеш ти, убравшись в одяг послуху, коли в тебе бентежна, бунтівлива душа? Я бачив, сину мій, як ти допускався тяжчих помилок, ніж Сабелій, Арій, Несторій, Євтихій, Маїнес, Пелагій і Пасхацій усі разом, і, ще не досягши двадцятирічного віку, віродив усі хибні думки останніх дванадцяти сторіч. Хоч ти не держався затято жодної з них, але твоє послідовне зречення свідчило не так про покору нашій свя-

тій матері церкви, як про поспіх, з яким ти прагнув перекинутися від одного хибного вчення до другого, метався від маніхейства до сабеліанства, від злочинств альбігойців до неподобств вальденсів.

Сульпіцій вислухав цю промову із скрухою й каюттям, скромно й покірливо, зворушивши святого Миколая до сліз.

— Я оплакую, засуджую, відкидаю, ненавиджу, проклинаю мої минулі, нинішні й майбутні помилки, я зрікаюся їх,— сказав він.— Я скоряюся святій церкві повністю, цілковито, неподільно й абсолютно, просто й щиро-сердо, і немає в мене іншої віри, крім її віри, інших переконань, крім її переконань, іншого вчення, крім її вчення; я бачу, чую, відчуваю тільки так, як велить вона. Коли вона мені скаже, що муха, яка тільки-но сіла на ніс дияконові Модернусу, не муха, а верблюд, я негайно, без сперечання, змагання і ремства, без опору й вагань, без найменших сумнівів увірую, проголошу, сповіщу й непохитно повторюватиму під тортурами аж до скону, що саме верблюд сів на кінчик носа диякона Модернуса. Бо ж церква — джерело істини, а я лиш мерзенне вмістище облуди.

— Стережіться, мій отче,— мовив диякон Модернус,— свою покору церкві Сульпіцій здатний довести аж до ереси. Хіба ви не бачите, що він скоряється з захватом, несамовито, до втрати свідомості? Чи ж це добре — доходити в своїй покорі до самознищення? Він себе знищує, він дійде до самогубства.

Але єпископ вичитав дияконові за ці слова, суперечні християнському милосердю, і послав прохача на випробування до тренкебальських жебрущих братчиків.

Та лихо! Ті братчики, доти сумирні й тихі, за рік погрузли в безлічі помилок проти істин католицької віри, жахливий розбрат загніздився серед них, їхні дні сповнились сум'яттям, а душі — бунтівливими нахилами. Сульпіцій розповсюджував між добрими братчиками отруту. Всупереч старшим і вищим за себе, він обстоював думку, що вже немає істинного папи відтоді, як вибори проводирів церкви не супроводяться чудесами, ні справжньої церкви з того часу, як християни перестали жити на зразок апостолів і перших віруючих; що чистилища не існує, що немає потреби сповідатися в священника, коли сповідаєшся перед богом; що люди погано роблять, по-слуговуючись золотими й срібними монетами, а всіма

земними багатствами треба користуватись спільно. Ці огидні твердження, вперто ним проголошені, одні відкидали, інші подіяли, і це викликало великий заколот. Невдовзі Сульпіцій виголосив своє вчення про досконалу чистоту, якої ніщо не може опоганити, і оселя добропристойних братчиків обернулася на подобу мавпячої клітки. Ця згубна зараза не лишилась у стінах монастиря. Сульпіцій просторікував у місті; його красномовство, внутрішній вогонь, що його спалював, простота його життя, непохитна мужність — усе це зворушувало серця. Зачувши голос реформатора, старе місто, що його прихилив до євангелія святий Кромадер і почала свята Жібозіна, пустилося в чвари й розпусту; щодня й щоночі в ньому відбувалися різні огидні неподобства й блюзнірства. Не даремно святий Миколай попереджував свою паству, вмовляв, погрожував, вергав громи в страшному гніві. Зло поширювалось безнастанно, і доводилося з болем спостерігати, що ця зараза поширилась серед багатих міщан, вельмож і священнослужителів так само, як серед бідних ремісників і дрібних крамарів, і навіть більше.

Одного дня, коли божий праведник у бічному вівтарі собору тяжко зітхав, засмучений гідним жалю станом вервіньйольської церкви, його відірвало від гірких роздумів якесь чудне виття, і він побачив жінку, зовсім голу, з пав'ячим пером замість хвоста; вона пересувалась рачки і, наближаючись до нього, гавкала, лизала язиком землю й пирхала. В пасмах білявого волосся заплуталися грудки грязюки, все тіло було замащене брудом. В цьому жалюгідному створінні єпископ Миколай упізнав свою небогу Міранду.

— Дитино моя, що тобі пороблено? — вигукнув він. — Чому ти голісінька і пересуваєшся на чотирьох? Невже тобі не соромно?

— Ні, дядечку, мені зовсім не соромно, — відповіла Міранда сумирно. — Навпаки, я б соромилась, якби поводитись і ходила інакше. Саме так треба чинити, так триматися, коли хочеш догодити господові. Святий брат Сульпіцій навчив мене жити так, щоб найбільше уподібнитися до тварин, які ближче до бога, ніж люди, бо вони безгрішні. І поки я перебуватиму в цьому стані, що ви його бачите, мені не загрожує небезпека впасти в гріх. І я закликаю вас, дядечку, з любові й жалю до вас, піти за моїм прикладом; інакше ви не спасете своєї душі. Скиньте свій одяг, приберіть поставу тварини, в якій бог а

насолодою вбачає свій образ, не спотворений гріхом. Я звертаюся до вас із цим закликком за наказом святого брата Сульпіція, отожд за наказом самого господа бога, бо святому братові відомі таємниці господні. Роздягайтеся ж, дядечку, і ходімо зі мною, щоб стати перед людьми й навчати їх.

— Чи ж у силі я повірити очам моїм і вухам моїм?— прошепотів святий єпископ здушеним від ридання голосом.— Я мав небогу, що розквітла красою, чесною, по-божністю. А троє хлопчиськів, яких я витяг з бодні, довели її до цього жалюгідного стану. Один загарбав її майно, багате джерело милостині, набуток убогих; другий відібрав у неї честь; третій перетворив на еретичку.

Він упав на кам'яні плити і, обіймаючи свою небогу, благав її відмовитися від цього гідного осуду життя, закликав її одягтися й звестися на ноги, як належить людському створінню, спокутуваному кров'ю Ісуса Христа.

Але вона відповіла лиш пронизливим дзявканням і жалісним скиглінням.

Незабаром місто Тренкебаль сповнилося голими чоловіками й жінками, що лазили рачки й гавкали; вони називали себе едемітами й прагнули повернути світ до часів довершеної невинності, яка панувала перед нещасливим створенням Адама і Єви. Велебний отець-домініканець Жіль Какероль, інквізитор у місті, університеті і в тренкебальській єпархії, занепокоївся появою нового вчення й узявся його переслідувати. В скріплених печаткою посланнях він рішуче запропонував превелебному єпископові Миколаю затримати, взяти під варту, допитати і засудити, погодивши з ним, цих блюзнірів, і насамперед їхніх призвідців — ченця-францисканця Сульпіція та розпусну жінку на ім'я Міранда. Святий Миколай ревно пильнував єдності церкви й викорінював єресь, але він ніжно любив свою небогу. Він сховав її у єпископському палаці й відмовився видати її інквізиторові Какероллю; той викрив його тоді перед папою, як винуватця всіх заколотів і розповсюджувача огидної єресі. Папа наказав єпископові Миколаю не ховати надалі в себе злочинницю від законних суддів. Миколай ухилився від виконання наказу, запевнив папу у своєму послуху і не послухався. Папа розлютився і видав проти нього громову буллу «Maleficus pastor»¹, в якій превелебного єпископа названо

¹ «Нечестивий пастир» (лат.).

неслухом, від якого тхне ерессю, або просто єретиком, розпусником, кровозмісником, розбещувачем народу, старим бабиськом і хвальком — одне слово, насварено його в надзвичайно гострих висловах.

Єпископ у такий спосіб наробив собі багато лиха без ніякої користі для своєї палко коханої небоги. Король Берлю, якому пригрозили відлученням від церкви, якщо він не допоможе їй в розшуках едемітів, послав до тренкебальського єпископства стражників, що видерли Міранду з її притулку; її притягли до інквізитора Какероля, вкинули в глибоку яму і годували хлібом, якого не хотіли жерти собаки тюремників. Але найбільшою прикрістю для неї було те, що її силоміць одягли в стару сукню та чепець, і вона вже не була певна, що не грішить. Чернець Сульпіцій уникнув розшуків святої інквізиції, щасливо дістався до Мамбурнії і знайшов собі прихисток в одному з монастирів цього королівства, де заснував пезабаром нові секти, ще згубніші й шкідливіші, ніж попередні.

Тим часом срьєсь, зміцнена переслідуванням, роздмухана небезпесою, вже поширила свій руїнницький вплив на весь Вервіньоль; на луках королівства можна було бачити силу голих чоловіків і жінок, що скубли травичку, бекали, мукали, ревли, іржали і ввечері змагалися з баранами, биками та кіньми за хліви, ясла і стаїні. Інквізитор сповістив папу про ці ганебні справи й попередив, що зло зростатиме доти, поки захисник едемітів, мерзенний Миколай, посідатиме кафедру святого Кромадера. Після цього повідомлення папа виступив проти тренкебальського єпископа з буллою «*Deterrima quondam*»¹, яка позбавила його єпископського сану й усунула від прищачання віруючих.

VI

Тяжко вражений намісником бога на землі, з переповненим гіркотою серцем, пригнічений скорботою, праведний Миколай без жалю пішов зі своєї уславленої кафедри й покинув, щоб ніколи більше туди не повертатися, місто Тренкебаль, що було протягом тридцяти років свідком його священницьких чеснот і апостольських трудів. У західному Вервіньолі є висока гора з вершинами, завжди вкритими снігом; навесні з її схилів збігають гуч-

¹ «Іноді гірше» (лат.).

ні піяві водоспади, що наповнюють голубою, як небо, водою потоки в долинах. Там, у місцях, де ростуть модри-ни, сунічники й ліщина, жили пустельники, живлячись ягодами й молоком. Гора ця звалась горою Спасителя. Святий Миколай вирішив тут усамітнитися й оплакувати, вдалині від бентежного світу, свої і людські гріхи.

Коли Миколай сходив на гору, шукаючи глухий закуток, щоб збудувати там собі житло, й піднявся вже вище хмар, що завжди купчаться на гірських схилах, він раптом побачив хижку й на її порозі старого діда, який ді-лився хлібом з прирученою ланню. Насунутий на чоло каптур ховав його обличчя, виднів тільки кінчик носа й довга сива борода.

Святий праведник Миколай привітався до нього, ка-жучи:

— Мир вам, брате мій.

— Мир любить гірські вершини,— відповів пустельник.

— Я прийшов сюди,— мовив святий Миколай,— щоб тут, у цій тиші, закінчити свої дні, скаламучені бентеж-ним світом і людською злостивістю.

Поки він те промовляв, пустельник пильно до нього придивлявся. Нарешті спитав:

— Чи ви не тренкебальський єпископ, превелебний отець Миколай, чії труди й чесноти славлять усі?

Превелебний єпископ ствердно кивнув головою, і пу-стельник упав йому до ніг.

— Святий отче, я завдячуватиму вам спасіння моєї душі, коли досягну його, як сподіваюся.

Миколай підвів його ласкаво й запитав:

— Брате мій, в який же спосіб я мав щастя допомогти вашому спасінню?

— Двадцять років тому,— відповів самітник,— коли я держав корчму на узліссі, поблизу занедбаної дороги, якось я побачив у полі трьох маленьких дітей, що зби-рали колоски; я їх закликав до свого дому, дав їм випити вина, а коли вони послули, перерізав їм горляшки, пору-бав на шматки й засолив у бодні. Господь, зваживши на ваші заслуги, воскресив їх, обравши вас за своє знаряддя. Побачивши, як діти виходять із бодні, я заціпенів од жаху; від ваших слів моє серце розтануло, я відчув ря-тівне каяття, утік від людей, оселився на цій горі й при-святив своє життя богам. Він влив мені в душу спокій і мир.

— Як?— вигукнув святий єпископ.— Ви той самий жорстокий Гаром, що вчинив таке страхітне вбивство! Хвала богові, що дарував мир вашій душі після жахливого злочину, коли ви засолили в бодні трьох хлопчиків, наче поросятину. Але — горе мені! — за те, що я витяг їх відтіль, моє життя переповнилось тривогами, а серце гірким болем, моє єпископство цілком спустошено. Отець усіх віруючих позбавив мене сану, відлучив від церкви. Чому мене так жорстоко покарано за те, що я вчинив?

— Складімо подяку господу й не питаймо з нього звіту,— сказав Гаром.

Великий святий Миколай власними руками збудував собі хижку поблизу житла Гарома і скінчив там свої дні у молитві й покуті.

СОРОЧКА

То був молодий пастух, що безтурботно простягся на луговій траві і скрашував свою самотність грою на сопілці... З нього здерли одяг, але...

*«Великий словник» П'єра Ларусса,
ст. «Сорочка», т. IV, с. 5, словп. 4*

Розділ I

КОРОЛЬ ХРИСТОФОР, ЙОГО ПРАВЛІННЯ, СПОСІБ ЖИТТЯ, ХВОРОБА

Христофор V був непоганим королем. Він точно додержувався законів парламентського правління і ніколи не йшов проти волі палат. Ця покірність давалася йому досить легко, бо він помітив, що коли завоювати владу можна кількома способами, то щоб утримати її — немає навіть двох, як не існує і двох способів користуватися нею; що всі його міністри, незалежно від їхнього походження, принципів, думок і почуттів, управляють за допомогою тих самих прийомів і що, незважаючи на деяку суто зовнішню відмінність, вони з заспокійливою точністю повторюють один одного. Отож він без вагання залучав до справ усіх, на кого йому вказували палати, віддаючи однак перевагу революціонерам, які вміли з більшим запалом виявляти свою владу.

Сам він присвячував свій час переважно зовнішній політиці, часто робив дипломатичні подорожі, обідав і полював зі своїми кузенами-королями і хвалився, що він — найкращий міністр закордонних справ, про якого тільки

можна мріяти. У справах внутрішнього управління він намагався по змозі пристосуватись до тогочасних знегод. Він не збуджував у своєму народі ні великої любові, ні великої пошани, і це забезпечувало йому дорогоцінну перевагу: він ніколи не розчаровував своїх підданих. Позбавлений тягара народної любові, він ніколи не ризикував втратити популярність, що неминуче для кожного, хто будь-коли нею тішився.

Його королівство було багате. Промисловість і торгівля процвітали, але не настільки, щоб турбувати сусідні народи. А стан його фінансів просто викликав загальне захоплення. Кредит його здавався непохитним; комерсанти говорили про нього з ентузіазмом, з любов'ю, з очима, вогкими від розчулених сліз. Частина тієї слави поширювалась і на короля Христофора.

Селяни покладали на нього відповідальність за погані врожаї, але таке траплялося рідко. Родючість ґрунтів і працьовитість хліборобів збагачували країну плодами, хлібом, вином і худобою. Фабричні робітники своїми безперервними і шаленими вимогами лякали буржуазію, яка вбачала в королі свого захисника від соціальної революції, а самі робітники не могли його скинути, бо надто малі ще були їхні сили, та вони й не почували ніякого бажання зробити це, бо не бачили для себе користі від його падіння. Він не полегшував їхнього життя, але й не погіршував його, з таким розрахунком, щоб вони завжди були загрозою і ніколи не стали небезпекою.

Цей король міг цілком покласти на свою армію: вона була пройнята чудовим духом. Кожна армія завжди буває пройнята чудовим духом, бо вживаються всі заходи до його збереження; саме в цьому й полягає найперше завдання держави. Адже досить війську цей дух утратити — і уряд буде негайно повалено.

Король Христофор підтримував релігію. Правду кажучи, сам він не був особливо побожний і, щоб не заходити в суперечність з вірою, вдавався до корисного застережного заходу: ніколи не замислювався над її догматами. Він терпляче відстоював обідню в придворній каплиці і з цілковитою повагою й прихильністю ставився до своїх єпископів, серед яких було три чи чотири запеклих прибічники папи, які весь час тяжко ображали його.

Підлість і рабська догідливість його суддів викликали в нього нездоланну відразу. Він не розумів, як це його піддані можуть терпіти такий несправедливий суд, але його

судді спокутували свою ганебну поблажливість до сильних нещадною суворістю до слабких. Їхня суворість заспокоювала розважливих людей і викликала повагу.

Христофор V помітив, що його дії або зовсім не дають відчутних наслідків, або ж призводять до наслідків, цілком протилежних тим, яких він сподівався. Тому він діяв мало. Нагороди й ордени були найкращим знаряддям його управління. Він давав їх своїм супротивникам, тим самим і принижуючи їх, і задовольняючи водночас.

Королева подарувала йому трьох синів. Вона була бридка, сварлива, скупа й дурна, але народ, знаючи про те, що король зневажає і зраджує свою королеву, дуже поважав і хвалив її. Після того як король домігся ласки безлічі жінок з усіх верств суспільства, він найчастіше проводив час із пані де ла Пуль, роман з якою ввійшов у нього в звичку. У жінках його найбільше приваблювала новизна, але нова жінка не була вже для нього новинкою, і одноманітність змін гнітила його. З досади він повертався до пані де ла Пуль, і це «вже бачене», що наганяло на нього нудьгу в жінках, яких він бачив уперше, значно легше сприймалося у давньої подруги. Проте й вона добряче-таки набридала йому. Інколи, роздратований украй тим, що вона завжди має докучливо однаковий вигляд, він намагався зробити її інакшою і пробував перодягати її то тіролькою, то андалузкою, то капуцином, то драгунським капітаном, то черницею, не перестаючи й на хвилину вважати її нуднючою.

Основним його заняттям було полювання — спадкова функція королів і принців, яка перейшла до них від первісних людей, прадавня необхідність, що стала розвагою, праця, з якої сильні світу цього зробили собі втіху. Немає втіхи без утоми. Христофор V полював шість днів на тиждень.

Одного разу він сказав у лісі панові де Катрфею, своєму обер-шталмейстерові:

— Яка це нудота — полювати на оленя!

— Ваша величність, — відповів шталмейстер, — зате вам буде приємно відпочити після полювання.

— Катрфею, — зітхнув король, — раніше мені подобалось утомлюватися і після того відпочивати. Тепер я не почуваю задоволення ні від одного, ні від другого. Кожне заняття для мене — пусте неробство, і відпочинок стомлює мене, як важка праця.

Після десяти років владарювання без революцій і воєн, коли піддані визнали його зрештою спритним політиком, а інші королі удостоїли звання посередника між ними, Христофор V уже не знав, що таке радість. Поринувши в глибокий смуток, він часто казав:

— У мене завжди ніби чорна запона перед очима, а під ребрами я почуваю скелю, на якій оселилась журба. Він утратив сон і апетит.

— Я вже не можу їсти,— казав він панові де Катрфею, сидячи за своїм прибором з позолоченого срібла.— Не за втіхою від смачних страв я шкодую, я ніколи ними не тішився, бо ця втіха не відома нікому з королів. Ніхто в моєму королівстві не їсть так погано, як я. Тільки люди простого звання смачно їдять, багаті держать кухарів, які їх обкрадають і отруюють. Найкращими кухарями вважаються ті, які крадуть і отруюють більше за всіх, а в мене ж найславетніші кухарі в Європі. А проте і я від природи був ласуном, і я не гірше за будь-кого іншого міг би оцінити по справедливості смачну страву, якби моє становище дозволило мені це.

Він скаржився на біль у попереку і на важкість у шлунку, почував кволість, страждав від ядухи і серцебиття. Часом огидні прильви гарячого поту підступали йому до обличчя.

— Я відчуваю,— казав він,— якийсь біль, глухий, постійний, невиразний, до якого можна звикнути, але інколи в ньому ніби спалахують блискавки нестерпних кольок. Звідси й моя апатія, і ця нестерпна туга.

У нього паморочилося в голові, він страждав від потьмарення зору, мігреней, корчів, спазмів і кольок у боках, від яких перехоплювало дух.

Два лейб-медики, доктор Сомон і професор Машельє, поставили діагноз: неврастенія.

— Хворобливий стан, нечітко виявлений,— мовив доктор Сомон.— Нозологічна сутність недостатньо визначена, саме тому її важко вловити...

Професор Машельє перебив його:

— Назвіть краще цю хворобу справжнім патологічним Протеем, Сомоне, богом морів, бо вона, як і він, щохвилини може змінювати свої зовнішні форми і під впливом лікування набирати найдивніших і найгрізніших виглядів: то вона яструб шлункової виразки, то змії запалення нирок, а то раптом визирне жовчним обличчям жовтяниці, покаже червоні щоки сухот або конвульсивно вчепиться

в горло страшною рукою душительки, яка примушує думати про гіпертрофію серця. Кінець кінцем вона не що інше, як поєднання всіх недуг, ворогів людського тіла, і буває такою доти, поки не піддається впливу медицини і, визнавши свою поразку, не кинеться тікати, набравши свого справжнього вигляду — мавпи хвороб.

Доктор Сомон був гарний, стрункий, чарівний чоловік, улюбленець дам, в яких він любив самого себе. Елегантний учений, великосвітський лікар, він умів знаходити аристократичні начала навіть у сліпих кишках і очеревинах і суворо зважав на соціальні відмінності, що відрізняють одну жіночу матку від іншої. Професор Машельє, низенький, товстий, виліплений у формі горщика, нестримний балакун, був куди марнославніший, ніж його колега Сомон. У нього були такі самі претензії, але йому було багато важче їх виправдати.

Лейб-медики ненавиділи один одного, але, помітивши, що їхні взаємні нападки тільки шкодять їм, підтримували видимість глибокої згоди і цілковитої єдності думок: не встигав один з них висловити ту чи іншу ідею, як другий зразу ж привласнював її собі. Хоч кожен з них не визнавав за другим ніякого розуму й здібностей, обидва вони не боялися обмінюватися поглядами, знаючи, що нічим не ризикують, що нічого не втратять і не виграють від цього обміну, бо погляди ті обмежувалися сферою медицини.

Спочатку хвороба короля не дуже турбувала їх. Вони сподівалися, що за час лікування хворий сам здолає свою хворобу і що щасливе одужання буде поставлено їм у заслугу. Вони одностайно приписували королю суворе розмірене життя (*quibus nervi dolent Venus inimica*)¹, тонічний режим, фізичні вправи на свіжому повітрі і розумне застосування гідротерапії. Сомон, підтримуваний Машельє, розхвалював дію сірчаного вуглецю і хлористого металу; Машельє, за згодою Сомона, рекомендував пренарати опію, хлорал і бромисті сполуки.

Однак минуло кілька місяців, а стан здоров'я короля анітрохи не поліпшився. Навпаки, незабаром страждання його навіть посилились.

— У мене таке відчуття, — сказав одного дня Христофор V своїм медикам, лежачи в розкладному кріслі, — у мене таке відчуття, ніби цілий виводок пацієнтів гризе

¹ Нервовохворим шкодить кохання (*лат.*).

мої нутроші, а водночас огидний карлик, підземний дух у червоному каптурі, плащі і штанях, спустився в мій плунок і заходився рубати там своїм кайлом.

— Ваша величність,— сказав професор Машельє,— це біль симпатичний.

— А мені він здається дуже антипатичним,— відповів король.

У розмову втрутився доктор Сомон:

— Ні плунок, ні кишечник вашої величності не хворі, і коли вони все-таки завдають вам болю, то це, як ми кажемо, по симпатії з вашим сонячним сплетінням, чії незліченні нервові розгалуження, ніби розпечені до білого жару платинові нитки, змішані і переплутані, роздирають на всі боки кишечник і плунок вашої величності.

— Неврастенія,— сказав Машельє,— це справжній Протей патології...

Але король відпустив їх обох, не дослухавши.

Коли вони вийшли, начальник королівської канцелярії пан Сен-Сільвен сказав королю:

— Ваша величність, порадьтеся з доктором Родріго.

— Справді, ваша величність,— промовив пан де Катрфей,— накажіть викликати доктора Родріго. Нічого іншого не лишається.

В ті дні доктор Родріго дивував увесь світ. Його бачили майже одночасно в усіх країнах земної кулі. Він примушував оплачувати свої візити так дорого, що й мільярдери визнавали його силу. Байдуже, що думали про його знання і вдачу його колеги в усьому світі, але про людину, яка зуміла піднести лікарський гонорар до ще нечуваної висоти, вони говорили з повагою; декотрі дуже хвалили його методи лікування, претендуючи на те, що й вони теж володіють ними і вміють застосовувати їх за значно меншу плату, і тим самим дуже сприяли поширенню його світової слави. Але оскільки доктор Родріго не любив застосовувати лабораторних препаратів і аптекарської продукції, та ще тому, що він ніколи не дотримувався встановлених формул, усі його методи лікування вражали своєю химерністю і були надзвичайно оригінальні.

Пан де Сен-Сільвен сам ніколи не користувався послугами доктора Родріго, проте він почував до нього абсолютне довір'я і вірив у нього, як у бога.

Він почав благодіяти короля, щоб той звелів запросити лікаря-чудотворця. Та все було марно.

— Я звик мати справу з Сомоном і Машельє,— сказав Христовор V,— я знаю їх, мені добре відомо, що вони не здатні ні на що, а от на що здатний отой Родріго, я не знаю.

Розділ II

ЛІКИ ДОКТОРА РОДРІГО

Король ніколи особливо не любив двох своїх лейб-медиків, а після піврічної хвороби вони стали для нього зовсім нестерпні; досить було йому побачити здалеку розкішні вуса, що увінчували незмінну переможну усмішку доктора Сомона, та два ріжки чорного волосся, що прилипло до лисини Машельє, як він одразу ж починав скреготати зубами і сердито відвертався. Якось уночі він викинув за вікно всі їхні мікстури, таблетки й порошки, які сповнювали кімнату нудотним і сумним запахом. Він не тільки зовсім перестав виконувати їхні приписи, але навіть усіляко намагався робити все наперекір тому, що вони йому радили: лежав нерухомо, коли вони рекомендували посилені вправи, метушився, коли було приписано абсолютний спокій, наїдався, коли було призначено дієту, утримувався від їжі, коли вони говорили про посилене харчування, і так жагуче пестив пані де ла Пуль, що та не могла повірити свідченню своїх почуттів і їй здавалося, що все це ввижається їй уві сні.

І все-таки він не видужував; це доводить ту істину, що медицина — мистецтво облудне і що її рецепти та поради, хоч би як люди їх сприймали, завжди однаково безрезультатні. Королю не ставало гірше, проте не ставало й краще.

Численні й різноманітні страждання не покидали його. Він скаржився, що в мозку в нього розташувався цілий мурашник і що ця заповзятлива й войовнича колонія риє там галереї, кімнати й склади, переносить туди харчі й матеріали, відкладає мільярди яєць, вигодовує мурашат, витримує облоги, веде і відбиває атаки і провадить запеклі бої. Він запевняв, ніби чує, як мурашка-переможець перегризає своїми сталевими щелепами тонкий і твердий панцир ворога.

— Ваша величність,— знову сказав йому пан де Сен-Сільвен,— звеліть викликати доктора Родріго. Він вас напевно вилікує.

Але король тільки низав плечима і в хвилину слабкості й зневіри знову зажадав своїх ліків і став додержуватись дієти. Він припинив візити до пані де ла Пуль і почав старанно ковтати пілюлі азотнокислого аконітину, який тоді щойно входив у моду й переживав свою осяйну молодість.

Наслідком цієї помірності й лікування був такий напад ядухи, що язик вивалився у нього з рота, а очі вилізли з орбіт. Його ліжко ставили сторчма, як настінний годинник, і налите кров'ю обличчя короля виступало на ньому, як червоний циферблат.

— Бунт серцевого сплетіння в повному розпалі,— промовив професор Машельє.

— Надзвичайно сильне збудження,— додав доктор Со-мон.

Пан де Сен-Сільвен визнав за доречне знову нагадати про доктора Родріго, але король заявив, що не потребує ще одного медика.

— Ваша величність,— відказав Сен-Сільвен,— доктор Родріго — не медик.

— Ах! — вигукнув Христофор V.— Ваші слова, пане де Сен-Сільвен, свідчать на його користь і викликають у мені прихильність. Він не медик? Хто ж він такий?

— Учений, геній, ваша величність, який відкрив падзвичайні властивості матерії в стані випромінювання і застосовує ці властивості в медицині.

Але король тоном, що не дозволяв ніяких заперечень, звелів своєму начальникові канцелярії більше не нагадувати йому про цього шарлатана.

— Ніколи,— сказав він,— ніколи я не прийму його. Ніколи!..

Христофор V провів літо непогано. У товаристві пані де ла Пуль, переодягненої юнгою, він здійснив морську прогулянку на яхті тоннажністю в двісті тонн. Він прийняв на ній за сніданком одного президента республіки, одного короля і одного імператора, забезпечивши разом з ними загальний мир на землі. Йому було дуже нудно вершити долю народів, але, знайшовши в каюті пані де ла Пуль старенький роман, розрахований на смаки швачок, він прочитав його захоплено, і це дало йому на кілька годин чарівне забуття навколишньої дійсності. Загалом, якщо не згадувати кількох мігрень, невралгій, ревматизму і огиди до життя, він почував себе задовільно. Та осінь повернула його до колишніх тортур. Його терзали жахли-

ві муки людини, що потрапила до пояса в лід, тим часом як вище пояса її палить вогонь.

Проте ще більший і ще нестямніший страх викликали в нього зовсім незбагненні відчуття, що не піддаються ніякому опису. Він запевняв, що від деяких волосся стає сторчма у нього на голові. Його мучило недокрів'я, і кволість його зростала з кожним днем, не зменшуючи гостроти його страждань.

— Пане Сен-Сільвен, — сказав він одного ранку після погано проведеної ночі, — ви кілька разів говорили мені про доктора Родріго. Накажіть, щоб його викликали до мене.

Доктор Родріго в цей час, якщо вірити чуткам, перебував на мисі Доброї Надії, у Мельбурні і в Санкт-Петербурзі. Негайно було розіслано в цих напрямках телеграми й радіограми. Не минуло й тижня, як король уже настирливо домагався доктора Родріго. У наступні дні він питав щохвилини: «Коли ж нарешті приїде доктор Родріго?» Йому шанобливо доповідали, що його величність не такий пацієнт, яким можна нехтувати, і що Родріго вже мчить сюди з неймовірною швидкістю. Але ніщо не могло заспокоїти нетерпеливого хворого.

— Він не приїде, — зітхав король, — от побачите, він не приїде!

Телеграма з Генуї сповістила, що Родріго зайняв каюту на пароплаві «Пруссія». Через три дні всесвітньовідомий лікар, зробивши перед тим зухвало-поблажливі візити своїм колегам Сомонові й Машельє, з'явився в палац.

Він був молодший і вродливіший за доктора Сомона і поставу мав гордовитішу й благороднішу. З пошани до природи, яку він наслідував в усьому, він носив довге волосся та бороду і був схожий на тих античних філософів, яких Греція увічнила в своїх мармурових статуях.

Оглянувши короля, він сказав:

— Ваша величність, лікарі, які міркують про хвороби, наче сліпі про барви, запевняють, що у вас неврастенія чи виснаження нервової системи. Та якби ці лікарі навіть і збагнули суть вашої недуги, вони все одно були б неспроможні її вилікувати, бо органічна тканина може бути відновлена лише тими самими засобами, яких вживала природа при її створенні, а засобів цих вони не знають... Які ж саме ці засоби, які ці прийоми, що їх має у своєму розпорядженні природа? Вона не користується ні рукою, ці інструментом; вона витончена, вона хитромудра, для

своїх наймогутніших, наймасивніших витворів вона використовує найдрібніші часточки матерії, атоми і протили. З невідчутного на дотик туману створює вона брили скель, метали, рослини, тварин і людей. Яким чином? З допомогою притягання, тяжіння, випаровування, проникнення, всмоктування, просочування, капілярності, спорідненості, взаємного потягу. І дрібненьку піщинку вона створює не інакше, ніж створила Молочний Шлях: світова гармонія однаково панує як в одному, так і в другому. І те, і те існує тільки завдяки рухові часточок, що входять до їх складу, і цей рух — їхня душа, музична, закохана і вічно збурена душа. Немає ніякої різниці в будові небесних світил і будові порошинок, що танцюють у сонячному промені, який пронизує цю кімнату, і найдрібніша з цих порошинок не менш дивовижна, ніж Сіріус, бо основа чудесного в усіх тілах Всесвіту — це те безмежно мале, з якого вони утворюються і яким вони живуть. Ось як працює природа. З непомітно-невловного, невідчутного, невагомого вона створила весь цей неосяжний світ, приступний нашим чуттям, зважуваний і вимірюваний нашим розумом, і те, з чого вона створила нас самих, — менше, ніж легкий подих. Будемо ж діяти, як вона, з допомогою невагомого, невідчутного, непомітного, через любовне притягання і найтоншу проникливість. Такий основний принцип. Як застосувати його до випадку, який нас зараз цікавить? Як знову повернути життя виснаженим нервам — ось що нам лишається розглянути. Але насамперед — що таке нерви? Якщо ми попросимо кого-небудь визначити це поняття, то найнезначніший фізіолог, та що я кажу — навіть який-небудь Машельє чи Сомон, і ті нам його визначать. Отже, що таке нерви? Нитки, волокна, що йдуть від головного і спинного мозку, розходяться по всіх частинах тіла, щоб передавати сприйнятті іззовні подразнення і впливати на органи руху. В них, таким чином, концентруються сприйняття і рух. Для нас цього цілком досить, щоб зрозуміти їхню основну суть, щоб виявити їхню природу, і, хоч би яким словом ми визначили її, вона ідентична з тим, що в світі відчуттів ми називаємо радістю, а в світі моральному — щастям. Там, де знайдеться атом радості або щастя, — там знайдеться і субстанція для відновлення нервів. І коли я кажу — атом радості, я маю на увазі матеріальний предмет, цілком визначену річ, тіло, здатне набирати усіх чотирьох станів — твердого, рідкого, газоподібного і променисто-

го,— тіло, атомну вагу якого можна цілком точно встановити. Радість і смуток, дію яких споконвіку відчують люди, тварини і рослини, мають цілком реальний зміст; вони матеріальні, бо вони духовні; бо природа єдина в своїх трьох різновидностях: русі, матерії, духові. Йдеться, отже, тільки про те, щоб дістати необхідну кількість атомів радості і з допомогою просочування й шкірного всмоктування ввести їх в організм. Ось чому я прописую вам носити сорочку щасливої людини.

— Як! — вигукнув король.— Ви хочете, щоб я носив сорочку щасливої людини?

— І неодмінно на голому тілі, ваша величність! Це для того, щоб ваша висхла шкіра вбирала в себе часточки щастя, які виділили потові залози щасливої людини крізь пори її здорової шкіри. Вам, певно, відомо, які функції виконує шкіра: вона вдихає і видихає, вона провадить безперервний обмін з довколишнім середовищем.

— Оце такі ліки ви прописуєте мені, пане Родріго?

— Ваша величність, важко прописати що-небудь доцільніше. Наша наука не дає мені нічого придатнішого. Наші аптекарі, незнайомі з законами природи, нездатні їх наслідувати, виготовляють у своїх лабораторіях лише дуже обмежену кількість завжди небезпечних і рідко коли корисних ліків. Деякі медикаменти, яких ми не вміємо виготовляти, ми змушені брати в готовому вигляді,— наприклад, п'явки, гірський клімат, морське повітря, мінеральні води, молоко ослиці, шкіру дикої кішки і піт, що виступає на тілі щасливої людини... Хіба ви не знаєте, що сира картопля, якщо носити її в кишені, заспокоює ревматичні болі? Вам не подобаються натуральні лікувальні засоби, вам потрібні краплі й порошки: мабуть, вони дали вам багато користі, оті ваші порошки й краплі?..

Король попросив пробачення й пообіцяв усе виконати.

Доктор Родріго, уже підійшовши до дверей, обернувся.

— Звеліть, щоб її трохи підігріли, перш ніж надягнете,— сказав він.

Розділ III

ПАНИ ДЕ КАТРФЕЙ І ДЕ СЕН-СІЛЬВЕН ШУКАЮТЬ ЩАСЛИВУ ЛЮДИНУ В КОРОЛІВСЬКОМУ ПАЛАЦІ

Поспішаючи якомога швидше надіти на себе сорочку, яка обіцяла йому одужання, Христофор V звелів покликати обер-шталмейстера пана де Катрфей та начальника королівської канцелярії пана де Сен-Сільвена і доручив їм негайно роздобути для нього сорочку. Було вирішено, що вони збережуть мету своїх пошуків у найсуворішій таємниці. Справді, можна було побоюватись, що досить тільки народові дізнатися, які саме ліки потрібні королю, як сила-силенна нещасних, особливо з числа найбільш знедолених і переслідуваних всілякими злигоднями людей, почне пропонувати свої сорочки, сподіваючись одержати винагороду. Боялися також, що апархисти можуть надіслати отруєні сорочки.

Обидва вельможі гадали, що їм без будь-яких труднощів пощастить добути лікувальний засіб доктора Родріго, не виходячи за межі палацу, тож вони розташувалися біля круглого слухового вікна, крізь яке можна було бачити всіх придворних, що проходили повз них. Та у всіх, кого вони бачили, були похмурі й виснажені обличчя, на яких було написано страждання; усіх їх мучило бажання дістати добру посаду, орден, привілей або чин. Але, спустившись у парадні зали, Катрфей і Сен-Сільвен помітили пана дю Бокажа, який заснув у кріслі. Кутики його рота були підняті до самих вилиць, ніздрі широко роздуті, круглі щоки сяяли, наче два сонця, дихання було рівномірне, живіт ритмічно й безтурботно здійсмався, усмішка блукала на обличчі, і весь він — від лискучої маківки черепа до в'язом розчепірених пальців на широко розсунутих ногах, взутих у легкі черевики, — випромінював із себе радість.

Побачивши це, Катрфей, якого зачарувало те видовище, сказав:

— Нам нема чого більше шукати. Як тільки він прокинеться, ми попросимо в нього сорочку.

Саме в цю мить пан дю Бокаж протер очі, потягнувся й сумно озирнувся довкола. Кутики його уст почали поволі опускатися, щоки стали помітно опадати, а повіки обвисли, як білизна, розвішана у вікні бідняка; з грудей

Його вирвалися жалібні зітханьня, і все в ньому вже виявляло нудьгу, розчарування і жаль.

Впізнавши начальника королівської канцелярії і обершталмейстера, він вигукнув:

— Ах, панове, я тільки-но бачив чудесний сон! Мені снилося, ніби король обернув на маркізат мої боказькі володіння. На жаль, це тільки сон, і я дуже добре знаю, що король має зовсім інші наміри.

— Ходімо далі,— сказав Сен-Сільвен.— Уже пізно, нам не можна марно гаяти час.

В галереї вони зустрілися з одним із перів королівства, який дивував усіх силою свого характеру і глибиною розуму. Навіть вороги не могли відмовити йому в некорисливості, щирості й мужності. Було відомо, що він пише мемуари, і кожен лестив йому, сподіваючись зайняти на сторінках цих мемуарів гідне місце в очах нащадків.

— Може, він щасливий,— мовив Сен-Сільвен.

— Спитаймо його,— сказав Катрфей.

Вони підійшли до вельможі, перемовилися з ним кількома словами і, навівши розмову на тему про щастя, поставили йому запитання, що так цікавило їх.

— Я байдужий до багатств і до почестей,— відповів їм пер,— і навіть найзаконніші природні почуття, піклування сім'ї і радощі дружби не заповнюють мого серця. У мене є одна тільки пристрасть — благо народу, а це найнещасливіша з усіх пристрастей, найгіркіший з усіх видів любові. В моїх руках була влада, але я відмовився підтримувати за рахунок народних коштів і ціною крові наших солдатів воєнні авантюри, спровоковані купкою піратів і гендлярів заради їхнього особистого збагачення, бо вони загрожували країні розоренням, я не приніс у жертву комерсантам-постачальникам ні нашого флоту, ні армії і впав під тягарем наклепів усіх цих пройдисвітів, які докоряли мені під грім оплесків тупої юрби, що я нібито зрадив священні заповіти й славу нашої вітчизни. Ніхто не підтримав мене проти цих бандитів із верхків суспільства. Коли я бачу, з якої тупості і підлоти складається любов народу, мене жаль бере за абсолютною монархією. Слабкість короля доводить мене до розпачу; нікчемність великих світу цього — видовище, що викликає в мене огиду. Обмеженість і печесність міністрів, невігластво, ницість і продажність народних представників і приголомшують, і до нестями лютять мене. Щоб полегшити муки,

які я терплю вдень, я пишу про них уночі і таким чином виливаю ту жовч, яка сповнює мене.

Катрфей і Сен-Сільвен попрощалися з благородним пером і, пройшовши кілька кроків по галереї, опинилися віч-на-віч з маленьким і, очевидно, горбатим чоловічком, бо спина його височіла над його головою. Цей чоловічок манірно прибирав картинних поз.

— До нього не варто й звертатися,— сказав Катрфей.

— Хтозна,— промовив Сен-Сільвен.

— Повірте мені: я його добре знаю,— відповів обершталмейстер,— я повірник його сердечних таємниць. Він задоволений і переповнений собою і має на те підстави. Цей маленький горбань — улюбленець жінок. Дами придворні і дами міські, дами світу і дами півсвіту, кокетки і актриси, манірниці й святенниці, перші гордівниці й красуні — усі біля його ніг. Він занепащає своє здоров'я і своє життя, щоб їх удовольнити, і, ставши меланхоліком, несе на собі важкий тягар того щастя, яке він їм дає.

Сонце сідало, і, почувши, що король сьогодні вже не вийде, останні придворні почали розходитись.

— Я охоче віддав би свою сорочку,— сказав Катрфей.— Можу сказати, що в мене щаслива натура. Я завжди задоволений, їм і п'ю з апетитом, добре сплю. Люди за мій квітучий вигляд кажуть мені компліменти і запевняють, що в мене приємне обличчя, тому я й не скаржусь на свою зовнішність. Але в сечовому міхурі я відчуваю постійний тиск і жар, і це отруєє мені радість життя. Сьогодні вранці з мене вийшов камінь завбільшки з голу-б'яче яйце. Боюсь, що моя сорочка не дасть користі королю.

— Я б залюбки віддав йому свою,— сказав Сен-Сільвен,— але й у мене є свій камінь: це моя дружина. Я побрався з найбридкішим і найлютішим створінням, яке будь-коли існувало на світі, і хоч майбутнє, як відомо, в руці божій, я можу сміливо додати — з найлютішим і найбридкішим, яке будь-коли існуватиме, бо відтворення такого екземпляра настільки малоімовірно, що на практиці його слід вважати неможливим. На такий жарт природа двічі не зважиться...

І, відкинувши цю прикру тему, він вигукнув:

— Катрфею, друже мій, ми з вами діємо нерозумно. Не при дворі і не серед сильних світу цього треба нам шукати щасливу людину.

— Ви міркуєте як філософ,— відказав Катрфей.— Ви висловлюєтесь, як отой босяк Жан-Жак. Ні, ви помиляєтесь. У королівських палацах і в аристократичних домах можна зустріти стільки ж щасливих і гідних щастя людей, як і в літературних кав'ярнях і в шинках, до яких учащають чорнороби. Коли нам сьогодні не вдалося їх знайти під цими ліпними стелями, то це тому, що було вже пізно і нам просто не пощастило. Ходімо ввечері до королеви, коли там гратимуть у карти, і нам, напевно, більше пощастить.

— Шукати щасливу людину біля картярського стола! — вигукнув Сен-Сільвен.— Та це те ж саме, що шукати перлове намисто на полі, засадженому ріпою, або правдиве слово — на устах державного діяча. Сьогодні бал у іспанського посла, там буде все місто. Ходімо туди, і ми без великих зусиль знімемо з когось гарну й цілком пристойну сорочку.

— Мені кілька разів траплялося,— сказав Катрфей,— знімати сорочку з щасливої жінки. Я робив це не без задоволення. Але наше щастя дуже скоро минало. Я вам розповідаю це не задля хвастоців (справді, тут нема чим хвалитись) і не для того, щоб воскресити в пам'яті минулі щасливі хвилини,— вони можуть ще повторитися, бо, всупереч тому, що каже народна мудрість, людям будь-якого віку властиві ті самі радощі. У мене зовсім інший намір, значно серйозніший і доброчесніший, і він безпосередньо стосується покладеного на нас доручення; мені хочеться поділитися з вами думкою, яка щойно зародилася у мене в голові. Чи не думаєте ви, Сен-Сільвене, що, прописуючи королю сорочку щасливої людини, доктор Родріго скористався терміном «людина» в широкому, родовому розумінні цього слова, яке охоплює все людство разом узятє, без поділу на статі, маючи на увазі як жіночу, так і чоловічу сорочку? Особисто я схильний думати саме так, і якщо ваша точка зору збігається з моєю, ми могли б значно розширити поле наших пошуків і більш ніж удвоє підняти наші шанси на успіх, бо в такому вишуканому, цивілізованому товаристві, як наше, жінки щасливіші за чоловіків: ми більше робимо для них, ніж вони для нас. Розширивши таким чином сферу нашої дії, ми могли б, Сен-Сільвене, поділити її між собою. Я, приміром, міг би, починаючи з сьогоднішнього вечора і до завтрашнього ранку, шукати щасливу жінку, а ви шукали б щасливого чоловіка. Погодьтеся, друже мій, що

жіноча сорочка — річ вельми делікатна. Мені одного разу пощастило тримати в руках сорочку, яка легко проходила крізь перстень: батист був тонший за павутиння. А що скажете ви, друже мій, про ту сорочку, яку одна французька придворна дама часів Марії-Антуанетти носила протягом усього балу в своїй зачісці? Мені здається, що ми з вами заслужили б вдячність нашого короля і володаря, якби піднесли йому таку сорочку з тонкого батисту, з прошивками, мереживними воланами і гарненькими рожевими бантиками на плечах, легшу за подих, з ароматом ірису і коханья.

Але Сен-Сільвен рішуче повстав проти такого тлумачення формули доктора Родріго.

— Ну подумайте самі, Катрфею, що ви кажете!— вигукнув він.— Жіноча сорочка дала б королю тільки жіноче щастя, яке зробило б його нещасним і зганьбило б його. Я зараз не буду, Катрфею, широко розбалакувати про те, хто більше здатний бути щасливим — чоловік чи жінка. Ні місце, ні час не дозволяють цього: треба вже йти обідати. Фізіологи приписують жінці більшу чутливість, ніж наша, але все це загальні місця, абстракції, що пролітають повз вуха і нікого не зачінають. Не знаю, чи справді наше добре виховане товариство більше створене для жіночого, ніж для чоловічого щастя, як це здається вам. Я помічаю, що в нашому товаристві жінки не виховують дітей, не ведуть господарства, нічого не знають, нічого не роблять і вмирають від втоми: вони згорають, як свічки, щоб чарувати всіх своїм блиском,— така вже доля свічок, не знаю, чи можна їй позаздрити. Та не в цьому річ. Можливо, настане такий день, коли буде тільки одна стать, а можливо, їх буде три чи навіть більше. Тоді статева мораль буде значно багатша, складніша й різноманітніша. А поки що в нас тільки дві статі, і в кожній з них є багато від іншої: багато чоловічого в жінці і багато жіночого в чоловіку. Однак обидві ці статі відрізняються одна від одної, у кожної своя природа, свої звичаї, свої закони, свої радощі й печалі. Якщо ви прищепите нашому королеві жіноче уявлення про щастя, яким холодним поглядом буде він тоді дивитися на пані де ла Пуль!.. І, можливо, внаслідок іпохондрії і безсилля він кінець кінцем навіть зганьбить честь нашої славної вітчизни. Чи не цього ви хочете, Катрфею? Зверніть увагу в картинній галереї королівського палацу на історію Геркулеса, виткану на гобелені, і подивіться, що сталося

з цим героєм, якому особливо не щастило з сорочками: надівши з примхи сорочку Омфали, він відтоді тільки те й знав, що прях вовну. Таку долю ваша необережність готує і нашому славному монархові.

— Ох!— зітхнув обер-шталмейстер.— Вважаймо, що я нічого не сказав, і обличмо цю розмову.

Розділ IV ІГРОНИМО

Будинок іспанського посольства яскраво сяяв у нічній темряві. Відблиски його вогнів золотили хмари. Вогняні гірлянди, що тяглись уздовж алеї парку, надавали прозорості і смарагдового блиску листю дерев. Бенгальські вогні рум'янили небо понад високими темними деревами. Легенький вітерець ніс удалину солодкі звуки невидимого оркестру. Пишна юрба гостей заповнила лужок: фраки пропливали в затінку, військові мундири сяяли стрічками і орденами, світлі контури граційно линули по траві, а за ними котили хвилі пахоців.

Побачивши двох відомих державних діячів — голову ради і його попередника, які розмовляли біля підніжжя статуї Фортуни, Катрфей хотів був підійти до них. Але Сен-Сільвен відрадив робити це.

— Обидва вони нещасні,— сказав він.— Один не може втішитися, що втратив владу, другий тремтить, боячись її втратити. Їхнє честолюбство тим більш гідне презирства, що і один, і другий у приватному житті почувають себе незалежнішими й сильнішими, ніж на високій посаді, яка вимагає від них принизливого й ганебного підкорення примхам палат, сліпим пристрастям народу і корисливості фінансистів. Те, чого вони з таким запалом домагаються, є не що інше, як уbrane в пишні шати приниження. Ах, Катрфею, залишайтеся при своїх псарях, конях та собаках і не добивайтеся влади над людьми.

Вони рушили далі. Тільки-но встигли вони пройти кілька кроків, як їхню увагу привернули вибухи сміху, що долинав із сусіднього гайка. Підійшовши туди, вони побачили в затінку під деревами огрядного, недбало вдягненого чоловіка, що сидів на чотирьох стільцях і соковитим голосом розважав своїми побрехеньками численних слухачів, які жадібно ловили кожне слово, що злітало з його уст античного сатира, і не зводили очей з його нелюдськи величезного, наче вимазаного винним осадом обличчя.

Це був Ієронімо, найславетніший і єдиний по-справжньому популярний чоловік в усьому королівстві. Він говорив без угаву, весело, щедро розсипав слова, нанизував один на один то дотепні, то менш вдалі анекдоти, що завжди викликали сміх. Він розповідав, що давно колись в Афінах перемогла соціальна революція, майно було розподілене, жінки стали громадською власністю, але незабаром негарні й старі почали скаржитись на загальну зневагу, і тоді на їхню користь було видано закон, який зобов'язував чоловіків проходити через їхні обійми, перше ніж дістати право на володіння молодими й гарненькими; він з грубуватим гумором змальовував комічні шлюби, кумедні любовні сцени і переляк молодих чоловіків, коли вони розглядали своїх кислооких і сопливих коханок з носами й підборіддями, немовби створеними для того, щоб розколювати між ними горіхи. Потім він почав розказувати присолені й приперчені анекдоти про німецьких євреїв, про священників, про селян,— цілу низку цікавих і веселих побрехеньок.

Ієронімо мав надзвичайний ораторський хист. Коли він починав говорити, то все в ньому, з ніг до голови, говорило разом з ним, і ніколи ще в жодного оратора віртуозність мови не досягала такої повноти. То серйозний, то грайливий, то величний, то кумедний, як блазень, він володів усіма видами красномовства, і той самий чоловік, який тут, під деревами, мов справжній комедіант, розважав своїми теревенями цікавих слухачів і самого себе,— напередодні в палаті депутатів викликав своїм могутнім голосом нестримні крики і оплески, примушуючи тремтіти міністрів і завмирати трибуни, і відгомоном своїх промов хвилював усю країну. Спритний у своїй несамовитості і розважливий в найпалкіших поривах, він, не сварячись з урядом, став вождем опозиції і, провадячи роботу серед простого люду, бував і в найаристократичніших салонах. Його називали людиною свого часу. Насправді ж він був людиною своєї години, миті: розум його завжди пристосовувався до даного моменту і місця. Він думав тільки «до діла»; його широка й банальна обдарованість відповідала банальності обивателів, його надзвичайна посередність зводила нанівець усе низьке і все високе, що оточувало його, на видноті лишався тільки він. Уже саме його здоров'я мало забезпечити йому щастя: воно було таке ж міцне і таке ж непохитне, як і його душа. Знаменитий ласун і ласолюб, завжди охочий вихилити чарку, він зав-

жди був у веселому гуморі й забирав собі лев'ячу пайку радощів цього світу. Слухаючи його веселі побрехеньки, Катрфей і Сен-Сільвен сміялися разом з іншими і, підштовхуючи один одного ліктем, сқоса позирали на сорочку товстуна, щедро залиту соусами й винами недавньої веселої трапези.

Посол одного гордовитого народу, який торгувався з королем Христофором про ціну його дружби, в пихатій самотності перетинав у ту хвилину гайок. Він підійшов до товстуна і злегка вклонився йому. Ієронімо вмить увесь перемінився: лагідна серйозність, величний спокій розглялися по його обличчю, і приглушені перекооти його голосу вже тішили вухо посла благородною лагідністю мови. Все його поводження виявляло глибоке розуміння зовнішньої політики, духу конгресів і конференцій; все в ньому, аж до краватки, що закрутилася мотузочком, сорочки, що надималася на грудях, і штанів, неначе пошитих на слонячі ноги, якимсь дивом одразу набрало дипломатичної гідності і посольського вигляду.

Решта присутніх трохи відійшли вбік, і дві славетні особи довго і дружньо розмовляли між собою, підкреслюючи цим інтимність своїх стосунків, що було добре підмічено і прокоментовано політиками і міністерськими дамами.

— Ієронімо стане міністром закордонних справ, як тільки цього захоче,— сказав один з цих політиків.

— Тільки-но Ієронімо стане міністром,— промовив другий,— він засуне короля в кишеню.

А дружина австрійського посланника, розглядаючи його в лорнет, сказала:

— Цей чоловік не без здібностей, він далеко піде.

Скінчивши розмову, Ієронімо пройшовся по саду зі своїм вірним, нерозлучним другом Жобеленом, схожим на чаплю з совиною головою.

Начальник королівської канцелярії і обер-шталмейстер рушили слідом за ним.

— От його сорочка нам і потрібна,— тихо сказав Катрфей.— Та чи віддасть він її нам? Він же соціаліст і бореться з урядом короля.

— Дарма! Він людина не зла і досить розумна,— відказав Сен-Сільвен.— Він не повинен бажати змін, бо перебуває в лавах опозиції. На ньому не лежить ніякої відповідальності, становище його блискуче: він мусить ним дорожити. Добрий опозиціонер — завжди консерватор.

Або я дуже помиляюсь, або цьому демагогові було б украй неприємно завдати шкоди своєму королю. Якщо спиритно взятися за діло, сорочка буде наша. Він поведе в королівським двором таку саму гру, як вів Мірабо. Але треба, щоб він був спокійний за дотримання таємниці.

Поки вони вели між собою цю розмову, Ієронімо, зсунувши набакир капелюха і помахуючи паличкою, прогулювався по саду й виливав свій веселий настрій у грайливих жартах, безжурному сміху, вигуках, досить пласких дотепях, непристойних і брудних каламбурах, в розкотистих руладах. А в цей час відомий законодавець мод і кумир молоді герцог Ольнський, що йшов кроків за п'ятнадцять поперед нього, зустрівшись із знайомою дамою, дуже просто привітав її коротким, стриманим, але граційним жестом. Трибун окинув його уважним поглядом і, одразу поринувши в похмуру задуму, опустив важку руку на плече свого довготелесого приятеля.

— Жобелене,— сказав він йому,— далєбі, я віддав би всю свою популярність і десять років життя за те, щоб уміти носити фрак і розмовляти з жінками, як цей вітрогон.

Усі веселощі з нього мов вітром здуло. Він ішов тепер похмурий, похнюпивши голову, і без будь-якого задоволення розглядав свою тінь, яку у вигляді синього бовванця кидав йому під ноги глумливий місяць.

— Що він сказав?.. Він, мабуть, жартує? — стурбовано спитав Катрфей.

— Він ніколи не був щирішим і серйознішим,— відповів Сен-Сільвен.— Він тільки що розкрив перед нами рану, що ятрить його серце. Ієронімо не може втішитись, що йому бракує аристократизму й елегантності. Ні, він не щасливий. Я не дам і шербатого мідяка за його сорочку.

Час минав, і пошуки не обіцяли бути легкими. Начальник королівської канцелярії і обер-штальмейстер вирішили кожен самостійно продовжувати їх і домовились зустрітися під час вечєри у маленькій вітальні, щоб поділитися досягнутими результатами. Катрфей розпитував переважно військових, вельмож і великих землевласників, не нехтуючи й жінками. Більш проникливий Сен-Сільвен намагався читати в очах фінансистів і пробував промацувати дипломатів.

Вони зустрілися в призначену годину, стомлені й розчаровані.

— Я бачив самих тільки щасливчиків, — сказав Катрфей, — але щастя у всіх отруєне. Військові сохнуть від бажання одержати хрест, чин або додаткове утримання. Переваги і почесні, що випали на долю їхніх суперників, крають їм серце. Я бачив, як одні стали жовтіші за кокос, а інші позеленіли, як ящірки, коли до них дійшла новина, що генерал де Тентій дістав титул герцога Коморського. Один з них весь побагровів, як це буває при апоплексії. Наші дворяни пропадають у своїх маєтках від нудьги і турбот; у постійних позовах з сусідами, розорювані судами, вони животіють під важким тягарем свого неробства.

— Не знайшов і я нічого, — сказав Сен-Сільвен. — І що мене дивує найбільше — це протилежність причин і різноманітність приводів, що викликають людські страждання. Я бачив князя Естельського, який страждає від зради дружини не тому, що він дуже кохає її, а тому, що ця зрада ображає його самолюбство, а герцог де Мовер нещасний через те, що дружина його не зраджує і цим позбавляє його змоги упорядкувати розорені маєтки. Цього обсіли діти, той впадає в розпач від того, що в нього немає дітей. Я зустрічав городян, які тільки й мріють про життя на селі, і сільських жителів, котрі тільки й думають про те, щоб оселитися в місті. Я вислухав признання двох поважних чоловіків: один з них був у невтішному горі від того, що застрелив на дуелі чоловіка, який відбив у нього коханку, другий був у розпачі від того, що не влучив у свого суперника.

— Я ніколи не подумав би, — зітхнув Катрфей, — що буде так важко знайти щасливу людину.

— Можливо, ми не так узялися за цю справу, — зауважив Сен-Сільвен. — Ми шукаємо навмання, без будь-якої системи, ми навіть не знаємо як слід, чого шукаємо. Ми не визначили точно, що таке щастя. Треба насамперед його визначити.

— Ми тільки згаяли б час, — відповів Катрфей.

— Пробачте, — заперечив Сен-Сільвен, — коли ми його визначимо, тобто обмежимо, уточнимо, закріпимо в просторі і в часі, нам буде значно легше знайти його.

— Навряд, — сказав Катрфей.

Проте вони все-таки вирішили проконсультуватися в цьому питанні з найученішою людиною в усьому королівстві — з директором королівської бібліотеки паном Шодзегом.

Сонце вже зійшло, коли вони повернулися до палацу. Христофор V погано провів ніч і нетерпляче вимагав цілющої сорочки. Вони перепросили за затримку і подались на четвертий поверх; там пан Шодзег прийняв їх у великому залі, де зберігалося вісімсот тисяч друкованих і рукописних томів.

Розділ V

КОРОЛІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

Запросивши їх сідати, бібліотекар широким жестом показав на полиці з силою-силенною книг, розставлених попід чотирма стінами, від підлоги до стелі.

— Ви чуєте? Чуєте оглушливий шум, що йде від них? Від цього шуму в мене лопаються барабанні перетинки. Вони говорять усі одразу і всіма мовами. Вони сперечаються про все: про бога, про природу, про людину, про час, число і простір, про пізнаванність і непізнаванність світу, про добро і зло; вони все досліджують, все заперечують, все стверджують і все спростовують; вони говорять мудрі речі й нісенітниці. Серед них є легковажні і серйозні, веселі і сумні, багатослівні і лаконічні, багато з них говорять, щоб нічого не сказати, підраховують склади й підбирають звуки на підставі законів, походження і сенс яких вони самі неспроможні збагнути: це найсамовдоволеніші з усіх. Є серед них суворі й похмурі, які віддаються виключно абстрактним міркуванням про речі, позбавлені будь-якої реальності і старанно вилучені з природного середовища: вони б'ються в порожньому просторі і метушаться серед невидимих категорій небуття,— і це найзапекліші сперечальники, що з кровожерною люттю боронять свої тези й формулювання. Я вже не кажу про тих, хто пише історію свого часу або історію попередніх віків, бо їм ніхто не вірить. Загалом їх зібрано в цьому залі вісімсот тисяч — і ви не знайдете тут і двох, котрі б зовсім однаково думали про який-небудь предмет, і навіть ті, які повторюють одні одних, не можуть домовитися між собою. Здебільшого вони не знають ні того, що самі говорять, ні того, що сказали інші.

Панове, я збожеволю від цього безугавного гомону, як це вже сталося з усіма, що жили до мене в цьому багатоголосому залі; виняток становлять лише ті, що ввійшли сюди природженими ідіотами, як, наприклад, мій шановний колега пан Фруадефон. Як ви можете бачити,

ось він сидить напроти мене, поринувши в ретельно-бездумне каталогізування. Він народився простим і простим залишився. Він був цільним і не став багатогранним, бо цільність не може породити багатогранності, і в цьому, панове,— нагадую вам між іншим,— найбільші труднощі, з якими стикаємось ми, шукаючи першопричини явищ: якщо причина не може бути єдиною, вона мусить бути подвійною, потрійною, багатоманітною, а це ми припускаємо дуже неохоче. У пана Фруадефона простий розум і чиста душа. Він живе каталогічно. Він знає назви і формат усіх томів, розставлених на цих полицях, володіючи, таким чином, єдиним точним знанням, яке можна мати в бібліотеці, а що він ні разу не проникав у внутрішній зміст книжки, то вберіг себе від млявої невпевненості, від стоустої брехні, від жаху сумнівів і мук неспокою — від усіх страхіть, що породжуються читанням у плодовитому мозку. Він спокійний і безтурботний, він щасливий.

— Він щасливий! — вигукнули в один голос обидва шукачі сорочки.

— Він щасливий,— підтвердив пан Шодзег,— але він про це не знає. І можливо, щастя й доступне людині тільки за такої умови.

— Лишенько! — вигукнув Сен-Сільвен.— Жити, не знаючи, що живеш, це все одно, що не жити; не можна бути щасливим, не знаючи, що ти щасливий.

Але Катрфей, який не дуже покладался на абстрактні міркування і завжди довіряв лише досвіду, підійшов до стола, за яким серед купи старих книжок у палітурках з телячої, баранячої і свинячої шкіри, із сап'яну, з тоненького й цупкого пергаменту і дерева, серед книг, що тхнули порохом, цвіллю, пацюками і мишами, складав каталог Фруадефон.

— Пане бібліотекарю,— звернувся до нього Катрфей,— будь ласка, скажіть мені: ви щасливі?

— Я не знаю книги під такою назвою,— відповів старий каталогізатор.

Катрфей, безнадійно махнувши рукою, повернувся на своє місце.

— Уявіть собі, панове,— сказав Шодзег,— що прадавня Кібела, несучи на своєму квітучому лоні пана Фруадефона, примушує його описувати величезну орбіту навколо Сонця і що Сонце мчить пана Фруадефона разом із Землею і з усім її почтом небесних світил крізь безмежжя

Всесвіту до сузір'я Геркулеса. Нащо? Жоден із восьмисот тисяч томів, зібраних тут, не може нам на це відповісти. Ми не знаємо ні цього, ні всього іншого. Панове, ми нічого не знаємо. Причини нашого незнання найрізноманітніші, але я переконаний, що головна з них — недосконалість нашої мови. Туманність наших слів породжує розпливчатість наших понять. Якби ми більше дбали про точне визначення термінів, з допомогою яких іде наш процес мислення, наші думки були б значно виразніші і впевненіші.

— А я що вам казав, Катрффею? — переможно вигукнув Сен-Сільвен.

І, обернувшись до бібліотекаря, промовив:

— Пане Шодзег, те, що ви сказали, дуже тішить мене. І я тепер бачу, що, звернувшись до вас, ми не помилилися адресою. Ми прийшли спитати вас, що таке щастя. Це потрібно його величності королю.

— Я відповім вам, як умію. Значення слова повинне визначатися етимологічно за його коренем. Що ми розуміємо під словом «щастя», — питаєте ви мене. «Щастя», або «добра доля» — це добра прикмета, добра привістка, згадана за льотом і співом птахів, на противагу «нещастю», чи «злій долі», що означає, як вказує на це саме слово, зле проведений дослід з птахами.

— Але як ви впізнаєте, що людина й справді щаслива? — спитав Катрффей.

— Оглядаючи курчат, — відповів бібліотекар. — Недарма щасливу людину порівнюють із безтурботною ташкою.

— Огляд священних курчат не провадиться вже з часів римлян, — заперечив обер-шталмейстер.

— Але хіба щаслива людина не та, якій усміхається доля, — спитав Сен-Сільвен, — і хіба не існує зовнішніх, видимих ознак удачі?

— Удача, — відповів Шодзег, — це те, що добре випадає, а невдача — те, що випадає погано, це — падіння гральної кості. Якщо я вас правильно зрозумів, панове, ви шукаєте щасливу, удачливу людину, тобто людину, щодо якої у птахів є тільки добрі привістки, якій завжди щастить у грі. Такого рідкісного смертного слід шукати серед людей, що віджили свій вік, і найкраще серед тих, що вже лежать на смертному ложі, — одне слово, серед тих, кому вже не доведеться ні опитувати священних курчат, ані кидати гральні кості. Бо тільки ці люди можуть по-

здоровити себе з незмінною удачею і постійним щастям. Хіба Софокл не сказав у своєму «Царі Едіпі»: «Щасливих не шукай серед людей живих»?

Ці поради не дуже припали до душі Катрфею, якому зовсім не хотілося ганятися за щастям соборування. Сен-Сільвенів теж не дуже подобалась перспектива стягати сорочку з людей на ложі смерті, але, маючи філософський розум і велику допитливість, він спитав бібліотекаря, чи не знає той, бува, хоч одного з таких добрих стариганів, які востаннє викинули на стіл свої майстерно мічені кості.

Шодзег похитав головою, підвівся, підійшов до вікна й затарабанив пальцями по шибці. Ішов дощ; військовий плац був безлюдний. В глибині його височів розкішний палац, увінчаний воєнними трофеями; на його фасаді Беллона з гідрою на шоломі і в лускатому панцирі потрясала римським мечем.

— Ідть у цей палац,— сказав він нарешті.

— Як? — здивовано вигукнув Сен-Сільвен.— До маршала де Вольмара?

— Так. Хто ж з усіх смертних на цьому світі щасливіший за переможця під Ельбрусом і в Башкирії? Вольмар — один з найвидатніших полководців, які будь-коли існували на світі, і щастя незмінно супроводило його в усьому.

— Про це знає цілий світ,— сказав Катрфей.

— І ніколи цього не забуде,— додав бібліотекар.— Маршал Пілон, герцог де Вольмар, з'явився в ті часи, коли поверхня землі вже не була вся охоплена полум'ям народних воєн, та він зумів виправити цю несправедливість долі, кидаячись у всеозброєнні свого войовничого запалу і геніальності в усі кінці земної кулі, де спалахували нові війни. Він з дванадцятирічного віку служив у Туреччині і брав участь у Курдистанському поході. Відтоді він проніс свою переможну зброю по всьому світу з кінця в кінець. Він з такою зухвалою легкістю чотири рази переходив через Рейн, що стара, поросла очеретом річка, яка розділяє народи, була цим немовби зневажена і зганьблена. Він ще спритніше, ніж маршал Саксонський, обороняв лінію річки Ліс, він перейшов через Піренеї, форсував гирло річки Тахо, розкрив ворота Кавказу і піднявся вгору по Борисфену. Він то захищав народи Європи, то нападав на них і тричі врятував свою батьківщину.

Розділ VI
ГЕРЦОГ ДЕ ВОЛЬМАР

Шодзег звелів принести опис походів герцога де Вольмара. Троє бібліотечних служників згиналися під вагою цієї ноші. Скільки сягало око, видно було розстелені на столах карти.

— Ось, панове, Штірійський похід, Пфальцьський, Караманійський, Кавказький і похід на Віслу. Диспозиція і пересування військ точно вказані на цих картах за допомогою ромбиків з гарненькими прапорцями, і план битви бездоганний. Як правило, ці плани складаються вже по закінченні битви, і від геніальності великих полководців залежить приведення в струнку систему для збільшення своєї слави всіх випадковостей, що їх посилає доля. Але у герцога де Вольмара все до дрібниць було завжди передбачено.

Подивіться на цю десятиміліметрову карту славнозвісної Башкирської битви, що її Вольмар виграв у турків. Тут чудесніше, ніж будь-коли, розкрився його тактичний геній. Бій розпочався о п'ятій годині ранку, о четвертій годині після полудня знесилепі вкрай полки Вольмара, витративши останні набії, безладно відступали. Сам-один, на підступі до моста, перекинутого через Алуту, безстрашний маршал, тримаючи по пістолету в кожній руці, власноручно розстрілював утікачів. Так керував він відступом, коли йому донесли, що ворожа армія стрімголов, у паніці біжить до Дунаю. Тоді він умить перешикував свої війська, кинувся в погоню за ворогом і завершив його розгром. Ця перемога дала йому п'ятсот тисяч франків ренти і відкрила перед ним двері Академії.

Панове, невже ви гадаєте, що вам удасться знайти людину щасливішу, ніж переможець під Ельбусом і в Башкирії? Він з незмінним успіхом здійснив чотирнадцять походів, виграв шістдесят великих битв і тричі врятував від остаточного розгрому свою вдячну вітчизну. Увінчаний славою і почестями, в багатстві і величному спокої дожив він до глибокої старості...

— Справді, цей чоловік напевно щасливий, — сказав Катрфей. — Як ви гадаєте, Сен-Сільвене?

— Давайте попросимо у нього аудієнції, — відповів начальник королівської канцелярії.

Їх впустили в палац, і вони пройшли через вестибюль, де височіла кінна статуя маршала. На цоколі її було ви-

різьблено горді слова: «Вдячній батьківщині і захопленому світові заповідаю двох своїх дітей — Ельбрус і Башкирію».

Парадні мармурові сходи двома вигнутими дугами йшли вгору попід стінами, прикрашеними рицарськими обладунками і прапорами, на широку площадку виходили двері з орнаментом у вигляді воєнних трофеїв і гранат із полум'ям, увінчані трьома золотими вінками, що їх подарували рятівникові вітчизни герцогові де Вольмару король, парламент і народ.

Завмерши від надміру шанобливості, Сен-Сільвен і Катрфей спинилися перед зачиненими дверима: навіть сама думка про героя, що перебуває за цими дверима, схвилювала їх, прикувавши до порога, і вони не сміли стати віч-на-віч з такою славою.

Сен-Сільвен пригадав викарбувану на спомин про Ельбрусську битву медаль, на звороті якої був зображений маршал, що кладе вінок на голову крилатої Перемоги, а внизу — чудесні слова: «Victoria Caesarem et Napoleonem coronavit; major autem Volmarus coronat Victoriam»¹. І він прошепотів:

— Яка велика людина!

Катрфей схопився обома руками за серце, що билося з такою силою, ніби ось-ось мало вискочити з грудей.

Не встигли вони ще отямитись, як почули пронизливі крики, що лунали, здавалося, з глибини апартаментів і поступово наближались. То було жіноче верещання, яке чергувалося з ляскотом ударів і супроводилося кволими зойками. Раптом двері рвучко розчинилися, і маленький дідок, викинутий ударом ноги дебелої служниці, як лялька, гепнувся на сходи, шкереберть покотився униз і, весь розхристаний, понівечений, побитий, упав у вестибюлі до піг велично-урочистим лакеям. Це й був герцог де Вольмар. Лакеї підняли його. Розкуйовджена, неохайна служниця волала згори:

— Та покиньте ви його! Цієї погані можна торкатися тільки мітлою!

Розмахуючи пляшкою, що була у неї в руці, вона не переставала репетувати:

— Він надумав забрати в мене мою горілочку! Яким

¹ Перемога увінчала Цезаря і Наполеона. Але Вольмар вищий за них обох — він вінчає саму Перемогу (лат.).

таким правом? Ну й котись, старе луб'я! Уже ж ніхто не скаже, що я тобі набивалася, паadlo ти смердуче!

Катрфей і Сен-Сільвен прожогом вибігли з палацу. Уже на військовому плаці Сен-Сільвен висловив думку, що героєві не дуже пощастило в його останній грі в кості.

— Катрфею,— додав він,— я бачу тепер, що помилявся. Я хотів взятися до діла з суворим і точним мірилом, але припустився помилки. Наука ввела нас в оману. Повернімося до здорового глузду. Тільки найпримітивніший емпіризм скерує нас по вірному шляху. Давайте шукати щастя, не намагаючись його визначити.

Катрфей став осипати нескінченними докорами і лайкою бібліотекаря, який так злісно пожартував з них. Він особливо гнівався на те, що віра його тенер остаточно втрачена і що культ національного героя принижено і зганьблено в його душі. Він страждав через це. Але біль його був благородний, а не підлягає сумніву, що благородні страждання містять у самих собі полегкість і, так би мовити, свою власну винагороду: їх зносять значно легше, спокійніше і з меншим напруженням волі, ніж страждання, породжені егоїзмом і корисливістю. Було б несправедливо бажати іншого. Тому душа Катрфея невдовзі виявилась досить вільною, а розум досить ясним, щоб помітити, що краплі дощу, які падають йому на шовковий циліндр, псують його блиск, і він тяжко зітхнув:

— Ще один капелюх пропав!

Катрфей був колись військовим і служив своєму королю як драгунський поручик. Ось чого йому спало на думку піти до книгарні генерального штабу, що містилася на військовому плаці, на розі Великої Стаєнної вулиці, і купити карту королівства і план столиці.

— Ніколи не слід вирушати в похід, не маючи в руках карти! — сказав він.— Але дідько в них чогось добре! Ось наше місто і його околиці. З чого ж нам почати? З півночі чи з півдня, зі сходу чи з заходу? Як правило, всі міста розростаються на захід. Можливо, це слід прийняти за вказівку, якою не треба нехтувати. Не виключено, що жителі західних кварталів, захищені від підступних східних вітрів, відзначаються кращим здоров'ям, спокійнішою вдачею і щасливіші за інших. Або краще, може, почнемо з тих чарівних пагорків, що простягаються понад річкою, за десять миль на південь від міста? Тут у цю пору року живуть усі наші найзаможніші родини. І хоч

би що там казали, а щасливу людину все-таки слід шукати в заможних колах.

— Катрфею, — відповів начальник королівської канцелярії, — я не ворог суспільства і не противник громадського добробуту. Я говоритиму з вами про багатих як чесна людина і добрий громадянин. Багаті люди гідні глибокої поваги й любові: збільшуючи своє власне багатство, вони утримують державу і, звертаючись до добродійності навіть усупереч своїй волі, годують силу-силенну людей, які працюють для збереження і примноження їхнього достатку. Ах, яке чудове, яке гідне пошани, яке прекрасне приватне багатство! Як повинен його оберігати, підтримувати і обдаровувати всілякими привілеями мудрий законодавець, і яке несправедливе, віроломне, безчесне, як суперечить найсвященнішим правам і найзаконнішим інтересам, яке згубне для державної скарбниці будь-яке утискування приватного багатства! Віра в доброту багатих — громадський обов'язок. Любо вірити в їхнє щастя! Ходімо, Катрфею!

Розділ VII

ПРО ЗАЛЕЖНІСТЬ МІЖ БАГАТСТВОМ І ЩАСТЯМ

Вирішивши звернутися насамперед до найславетнішого і найбагатшого — до Жака Фельжін-Кобюра, який володів цілими горами золота, алмазними розсипами і морями нафти, вони довго йшли попід мурами його парку, за якими лежали розлогі луки, ліси, ферми і села. Та тільки-но вони підходили до одної брами, як їх одразу ж посилали до іншої. Стомившись від цього безперервного блукання туди й сюди і помітивши робітника, який дробив каміння на дорозі біля ґратчастої брами, оздобленої гербами, вони спитали його, чи не цим ходом треба пройти, щоб потрапити до пана Жака Фельжін-Кобюра, якого вони хотіли б побачити.

Чоловік насилу випростав свою худу спину й повернув до них виснажене обличчя, прикрите сітчастими окулярами.

— Жак Фельжін-Кобюр — це я, — сказав він.

І, бачачи їхній подив, пояснив:

— Я дроблю каміння: це моя єдина розвага.

І, знову зігнувшись, він ударив молотом по великому каменю, що розколовся з сухим тріском.

Вони рушили далі.

— Він занадто багатий, — сказав Сен-Сільвен. — Його багатство гнітить його. Це нещасна людина.

Після цього Катрфей мав намір піти до суперника Жака Фельжін-Кюбюра — короля заліза Жозефа Машеро, новісінький замок якого грізно підносив на сусідньому пагорку свої зубчасті вежі та мури з бійницями, наїжені сторожовими вишками. Сен-Сільвен відрадив його від цього.

— Ви бачили його портрет: вигляд у нього жалюгідний. З газет відомо, що він святийник, живе, як бідняк, проповідує євангеліє хлопчикам і співає псалми в церкві. Ходімо краще до князя де Люзанса. Це принаймні справжній аристократ, який уміє користуватися своїм багатством. Він далекий від ділової метушні і не буває при дворі. Він садовод-аматор, і в нього найкраща картинна галерея в усьому королівстві.

Про них доповіли. Князь де Люзанс прийняв їх у своєму кабінеті античних старожитностей, де можна було побачити найкращу з грецьких копій Афродіти Кнідської, витвір різця, гідного Праксітеля, сповнений чарівної жіночності. Богиня здавалася ще ледь вологою від морської води. У заскленій шафці рожевого дерева, що належала колись пані де Помпадур, лежали чудові зразки грецьких і сіцилійських золотих та срібних медалей. Князь, тонкий знавець цієї справи, сам складав їхній опис. Його лупа ще лежала на вітрині гем — яшм, оніксів, сардоніксів і халцедонів, що вміщали на просторі завбільшки з ніготь сміливо схоплені окремі фігури і чудово скомпоновані групи. Він любовно взяв зі стола маленького бронзового фавна, щоб гості могли помилуватися красою його обрисів і темною патиною, що покривала його. І мова його була гідна шедевра, до якого він давав пояснення.

— Я чекаю, — додав він, — прибуття партії старовинного срібла, чаш і келихів, що, як кажуть, перевершує скарби Гільдесгейма і Боско-Реале. Я аж палаю з нетерпіння — так хочу їх швидше побачити. Пан де Кейлюс не знав більшої втіхи, як розпаковувати ящики. Я його розумію.

Сен-Сільвен усміхнувся:

— Проте я чув, дорогий князю, що ви добрий знавець і всіх інших видів утіх.

— Ви мені лестите, пане де Сен-Сільвен. Але я гадаю, що мистецтво втіх — найперше з усіх мистецтв і що всі інші тільки тим і цінні, що сприяють йому.

Він провів гостей в свою картинну галерею, де панували сріблясті тони Веронезе, янтарні — Тіціана, червоні полиски Рубенса, руді барви Рембрандта і сірувато-рожеві відтінки Веласкеса, де повнозвучні палітри всіх майстрів зливалися в єдину переможну гармонію. Скрипка, забута в кріслі, дримала перед портретом стрункої чорноволової дами з гладенькою зачіскою і оливково-смагливим кольором обличчя; її великі карі очі вабили своєю глибиною. То був портрет незнайомки, по чітких рисах любовно пройшлася закохана і впевнена рука Енгра.

— Мушу вам признатися в своїй слабості, — сказав князь де Люзанс. — Іноді, залишившись на самоті, я граю на скрипці перед цими картинами, і в мене створюється ілюзія, ніби я виливаю у звуках гармонію барв і ліній. Перед цим портретом я намагаюсь передати сміливу лагідність малюнка і зрештою безнадійно опускаю смичок.

Засклені двері виходили в парк. Князь вивів своїх гостей на балкон.

— Який чудесний краєвид! — вигукнули в один голос Катрфей і Сен-Сільвен.

Прикрашені статуями тераси, на яких росли апельсинові дерева і квіти, широкими положистими уступами спускалися до лужка, облямованого буковими алеями, і до фонтанів, що іскрилися білими струменями бризок — вони розліталися з раковин тритонів і з урн із похиленими над ними німфами. Праворуч і ліворуч ціле море зелені простягало свої спокійні хвилі аж до далекої річки, що звивалася сріблястою ниткою серед тополь під пасмом пагорбів, повитих рожевою імлюю.

Князь, який тільки-но всміхався, тепер стурбовано вдивлявся в якусь пляточку широкої прекрасної панорами.

— Цей димар!.. — пробурмотів він зовсім іншим голосом, показуючи пальцем на фабричний димар, що димів на відстані не менше як півльє від парку.

— Димар? Та його зовсім і не видно, — сказав Катрфей.

— А я тільки його й бачу, — відповів князь. — Він псує мені весь цей краєвид, він псує мені всю навколишню природу, він псує мені все життя. І цьому лихові нічим не можна зарадити. Фабрика належить якомусь акціонерному товариству, яке не бажає ні за яку ціну продавати її. Я все випробував, щоб якось замаскувати цей димар, та все марно. Я від нього хворий.

І, повернувшись до зали, князь важко опустився в крісло.

— Нам слід було це передбачити,— сказав Катрфей.— Він з породи витончених людей: він нещасний.

Перш ніж провадити далі свої пошуки, вони якийсь час посиділи в садочку при ресторанчику, що стояв на вершині гори, звідки можна було помилуватися мальовничою долиною і світлою звивистою річкою з овальними острівцями. Незважаючи на дві невдалі спроби, вони не втрачали надії знайти щасливого мільярдера. Їх у цій місцевості залишалося ще з десяток, і серед них були пан Блох, пан Потіке, барон Нішоль, найбільший промисловець королівства, і маркіз де Грантом, мабуть, чи не найзаможніший з усіх, що належав до одного з найвельможніших, уславлених і багатих родів.

За сусіднім столиком сидів за чашкою молока високий, худий чоловік, зігнутий майже вдвоє і зморщений, як печене яблуко; його великі безбарвні очі сповзли аж до середини щік, а ніс опускався на верхню губу. Чоловік цей, неначе пригнічений горем, скорботно розглядав Катрфеві ноги.

Після двадцятихвилинного споглядання він похмуро й рішуче підвівся зі свого місця, підійшов до обер-штальмейстера і сказав, перепросивши за свою нав'язливість:

— Дозвольте мені, пане, поставити вам одне запитання, яке має для мене величезне значення. Скільки ви платите за свої черевики?

— Хоч ваше запитання й дивне,— сказав Катрфей,— я не бачу підстави, чом на нього не відповісти. Я заплатив за цю пару шістдесят п'ять ф'ранків.

Незнайомиць довго дивився по черзі то на свою ногу, то на ногу співрозмовника і дуже уважно порівнював обидва черевики.

Потім, блідий як полотно, він схвильовано спитав:

— Ви сказали, що заплатили за ці черевики шістдесят п'ять ф'ранків? Ви твердо впевнені в цьому?

— Звичайно.

— Пане, подумайте про те, що ви кажете!..

— Однак ви досить оригінальний черевичник! — пробурчав Катрфей, якому почав уриватися терпець.

— Я не черевичник,— відповів незнайомиць зі смиренною лагідністю,— я маркіз де Грантом.

Катрфей уклонився.

— Добродію,— вів далі маркіз,— я це передчував, але що вдієш! Мене знову обікрали! Ви платите за свої черевики шістдесят п'ять ф'ранків, а я точнісінько за такі са-

мі — дев'яносто! Річ не в ціні, ціна для мене не має ніякого значення, але думка про те, що мене обкрадають, для мене просто нестерпна. Я бачу, я відчуваю навколо себе саму тільки нечесність, шахрайство, дрібне злодійство і обман, і мені огидне моє багатство, яке розбещує всіх, хто зі мною стикається, — слуг, управителів, торговців, сусідів, друзів, дружину, дітей, — через нього я всіх ненавиджу і зневажаю. Моє становище жакливе. Я ніколи не буваю впевнений у чесності людини, що стоїть переді мною. І мені самому страшенно гидко і соромно належати до людської породи.

І маркіз знову схилився над своєю чашкою молока, тяжко зітхаючи:

— Шістдесят п'ять ф'ранків! Шістдесят п'ять ф'ранків!..

В ту мить з дороги почувся жалібний голос і схлипування, і королівські посланці побачили якогось дідка, що гірко нарікав на свою долю; двоє дужих лакеїв у лівреях супроводили його.

Це видовище схвилювало їх. Але хазяїн рестораника сказав їм спокійно:

— Не звертайте уваги. Це барон Нішоль, наш тутешній багатій!.. Він збожеволів від страху перед розоренням і плаче з'ранку до вечора.

— Барон Нішоль! — вигукнув Сен-Сільвен. — Ще один з тих, у кого ви хотіли попросити сорочку, Катрфею!

Ця остання зустріч примусила їх відмовитися від розшуків цілющої сорочки серед найбагатших людей королівства. Невдоволені марно згаяним днем і побоюючись поганого прийому в королівському палаці, вони почали докоряти один одному за припущені помилки.

— І як вам могло спасти на думку, Катрфею, звернутися до цих людей з іншою метою, ніж вивчення їхніх моральних потворностей? Їхні звичаї, думки і почуття — усе в них хворе й ненормальне. Це просто виродки.

— Як! А чи не ви самі казали, Сен-Сільвене, що багатство — добродесність, що наш обов'язок — вірити в доброту багатих, що любо вірити в їхнє щастя? Але будьте обачні: багатство буває різне. Коли дворянство біднішає, а всяка потолоч багатішає, — це ознака руйнування держави, це кінець усьому.

— Катрфею, мені неприємно говорити вам це, але ви не маєте ані найменшого уявлення про сучасний державний устрій. Ви не розумієте доби, в яку живете. Та дарма!

Чи не звернутися нам зараз до золотої середини? Як ви гадаєте? Мені здається, було б розумно завітати завтра на прийом до столичних дам, як з буржуазних, так і з дворянських кіл. Ми зможемо там доскочу надивитися на представників усіх станів, і мені здається, що слід почати з дам із більш скромного буржуазного середовища.

Розділ VIII

В САЛОНАХ СТОЛИЦІ

Так вони й зробили. Перш за все відвідали салон пані Суп, дружини макаронного фабриканта, фабрика якого була десь на півночі. Вони застали подружжя Суп глибоко засмучене тим, що їм не вдається потрапити до салону пані Естерлін, дружини власника металургійного заводу і члена парламенту. Вони пішли до пані Естерлін і застали її, а також і пана Естерліна, у великій досаді через те, що їх не приймали в салоні пані дю Коломб'є, дружини пера королівства і колишнього міністра юстиції. Тоді вони рушили до пані дю Коломб'є і застали пера і його дружину у великій люті через те, що їм ніяк не щастило потрапити до інтимного кола королеви.

Гості, яких вони зустріли в цих таких різних салонах, були не меншою мірою засмучені, роздратовані чи розлючені. Їх мучили хвороби, сердечні страждання і грошові турботи. Заможні, які боялися втратити своє добро, були ще нещасніші за тих, хто нічого не мав. Непомітні хотіли відзначитися, відомі прагнули ще більшої слави. Переважна більшість їх була переобтяжена роботою, а ті, кому не було чого робити, страждали від нудьги, ще гнітючої, ніж робота. Деякі уболівали над чужими болями і мучились горем коханої жінки або улюбленої дитини. Багато хто марнів від вигаданої, уявної хвороби або від страху захворіти нею.

Незадовго до того в столиці спалахнула епідемія холери, і казали, ніби один фінансист, боячись пошесті і не знаючи, де б йому знайти надійний захисток від неї, сам відібрав собі життя.

— Найгірше те, — сказав Катрфей, — що всі ці люди не задовольняються справжніми прикрощами, які градом сплюються їм на голову, а отруюють собі життя ще й уявними прикрощами.

— Уявних прикроців не існує, — відповів Сен-Сільвен. — Усі прикроці реальні, якщо ми їх відчуваємо, а

вигадане страждання так само терзає душу, як і справжнє.

— Байдуже, — відказав йому Катрфей. — Мені все-таки дуже хотілося б, щоб ті камені, завбільшки з качине яйце, які виходять у мене разом із сечею, були уявні.

І на цей раз Сен-Сільвен побачив, що дуже часто люди страждають з найрізноманітніших, а іноді й зовсім протилежних причин.

У салоні пані дю Коломб'є він по черзі поговорив з двома розумними, високоосвіченими і культурними людьми, які вишукано висловлювали свої думки і запевняли, що у них тяжка моральна недуга, від якої вони нестерпно страждають. Головним джерелом їхньої хвороби був стан громадських справ, але приводи для страждання були діаметрально протилежні. Пан Бром жив у постійному страху перед будь-якими змінами. Перебуваючи в атмосфері сталості, процвітання і миру, що панували в країні, він весь час боявся заколотів і страхався загального перевороту. Тремтячими руками розгортав він газети; він щоранку чекав, що знайде в них повідомлення про заворушення і бунти. В такому настрої кожна незначна подія і кожна звичайнісінька пригода переростали в його очах у симптом революції, у передвісника загального катаклізму. Постійно почувуючи себе напередодні всесвітньої катастрофи, він жив під гнітом безнастанного жаху.

Страждання зовсім іншого роду, дивніше й рідкісніше, руйнувало здоров'я пана де Сандріка. Спокій набридав йому, непорушність громадського ладу дратувала його, мир здавався йому огидним, одноманітність людських і божественних законів навіювала на нього смертельну нудьгу. У глибині душі він мріяв про зміни і, прикидаючись, ніби боїться катастроф, насправді жадав їх. Цей добрий, лагідний, привітний і гуманний чоловік не уявляв собі інших радощів, як бурхливе руйнування його рідної країни, земної кулі чи всесвіту, вишукував навіть у сфері небесних світил всілякі зіткнення і потрясіння. Він бував розчарований, пригнічений, засмучений і похмурий, коли повідомлення офіційної преси і зовнішній вигляд вулиць свідчили про непорушний спокій у народі, — і тим гостріше страждав він через це, що, знаючи людей і маючи діловий досвід, добре усвідомлював, наскільки сильний в народі дух консерватизму, традицій, наслідування й покорі і яким рівним, повільним темпом тече громадське життя.

На тому ж таки прийомі у пані дю Коломб'є Сен-Сільвен відзначив ще одну суперечність, набагато глибшу і значнішу.

В одному з куточків невеличкої вітальні мирно й тихо розмовляли між собою голова цивільного суду пан де ла Галісоньєр і директор зоологічного саду Ларівдюмон.

— Я признаюся вам, друже мій,— говорив де ла Галісоньєр,— думка про смерть невідступно гнітить мене. Я весь час думаю про неї, я смертельно її боюсь. Не сама смерть лякає мене — смерть це дрібниця,— а те, що йде за нею,— майбутнє життя. Я вірю в нього, я переконаний і впевнений у своєму безсмерті. Розум, інстинкт, наука і божественні одкровення — усе говорить мені про існування нетлінної душі, все доводить мені, що природа, походження і доля людська саме такі, як навчає церква. Я християнин, я вірю у вічні муки; страшні картини цих мук день і ніч переслідують мене, пекло лякає мене, і цей страх, сильніший за інші мої почуття, позбавляє мене надії і всіх душевних сил, потрібних для мого спасіння; через цей страх я впадаю в розпач, він віщує мені страшний суд, якого я так боюсь. Страх перед вічним прокляттям — моє прокляття, жах перед майбутнім пеклом — моє теперішнє пекло, і, ще живий, я вже заздальгідь терплю вічні муки. Немає в світі тортур, які зрівнялися б з моїми,— і вони з кожним роком, з кожним днем, з кожною годиною дедалі жорстокіше терзають мене, бо кожен день, кожна мить наближають мене до того, що навіває мені такий жах. Моє життя — це агонія, сповнена страху і смертельної туги.

Говорячи це, голова суду розмахував руками, ніби хотів відштовхнути невгасимий вогонь, що, здавалося йому, вже палав навколо нього.

— Я заздрю вам, дорогий мій друже,— зітхнув Ларівдюмон.— Ви щасливіші за мене. Та сама думка про смерть терзає і мене, але як ця думка не схожа на вашу і наскільки вона жахливіша. Моя наукова робота, мої спостереження, мої постійні заняття порівняльною анатомією і глибокі дослідження будови матерії переконали мене в тому, що слова «душа», «розум», «безсмертя», «нематеріальність речей» означають тільки фізичні явища або заперечення цих явищ, що кінець життя є для нас і кінцем свідомості і що смерть підводить остаточний підсумок нашому існуванню. Немає такого слова, яке визначило б те, що йде за життям, бо вживане нами для цього слово «не-

буття», — лише знак заперечення, поставлений перед природою в цілому. Небуття — це нескінченне «ніщо», і це «ніщо» оточує нас. Ми з нього виходимо і знову повертаємось у нього, ми між двома «ніщо» — як шкаралупка, що плаває в морі. Небуття — це щось і неможливе, і очевидне, воно не сприймається, але воно існує. Нещастя людини — і нещастя її, і злочин — в тому, що вона до всього цього додумалася. Інші тварини цього не знають, і нам краще було б ніколи цього не знати. Існувати і перестати існувати! Від усієї жахливості цієї думки волосся дибом стає в мене на голові; думка ця не залишає мене. Те, чого не буде, псує мені і спотворює для мене те, що є, і небуття вже наперед зводить мене нанівець. Це страшенне безглуздя! Але я вже почуваю, я бачу, як небуття поглинає мене.

— Я більше, ніж ви, гідний жалю,— відказав пан де ла Галісоньєр.— Щоразу, як ви вимовляєте це слово, це облудне і чарівне слово «небуття», музика його тішить мою душу і голубить мене, як м'яка подушка хворого, обіцяючою сну і спокою.

Проте Ларівдюмон заперечив:

— Мої страждання нестерпніші від ваших, бо звичайна, пересічна людина примиряється з думкою про вічне пекло, а для того, щоб стати атеїстом, потрібна велика душевна сила. Релігійне виховання і містичні настрої прищепили вам страх перед людським життям і ненависть до нього. Ви не тільки християнин і католик, ви — янсеніст, що носить у самому собі ту безодню, по краю якої ходив Паскаль. А я люблю життя, оце земне життя, таким, як воно є, з усією його гидотою. Я люблю його, грубе, нище і недоладне; я люблю його, брудне, паскудне і прогниле; я люблю його, тупе, безглузде і жорстоке; я люблю його в усій його непристойності, в усьому нечесті і ганьбі, з усією його мерзотою, з його потворністю і смородом, з його розпустою і його заразою. Коли я почуваю, що воно вислизає у мене з рук, що воно тікає від мене, я тремчу, як нікчемний боягуз, я божеволію з розпачу.

У неділі і в святкові дні я блукаю по багатолюдних кварталах, змішуюсь із натовпом, що пливе вулицями, пірнаю в зборища чоловіків, жінок і дітей, що юрмляться навколо мандрівних співаків чи перед балаганми ярмаркових фокусників; я трусь об брудні спідниці і засмальцьовані кофти, я впиваюся гострим запахом поту, волосся і дихання. І мені здається, що я далі від смерті в цій

життєвій метушні. Я ніби чую голос, який говорить мені: «Від страху переді мною тільки я одна вилікую тебе, стомленого від погроз моїх, тільки я одна тебе заспокою». Але я не хочу! Не хочу!

— Гай-гай! — зітхнув голова суду.— Якщо ми в цьому житті не позбудемося хвороб, що терзають наші душі, то смерть не принесе нам спокою.

— І найбільше лютить мене те,— вів далі учений,— що, коли ми обидва з вами помремо, я не матиму навіть утіхи сказати вам: «От бачите, ла Галісоньєре, я не помилявся: справді — нема нічого». Я не зможу похвалитися перед вами своєю правотою, і ви ніколи не дізнаєтесь, як помилялися. Якою ціною дістається нам думка! Ви нещасні, друже мій, бо ваша думка глибша і могутніша, ніж думка тварин і більшості людей. А я ще нещасніший за вас, бо моя думка витонченіша за вашу.

Катрфей, до якого долинали уривки цього діалога, не був ним особливо вражений.

— Це все муки розуму,— сказав він.— Можливо, вони й жорстокі, але знайомі небагатьом. Мене більше тривожать буденні страждання — тілесні недуги й каліцтва, болі серця і брак грошей, бо саме вони так утруднюють наші розшуки.

— Крім того,— зауважив Сен-Сільвен,— ці два добродії надто вже настійливо домагаються від своїх доктрин, щоб вони зробили їх нещасними. Якби ла Галісоньєр звернувся до якого-небудь доброго отця єзуїта, той дуже скоро заспокоїв би його, а Ларівдюмонові слід було б знати, що можна бути атеїстом і зберегти ясність духу, як Лукрецій, або віддаватися втіхам, як Андре Шеньє. Нехай частіше повторює рядок з Гомера: «Умер славнозвісний Патрокл, а був же він кращий за тебе»,— нехай погодиться приєднатися до своїх учителів, філософів античного світу, гуманістів Відродження, сучасних учених і багатьох інших, які теж були «кращі за нього». «Вмирають Паріс і Єлена»,— каже Франсуа Війон. «Усі ми смертні»,— твердить Цицерон. «Ми всі помрем»,— запевняє жінка, чю мудрість вихваляє святе письмо у другій Книзі царів.

Розділ IX
ЩАСТЯ ВУТИ КОХАНИМ

Вони пішли до королівського парку, вишуканого місця прогулянок, і вирішили пообідати там. Парк цей був у столиці короля Христофора V тим самим, що в Парижі Булонський ліс, у Брюсселі — Камбра, в Лондоні — Гайд-парк, у Берліні — Тіргартен, у Відні — Прагер, у Мадриді — Прадо, у Флоренції — Кашини і в Римі — Пінчо. Сидячи на свіжому повітрі серед блискучого натовпу ресторанної публіки, вони розглядали оздоблені перами і квітами крилаті дамські капелюшки — ці пересувні шатра насолоди, рухливі притулки кохання, голубники, до яких злітаються палкі жадання.

— Я думаю, — сказав Катрфей, — що те, чого ми шукаємо, — тут. Мене, як і кожну людину, кохали. Це щастя, Сен-Сільвене. І ще й сьогодні я питаю себе: чи не єдине це щастя, приступне людям? І хоча я тягаю в собі сечовий міхур, у якому більше каменів, ніж у візку, що виїжджає з каменоломні, — бувають дні, коли я почуваю себе закоханим, як двадцятирічний юнак.

— А я, — відповів Сен-Сільвен, — ненавиджу жінок. Я не можу простити жіноцтву того, що воно належить до тієї самої статі, що й моя дружина, пані де Сен-Сільвен. Я знаю, що всі жінки не такі дурні, не такі злі і не такі потворні, як вона, але й того, що у них є спільного з нею, більш ніж досить.

— Облиште, Сен-Сільвене. Я ж вам кажу, що те, чого ми шукаємо, — тут, і що нам досить тільки простягти руку, щоб дістати його.

І, показуючи на дуже гарного чоловіка, який самотньо сидів за маленьким столиком, Катрфей додав:

— Ви знаєте Жака де Навіселя? Він подобається жінкам, усім жінкам. Оце й є щастя — або я нічогосінько не тямлю в цьому!

Сен-Сільвен погодився перевірити. Вони запросили Жака де Навіселя до свого столика і, обідаючи, по-дружньому розмовляли з ним. Шляхом довгих обхідних маневрів і раптових вилазок, атакуючи його і з фронту і з флангів, то вдаючись до натяків, то діючи цілком одверто, вони разів з двадцять питали його, чи щасливий він, але так нічого й не добилися від свого співрозмовника, чия вишукана мова і чарівне обличчя не виявляли ні радості, ні смутку. Жак де Навісель охоче розмовляв з ними і зда-

вався дуже щирим і невимушеним; він навіть звир'яв їм деякі інтимні дрібнички, але вони тільки щільніше огортали його таємницю, і вона ставала ще більш непроникною. Безперечно, його кохали, та чи був він щасливий, чи нещасливий від того? Поки подали фрукти, обидва королівські розвідники вже втратили всяку надію дізнатися про це. Вкрай розчаровані, вони ще трохи погомоніли знічев'я, і між іншим поговорили й про самих себе: Сен-Сільвен — про свою дружину, а Катрфей — про свої камені, через які він був подібний до Монтея. За лікерами розповідали багато цікавих історій: про пані Берій, якій пощастило втекти з окремого кабінету, переодягнувшись кухарчуком, з великою плетеною корзиною на голові; про генерала Тюфтія і баронесу Більдерман; про міністра Візіра і пані Церер, які, подібно до Антонія і Клеопатри, розчинили в поцілунках цілу державу, — і багато інших старих і нових історій.

Жак де Навісель розповів одну східну казку.

— Один молодий багдадський купець, — сказав він, — лежачи якимось уранці в своєму ліжку, раптом відчув у собі любовний пал і голосно висловив бажання, щоб його любили всі жінки. Почув його слова джин, з'явився перед ним та й каже: «Бажання твоє справдиться. Від сьогодні тебе кохатимуть усі жінки». В ту ж мить молодий купець радісно схопився з ліжка і в сподіванні невичерпних і різноманітних утіх вийшов на вулицю. Та тільки-но пройшов він кілька кроків, як якась страшна стара бабегга, що піділа вино в своєму льоху, пройнялася до нього палкою любов'ю і стала посилати йому крізь люк поцілунки рукою. Він бридливо відвернувся від неї, але стара втягла його за ногу в льох і продержала там під замком цілих двадцять років.

Жак де Навісель саме докінчував цю казку, коли метрдотель, підійшовши до них, доповів йому, що його чекають. Навісель підвівся зі свого місця і, спохмурнілий, понуривши голову, попрямував до брами парку, де в кареті чекала на нього жінка, досить відразлива на вигляд.

— Він розповів нам свою власну історію, — сказав Сен-Сільвен. — Молодий багдадський купець — це він сам.

Катрфей ударив себе по лобі:

— Мені ж казали, що його стереже страшна змія, а я й забув про це!

Вони повернулися до палацу пізно, не маючи при собі інших сорочок, крім своїх власних, і застали там короля

Христофора і пані де ла Пуль, що проливали гіркі сльози під звуки сонати Моцарта.

Від постійного спілкування з королем пані де ла Пуль впала в меланхолію і поринула в похмурі думки й безглузді страхи. Їй здавалося, що її хтось переслідує, вона вважала себе жертвою мерзенних підступів, жила в постійному страху, боячись отруєння, і примушувала своїх покоївок куштувати кожну страву, яку подавали на стіл. Жах смерті і думка про самогубство переслідували її. Душевний стан цієї дами, з якою король ділив свої сумні дні, дуже погіршував його власний стан.

— Художники, — казав Христофор V, — морочать нас жахливою облудою. Вони наділяють заплаканих жінок зворушливою красою і показують нам прикрашених сльозами Андромах, Артемід, Магдалин і Елоїз. У мене є портрет Адрієнни Лекуврер у ролі Корнелії, що обливає сльозами труп Помпея: вона чарівна. Та як тільки починає плакати пані де ла Пуль, обличчя її перекривлюється, ніс червоніє, і вона стає страшенно бридка.

Цей нещасний монарх, який жив тільки мрією про цілющу сорочку, почав дорікати Катрфєю і Сен-Сільвенів за недостатню ретельність, тупість і невірність, маючи, певно, на увазі, що хоч одне з цих трьох обвинувачень виявиться справедливим.

— Ви хочете звести мене зі світу, як і мої лікарі Машельє й Сомон. Але для тих це природно: це їхнє ремесло. А від вас я сподівався іншого. Я розраховував на вашу кмітливість і відданість. Я бачу, що помилився. Ви повернулися з порожніми руками! І вам не соромно? Невже ж це було так важко — знайти сорочку щасливої людини? Якщо ви не здатні навіть на це, то на що ж ви тоді взагалі здатні? Ні! Я бачу, що розраховувати можна тільки на себе самого. Це справедливо щодо кожної людини і ще більше справедливо щодо королів. Я негайно сам піду шукати сорочку, якої ви не змогли знайти.

І, знявши свій пічний ковпак і халат, він звелів, щоб йому подали одяг.

Катрфей і Сен-Сільвен спробували його спинити.

— Ваша величність! У такому стані! Яка необережність!

— Ваша величність, уже вибило північ!

— Ви, очевидно, гадаєте, — сказав король, — що щасливі люди лягають спати разом з курми? Чи, може, в моїй столиці вже немає місць для розваг? Хіба немає в ній

нічних рєсторанів? Мій начальник поліції наказав позакривати всі нічні кубла, але хіба вони закриті? А втім, мені й не доведеться гасати по шинках. Я знайду те, що шукаю, на вулиці, на лавах бульварів.

Сяк-так одягнувшись, Христофор V переступив через пані де ла Пуль, що билася на підлозі в корчах, стрімголов збіг униз по сходах і прожогом перетнув сад.

Геть приголомшені Катрфей і Сен-Сільвен трохи віддалик мовчки йшли за ним.

Розділ X

ЧИ НЕ В ЗАБУТТІ ЩАСТЯ?

Вийшовши на затінений старими берестами шлях, що пролягав уздовж королівського парку, король помітив напрочуд вродливого юнака, що, спершись об дерево, з щасливим виразом на обличчі споглядав, як зорі креслили в безхмарному небі свої яскраві й таємничі знаки. Легенький вітрець ворухив його хвилясте волосся, відблиск небесних вогнів палав у його очах.

«Знайшов!» — подумав король.

Він підійшов до усміхненого і такого прекрасного юнака, і той ледь здригнувся, побачивши його.

— Мені жаль, юначе, переривати ваші мрії,— сказав король.— Але питання, з яким я хочу до вас звернутися, це для мене — питання життя і смерті. Не відмовте ж відповіді людині, яка в свою чергу може бути для вас корисною і зуміє вам віддячити. Ви щасливі?

— Так, я щасливий.

— Але, можливо, для повноти вашого щастя чогось бракує?

— Ні. Звичайно, так було не завжди. Я, так само як і всі люди, почував огиду до життя і, можливо, почував її гостріше, ніж більшість людей. Це болісне почуття не було наслідком ні мого особливого становища, ні якихось непередбачених обставин, а походило від причин, спільних для всього людства і для всього, що живе на землі. Я спізнав велику тривогу, тепер вона остаточно розвіялась. Я відчуваю блаженний спокій і солодку втіху, усе в мені співає, я безтурботний і глибоко задоволений, безмежна радість пронизує всю мою істоту. Ви бачите мене, пане, в найпрекраснішу хвилину мого життя, і коли вже доля звела мене з вами, я закликаю вас у свідки мого щастя. Я нарешті вільний, я позбувся страхів, що пере-

слідують людей, честолюбства, що пожирає їх, і безумних, облудних надій. Я вищий за будь-які випадковості, я втік від двох непереможних ворогів людини — простору і часу. Я можу нехтувати долю. Я володію абсолютним щастям і зливаюся з божеством. І цей блаженний стан — діло моїх рук, це наслідок власного рішення, такого мудрого, доброго, прекрасного, чеснотливого і дійового, що виконання його обожествляє мене...

Я купаюся в радості, я в солодкому сп'янінні. Я цілком свідомо і в усій величності його значення вимовляю цей вираз будь-якого сп'яніння, ентузіазму і захоплення: «Я досяг забуття!»

Він вийняв годинник.

— Уже час! Прощайте!

— Ще одне слово, юначе. Ви можете врятувати мене. Я...

— Врятується тільки той, хто наслідуватиме мій приклад. Тут ми повинні розлучитися. Прощайте!

І кроком героя, по-юнацькому бадьоро незнайомиць кинувся в глибину лісу, що облямовував шлях. Христофор V, не бажаючи нічого слухати, пішов услід за ним. Пробираючись крізь хащу, він почув звук пострілу, побіг уперед, розсунув гілля і побачив молодого щасливця, що лежав нерухомо на траві: скроню його було пробито кулею, а револьвер він ще стискав у правій руці.

Від цього видовища король знепритомнів. Катрфей і Сен-Сільвен, що прибігли за ним, привели його до пам'яті і віднесли до палацу. Христофор навів довідки про юнака, який знайшов на його очах своє безнадійне щастя. Він дізнався, що незнайомий був спадкоємцем шляхетної і багатой родини, що обдарованість його рівна була його вроді і що доля завжди усміхалася йому.

Розділ XI

СИГІЗМУНД ДЮКС

Другого дня, проходячи в пошуках цілющої сорочки по вулиці Конституції, Катрфей і Сен-Сільвен випадково зустріли графіню де Сесіль, що саме виходила з музичного магазину. Вони провели її до карети.

— Пане де Катрфей, чому це вас не було видно вчора в клініці професора Кійбефа? І вас також, пане де Сен-Сільвен? Даремно ви не прийшли, було дуже цікаво. На свою п'ятигодинну операцію — розкішне запалення яєчника — професор Кійбеф запросив найелегантніше това-

риство, цілу юрбу і водночас винятково добірне коло людей. Були квіти, розкішні туалети, музика, подавали морозиво. Професор був саме втілення елегантності і надзвичайної грації. Він дозволив зробити кілька знімків для кінематографа.

Катрфей не був особливо здивований цією розповіддю. Він знав, що професор Кійбеф робить свої операції серед розкоші і втіх. Він попросив би у нього сорочку, якби за кілька днів перед тим не застав славнозвісного хірурга у невтішному горі через те, що йому не вдалося оперувати двох найбільших тодішніх знаменитостей: німецького імператора, якому професор Гільмахер щойно вирізав кисту, і карлицю з «Фолі-Бержер», яка проковтнула сотню цвяхів, але не хотіла, щоб їй розрізали шлунок, і обійшлася рициною.

Спинившись перед вітриною музичного магазину, Сен-Сільвен поринув у споглядання бюста Сигізмунда Дюкса і раптом голосно вигукнув:

— Ось він, той, кого ми шукаємо! Ось вона — щаслива людина!

З дуже схожого бюста на них дивилися правильні й благородні риси, — одне з тих гармонійних і повних облич, що нагадують земну кулю. Дарма що й лисий уже, і старий, — великий композитор мав настільки ж чарівний, наскільки й величний вигляд. Голий череп його закруглювався, як церковне склепіння, а трохи завеликий ніс випинався з любовною і зовсім не духовною поважністю; підстрижена борода не ховала м'ясистих губів і хтивих вакхічних уст. Це було точне зображення цього генія, що творив побожні ораторії і водночас пристрасну і чуттєву оперну музику.

— Як могли ми, — провадив далі Сен-Сільвен, — забути про Сигізмунда Дюкса, що з такою повнотою тішитися своєю безмірною славою і так уміє користуватися всіма її перевагами? Він безумний якраз настільки, щоб не почувати обтяжливості й нудьги високого становища. Як могли ми забути про найодухотворенішого і водночас найчуттєвішого з геніїв, щасливого, як бог, і спокійного, як звір, — людину, що поєднує в своїх незліченних любовних пригодах витончену делікатність з найбрутальнішим цинізмом!

— Справді, — погодився Катрфей, — це багатий темперамент. Сорочка такої людини може бути вельми корисна його величності. Ходімо ж по неї.

Їх ввели до високої зали, просторої і лункої, як зала кафешантану. Орган, піднятий на висоту трьох приступок, затуляв частину стіни своїм корпусом з незліченними трубами. Сигізмунд Дюкс, у шапочці дожа і в парчевій мантії на плечах, щось імпровізував, і звуки, що народжувалися з-під його пальців, хвилювали душі слухачів і зворушували їхні серця. На трьох східцях, застелених пурпуровою тканиною, звивалася біля його ніг ціла юрба розпростертих жінок; були серед них і величні, і чарівні — високі, тонкі, гнучкі, як змії,— були й повні, з розкішними формами, масивно-пишні, усі однаково прекрасні від любові й жадання, жагучі й розімлілі. А в залі, утворивши одну суцільну трепетну масу, колихалося товпице молодих американок, фінансистів-євреїв, дипломатів, танцівниць, співачок, католицьких, англіканських та буддійських священників, чорношкірих принців, фортепіанних настроювачів, газетних репортерів, ліричних поетів, театральних імпресаріо, фотографів, чоловіків, переодягнених жінками, і жінок, переодягнених чоловіками,— усе це було стиснуте, перемішане, злите в одне, сповнене обожнення ціле, поверх якого, видержись на колони, сидячи верхи на канделябрах, підвісившись до люстр, трепетали у святобливному захваті молоді, спритні поклонники. Весь цей величезний натовп поринув у екстаз: це називалося закритим ранковим концертом.

Орган замовк. Хмара жінок огорнула маестро; час від часу він виступав з неї, як осяйне небесне світило, щоб у ту ж мить знову поринути в неї. Він був ласкавий, кокетливий, хтиво-ніжний і верткий. Чемний, в міру чепуристий, великий, як світ, і крихтний, як амурчик, він, усміхаючись, щоразу відкривав у сивій бороді рядочок по-дитячому дрібних зубів і говорив усім жінкам прості й витончені слова, які викликали загальний захват і одразу ж забувалися, бо вони були надто легкі; тому чари його слів, посилені тасмничістю, зберігалися в усій своїй повноті. Так само чемний і ласкавий був він і з чоловіками і, побачивши Сен-Сільвена, тричі розцілувався з ним і запевнив, що дуже любить його.

Начальник королівської канцелярії не став даремно гаяти часу: від імені короля попросив у маестро дві хвилини для конфіденційної розмови і, пояснивши в загальних рисах, яке важливе доручення покладено на нього, сказав:

— Маестро, дайте мені вашу со...

Він спинився, побачивши, як раптом скривилося обличчя Сигізмунда Дюкса.

На вулиці катеринка загуляла польку «Жонкіль». І з перших же її тактів обличчя великої людини вкрилося блідістю. Ця полька «Жонкіль», надзвичайно популярна того року, була написана убогим, напівграмотним і бездарним трактирним скрипалем на прізвище Букен. І маестро, увінчаний сорока роками слави і любові, не міг стерпіти, щоб хоч трошки похвал випало на долю Буkena,— він сприймав це як нестерпну образу. Адже й сам бог ревнивий і часто буває засмучений людською невдячністю. Досить було Сигізмундові Дюксу почути кілька тактів модної польки «Жонкіль», як йому ставало просто млясно. Він різко покинув Сен-Сільвена, юрбу поклонників і пишне стадо розімлілих жінок, кинувся до себе в убиральню і виблював цілий таз жовчі.

— Він гідний жалю,— зітхнув Сен-Сільвен.

І, потягнувши Катрфея за поли, він переступив поріг дому нещасного музиканта.

Розділ XII

ЧИ МОЖЕ БУТИ ПОРОК ЧЕСНОТОЮ?

Цілих чотирнадцять місяців з ранку до вечора і з вечора до ранку блукали вони по місту і його околицях, спостерігаючи, виглядаючи і розпитуючи людей, та все було марно. Король, який з кожним днем втрачав останні сили, мав тепер уявлення про складність цих пошуків. Він наказав своєму міністрові внутрішніх справ утворити надзвичайну комісію на чолі з панами Катрфесм, Шодзегом, Сен-Сільвеном і Фруадефоном і, надавши цій комісії необмежених повноважень, зобов'язав її розпочати таємне розслідування про всіх щасливих людей королівства.

Начальник поліції, згідно з вказівкою міністра, віддав у розпорядження членів комісії своїх найспритніших агентів, і незабаром у столиці щасливих людей почали розшукувати з такою ж ретельністю і запалом, як в інших країнах розшукують злочинців і анархістів. Досить було якому-небудь громадянину здобути славу щасливого, як на нього негайно доносили, і він потрапляв під таємний нагляд поліції. Двоє агентів удень і вночі гупали своїми важкими, підбитими залізом черевиками під вікнами осіб, запідозрених у тому, що вони щасливі. За лю-

диною з вищого товариства, що замовляла собі ложу в опері, одразу ж установлювали нагляд. Власника скакової стайні, кінь якого вигравав приз, брали на замітку. Агент поліції, що сидів у конторі кожного дому побачень, відмічав відвідувачів. Внаслідок зробленого паном начальником поліції спостереження, що доброчесність приносить людям щастя, усі добродійники, засновники притулків, щедрі жертводавці, покинуті й вірні дружини, громадяни, що відзначилися самовідданими вчинками, герої і мученики — всі були зазначені в дописах і піддані найретельнішим допитам.

Цей нагляд тяжів над усім містом, але ніхто нічого не знав про його причини. Катрфей і Сен-Сільвен нікому не розказували про свої розшуки благодійної сорочки, боячись, як ми вже сказали, щоб честолюбні й пожадливі люди, прикинувшись, ніби вони тішаються повним щастям, не підсунули королю замість щасливої сорочки наскрізь просякнуту нещастям, печаллями й турботами.

Надзвичайні заходи, вжиті поліцією, посіяли тривогу серед вищих класів суспільства, і в місті почалося заворушення. Кілька вельми поважних дам виявилися скомпрометованими, внаслідок чого виник ряд скандалів.

Комісія збиралася щоранку в королівській бібліотеці під головуванням пана де Катрфея, в присутності державних радників для особливих доручень панів Тру і Бонкасі. Комісія ця розглядала на кожному засіданні в середньому по півтори тисячі справ. Та, хоч минуло вже чотири місяці, комісія не знайшла ще навіть і знаку щасливої людини.

— Що вдієш! — вигукнув пан Бонкасі у відповідь на нарікання голови комісії пана Катрфея. — Пороки викликають страждання, а пороки є у всіх людей.

— У мене їх нема, — зітхнув пан Шодзег, — і це доводить мене до розпачу. Життя без пороків — це суцільна нудьга, зневіра і смуток. Порок — єдина розвага, приступна нам на цьому світі, порок — це окраса нашого існування, сіль душі, іскра розуму. Та що я кажу! Порок — єдина своєрідність, єдина творча сила людини, це — спроба озброїти природу проти природи, звеличити царство людини над царством тварин, дати місце людському творенню замість творення безіменного, виділити свідомий світ із загальної несвідомості. Порок — єдине надбання, що справді належить людині, її єдиний спадок, її справжня мужність і доброчесність у буквальному розумінні цього

слова, бо латинське «virtus» — доблесть, добродієність — похідне від слова «vir» — чоловік, муж.

Я пробував придбати пороки, та з цього нічого не вийшло: для цього треба мати особливий хист, природний нахил. Удаваний порок — не порок.

— Стривайте! — сказав Катрфей. — А що ви взагалі називаєте пороком?

— Я називаю пороком звичну схильність до того, що величезна більшість людей вважає аномальним і поганим, тобто — індивідуальну мораль, індивідуальну чесноту, красу, могутність, обдарованість.

— Ну от і чудово! — сказав радник Тру. — Вся справа в тому, щоб домовитись між собою.

Але Сен-Сільвен почав із запалом спростовувати точку зору бібліотекаря.

— Не говоріть про пороки, — сказав він, — якщо у вас їх немає. Ви не знаєте, що це таке. У мене вони є, у мене їх декілька, і запевняю вас, що я дістаю від них значно менше задоволення, ніж неприємностей. Немає нічого тяжчого від пороку. Хвилюєшся, гарячуєш, вибиваєшся з сили, щоб як-небудь його задовольнити, а як тільки він задоволений, — почувашь саму тільки безмірну огиду.

— Ви не говорили б так, добродію, — заперечив Шодзег, — якби у вас були гарні пороки — благородні, горді, владні, високі, справді доблесні. Але у вас є тільки маленькі, полохливі пороки, пихаті й смішні. Ні, пане мій, вас ніяк не можна зарахувати до великих огудників бога.

Спершу Сен-Сільвен образився на такі слова, але бібліотекар довів йому, що в них немає нічого образливого. Сен-Сільвен зрештою ласкаво з цим погодився і спокійно й твердо висловив таке міркування:

— Що й казати, добродієність, як і порок, і порок, як і добродієність, — це зусилля, примус, боротьба, тягар, праця, знеможення. Тому ми всі й нещасні.

Але голова комісії Катрфей став нарікати, що в нього скоро розколеться голова.

— Панове, — сказав він, — не вдаваймося в філософію. Ми не пристосовані для цього.

І він закрит засідання.

З цією комісією щастя вийшло те саме, що виходить з усіма парламентськими й позапарламентськими комісіями, які скликалися в усі часи і в усіх країнах: вона ні до чого не привела і, прозасідавши п'ять років, розпалася, не давши ніяких корисних результатів.

А король усе не одужував. Щоб остаточно його доконати, неврастенія, неначе старий бог морів Протей, набирала різних образів, один за одного жахливіших. Король скаржився, що він почуває, як усі його органи, ставши рухомими, безупинно пересуваються в його тілі й переносяться на невластиві місця: нирка — в шию, серце — в литку, кишки — в ніс, печінка — в легені, мозок — у живіт.

— Ви не можете собі уявити, — казав він, — які це муки і яку плутанину вносять вони в мої думки.

— Ваша величність, — відповідав Катрфей, — мені це тим легше зрозуміти, що в дні моєї юності живіт мій частенько підтягувало аж до хребта, і неважко собі уявити, якого це надавало напряду моїм думкам. Це дуже відбилося на моїх заняттях математикою.

Чим гірше почував себе Христофор V, тим настійливіше вимагав він прописану йому сорочку.

Розділ XIII

КЮРЕ МІТОН

— Я знову починаю думати, — сказав Сен-Сільвен Катрфесві, — що ми тільки тому нічого не знайшли, що погано шукали. Я твердо вірю в добродішність і вірю в щастя. Вони нероздільні. Щоправда, вони трапляються рідко, вони ховаються від нас. Та ми розшукаємо їх під скромними покрівлями, в сільській глушині. Як на мене, то я порадив би шукати їх у тій суворій гірській місцевості, яку ми вважаємо нашою Савойєю і нашим Тіролем.

За наступні два тижні вони об'їздили шістдесят гірських сіл, не зустрівши жодної щасливої людини. Усі злигодні, що доводять до відчаю міста, спостерігалися і в цих невеличких селах, а брутальність і невігластво їхніх жителів надавали їм ще більшої гостроти. Голод і любов — ці два головні бичі природи — завдавали тут нещасним людям ще більших страждань, ніж у містах. Перед їхніми очима пройшли скнари-господарі, чоловіки-ревнивці, жінки-зрадниці, наймички-отруйниці, наймити-убивці, батьки-кровозмісники і онуки, що перекидають діжу з тістом на голову діда, який задрімав біля печі. В самому тільки п'яцтві знаходили втіху ці селяни, і навіть радощі їхні були грубі, а розваги — жорстокі. Свята їхні закінчувалися кривавими бійками.

Поглиблюючи й провадячи далі свої спостереження над цим народом, Катрфей і Сен-Сільвен переконалися, що звичаї його не могли бути ні кращими, ні чистішими, що скупа земля робить його скупим, що суворе життя робить його нечутливим і до чужих і до власних страждань і що заздрісність, жадібність, лицемірство, брехливість і постійна думка, як би ошукати ближнього, є природним наслідком їхньої темноти і злиднів.

— І як тільки я міг,— запитував сам себе Сен-Сільвен,— хоч на одну-єдину мить повірити, ніби щастя може жити під солом'яною стріхою? Це, певне, тільки через класичну освіту, яку я здобув у свій час. У своїй адміністративній поемі «Георгіки» Вергілій твердить, що хлібороби були б щасливі, якби знали про своє щастя. Отже, він визнає, що вони про це щастя нічого не знають. А насправді Вергілій писав за наказом Августа, чудового правителя держави, який боявся, щоб Рим не залишився без хліба, і тому всіляко намагався якомога густіше заселити села. Вергілій знав, як знали це і всі інші, що життя селян дуже важке. Гесіод правдиво змалював його в жалких картинах.

— Усі дуже добре знають,— сказав Катрфей,— що немає такої місцевості, де б сільські хлопці і дівчата не мріяли влаштуватися в місті. У приморських місцевостях дівчата мріють про те, щоб працювати на консервній фабриці. В кам'яновугільних районах у хлопців одна думка — швидше спуститися в шахту.

Жив у тих горах один чоловік, що серед нахмурених лобів і заклопотаних облич одразу впадав у вічі своєю простодушною усмішкою. Цей чоловік не вмів ні обробляти землю, ні розводити худобу і нічого не знав з того, що знають інші люди; він вів безглузді розмови і з ранку до вечора виспівував одну й ту саму пісеньку, якої ніколи не доводив до кінця. Усе захоплювало його. Він завжди був у чудовому настрої. Одяг його був пошитий з різнобарвних, химерно дібраних клаптів. Дітвора бігала за ним і дражнила його. Але люди вірили, що він приносить щастя, і тому не кривдили його, а подавали недоїдки, щоб він не вмер з голоду. Це був юродивий Юртепуа. Він їв біля воріт разом із собаками і ночував у стодолах.

Бачачи, що він щасливий, і гадаючи, що місцеві жителі не даремно вважають його носієм щастя, Сен-Сільвен, після довгих роздумів, розшукав його, щоб забрати у нього сорочку. Та він застав його в гірких сльозах, розпро-

стертого на церковній паперті. Юртепуа щойно дізнався про смерть Христа, розіп'ятого заради спасіння людства.

Спустившись в одне із сіл, де староста був водночас і шинкарем, королівські посланці запросили його випити разом з ними по чарочці й запитали, чи не знає він, бува, щасливої людини.

— Панове,— відповів їм той,— їдьте он у те село, білі хатки якого приліпилися до схилу гори з того боку долини, і зайдіть до кюре Мітона. Він прийме вас дуже гостинно, і ви познайомитеся з щасливою людиною, цілком гідною свого щастя. Дорога забере яких дві години часу.

Староста запропонував їм найняти у нього коней, і після сніданку вони вирушили в дорогу. На першому ж перегоні їх наздогнав молодий чоловік верхи на кращому ніж у них коні. У нього було відверте обличчя, веселий і здоровий вигляд. Вони зайшли з ним у розмову. Дізнавшись, що вони їдуть до кюре Мітона, молодий чоловік сказав:

— Перекажіть йому мій щирий привіт. Сам я їду трохи вище, в Ла-Сізере, де живу серед чудових пасовищ. Мені не терпиться швидше потрапити туди.

Він розповів їм, що одружений з найприємнішою і найкращою в світі жінкою, яка подарувала йому двох дітей, гарних, як день: хлопчика і дівчинку.

— Я їду з нашого міста,— весело сказав він,— і везу звідти чудові тканини на плаття з викройками й модними картинками, де намальоване готове вбрання. Аліса (так звуть мою дружину) і гадки не має про подарунки, які я їй приготував. Я так і віддам їй пакунки, не розгортаючи їх, і матиму втіху дивитися, як її гарненькі пальчики не терпляче розв'язуватимуть шворки. Яка ж вона буде рада! Вона підведе на мене свої захоплені ясні очі й поцілує мене. Ми дуже щасливі — моя Аліса і я. Ми вже чотири роки як одружені й що день то дужче кохаємо одне одного. У нас найсоковитіші луки в усій околиці. І наймити наші теж щасливі, вони вміють добре косити й танцювати. Приїздіть до нас, панове, коли-небудь у неділю. Ви вип'єте з нами нашого легенького білого вина і помилуетесь, як танцюють наші гарні дівчата і дужі хлопці,— вони легко можуть підхопити дівчину й підкинути її в повітря, як пір'їнку. До нашого дому звідси їхати з півгодини. Треба повернути праворуч між отими двома скелями, що видніють за п'ятдесят кроків попереду і відомі під назвою «Сарнячі ноги», потім треба переїхати дере-

в'яний міст, перекинутий через гірську річку, і перетнути сосновий лісок, що захищає нас від північного вітру. Не мине й півгодини, як я вже буду в колі своєї маленької сім'ї, і ми всі четверо тішитимемось нашим щастям.

— Треба попросити у нього сорочку, — тихенько прошепотів Катрфей Сен-Сільвену, — я думаю, що вона не поштується перед сорочкою юре Мітона.

— І я теж так думаю, — відповів Сен-Сільвен.

Поки вони так перемовлялись, серед навислих скель показався вершник, який у похмурому мовчанні спинився перед подорожніми.

— Що скоїлось, Ульріху? — спитав молодий чоловік, упізнавши в ньому одного зі своїх орендарів.

Ульріх нічого не відповів.

— Нещастя? Та говори ж!

— Пане, ваша дружина, поспішаючи швидше побачити вас, вирішила піти вам назустріч. Дерев'яний міст провалився, і вона потонула в річці разом з обома дітьми.

Покинувши знавіспілого від горя молодого горянина, вони прибули до юре Мітона, і їх увели до кімнати священника, що правила водночас і за вітальню, і за бібліотеку. На полицях з ялинових дощок стояло до тисячі томів різних книг, а на побілених вапном стінах були розвішані старовинні гравюри — репродукції пейзажів Клода Лоррена і Пуссена. Усе тут свідчило про культурні і розумові запити господаря, які не часто можна зустріти в домі сільського священника. У юре Мітона, людини середнього віку, було розумне й добре обличчя.

Він розхвалив своїм відвідувачам, які нібито бажали оселитися в цій місцевості, клімат, родючість ґрунтів і красу долини. Почастував їх білим хлібом, фруктами, сиром та молоком і повів у садок, що чарував своєю ніжністю і чистотою. По стіні, оберненій до сонця, з геометричною точністю плелись виноградні лози. На однаковій відстані одне від одного стояли фруктові дерева, що мали правильні, рясно обвішані плодами крони.

— А вам не буває нудно, отче? — спитав Катрфей.

— За працею в бібліотеці та садку мій час плине аж занадто швидко, — відповів священник. — Хоч би як спокійно і безтурботно минало моє життя, воно від того не стає менш діяльним і працюватим. Я правлю служби божі, відвідую хворих і убогих, сповідаю своїх парафіян і парафіянок. У бідолах не дуже довгий перелік гріхів, та чи можу я нарікати на це? Проте вони перелічують їх

довго. Мені треба приберегти трохи часу ще й на підготовку до своїх проповідей і уроків закону божого: ці уроки особливо важко даються мені, дарма що я веду їх уже понад двадцять років. Так страшно говорити з дітьми: вони ж вірять усьому, що їм скажеш. У мене є також і години розваг: я ходжу на прогулянки. Прогулянки мої завжди такі самі і водночас — безмежно різноманітні. Вигляд природи змінюється з кожною порою року, з кожним днем, кожною годиною, кожною хвилиною; він завжди інакший і завжди новий. Я з приємністю проводжу довгі осінні вечори в товаристві давніх моїх друзів — аптекаря, збирача податків і мирового судді. Ми музичимо. Моя служниця Моріна чудово смажить каштани; ми ласуємо ними. Що може бути смачнішим за смажені каштани зі склянкою білого вина?

— Велебний отче,— звернувся до доброго кюре Катрфей,— ми обидва перебуваємо на службі у його величності короля. Ми сподіваємось почути від вас одне признання, яке має дуже важливе значення і для нашої країни, і для всього світу. Від нього залежить здоров'я, а можливо, і життя нашого короля. Ось чому ми просимо вас пробачити нам наше запитання і, незважаючи на його незвичайність і нескромність, відповісти на нього цілком відверто і не ухиляючись. Велебний отче, ви щасливі?

Отець Мітон узяв Катрфей за руку, міцно стиснув її і ледь чутно промовив:

— Моє життя — суцільна мука. Я живу в безнастанному обмані. Я не вірю в бога.

І дві великі сльозини викотилися з його очей.

Розділ XIV і останній

ЩАСЛИВА ЛЮДИНА

Даремно об'їздивши в пошуках щасливої людини протягом цілого року все королівство, Катрфей і Сен-Сільвен прибули до замку Фонбланд, куди король наказав перевезти себе, щоб подихати свіжим лісовим повітрям. Вони застали його в пригніченому стані, що дуже тривожив усіх придворних.

Ніхто з запрошених не жив у цьому замку, що був тільки мисливським будиночком. Начальник королівської канцелярії і обер-шталмейстер пайняли помешкання в селі і щодня лісовою стежкою приходили відвідати короля.

Дорогою вони часто зустрічали маленького чоловічка, що жив у лісі в дуплі розлогого платана. Цього чоловічка звали Муск; його ніяк не можна було назвати гарним: він мав плескате обличчя, гострі вилиці і широкий ніс із зовсім круглими ніздрями. Але квадратні зуби, що виблискували між червоними губами, коли Муск сміявся,— а сміявся він раз у раз,— надавали виразності й приємності його дикуватому обличчю. Ніхто не знав, як він заволодів великим дуплистим платаном, але він улаштував собі в ньому дуже чистеньку кімнатку, обладнану всім необхідним. Правду кажучи, йому й треба було небагато. Він жив з лісу і ставка, і жив зовсім непогано. Йому прощали таке непевне становище за послужливість і уміння догоджати людям. Коли дами із замку каталися в каретах по лісу, він підносив їм у власноручно сплетених лозових кошичках стільники з медом, суниці і гіркувато-солодкі ягоди дикої вишні. Він завжди охоче підставляв плече під загрузлого воза і допомагав збирати сіно, коли насувався дощ. Анітрохи від цього не стомлюючись, він робив більше, ніж будь-хто інший. Сила його і спритність були просто незвичайні. Він ламав големи руками щелепи вовка, ловив на бігу зайця і лавив по деревах, як кіт. Він умів майструвати для дітлахів очеретяні сопілки, вітрячки та іграшкові Геронові фонтани.

Катрфееві і Сен-Сільвену нерідко доводилося чути на селі: «Щасливий, як Муск». Ця приказка вразила їх. Одного разу, проходячи під розлогим платаном, вони побачили Муска, що грався з молодим мопсом і здавався таким самим задоволеним, як і собака. Вони вирішили спитати його, чи щасливий він.

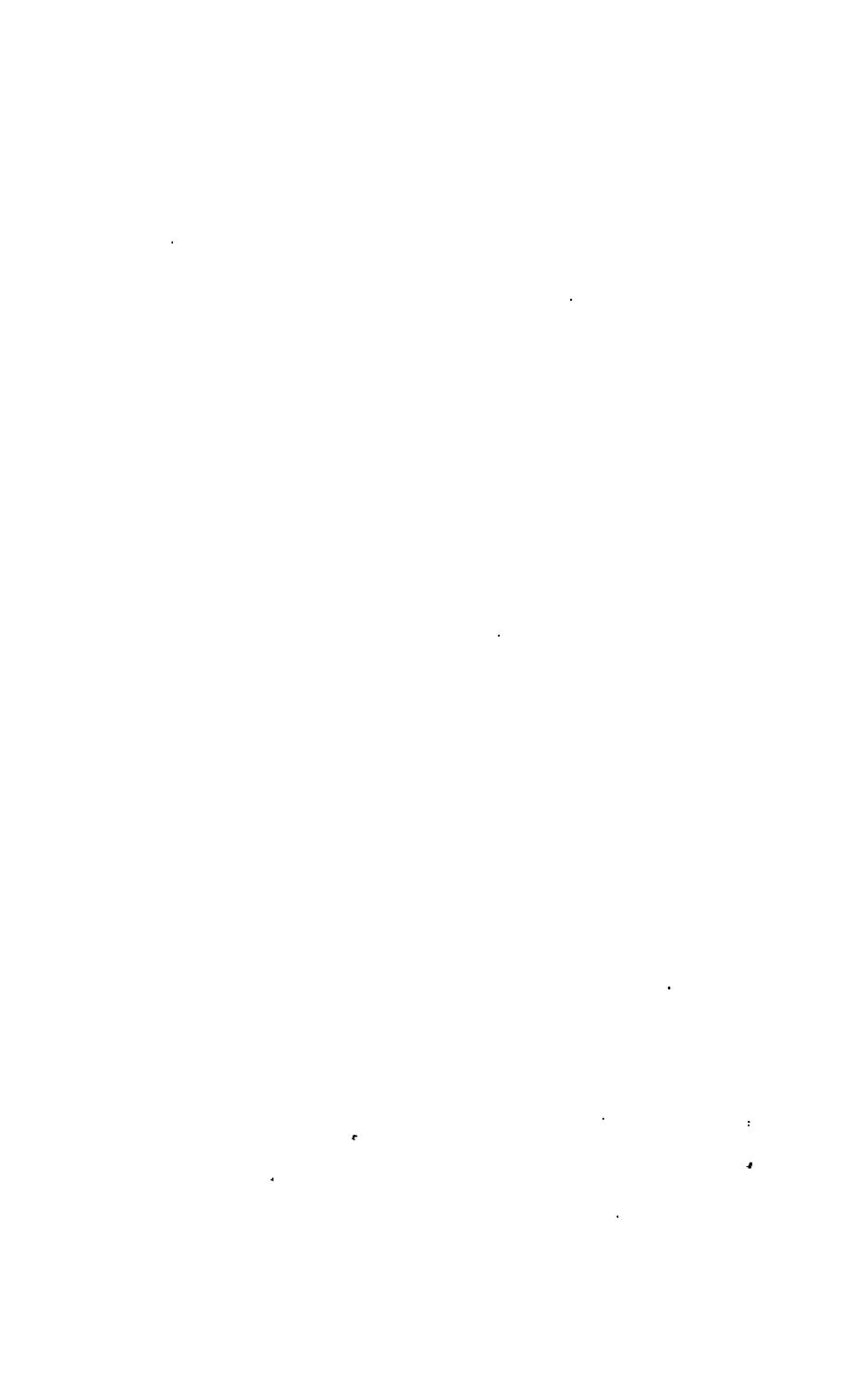
Муск не міг їм зразу відповісти, бо ніколи доти не розмірковував про щастя. Вони в загальних рисах і дуже просто пояснили йому, що являє собою щастя. І тоді, подумавши трохи, Муск відповів їм, що він щасливий.

Почувши цю відповідь, Сен-Сільвен жваво вигукнув:

— Муску, ми дамо тобі все, чого ти тільки забажаєш,— золото, палац, нові чоботи — геть усе, чого ти захочеш,— тільки дай нам свою сорочку.

На добродушному обличчі Муска відбилися не жаль і не розчарування — почуття, йому недоступні,— а глибокий подив. Він знаком показав, що не може дати їм того, що вони просять. У нього не було сорочки.

Коментарі

До складу III тому творів Анатолія Франса входять оповідання з семи збірок: «Валтасар», «Перламутрова скринька», «Кодолязь святої Клари», «Клію», «Кренкебіль, Пютуа, Ріке та ще кілька корисних оповідань», «Оповідки Жака Турнеброша», «Сім дружин Синьої Бороди та інші чарівні оповідання», — написані протягом трьох десятиліть, починаючи з 80-х років XIX ст. і до 1910 р.

Майже все своє творче життя Анатоль Франс писав оповідання і новели одночасно з працею над великими за обсягом епічними творами, часто на ту саму тематику й у тому ж стильовому ключі. Оповідання то співіснували з романами як суверенні художні одиниці, то входили до їх складу як важливі або навіть серцевинні частини (такі вставні новели в книзі «На білому камені» — «Галліон» та «Крізь браму в рогу чи крізь браму із слонової кості»), то, нарешті, вичленовувалися з епічної прози (наприклад, в «Сучасної історії» або «Харчівні «Королева Гусячі Лапки») чи навіть народжувалися з окремих розділів нездійсненого задуму роману (як це було в «Вівтарях страху», що перетворилися на нивку новел про Французьку революцію 1789 р.). Тематичний і стильовий зв'язок багатьох новелістичних творів Франса з його великими прозовими творами дозволяє говорити про деякі з них як про підступи до важливої теми, яка пізніше буде докладно розроблена в романі, або, навпаки, як про подальший розвиток того, що в романі було лише намічено або зачеплено побіжно.

Франс продовжував у своїй новелістиці великі традиції французького критичного реалізму Бальзака, Меріме, Мопассана, збагачуючи їх новими художніми прийомами. Для нього більше, ніж для його попередників, характерна іронічна, сатирична інтонація, вживання найрізноманітніших засобів сатиричного осміювання

негативних явищ у соціальному й моральному житті суспільства. Він черпає сюжети з фольклору, казки, міфа, тягів до стилізації і пародіювання розмаїтих оповідних жанрів: від біблійної притчі до житій святих, від психологічної новели XIX сторіччя до наукового дослідження своєї доби, від оповідки часів Відродження до галантного історичного анекдота. Франс полюбляє певні прийоми інтелектуалізації художньої прози, широко вводить в свої тексти філософські бесіди і дискусії, цитує античних авторів, отців церкви, істориків і митців середньовіччя або Ренесансу, XVII сторіччя або своєї доби. Його ерудиція здається універсальною і є своєрідною прикметою більшості творів короткого оповідного жанру. Названі особливості прози Франса не є ознакою лише його новелістики, вони так само характерні і для його романів.

Щодо структурних особливостей, то для Франса типове багатство архітектоніки. Він може створити гостру фавулу, динамічний сюжет, надати твору драматичного напруження, але дуже часто нехтує сюжетністю на користь психологічного портрета або філософських роздумів, гальмує розвиток фабули рефлексіями чи розмовами персонажів, раз у раз відводить від основного сюжетного стовбура. Коли у Мопассана майже кожна новела може стати основою драматичного твору, у Франса в багатьох з них нема драматичного конфлікту і головна принадність полягає в тонких ходах думки, витончених парадоксах, блискучій іронії, вишуканій стилізації тощо.

Як і в романах, у новелістиці А. Франса є кілька основних ідейно-тематичних комплексів. Це осміювання прекрасного в людині і мистецтві, живого й людяного на протизагу мертвотному й аскетичному, що насаджувалося церквою. Це осміювання містики, схоластики у мисленні, жорстокості й насильства в діянні. Це гостра й непримиренна критика релігії і церкви, буржуазної моралі, міщанської бездуховності. Це заперечення мілітаризму, націоналістичної зневаги французького буржуа до інших народів, національних культур інших країн. Це критика соціальної несправедливості у капіталістичному світі, класової упередженості буржуазного суду. Нарешті, це постійний інтерес до історії людства, до тих її періодів, коли людство переживало період бурхливого прогресу й розвитку гуманістичних ідей, і постійний пильний інтерес до сучасності.

ВАЛТАСАР

Перша збірка новел А. Франса «Валтасар» з'явилася друком у видавництві Кальман-Леві 1889 р. Тут були вміщені новели, надруковані у французькій пресі в попередні роки.

Збірка тематично пов'язана з творами, написаними Франсом у перший період його письменницької діяльності. Незважаючи на всю різноманітність проблематики й тематики новел, для більшості з них характерна антицерковна спрямованість, іронічна стилізація, і це надає збірці цілісного вигляду. В «Валтасарі» відбито інтерес письменника до віддалених в часі історичних епох з їх яскравою своєрідністю, зацікавлення новітніми філософськими течіями, зокрема релятивізмом, і водночас звернення до сучасності з її моральними проблемами, характерними людськими типами.

ВАЛТАСАР

Перший варіант новели під назвою «Історія Гаспара і цариці Савської» був надрукований у газеті «Юнівер ілюстре» 5 січня 1884 р. 26 грудня 1886 р. газета «Тан» надрукувала цю новелу з новою назвою «Валтасар» і підзаголовком «Різдвяне оповідання».

С. 7. *Вогюе Ежен-Мельхіор де* (1848—1910) — французький політичний діяч, історик, критик. Автор книги «Російський роман» (1886), у якій протиставляв високу духовність російської літератури «натуралізму» французької.

...*в Ефіопії царював Валтасар*... — За євангельською легендою, трьох волхвів (східних мудреців) привела у Віфлієм зірка, що провістила народження Христа. З плином часу легенда трансформувала мудреців у царів Гаспара, Мельхіора і Валтасара. В образотворчому мистецтві склалася традиція зображувати одного з царів чорношкірим.

Цариця Савська — легендарна красуня, володарка земель у Південній Аравії.

Тертуліан Квінт Септімії (бл. 160—222) — християнський богослов і письменник.

С. 15. *Апотелезматика* — грецька назва псевдонауки, що виникла в стародавньому світі і зпайшла своє продовження у середньовічній астрології. Її основою було переконання, що доля окремої людини і цілих народів залежить від розташування сузір'їв на небі.

...*під своєю золотою сукнею цариця Балкіс ховає ноги з роздвоєними, як у кози, ратичками*... — За легендою, цар Соломон хитрістю переконався в тому, що у аравійської красуні потворні ноги.

Спочатку оповідання було надруковане як частина статті «Життя в Парижі» в газеті «Тан» від 16 травня 1886 р.

С. 19. *Лемерт Жюль* (1853—1914) — французький письменник, драматург, літературний і театральний критик.

ПАН ПІЖОНО

Вперше опубліковане в газеті «Тан» 9 січня 1887 р. оповідання близьке настроєм, головною думкою і центральною постаттю до роману «Злочин Сільвестра Бонара».

С. 21. *Огюстен-Тьєррі Жільбер* (1843—1915) — французький письменник, автор романів на історичні теми, в яких часто діяли надприродні сили.

...*під час розкопок Серапея...*— *Серапей* (або Серапеум) — храм Серапіса, головного божества елліністичного Єгипту. Руїни цього храму розкопав у 1851 р. біля Мемфіса французький археолог Марієт.

Інститут — вищий науковий заклад Франції, до складу якого входять п'ять Академій.

С. 24. *Гребо Ежен* (1845—1915) — французький археолог-єгиптолог.

С. 26. ...*в мою профілі є щось кушитське...*— *Кушити* — стара назва племен, що живуть у північно-східній Африці.

А бог Бес, схожий на Сарсе!— Єгипетського бога Беса зображували у вигляді потворного карлика. *Сарсе Франсіск* (1827—1899) — французький літературний і театральний критик, праці якого були розраховані на смаки буржуазії.

С. 27. *Вілла «Саїд»* — вілла А. Франса.

С. 28. *Пригадуйте Неферу Ра у Леконта де Ліля...*— *Леконт де Ліль Шарль* (1818—1894) — французький поет, очолював літературну групу «Парнас». *Неферу Ра* — героїня однієї з «Варварських поем» Леконта де Ліля — прекрасна дочка фараона, що вмирає від любовної туги.

С. 30. *Бодлер Шарль* (1821—1867) — видатний французький поет, попередник декадентів-символістів. Франс цитує вірш «Кішки» в його найвідомішій збірці «Квіти зла».

Малларме Стефан (1842—1898) — французький поет-символіст.

Масперо Гастон (1846—1916) — відомий французький єгиптолог, керівник археологічних розкопок у Єгипті.

С. 31. *Бернгейм Іпполіт* (1837—1919) — французький вчений-медик; *Льєжуа Жюль* (1833—1908) — французький юрист; *Шарко Жан-Марген* (1825—1893) — видатний французький невропатолог. Всі вони займалися проблемою гіпнозу.

ДОЧКА ЛІЛИТ

Оповідання було надруковане вперше в газеті «Тан» 25 грудня 1887 р.

С. 33. *Псікарі Жан* (Псіхаріс Іоанніс, 1854—1929) — новогрецький письменник і вчений-філолог, який жив і працював у Франції. Широко вводив у свої твори народну мову.

С. 36. *Преадаміти* — люди, які нібито існували до першого, за біблійною легендою, чоловіка Адама.

С. 43. *Кармеліти* — чернечий орден, заснований у 1155 р. біля гірського пасма Кармел у Палестині. Відзначався суворістю статути.

ЛЕТА АЦІЛІЯ

Оповідання вперше надруковане в газеті «Тан» 1 квітня 1888 р.

С. 44. *Ренан Арі* (1857—1900) — французький поет і художник, син історика релігії й філософа Ернеста Ренана.

Массілія — стародавня назва французького міста Марсель, яке колись входило до складу римських володінь.

Стефан — за церковною легендою, один з перших християнських мучеників, що загинув від рук фанатичних прихильників старої віри.

ЧЕРВОНЕ ЯЙЦЕ

Вперше оповідання було надруковане в газеті «Тан» 10 квітня 1887 р.

С. 52. *Поціці Жан-Самюель* (1846—1918) — французький лікар. ...ви розповіли про дивний випадок самогубства однієї жінки... — Йдеться про повість А. Франса «Іокаста», сюжет якої перераховується в «Червоному яйці».

С. 53. *Абатство Мон-Сен-Мішель*. — Романтичне і мальовниче розташування абатства Мон-Сен-Мішель на високій прибережній скелі, а також героїчні сторінки оборони його від численних нападів ворогів сприяли виникненню багатьох легенд про це старовинне абатство.

С. 54. *Бертран дю Гесклен* (XIV ст.) — конетабль, тобто головнокомандувач королівськими військами Франції; уславився багатьма перемогами над англійцями під час Столітньої війни. В народі ходили легенди про його хоробрість, про незвичайний хист його дружини Тіфанії Рагенель передбачати за зірками майбутні перемоги чи поразки французького війська.

ПЕРЛАМУТРОВА СКРИНЬКА

Друга збірка новел Анатолія Франса під назвою «Перламутрова скринька» вийшла окремим виданням у 1892 р. у видавництві Кальман-Леві.

За своєю тематикою новели збірки легко розподіляються на три групи. Перша з них, найближча до новел із «Валтасара», — це стилізовані християнські легенди. В цьому плані дуже цікавий «Прокуратор Іудеї» — раціоналістично-іронічне переосмислення одного з центральних епізодів євангелія — суду над Ісусом. Засудження релігійного аскетизму звучить у новелі «Схоластика», поетичне закінчення якої проголошує перемогу кохання всупереч усьому — навіть самій смерті. Глибоко гуманна історія «Жонглера матері божої», сповнена співчуття до маленького невтомного комедіанта, чие веселе демократичне мистецтво таке чуже похмурий християнській містиці.

Друга група оповідаць присвячена темам, узятим із сучасного Франсові життя. У новелі «Спогади сільського лікаря» Франс цілком слушно піддає сумніву всеосяжне значення спадковості для долі людини, він явно дискутує з натуралістичною теорією Золя та його послідовників, які твердили, що біологічна спадковість визначає в людині все: її таланти й вади, життєвий шлях і професію.

Новели третьої групи — це епізоди з часів Французької революції XVIII сторіччя. Спочатку більшість із них становили розділи незакінченого історичного роману «Вівтарі страху». Франс критично поставився до цього твору і вирішив його не друкувати. Роман був невдалим насамперед тому, що письменник не зрозумів рушійних сил революції, бачив у революційному терорі лише жорстокість, у діях якобінців — «ескалацію» насильства, в санкюлотах — мстивий і нерозумний натиск. Письменник не зумів побачити, що в революції діяли різні сили, що назва «третій стан» об'єднувала соціальні шари, які мали дуже відмінні інтереси і цілі, що санкюлоти чекали від революції зовсім не того, чого чекали від неї буржуа.

Суперечливе ставлення до Великої буржуазної революції позначилось і в новелах, які народилися з фрагментів «Віттарів страху». Жертви якобінського терору в них героїзуються. Автор змальовує не справжніх героїв революції, а дрібних буржуа, егоїстичних міщан, які, вдаючи щирих поборників великої справи, домагалися своїх корисливих цілей.

Однак, незважаючи на безумовні ідейні суперечності Франсових новел про революцію, в них багато й такого, що відповідає історичній правді, передає дух тієї бурхливої й героїчної доби.

ПРОКУРАТОР ІУДЕЙ

Оповідання було вперше надруковане в газеті «Тан» 25 грудня 1891 р.

С. 63. *Прокуратор* — правитель давньоримської провінції.

Претекста — біла тога з пурпуровою облямівкою, яку носили неповнолітні хлопці з родин римських патриціїв.

Квірін Сульпіцій (помер 21 р.) — римський консул, потім — намісник Сирії.

Тіберій Цезар (42 р. до н. е.— 37 р. н. е.) — римський імператор, видатний полководець і державний діяч.

Гай (Калігула, 12—41) — римський імператор, відзначався деспотизмом, загинув від рук заколотників.

С. 64. *«Трактат про природу»* — мається на увазі філософська поема видатного римського поета-матеріаліста Тита Лукреція Кара (бл. 99—55 рр. до н. е.) «Про природу речей».

С. 65. *Ірод Антіпа* — син іудейського царя Ірода Великого; тетрарх (правитель) Галілеї (4 р. до н. е.— 39 р. н. е.).

С. 66. *Евандр* — легендарний засновник поселення на місці майбутнього Рима; згадується в поемі Вергілія «Енеїда».

С. 67. *Ліктори* — у Стародавньому Римі охоронці з почту високих урядовців.

С. 69. *Преторія* — місце, де засідав високий римський урядовець — претор, що розглядав громадянські судові справи.

Орли наші... — Зображення орла було військовим знаком римського легіону.

Помпей Гней (106—48 рр. до н. е.) — римський полководець і державний діяч; у 64 р. до н. е. зайняв із своїм військом Сирію і оголосив її провінцією Риму.

С. 70. *Песінунт* — місто в Малій Азії; було одним з центрів культу «матері богів» Кібели, давньоазіатської богині землі і врожаю; її постать символізував у храмах чорний камінь.

...якийсь божевільний... повиганяв торговців із храму. — Натяк на епізод з євангелія, в якому розповідається про те, що Христос,

прибувши до Єрусалима, вигнав з храму всіх, хто там продавав і купував, перекинув столи мініяйлів і торговців голубами.

С. 73. ...у Єрусалимі я знав одну іудейку.— Йдеться про Марію Магдалину, яка, за євангельською легендою, з блудниці перетворилася на праведницю, ревну послідовницю вчення Христа.

СХОЛАСТИКА

Перша публікація цього оповідання в газеті «Ган» від 8 грудня 1889 р. мала назву «Історія подружжя з Оверні».

С. 75. *Спронк Моріс* — французький літературний критик.

С. 77. «З книг Мішеля Шалья...» — Видатний французький математик Мішель Шаль (1793—1880) був захопленим бібліофілом, збирав стародавні рукописи, листи історичних діячів. Деякі з них були продані йому шахраєм Врен-Люка і виявилися підробленими.

С. 78. *Деліль Леопольд* (1826—1910) — французький вчений-палеограф, з 1874 р. директор Національної бібліотеки в Парижі.

ЖОНГЛЕР МАТЕРІ БОЖОЇ

С. 79. *Паріс Гастон* (1839—1903) — видатний французький філолог, дослідник середньовічної літератури Франції, збирач і видавець творів старих французьких поетів.

Марія Французька (II пол. XII ст.) — перша французька поетеса, писала віршовані повісті про кохання (ле), пісні та байки.

С. 80. *Самсон* — за біблійною легендою, ізраїльський полководець, якого занапастила його кохана, філістимлянка Даліла. Вона відрізала його довге волосся, в якому була надлюдська сила, і віддала Самсона в руки ворогів-філістимлян.

С. 81. *Марія Єгипетська* — за церковними легендами, блудниця, що покалася і стала ревною християнкою; жила майже 50 років у пустелі.

СПОГАДИ СІЛЬСЬКОГО ЛІКАРЯ

С. 84. *Швоб Мейєр-Андре-Марсель* (1867—1905) — французький письменник та літературознавець.

Тен Інполіт (1828—1893) — відомий французький мистецтвознавець та літературознавець-позитивіст.

Ніколь П'єр (1625—1695) — видатний діяч янсенізму у Франції, автор «Нарисів про мораль».

С. 85. *Пінель Філіпп*, (1745—1826) — французький лікар-психіатр.

Роза Сальватор (1615—1673) — італійський художник; особливо відомі його пейзажі і батальні сцени.

Маженді Франсуа (1783—1855), *Бернар Клод* (1813—1878) — французькі вчені-фізіологи.

С. 87. *Ністен П'єр-Юмбер* (1771—1818) — бельгійський медик. ...праць доктора *Люка і пана Рібо*. — Французькі вчені — медик Проспер Люка (1805—1885) і психолог Теодюль Рібо (1839—1916) — вивчали проблеми спадковості.

СВІТАНОК

Як і інші новели, тематично пов'язані з Французькою буржуазною революцією кінця XVIII ст., що увійшли у збірку «Перламутрова скринька», «Світанок» є переробленим уривком з незавершеного роману «Вівтарі страху». Розділи роману друкувалися в «Le journal de деба» в грудні 1884 р.

С. 93. *Лафайєт Марі-Жозеф, маркіз* (1757—1834) — відомий французький політичний діяч, генерал, організатор і керівник революційного ополчення — ядра національної гвардії; *Бальї Жан-Сільвен* (1736—1793) — вчений-астроном, у 1789 р. — президент Генеральних штатів і мер Парижа.

С. 96. ...*загибель Гиппарха і втечу Тарквініїв*. — Тобто кінець тиранічного правління. *Гиппарх* (VI ст. до н. е.) — син афінського тирана Пісістрата (бл. 600—527); у 514 р. до н. е. його вбили юнаки Гармодій та Арістогітон. *Тарквінії* — царський рід, що правив у Римі в VII—VI ст. до н. е., як про це розповідають легенди. Тарквіній Гордий був сьомим і останнім царем Риму, якого за жорстокість і сваволю вигнали в 510 р. до н. е. повсталі громадяни, встановивши республіку.

С. 99. *Ідилії Гесснера* — книга швейцарського поета і художника Саломона Гесснера (1730—1788); його ідилії в прозі мали великий успіх у Європі, особливо у Франції напередодні буржуазної революції XVIII ст.

ПАНІ ДЕ ЛЮЗІ

С. 100. *Спінет* — старовинний музичний інструмент.

«Благання Орфея» — арія з опери німецького композитора Христофа Вільгальда Глюка (1714—1787) «Орфей і Еввідіка» (1762).

С. 101. *Змова Казотта* — монархічний заколот, у якому брав участь Жак Казотт (1720—1792) — французький поет і письменник, ворог революції. *Записники Тюїльрі* — прихильники монархії, що чинили опір народним масам під час штурму королівського палацу Тюїльрі 10 серпня 1792 р. Громадяни Парижа захопили палац, і король Людовік XVI був змушений зректися престолу.

ОЛОВ'ЯНИЙ СОЛДАТИК

С. 108. *Северський бісквіт* — вироби з неглазурованої порцеляни, що виготовлялися у французькому місті Севрі.

...*мартенівськї... табакерки...*— *Мартени* (XVIII ст.) — родина французьких червонодеревців-полірувальників. Брати Мартени винайшли особливо високоякісний лак, яким полірували меблі і вироби художнього ремесла.

С. 109. *Гіматій* — плащ, який носили у давній Греції.

ОБШУК

С. 114. *«Сільський чаклун»* — опера Жан-Жака Руссо, яку він написав у молоді роки.

С. 116. *Сідней Алджернон* (1617—1683) — англійський політичний діяч, учасник англійської буржуазної революції, переконаний республіканець. Був страчений за звинуваченням у закаті проти короля Якова II Стюарта.

Пітт Вільям (1759—1806) — англійський політичний діяч консервативного напрямку. Був міністром і прем'єр-міністром в уряді Англії, організатором кількох антифранцузьких коаліцій (починаючи з 1793 р.).

КОЛОДЯЗЬ СВЯТОЇ КЛАРИ

Збірка італійських новел Анатолія Франса «Колодязь святої Клари» складається з творів, написаних у 1893—1894 рр. і тоді ж опублікованих переважно в газеті «Еко де Парі». Окремим виданням вони з'явилися 27 лютого 1895 р. у видавництві Кальман-Леві.

Події більшості новел збірки відбуваються у перехідну добу від середньовіччя до Відродження. Боротьба двох ідеологій — середньовічної і ренесансної, — зіткнення характерів, породжених глибоко відмінними історичними періодами, лежать в основі більшості творів «Колодязя святої Клари». Складне і примхливе переплетення давнього і нового в долі й свідомості людей XIII—XIV ст., двобій між містичним, фанатично-релігійним уявленням про людське життя, завдання людини на землі та ренесансним розумінням самоцінності індивіда, необмеженості його можливостей, краси і повноти земного життя становлять сутність конфліктів італійських новел Франса.

Письменник шукає цікаві сюжети у творах своїх попередників — використовує «Декамерон» Боккаччо, «Життєписи найславетніших живописців» Вазарі, «Новели» Саккетті, «Життя» Челліні. Звертається він і до церковних легенд, життєписів католицьких

святих, проповідей пристрасного й гнівносатиричного ченця Олів'є Майяра.

У творах цієї збірки енергійно діють яскраві, темпераментні, оригінальні й складні людські особистості, історичні персонажі, такі, як поет Гвідо Кавальканті. Письменник відтворює колорит часу, живі подробиці побуту людей віддаленої епохи, а головне — напруженість і сміливість їхніх духовних дерзвань, пошуків сенсу буття, справедливості і краси.

Збірка «Колодязь святої Клари» відзначається різнобарвністю настрів. Тут і комічні, майже фарсові ситуації «Веселуна Буффальмакко» з його зухвалими жартами над християнським священництвом, і трагічна резиньяція Гвідо Кавальканті, талановитої людини, що не може знайти себе ні у сфері філософського мислення, ні у палких пристрастях політичної боротьби.

Поетична піднесеність живе поруч з гротескною жорстокістю, наївністю — з мудрістю на сторінках центрального твору збірки «Трагедія людини». Це вже навіть не новела, а невеличка філософсько-дидактична повість про неможливість лише добрими почуттями, своєрідним непротивленням алу змінити світ на краще. В цій історії хресного шляху ченця-францисканця Джованні до пізнання істини, історії про необхідність нерозривної єдності почуття і думки багато й такого, що безпосередньо перегукувалося з подіями сучасної Франсові дійсності. Не лише соціальна критика, а й пропаганда соціалістичних ідей робили її цілком актуальною для середини 90-х років XIX ст. всупереч барвистому історико-фантастичному антуражу. Недарма царська цензура заборонила друкувати в російському перекладі дев'ятий розділ «Трагедії людини», в якому пильні цензори вбачали «стисле, але легке й загальнозрозуміле викладення соціалістичних ідей».

Дещо відмінна за своєю темою та стилістикою остання новела збірки «Бонапарт у Сан-Міньято»; вона лише місцем дії зв'язана з іншими італійськими творами. У цій новелі Франс дає своє цікаве трактування Наполеона Бонапарта як пересічної людини, хоч і видатного політика й полководця. Новела переконує своїм тонким психологізмом, приваблює вмінням письменника-реаліста оригінально передати складне і примітивне у психіці свого героя.

ПРОЛОГ. ВЕЛЕБНИЙ ОТЕЦЬ АДОНЕ ДОНІ

Уперше був надрукований у січні 1895 р. у «Гижневому огляді» під назвою «Колодязь святої Клари».

С. 121. *Діоген Лаертський* (III ст.) — грецький історик, послідовник Епікура, автор «Життєпису філософів».

Аппієв шлях — стародавній шлях, прокладений за наказом римського державного діяча Клавдія Аппія (IV — поч. III ст. до н. е.).

С. 122. *Цецілія Метелла* — римська патриціанка, невістка Марка Ліцінія Красса — члена першого триумвірату, полководця, що розгромив повстання Спартака. Гробниця Цецілії Метелли була споруджена за часів імператора Августа (63 р. до н. е. — 14 р. н. е.).

Піа де Толомеї (XIII ст.) — дворянка з Сієни, жертва ревнивого чоловіка; згадується у «Божественній комедії» Данте.

Академія дурнів — заснована в середині XV ст. у м. Сієні Академія, яка ставила собі за мету берегти чистоту італійської мови. Такі жартівливі назви літературних товариств були тоді у моді в Італії.

Силен — у грецькій міфології вихователь і супутник бога вина і веселощів Діоніса (римського Вакха). Його зображували у вигляді п'яного діда.

С. 123. *...лондонських конспіративних революційних зібрань...* — Очевидно, Франс має на увазі засідання I Інтернаціоналу, заснованого у Лондоні 28 вересня 1864 р.

Фаріната дельї Уберті (XIII ст.) — стояв на чолі партії гібеллінів у Флоренції. Гібелліни (головним чином феодальне дворянство) були прихильниками імператорської влади в Італії. Вони боролися проти гвельфів (прихильників папської влади), в лавах яких більшість становили заможні італійські городяни, молода буржуазія.

Пій IX — папа римський з 1846-го по 1878 р.; походив з м. Сінігалі; відзначався крайнім консерватизмом, виступав як поборник збереження абсолютної монархії, привілеїв дворянства і церкви.

Лев XIII — папа римський з 1878-го по 1903 р.; народився у Карпінето, поблизу Рима; провадив гнучкішу політику, ніж Пій IX; видав енцикліку (1892) до французьких католиків із закликом визнати республіку.

С. 124. *«Квітки»* (XIV ст.) — збірка легенд про Франціска Асизького (1182—1226), італійського містика, засновника жезрущого ордену ченців-францисканців.

...сієнці, справжні сини Вовчиці. — За легендою, Сієна була заснована Ремом, одним з двох засновників Рима, якого, як і його брата Ромула, вигодувала своїм молоком вовчиця.

СВЯТИЙ САТИР

Вперше новела з'явилася у газеті «Еко де Парі» 1893 р. Вона друкувалася окремими розділами («Брат Міно», «Святий Сатир», «Німфи», «Відьми») у вересні — жовтні.

С. 128. *Сім вільних мистецтв* — так у середньовіччі називали граматику, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, музику та астрономію, які належали до тодішнього курсу навчання.

...*майстер, яким пишається Перуджа*...— Можливо, мається на увазі великий італійський живописець Джотто ді Бопдоне (1266—1337), але про його перебування у Перуджі відомостей нема. Дуже популярним був у Перуджі художник П'єтро Ваннуччі, що навіть називався П'єтро Перуджіно, але він жив уже після описуваних подій (бл. 1445—1523).

Мироносиці — за євангельською легендою, жінки, які прийшли, щоб намастити пахощами тіло розп'ятого Христа.

Маргарітоне (XIII ст.)— італійський архітектор, живописець і скульптор.

С. 129. *Гефсиманський сад* — за євангельською легендою, Христос у ніч напередодні страти молився в Гефсиманському саду, а учні його, незважаючи на його прохання, тричі засипали.

С. 130. *Пріап* — у грецькій міфології бог родючості, покровитель садів і виноградників.

С. 131. *Адоніс* — за грецькою легендою, вродливий юнак, коханий богині Афродіти; загинув під час полювання на вепра.

С. 133. *Стацій* (бл. 40—95) — давньоримський поет, автор епічної поеми «Фіваїда».

С. 134. *...Земля породила мене...*— Земля-Гея в античній міфології — найстаріша богиня; вона породила титанів.

...*Юпітер скинув Сатурна з престолу*...— За міфом, Сатурн був батьком Юпітера; спочатку він панував над світом.

...*коли помер великий Пан*...— Тобто коли на зміну язичеству прийшло християнство.

Пан (грецька міфологія) — бог лісів і пасовищ, зображувався як напівлюдина-напівцап.

С. 135. *Хірон* — у грецькій міфології мудрий кентавр (напівлюдина-напівкінь), що виховав героя Ахілла.

Левіафан — у біблійі морське чудовисько, подібне до казкового дракона. Тут: пекельна потвора.

Мандрівець, який побував у лімбі...— Очевидно, мається на увазі Данте.

Лімб — за «Божественною комедією», частина першого кола пекла; там перебувають душі благородних язичників і дітей, які померли нехрепчені.

Пірра — дружина героя грецького міфа Девкаліона. Разом з чоловіком вона врятувалася від потопу і дала життя новим поколінням людей, перетворюючи на людей каміння.

С. 137. ...за часів доброго короля Беренгарія.— Тобто у сиву давнину. *Беренгарій I* — італійський король (X ст.).

С. 139. ...сивіли, що в храмі фальшивих богів провіщала народам *Спасителя*.— Християнська церква використовувала античні міфи про сивіл-пророчиць, що начебто передрікали появу Христа.

С. 140. ...схилився перед *Вергілієм* — за те, що *Мантуанець* провістив народження *Спасителя*...— В «Буколіках» (4-а еклога) *Вергілій* писав про «золотий вік», що почнеться з народженням якоїсь царственої дитини. Ці слова тлумачились християнськими коментаторами як пророцтво про пришествя Христа.

Мінорити (менші) — так називали себе ченці-францисканці.

МЕССЕР ГВІДО КАВАЛЬКАНТІ

Новела вперше надрукована в газеті «Еко де Парі» 26 липня і 2 серпня 1893 р.

С. 144. *Кавальканті Гвідо* (бл. 1255—1300)— італійський поет, представник «нового солодкого стилю»; автор канцон, балад, сонетів. Друг Данте. Брав участь у суспільно-політичній боротьбі на боці «білих» гвельфів (див. прим. до с. 152).

С. 146. ...*трактат про любов*...— Йдеться про один з «Діалогів» видатного давньогрецького філософа-ідеаліста Платона (427—347 рр. до н. е.) під назвою «Учта», в якому викладене уявлення філософа про ідеальне (платонічне) кохання, що веде до найвищої краси і всебічного пізнання.

С. 147. *Діотіма* — міфічна жриця. Платон в «Учті» устами Сократа називає Діотіму творцем теорії ідеального кохання.

...*флорентійською червоною лілеєю*...— Червона лілея була елементом герба Флоренції.

С. 148. *Пріор ремесел і свободи* — найвища виборна посада у флорентійській республіці, заснована у 1282 р.

Народний капітан, гонфалоньєр правосуддя — високі виборні посади в італійських містах-республіках.

С. 149. ...*битву лапівів з кентаврами*...— За грецькою легендою, п'яні кентаври хотіли на весіллі Пейрітоя, сина царя міфічного племені лапівів Іксіона, викрасти його наречену та інших лапівських жінок. Ображені чоловіки лапівського племені, підтримані грецькими героями, кинулись на кентаврів і перемогли їх.

Іпполіт — за грецьким міфом, син афінського царя Тезея та амазонки Антіопи, чистий і прекрасний юнак, улюбленець богині-мисливиці Артеміди.

С. 151. *Некроманті* — в уявленні людей античності, заклиначі духів померлих.

С. 152. *Мандетта* — кохана Гвідо Кавальканті, яка походила з Південної Франції, де виникла альбігойська ересь.

Альбігойці — учасники широкого єретичного руху в Південній Франції XII—XIII ст. Його центрами були Альбі й Тулуза; альбігойці виступали проти папства і католицьких церковних інституцій, проголошували аскетизм і вбоге життя. З ініціативи папства проти альбігойців були організовані хрестові походи.

Білі й чорні — партії, на які розділилися флорентійські гвельфи (кінець XIII ст.). «Білі» обстоювали незалежність Флоренції, наближаючись до гібеллінів. «Чорні» виступали за союз із папством.

...до зачумленого містечка *Сарзани*. — У це місто було заслано прихильника «білих» Гвідо Кавальканті. За наказом тодішнього пріора Флоренції Данте Аліг'єрі, для встановлення громадянського миру в республіці було вислано за її межі керівників обох ворогуючих угруповань.

ЧОРНІ ХЛІВИНИ

Новела вперше надрукована в газеті «Еко де Парі» 8 березня 1893 р.

С. 154. *«Корабель дурнів»* — віршована сатира німецького письменника-гуманіста Себастьяна Бранта (1458—1521), в якій автор гостро критикував вади феодального суспільства свого часу. А. Франс цитує сатиру у тогочасному латинському перекладі.

С. 155. ...*події з життя Александра і Тристана*... — Йдеться про середньовічні лицарські романи, у яких розповідалось про незвичайні пригоди Александра Македонського та історію кохання Тристана й Ізольди.

С. 157. ...*розбійникові, що покавсяся... блудниці, що пролила сльози*. — Натяк на євангельську легенду про одного з двох розбійників, розп'ятих разом з Ісусом. Тут також ідеться про історію блудниці Марії Магдалини, яка стала найвірнішою послідовницею Христа.

ВЕСЕЛУН ВУФФАЛЬМАККО

Новела друкувалася уперше окремими розділами в газеті «Еко де Парі» в серпні 1893 р. Розділи мали інші назви: «Вознесіння Тафі на небеса» називався «Не зараз», «Майстер» — «Буффальмакко», «Художник» — «Мавпа».

С. 158. *Мюню Ежен* (1845—1902) — французький мистецтвознавець, фахівець у царині італійського мистецтва.

Буанаміко ді Крістофано, Бруно ді Джованні, Каландріно — художники, про яких, крім згадок італійського живописця та історика мистецтва Джорджо Вазарі (1511—1574) в його уславленій книзі «Життєписи найсміявтіших живописців, скульпторів і архітекторів» (1550), нічого не відомо.

Тафі Андреа (XIV ст.) — флорентійський живописець і мозаїст.
Аполлоній (кінець XIII — поч. XIV ст.) — живописець, грек за походженням, працював в Італії.

С. 161. *Стигматизація* — зафіксоване неодноразово явище, коли в релігійних фанатиків у стані істеричної екзальтації з'являлися стигми — рани на руках і ногах. Ці стигми з'являлися нібито на тілі Франціска Ассізького.

С. 162. *Пролемай* (бл. 90 — бл. 160) — грецький астроном, що розробив геоцентричну систему світу.

С. 169. *Чімабуе* (Ченні ді Пеппо, бл. 1240 — бл. 1302) — флорентійський художник, збагатив італійський живопис новими реалістичними мотивами.

ТРАГЕДІЯ ЛЮДИНИ

Розділи I—XIV спочатку друкувалися в газеті «Еко де Парі», починаючи з 11 жовтня 1893 р. до 13 серпня 1894 р., розділи XV—XVI були надруковані у «Тижневому огляді» 5 січня 1895 р. В перших публікаціях розділи мали інші назви.

С. 176. *Ж.-О. Роні* — літературний псевдонім французьких письменників братів Бе: Жюстена Бе (1859—1948) і Оноре Бе (1856—1940). Були близькі до натуралістів, потім відійшли від Золя і його дослідників.

С. 181. *Серафічний доктор* (тобто рівний ангелам-серафимам) — так називали Джованні ді Фіданца (1221—1274), відомого богослова, який в 1256 р. стояв на чолі францисканського ордену і після смерті був канонізований.

Бонавентура — це ім'я означає «успіх», «щастя».

С. 184. *Лючідо* — означає «ясний», «світлий».

С. 185. *Ульпіан Доміцій* (170—228) — видатний римський юрист.

С. 188. *...імператриці Єлени та діви Катерини.* — *Єлена* (бл. 247—327) — мати римського імператора Константина, приєднана церквою до лику святих. *Катерина Сієнська* (1347—1380) — італійська черниця, католицька письменниця, ревна християнка, що впадала в екстаз і мала містичні видіння.

Амеросій (340—397) — один з «отців церкви», архієпископ Мілана; був приєднаний церквою до лику святих. Вважався покровителем Мілана.

С. 190. *Подестра* — вищий поліцейський урядовець в італійських державах-республіках.

Диоген (бл. 404—323 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ-кінік.

С. 191. *Златоуст* — патріарх Константинополя Іоанн (347—407), прозваний так за красномовство.

С. 193. *Місто Лілеї* — Флоренція.

С. 199. ...*Лева і Вовчицю*... — Крилатий лев був емблемою венеціанської республіки, бронзова вовчиця — емблемою Сієни.

...*важаючи себе мудрецем, убив батька й одружився в матір'ю*. — Тут згадується грецький міф про царя Едіпа.

С. 202. *Грецький вогонь* — пальна суміш, яку в давні часи вживали для підпалювання ворожих кораблів.

С. 203. *«Бестиарій»* — назва середньовічних ілюстрованих книжок про тварин, часто казкових, фантастичних за змістом.

...*пастиший камінь розтрощив чоло велетня*. — Натяк на біблійну легенду про юнака Давида (майбутнього царя Ізраїлю), який убив каменем з праці велетня Голіафа — ватажка філістимлян.

С. 206. *Аркадські вівчарі*. — В античних переказах розповідається, що в грецькому краю Аркадії жили миролюбні, чисті серцем і щасливі селяни-вівчарі. Аркадія стала символом спокійного, безжурного життя («щаслива Аркадія»).

С. 209. *Йов* — біблійний патріарх. Його ім'я вживається з епітетом «багатостраждальний». Йов терпляче зносив усі важкі випробування долі. *Лазар* — персонаж з євангельської притчі, жебрак.

С. 210. ...*той, хто під проводом своєї владарки ще живим увійшов до божого раю*. — Йдеться про Данте і Беатріче, яка в «Божественній комедії» водить його по раю.

Марко Поло (1254—1323) — венеціанський мандрівник; побував у Вірменії, Персії, Месопотамії, прожив 17 років у Китаї, відвідав Центральну Азію, Далекий Схід; залишив дуже цінні для дослідників описи своїх подорожей.

С. 211. *Камінь церкви, Петро, передав намісникові своєму*... — Петро означає грецькою мовою «камінь». За євангельською легендою, Петро був одним з 12 учнів (апостолів) Христа. Він вважався першим християнським єпископом Риму, а папи — його наступниками.

С. 215. *Сенека Луцій Анней* (Сенека Молодший, бл. 3—65) — римський письменник і філософ, учитель Нерона, автор філософських діалогів у дусі стоїцизму, епіграм, сатир і трагедій для читання: «Троянки», «Медея», «Федра», «Едіп», «Агамемнон».

С. 216. *Юстиніан I Великий* (483—565) — імператор Візантії, прагнув відновити колишню могутність імперії, здійснив ряд реформ, вкотре кодифікацію правових норм, створивши т. зв. кодекс Юстиніана.

Папініан Емілій (бл. 150—212) — римський юрист.

С. 217. *Пліній Старший* (23—79) — давньоримський письменник і вчений, автор багатотомного «Природознавства».

БОНАПАРТ У САН-МІНЬЯТО

Вперше надруковано в газеті «Еко де Парі» 30 листопада 1893 р. С. 222. *Ерідан* — давньогрецька назва річки По.

Шеньє Марі-Жозеф (1764—1811) — французький поет і драматург, учасник революції 1789 р.

«Меморіал Святої Єлени» графа Ласказеса — щоденник секретаря Наполеона, який той вів на острові Святої Єлени до листопада 1816 р., записуючи всі розмови і висловлювання Наполеона.

...сумлінно виконував свої зобов'язання щодо Республіки. — Великий герцог Тосканський Фердинанд III (1769—1824) до кінця 90-х років XVIII ст. зберігав нейтралітет щодо Французької республіки.

С. 223. *Берт'є Луї-Александр* (1753—1815) — французький генерал. У 1796 р. був начальником штабу італійської армії. З 1804 р. — маршал Франції.

Жюно Андош (1771—1813) — французький генерал. Під час італійського походу був ад'ютантом Бонапарта.

Двоголовий орел — з XV ст. емблема Священної Римської (Германської) імперії.

С. 224. *...тринадцятого вандем'єра четвертого року.* — В цей день (5 жовтня 1795 р.) Бонапарт розгромив роялістський закат у Парижі.

Республіка — це Евандрова стріла. — Евандровою називали у стародавній Аттиці стрілу переможця змагань у стрільбі з лука.

...біля Лоді солдати дали йому чин капрала. — Біля міста Лоді в Італії у травні 1796 р. Бонапарт здобув перемогу над австрійською армією. За надзвичайну хоробрість у бою біля Лоді солдати прозвали його «маленький капрал».

С. 225. *Жозефіна* (Марія-Жозефіна Ташер де ла Пажері, 1763—1814) — перша дружина Наполеона Бонапарта. Жозефіна була вдо-

вою графа Богарне, страченого у 1794 р. Бонапарт одружився з нею у 1796 р., тобто в той рік, коли відбувається дія новели.

Мантуя.— Облога цього італійського міста військами Бонапарта тривала шість з половиною місяців. 2 лютого 1797 р. Мантуя було взято.

С. 226. *Теренцій Публій* (бл. 190—159 рр. до н. е.)— римський комедіограф, один з найвідоміших авторів античності.

Больє (1725—1819)— генерал, командувач австрійської армії, яка зазнала поразки у битвах при Монтенотте, Міллезімо та Люді навесні 1796 р.

С. 228. *Бассвіль Гюг де* (1753—1793) — посол Французької республіки у Римі. Убивство його агентами папської курії викликало міжнародний скандал. Під тиском уряду Директорії папа Пій VI виплатив компенсацію родині вбитого дипломата.

...цивільний статут, запроваджений для французького духівництва...— Цей статут проголошував незалежність французького духівництва від Ватикану (декрет Установчих зборів Французької республіки від 12 липня 1790 р.). Папа Пій VI засудив цей декрет. Лише через десять років стосунки між Францією і римською курією було врегульовано.

Монтеск'є Шарль-Луї де Секонда (1689—1755), *Рейналь Гійом* (1713—1796), *Руссо Жан-Жак* (1712—1778)— видатні представники французького просвітництва.

С. 229. *Конституція Третього року*.— Була проголошена 22 серпня 1795 р. За нею до влади в республіці прийшла Директорія (уряд з п'яти директорів), що представляла інтереси великої буржуазії.

КЛІО

Збірка «Кліо» видана 11 листопада 1899 р. (з датою 1900 р.). Всі оповідання друкувалися вперше у пресі у 1893—1897 рр.

Вже те, що А. Франс назвав збірку ім'ям музи історії Кліо, свідчить про основний зміст новел, побудованих на історичному матеріалі. Від легендарних часів Гомера до 90-х років XVIII ст.— такий діапазон історії в цій збірці. Давня Греція, варварська Галлія і Рим доби Цезаря, Флоренція напередодні народження великого Данте, Франція часів Жанни д'Арк і Франція в роки походів генерала Бонапарта — такі місця зображуваних подій.

У 80-і роки Франс не раз висловлював думку, ніби окрема людина не може досягнути розумом об'єктивні закономірності історії. Дослідження істориків, твердив він, суб'єктивні, вони ближчі до мистецтва, аніж до науки. Виходячи з цього, письменник прагнув

відтворити внутрішній світ людей давніх часів, їхню обумовлену особливостями доби своєрідність. Головним шляхом для художнього змалювання своїх героїв він вважав «заглиблення» у психологію персонажів, покладався передусім на можливості творчої фантазії.

Пізніше, коли Франс глибше осягнув соціальні проблеми, особливості суспільної боротьби як у сучасності, так і в минулому, він прагне показати характери персонажів, їхні вчинки вже як детерміновані соціально, оцінити їх, виходячи з суспільної користі того чи іншого вчинку. Такий новий підхід до історичних подій і персонажів позначився вже на романах про Жерома Куаньяра, на збірці «Колодязь святої Клари». У збірці «Клію» відчувається не лише поглиблення Франсового розуміння історичного процесу і ролі в ньому індивіда, а й намагання пов'язати події давнини з актуальними проблемами сьогодення, примусити історію служити для кращого розуміння фактів сучасності.

КІМЕЙСЬКИЙ СПІВЕЦЬ

Вперше новела була надрукована в газеті «Тан» 31 грудня 1895 р. Потім вона передруковувалась у журналі «Космополіс» у першому, січневому номері за 1896 рік і у «Ревю пур ле жен фій» 20 лютого 1896 р.

С. 234. *Феб* — «променистий», епітет бога Аполлона, сина Зевса і Латони. Його атрибутами були срібний лук, золоті стріли і ліра. Стріли Аполлона — символ сонячних променів.

С. 235. *Рабиня-карійка* — рабиня з стародавньої малозайської області Карії.

С. 238. *Бій Патрокла із Сарпедоном* — епізод з 16-ї пісні «Іліади».

С. 240. *...ділив на островах ложе з чарівницями...* — У «Одіссеї» розповідається, що Одисей провів сім років у чарівниці німфи Каліпсо на острові Огігія і рік жив у чарівниці Кірки (або Цірцеї) на острові Ея.

С. 241. *...пісню про сварку царів, що принесла ахейцям багато лиха...* — Йдеться про сварку Ахілла і Агамемнона («Іліада», пісня 1).

«Битва під мурами», «Одурений Зевс», «Посольство», «Поховання мертвих» — епізоди «Іліади» (пісні 12, 14, 9, 7).

КОММ ІЗ ПЛЕМЕНИ АТРЕВАТИВ

Вперше оповідання було надруковане окремими розділами у шести номерах газети «Еко де Парі», починаючи з 28 вересня і по

16 листопада 1897 р. Франс використав при написанні цього твору «Записки про галльську війну» Юлія Цезаря.

С. 245. *Атребати* — стародавнє галльське плем'я, що жило на північному сході Галлії. Головним містом держави атребатів була Неметопенна (сучасний Аррас). Цезар, захопив ту частину Галлії, де жили атребати, і підкорив це плем'я бл. 56 р. до н. е. Але атребати не склали зброї. Вони брали участь у повстанні Верцінгеторікса з племені арвернців, який об'єднав усіх галлів проти римлян, розбив римські легіони у битві біля Грегівії, але був узятий у полон в битві біля Алезії (52 р. до н. е.). На чолі атребатів в роки галльської війни стояв вождь Комм. Цезар проголосив його царем атребатів. У 55 р. до н. е. він послав Комма з місією до Британії, де жили споріднені з атребатами кельтські племена. Пізніше Комм виступив проти Цезаря і його воєначальників. Бл. 50 р. до н. е. склав зброю і здався у полон римлянам.

С. 246. *Генаб Карнутський* (сучасний Орлеан) — головне місто племені карнутів.

С. 248. ...*Цезар зібрав флот, щоб висадитися в бриттів.*— Йдеться про перший похід Цезаря на Британію (55 р. до н. е.), який закінчився невдачею.

Морени — плем'я, що жило на північному узбережжі Галлії.

Волусен Квадрат Гай (I ст. до н. е.) — начальник кінноти в армії Цезаря.

С. 251. *Лібурна* — давньоримський легкий військовий корабель.

С. 255. *Тревіри* — галльське плем'я, сусіди атребатів, мали сильну кінноту.

С. 256. *Лабій Тір Арій* (98—45 рр. до н. е.) — легат (помічник) Цезаря у Галлії. Пізніше зрадив Цезаря і перейшов на бік його суперника Помпея.

С. 257. *Едуї* — галльське плем'я. Довгий час діяли в союзі з Римом, потім приєдналися до повстання Верцінгеторікса.

Вергасілавн — двоюрідний брат Верцінгеторікса; потрапив разом з братом у полон біля Алезії.

С. 259. ...*історії, що її він зовсім не знав...*— Наведені сюжети взяті з грецької міфології. Юна дівка, яку герої приносять в жертву богам, — дочка Агамемнона Іфігенія, яку батько приніс у жертву богині Артеміді, щоб випросити у богині погожого вітру для грецького флоту. Знавісніла мати — це Медея, чародійка, дочка царя Колхіди, що допомогла грекові Язону здобути золоте руно. Коли Язон покинув її, вона, щоб йому помститися, вбила порожених нею від нього дітей і свою суперницю.

Авзонійський — тут у значенні «італійський». Авзонія — стародавня назва південно-західної частини Італії.

С. 261. *Крез* — останній цар Лідії (бл. 560—546 рр. до н. е.). Його величезні багатства стали приказковими: «Багатий, як Крез».

Антоній Марк (83—30 рр. до н. е.) — римський політичний діяч і полководець. Був членом другого тріумвірату (43 р. до н. е.): З 54 р. брав участь у галльській війні.

С. 263. *Венетські кораблі* — славні в античні часи кораблі галльського племені венетів. Відзначалися розмірами і стійкістю під час шторму.

С. 265. *Омфала* — легендарна цариця Лідії, у якої три роки жив у рабстві Геракл. Омфала примушувала його носити жіночий одяг і прясти разом з її служницями.

ФАРІНАТА ДЕЛЬЇ УБЕРТІ, АБО ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА

Новела була вперше надрукована в газеті «Тан» 29 квітня 1896 р.

С. 269. *Фаріната дельї Уберті* — див. прим. до с. 123.

А скорбний дух... — Рядки епіграфа взяті з «Божественної комедії» Данте. Поет помістив Фарінату дельї Уберті у шосте коло пекла серед ересіархів та епікурейців (Фаріната після смерті був засуджений інквізицією як еретик). У постаті незламного флорентійського гібелліна Данте цікавила передусім безмежна гордість, якої не можуть зламати навіть пекельні муки: «Здавалось, пекло оглядав з пихою».

С. 270. *...Каїнові сину... двоє фіванських рицарів...* — За біблійною легендою, Каїн збудував місто, а його сину стали прародителями селян і ремісників, а також митців. *Фіванські рицарі* — сини царя Едіпа, Етеокл і Полінік (грецьк. міф), що боролися між собою за владу у Фівах і вбили один одного в жорстокому двобої.

Манфред (1232—1266) — нешлюбний син германського імператора Фрідріха II, король Сіцилії; стояв на чолі італійських гібеллінів. Папа відлучив Манфреда від церкви.

С. 271. *...друга люцерійського султана...* — Імператор Фрідріх II оселив у італійському місті Люцерії арабів-сарацинів, які служили в його кінноті і брали участь у численних війнах, що їх провадив цей войовничий монарх.

С. 273. *Кароччо* — візок, на якому везли у бій прапор республіки.

С. 274. *...Бокка за свій гидкий злочин кипить тепер у пеклі разом із Каїном, Іудою та батьковбивцею Брутом...*— Бокка дельї Абати (XIII ст.) по-зрадницькому відрубав мечем руку прапоросцеві армії флорентійських гвельфів; у битві під Монтаперто, чим викликав паніку в лавах гвельфів. Данте помістив Бокку в дев'ятому колі пекла серед найбільших зрадників. Каїна в Дантовому пеклі нема. Разом з Іудою в пащі Сатани караються зрадники людської величі — вбивці Цезаря Кассій і Брут. Останнього, за переказом, вважали неплубним сином Цезаря.

С. 275. «*Vexilla regis prodeunt*» — початковий рядок релігійного гімну, який співали хрестоносці.

Домінік (Домінік де Гузман, 1170—1221) — католицький проповідник; заснував у 1215 р. у Франції орден домініканців для боротьби з альбігойською ерессю. (Див. прим. до с. 152).

Той, хто носив ім'я князя апостолів... — Ідеться про ченця-домінікана Петра Веронського (1206—1252), який носив ім'я апостола Петра — «князя апостолів»; був убитий недалеко від Комо; церква оголосила його мучеником за віру й святим.

Другий Антіох (Антіох IV Єпіфан, II ст. до н. е.) — цар Сирії в династії Селевкідів; жорстоко придушив повстання в Іудеї.

С. 276. *Рада гібеллінів, скликана в Емполі...* — Після поразки флорентійських гвельфів у 1260 р. гібелліни зібралися в Емполі на нараду і вимагали зруйнувати Флоренцію. Від загибелі місто врятував своїм авторитетом Фаріната дельї Уберті.

С. 277. *«Людина помирає так само, як і звірина...»* — Фаріната перефразує слова Еклезіяста (біблійного проповідника), ім'ям якого названо й главу у біблії.

...на відстані лиш одного дня подорожі від Флоренції. — Коли Фарінату вигнали з Флоренції, він жив у Сієні.

Нехай же мої рідні залишаються в ньому теж! — Після перемоги гвельфів у 1267 році родюві Фарінати не дозволяли повернутися у Флоренцію.

КОРОЛЬ П'Є

Вперше надруковано в газеті «Тан» 8 січня 1893 р. Ще раз новелу надрукувала під назвою «Святочний король» газета «Еко де Парі» 7 січня 1896 р.

С. 278. *Бургундські й арманьякські воєначальники* — тобто воєначальники двох ворогуючих феодальних партій, на чолі яких стояли герцоги Бургундії, з одного боку, та герцоги Орлеанські і їхні родичі графи Арманьяки — з другого. Вони провадили криваву боротьбу за владу у Франції під час Столітньої війни (XIV—

XV ст.), в роки панування божевільного Карла VI (1368—1422).

С. 279. ...у *добрпорядному місті Труа*.— Ще за життя Карла VI у 1420 році в м. Труа між французькою і англійською сторонами був підписаний договір, за яким англійський король Генріх V призначався регентом Франції, а після смерті Карла VI мав стати законним королем на французькому престолі. Однак обидва королі померли того ж 1422 року, і боротьба за владу стала ще гострішою.

С. 281. *Бедфорд Джон, герцог* (1389—1435) — брат англійського короля Генріха V. Після смерті Генріха (1422)— регент Франції, намісник неповнолітнього Генріха VI, якого бургундці визнавали законним французьким королем. В той же час арманьяки вважали законним монархом сина Карла VI— Карла VII (1403—1461).

Дофін Людовік — син Карла VII, майбутній король Людовік XI (1423—1483).

С. 282. ...*регент послав під мури Орлеана десять тисяч англійців*.— Орлеан був цитаделлю прихильників Карла VII. У жовтні 1428 р. почалася облога Орлеана англійцями. Французькі війська під проводом Жанни д'Арк розбили ворогів і зняли у травні 1429 р. облогу.

С. 283. *Лагир Етьєн* (бл. 1390—1444) — французький военачальник, що на боці Жанни д'Арк боровся проти англійців і завдав їм кілька тяжких поразок. Виграв у червні 1429 р. битву під Пате.

«МЮРОН»

Новела вперше була надрукована в «Космополісі» у травні 1897 р. У вересні того ж року її передрукувала газета «Еко де Парі» під назвою «Вандем'єр VIII року» (номер від 17.IX).

С. 284. *Лавалет Антуан-Марі* (1769—1830) — ад'ютант Бонапарта з 1796 р. В своїх «Мемуарах» згадував події останніх місяців єгипетської кампанії Бонапарта (1798—1799).

Сен-Жан-д'Акра — французька назва міста Акка, палестинського порту, який Бонапарт безуспішно намагався здобути навесні 1799 р.

Сміт Сідней (1764—1840) — командир англійської ескадри, що перебувала під час єгипетської кампанії Бонапарта у Середземному морі і змусила французького полководця взяти облогу Сен-Жан-д'Акра.

...*слабкий і жорстокий уряд*...— Так Бонапарт називає колегіальний уряд Французької республіки — Директорію (1795—1799).

С. 285. *Гангом Оноре-Жозеф-Антуан* (1755—1818) — французький адмірал.

Клебер Жан-Батіст (1753—1800) — французький генерал, якого Бонапарт залишив замість себе головнокомандувачем у Єгипті. Був убитий мамелюком.

Надвечір 7 фруктидора VII року...— Тобто, за звичайним календарем, 24 серпня 1799 р.

Мену Жак-Франсуа де (1750—1810) — французький генерал. Після загибелі Клебера командував єгипетською армією.

Монж Гаспар, граф де Пелюз (1746—1818) — французький вчений і винахідник. Був з Бонапартом у Єгипті.

Верголле Клод-Луї (1748—1822) — французький вчений-хімік. Разом з Монжем розробляв новий спосіб виготовлення пороху. Брав участь у єгипетському поході Бонапарта.

Ланн Жан (1769—1809) — французький генерал, згодом маршал Наполеона.

Мюрат Жоашен (1767—1815) — в єгипетському поході дістав звання генерала, згодом маршал. У 1808 р. Наполеон зробив його королем Неаполя. Після падіння Наполеона був розстріляний.

Денон Домінік-Віван (1747—1825) — художник, літератор, член Комісії вчених під час єгипетського походу Бонапарта. Генеральний директор усіх французьких музеїв за часів Імперії.

Костаа Луї (1767—1842) — інженер, брав участь у єгипетському поході.

Парсеваль-Гранжезон Франсуа-Огюст (1759—1834) — поет, учасник єгипетського походу.

...поблизу Абукіра...— 1 серпня 1798 р. англійський адмірал Нельсон (1758—1805) у морському бою поблизу Абукіра знищив французький флот.

С. 287. *...на Аркольському мосту...*— У листопаді 1796 р. Бонапарт розбив у битві під Арколем австрійські війська. Його особистий приклад і мужність відіграли велику роль у перемозі над ворогом.

...шепотів імена Оссіана й Фінгала.— *Оссіан* — легендарний співець, син володаря Шотландії Фінгала. Його ім'я стало відомим у Європі наприкінці XVIII ст. завдяки містифікації шотландського поета Джеймса Макферсона (1736—1796), який видав свої твори за пісні кельтського барда III ст. Оссіана.

«Революції» Верго або Плутархові «Життєписи».— «Історія революцій Римської республіки» французького історика Рене-Обера Верго (1655—1735); «Порівняльні життєписи» грецького письменника Плутарха (бл. 46/50— бл. 120/130).

С. 289. *Лагарп Амедей-Емманюель* (1754—1796) — французький генерал, брав участь в італійському поході Бонапарта. Загинув через нещасний випадок від руки власних солдатів.

...у Тулоні, він там заслужив еполети.— Однією з перших значних перемог молодого Бонапарта була битва за Тулон, який він відбив у англійців 1793 р.

Платеї — місто в Беотії, де грецькі війська під командуванням Павсанія і Арістіда розбили у 479 р. до н. е. персів.

Мінерва — у римській міфології богиня мудрості.

С. 290. *Міолліс Шарль-Франсуа де* (1759—1828) — французький генерал. Відзначився в боях з австрійцями під Мантуєю. Був призначений губернатором цього міста (1797), потім Рима.

Бессьєр Жан-Батіст (1766—1813) — французький генерал, брав участь в італійському поході Бонапарта. Маршал Франції з 1804 р.

Ніс та Евріал — легендарні герої Троянської війни. Нерозлучні й вірні друзі, вони й загинули разом, намагаючись під час битви пробитися крізь ворожі лави, щоб повідомити Енея про небезпеку (*Вергілій. Енеїда*, кн. IX).

С. 291. *Епамінонд* (бл. 418—362 рр. до н. е.) — давньогрецький воєначальник, уславився перемогами над спартанцями, завдяки чому Фіви стали незалежними. У битві під Мантінеєю був смертельно поранений.

«Життєпис Брута» — один з розділів книги Плутарха «Порівняльні життєписи». Місце, яке ад'ютант читає Наполеону, стосується подій напередодні поразки війська Брута і Кассія під Філіппами. Перемога Марка Антонія і Октавіана була для Брута життєвим крахом, і він відібрав собі життя.

С. 293. *Журдан Жан-Батіст* (1762—1833) — французький генерал, потім маршал. Зазнав кілька поразок від австрійських військ, якими командував ерцгерцог Карл (1771—1847), під час воєнних дій на німецьких землях у 1796—1797 рр.

С. 294. *Жубер Баргельмі* (1769—1799) — французький генерал. Можливо, тут помилка Франса, який вжив прізвище Жубера замість Журдана.

Ми втратили Німеччину під Штокахом, Італію — під Треббією. — 25 березня 1799 р. біля м. Штокаха Майнцька армія Журдана була розбита австрійськими військами ерцгерцога Карла. 18—20 червня того ж року було розбито французьку армію під командуванням генерала Александра Макдональда у боях в долині Треббії, де проти неї діяли спільно австрійські й російські сили під командуванням Суворова.

...наших представників убито... — Французькі представники на конгресі у Раштадті — Робезо і Бонье — загинули біля брами міста (28 лютого 1799 р.).

С. 295. *Вандейські закологи* — контрреволюційні виступи в 1793—1796 рр. у французькому департаменті Вандея, де зібралися

значні сили прихильників старого режиму, запеклих роялістів.

Шуани — селяни, учасники контрреволюційного руху, керованого роялістами і клерикалами, у 1792—1796 рр.

Гош Лазар (1768—1797) — французький генерал, готував у 1797 р. похід на Париж, маючи намір підтримати уряд Директорії проти роялістської більшості Законодавчого корпусу.

КРЕНКЕБІЛЬ, ПЮТУА, РІКЕ

та ще кілька корисних оповідань

Збірка «Кренкебиль, Пютуа, Ріке та ще кілька корисних оповідань» вийшла друком 1904 р. у видавництві Кальман-Леві. Твори, що входять до неї, друкувались головним чином у газеті «Фігаро».

Оповідання цієї збірки створювались приблизно в той самий час, що й цикл романів «Сучасна історія». Вони органічно пов'язані з колом проблем і тем цього визначного твору Анатолія Франса про сучасну йому буржуазну Францію.

В критиці не раз відзначалося, що новели та оповідання Франса, як планети сонячної системи навколо сонця, обертаються навколо проблем, визначених великим прозовим твором, що створені в певний період оповідання й романи належать до однієї ідейно-художньої системи або комплексу. Це цілком стосується збірки «Кренкебиль», може, навіть ще більшою мірою, ніж інших новелістичних книг письменника. В оповіданнях, як і в тетралогії «Сучасна історія», Франс розробляє різні теми: несправедливість буржуазного суду і безправ'я маленької людини («Кренкебиль», «Непідкушні судді», «Жан Марто», «Пан Тома», «Хатня крадіжка»), викриття буржуазної філантропії («Едме»), історія виникнення церковних легенд тощо. Деякі з оповідань звучать як своєрідне продовження або доповнення окремих розділів тетралогії чи їх варіанти («Ріке», «Думки Ріке», «Пютуа»). Зрозуміло, що й витримані вони у тому самому стильовому ключі, як і відповідні розділи «Сучасної історії». Ідейна домінанта збірки — засудження несправедливості і жорстокості буржуазного суспільства по відношенню до трудящих, гостра сатира на буржуазну юстицію та її слуг, уїдлива іронія щодо морально-етичних та політико-соціальних міркувань буржуа-обивателя.

У творах, присвячених зневаженим і скривдженим простим людям, жертвам соціальної нерівності, звучить щире співчуття автора до їхніх страждань. Це співчуття ніколи не буває сентиментальним, завдяки суворому реалізму твори письменника стають особливо переконливими. Це стосується передусім одного з най-

відоміших оповідань Франса «Кренкебіль», де у письменника головним героєм вперше виступає не інтелігент, а представник соціальних низів, змальований з теплою симпатією.

В «Кренкебілі» тісно переплетені моменти оповідні і полемічні, трагікомічна життєва історія має тут ще й другий, глибший, узагальнюючий план. Несправедливе засудження чесного продавця овочів сталося у тій Франції, яка щойно пережила «Справу» Дрейфуса — політичний процес, сфабрикований реакцією. Для Франса ці дві такі різні за своїм масштабом справи були принципово спорідненими як прояв разючої несправедливості класового буржуазного суду.

Два оповідання збірки випадають з її загальної тематики. Це веселий анекдот у дусі Боккаччо «Синьйора К'яра» і близький до стилізованих церковних легенд «Христос Океану»; вони ближчі до попередніх новелістичних книжок письменника.

КРЕНКЕБІЛЬ

Вперше оповідання друкувалося у п'яти номерах газети «Фігаро» між 21 листопада 1900 р. і 16 січня 1901 р. У грудні 1901 р. вийшло окремим виданням під назвою «Справа Кренкебіля».

С. 299. *Стейнлен Теофіль-Александр* (1859—1923) — французький художник-реаліст, у численних картинах і літографіях зображував життя і працю трудящих. За своїми демократичними і гуманістичними переконаннями був близький до Анатолія Франса. Ілюстрував оповідання «Кренкебіль».

Гітрі Люсьєн-Жермен (1860—1925) — французький актор і режисер. Виконував головні ролі у п'єсах А. Франса «Кренкебіль» та «Лозовий манекен».

С. 300. *Маріанна* — алегорична жіноча постать, уособлення Франції. Часто вживається у переносному значенні замість слова «Франція».

Декреталії — папські послання з питань релігії і життя церкви, мають законодавчу силу.

Ногаре Гійом де (II пол. XIII ст. — 1313) — канцлер Франції (з 1307 р.) за короля Філіппа IV Вродливого. З наказу короля заарештував у місті Ананї у 1303 р. папу Боніфація VIII, який намагався підкорити собі світських володарів.

Григорій VII — папа римський з 1073-го по 1085 р.; боровся за централізацію церкви і її повну незалежність від світської влади, що призвело до відкритого конфлікту з германським імператором Генріхом IV. Коли війська імператора захопили Рим, Григорій було вигнано і обрано антипапу.

Боніфацій VIII — папа римський з 1294-го по 1303 р.

С. 304. *Паре Амбруаз* (1517—1590) — видатний французький лікар-хірург.

«Французька вітчизняна ліга» — організація реакціонерів, шовіністів та реваншистів, що виникла у 1899 р. під час заперкції боротьби навколо «Справи» Дрейфуса.

С. 309. *Ралей Уолтер* (1552—1618) — англійський політичний діяч, мореплавець, письменник. Був обвинувачений у заколоті проти короля Якова I Стюарта (1603) і ув'язнений у Тауері, де писав свій найбільший твір «Всесвітня історія». Закінчив життя на ешафоті.

С. 310. *Декарт Рене* (1596—1650) — відомий французький математик і філософ-раціоналіст. *Гассенді П'єр* (1592—1655) — французький природознавець, фізик, астроном, філософ-матеріаліст; *Лейбніц Готфрід-Вільгельм* (1646—1716) — видатний німецький вчений, математик, фізик, технік, засновник Академії наук у Берліні, філософ — об'єктивний ідеаліст; *Ньютон Ісаак* (1642—1727) — ушавлений англійський фізик і математик; *Біша Марі-Франсуа-Ксав'є* (1771—1802) — французький вчений, фізіолог, анатом, лікар; *Бернар Клод* (1813—1878) — французький природознавець, фізіолог, вивчав нервову систему людини.

С. 311. *Боссю Жак-Бенінь* (1627—1704) — французький богослов і проповідник.

С. 312. *Маньйо Поль*. — Був головою суду в Шато-Тьеррі (1889—1904), відзначався справедливістю і непідкупністю, його вироків вищі судові інстанції часто скасовували як надто ліберальні.

Зала загублених кроків — старовинна назва залу чекання у французькому суді.

Елісейський палац — з 1873 р. резиденція президента Французької республіки.

ПЮТГА

Вперше оповідання друкувалося у трьох номерах газети «Фігаро» між 17-м і 31 жовтня 1900 р.

С. 321. *Брандес Георг* (1842—1927) — датський літературний критик, історик літератури, публіцист, прихильник позитивізму, виступав проти ідеологічної і політичної реакції.

С. 322. *Каремпрена* — літературний персонаж з «Гаргантюа і Пантагрюеля» Франсуа Рабле, гротескна фантастична істота «дотримувача посту», в якій великий сатирик висміяв релігійний догматизм. Ксеноман, супутник Пантагрюеля, з уїдливою насмішкою змальовує зовнішність і будову тіла Каремпрена, протиприродну, як і його догмати.

Ледубль Анатоль (1848—1913)— французький анатом, автор дослідження «Рабле — анатом і фізіолог» (1899).

С. 326. *Неогесаний сатир... доскочив честі бути увічненим на пологні Йорданса і в байці Лафонтена.*— Йдеться про картину «Сатир в гостях у селянина» видатного фламандського живописця Якоба Йорданса (1593—1678), а також про байку знаменитого французького байкаря Жана Лафонтена (1621—1695) «Сатир і подорожній».

Кошлатий син Сікоракси — персонаж драми Шекспіра «Буря» (1611) Калібан — напівлюдина-напівзвір, син відьми Сікоракси.

С. 327. *...в Арденських чи Броселіандських лісах...*— тобто у казкових лісах, де відбуваються події багатьох французьких легенд і казок.

С. 328. *Ролан Манон* (1754—1793) — жірондистка, в її салоні збиралися політичні діячі; авторка мемуарів. Була гільйотинована в 1793 р.

С. 331. *...борода... на обличчі святої королівської доньки...*— В середньовічній церковній легенді розповідалося про дочку чеського короля Ліборату, яка не хотіла виходити заміж за поганина й вимолила у бога, щоб він спотворив її обличчя бородою. Батько наказав розп'яти неслухняну дочку. Церква оголосила Ліборату великомученицею.

РІКЕ

Вперше оповідання з'явилося друком у газеті «Фігаро» 26 вересня 1900 р. З деякими змінами увійшло як розділ у роман «Пан Бержере в Парижі»— IV частину тетралогії «Сучасна історія».

С. 336. *Куланжон Ж.-А.* (1876—1904)— французький письменник.

С. 338. *Габріель Анж-Жак* (1698—1782), *Луї Нікола* (відомий під іменем Віктор Луї, 1731—1802)— французькі архітектори-класицисти.

ДУМКИ РІКЕ

Уривок з хроніки «Ріке», що була надрукована 28 лютого 1900 р. в газеті «Фігаро».

СИНЬЙОРА К'ЯРА

Перший варіант цього твору був надрукований 1 жовтня 1876 р. у «Мюзе де де монд» під назвою «Метод лікування доктора Арделя».

С. 344. *Оджеггі Уго* (нар. 1870) — італійський письменник і літературний критик.

НЕПІДКУПНІ СУДДИ

Вперше оповідання було надруковане в газеті «Фігаро» 26 грудня 1900 р.

С. 346. *Тінайр Марсель* (1872—1948) — французька письменниця. *Мабузе Ян* (справжнє прізвище Госсарт, бл. 1470— бл. 1536) — нідерландський художник, засновник так званого «романізму» у мистецтві Нідерландів.

С. 348. *Мойсей і Кір... Юстиніан і германський імператор ще й нині правлять нами.*— *Мойсей* — давньоіудейський пророк, за легендою — автор т. зв. «закону Мойсеєвого» (П'ятикнижжя); *Кір* (558— бл. 528 рр. до н. е.) — давньоперський цар, законодавець, засновник перської держави; *германський імператор* — Фрідріх Барбаросса (бл. 1123—1190), що займався питаннями законодавства, розробляючи основні положення римського права.

Зороастр (власне, Зоратуштра) — міфічний пророк, який, за легендою, створив закони для стародавніх народів Середньої Азії, реформував маздаїзм — релігію стародавнього Ірану.

Нума Помпій — напівлегендарний другий цар Риму (з 714-го по 671 р. до н. е.), установив закони, підказані йому його дружиною німфою Егерією.

ХРИСТОС ОКЕАНУ

Оповідання було вперше надруковане 25 січня 1893 р. в газеті «Еко де Парі».

С. 351. *Іван Странник* — псевдонім письменниці Анни Митрофанівни Анічкової, яка жила у 1900-х роках у Парижі, писала французькою мовою.

С. 352. *Йосиф Арімафейський* — за євангелієм, послідовник Ісуса Христа, що зняв його тіло з хреста і поховав.

ЖАН МАРТО

С. 358. *Книга антифонів* (антифонарій) — збірка католицьких церковних гімнів.

С. 359. *Стратоніка* — за легендою, дружина сирійського царя Селевка Нікатора, яку покохав її пасерб. Селевк, щоб врятувати сина, який помирав від пристрасті, віддав йому Стратоніку.

С. 360. *Антоній Падуанський* (1195—1231) — чернець-францисканець, відомий своїм красномовством.

С. 362. *Мелін Фелікс-Жюль* (1838—1925) — прем'єр-міністр французького уряду у 1896—1898 рр.; підтримував фінансовий капітал і клерикалів.

ПАН ТОМА

Оповідання було надруковане вперше в газеті «Фігаро» 19 грудня 1900 р.

С. 364. *Мак-Магон Едм-Патріс-Моріс* (1808—1893) — французький політичний діяч, маршал. При підтримці монархічної більшості Національних зборів став президентом Франції (1873—1879).

ХАТНЯ КРАДІЖКА

Вперше оповідання було надруковане в газеті «Фігаро» 12 грудня 1900 р. під назвою «Правопорушниця».

С. 370. *Моно Анрі* — французький лікар і суспільний діяч кінця ХІХ ст., займався проблемами охорони здоров'я у Франції, вивчав умови, в яких ув'язнені жили у тюрмах.

ЕДМЕ, АБО ДУЖЕ ДОРЕЧНЕ БЛАГОДІЯННЯ

Оповідання вперше з'явилося друком в газеті «Фігаро» 2 січня 1901 р. під назвою «Веселе новорічне оповідання».

С. 376. *...проповіді добросердного брата Майяра* — гостро критичні, сатиричні проповіді ченця Олів'є Майяра (ХV ст.), в яких не раз ішлося про хабарництво і несправедливість влади, зокрема суддів.

Немезіда — давньогрецька богиня справедливості.

С. 377. *Гед Жюль* (справжнє ім'я Гед Матьє-Базиль, 1845—1922) — французький соціаліст, учасник Паризької комуни, один із засновників марксистської робітничої партії у Франції (1879), представник революційного крила французьких соціалістів.

Жорес Жан (1859—1914) — французький політичний діяч, соціаліст, в 1900-і роки стояв на чолі соціалістичної партії Франції.

С. 378. *«Падіння ангела» Ламартіна, «Елоа» Альфреда де Віньї* — дві близькі за змістом романтичні поеми про грішних ангелів.

ОПОВІДКИ ЖАКА ТУРНЕБРОША

Збірка «Оповідки Жака Турнеброша» з'явилася друком у видавництві Кальман-Леві у грудні 1908 р. Новели, що увійшли до збірки, створені А. Франсом ще у 90-х роках (лише деякі були написані на початку 1900-х років). Майже всі вони спочатку друкувалися в періодичній пресі. Якоюсь мірою більшість новел пов'язана з романами про абата Жерома Куаньяра,

у них той самий оповідач — Жак Турнеброш, що був хроністом життя мудрого абата. Проблеми історії, які хвилювали А. Франса, також знайшли відображення у творах збірки. Засудження війни, викриття реакційної ідеології церкви, облуди і лицемірства священнослужителів, ослідування краси земного життя, кохання на противагу християнському аскетизму — ось основний зміст новел. Франс широко використав в оповідках сюжети творів середньовічної та ренесансної літератури, фольклорні та історичні джерела. Збірці притаманний яскравий гумор і мудра іронія, гуманізм і життєрадісне світосприймання, хоча в ній є і трагічне, і драматичне, звучать скептичні ноти при оцінці можливостей історичного прогресу.

ПОХВАЛЬБА ОЛІВ'Є

Новела була вперше надрукована в газеті «Еко де Парі» 22 лютого 1893 р.

С. 384. *Туаз* — старовинна французька міра довжини (близько двох метрів).

С. 385. *...засурмлю у свій ріг...* — За легендою, рицар Роланд володів чарівним мечем Дюрандалем і рогом Оліфантом. Звуки цього рога були такі гучні, що їх було чути за тридев'ять земель, вони могли зруйнувати найтовстіші мури.

ЧУДО СОРОКИ

Вперше новела з'явилася друком у додатку до паризького видання газети «Нью-Йорк геральд» від 23 березня 1902 р.

С. 390. *Martin V* — папа римський з 1417-го по 1431 р.

С. 394. *...елек із Кани Галілейської...* — За євангельською легендою, Христос на весіллі у Кані Галілейській (Палестина) перетворив воду у глеках на вино.

С. 395. *...як той Яків, Ёфраїм або Манасія* — тобто як біблійні персонажі, легендарні родоначальники єврейського народу.

С. 397. *Людовік Святий* — французький король Людовік IX (1226—1270). Під час хрестового походу до Єгипту у 1248 р. потрапив у полон.

Цар Птолемеї — таке ім'я і титул носило 14 єгипетських правителів (IV—I ст. до н. е.).

Навуходоносор II — цар Вавілонської держави в період її найвищого розквіту (VI ст. до н. е.). Завоював Сірію, Палестину, Фінікію, вів боротьбу з Єгиптом.

Вперше надрукована у додатку до паризького видання газети «Нью-Йорк геральд» від 18 грудня 1904 р.

С. 400. *Карл VI* (1368—1422) — король Франції під час так зв. Столітньої війни, яку Франція вела з Англією (1337—1453). Був психічно хворий. За його правління точилася жорстока боротьба між двома феодальними партіями — «бургундцями» та «арманьяками».

Бедфорд Джон, герцог Ланкастерський (1389—1435) — англійський аристократ; був регентом при неповнолітньому Генріху VI Англійському (з 1422 р.), що за договором, укладеним у 1420 р. між Францією і Англією, став після смерті свого батька Генріха V Англійського королем північної частини Франції.

Герцог Філіпп.— З 1419 р. герцог Бургундії Філіпп Добрий (1396—1467) стояв на чолі бургундців, протидівав політиці централізації Франції, був союзником англійців, які після перемоги над французьким військом під Азінкуром у 1415 р. захопили більшу частину країни і зайняли Париж.

Маленький буржеський король — майбутній король Франції Карл VII (1403—1461). Коли його батька Карла VI узяли в полон бургундці (1418 р.), втік до міста Бурж.

...підлому вбивстві на мосту Монтеро...— Йдеться про вбивство у 1419 р. під час переговорів з дофіном Карлом герцога Бургундії Іоанна Безстрашного (1371—1419) агентами дофіна.

Максиміліан, Діоклетіан — римські імператори, співправителі (кінець III — початок IV ст.). Намагаючись зупинити процес розпаду Римської імперії, особливо жорстоко придушували повстання селян і рабів.

С. 401. *Брат Рішар* (XV ст.) — чернець ордену кордельєрів, у своїх проповідях закликав до боротьби проти англійців, що захопили французькі землі. Приєднався до війська, яке вела Жанна д'Арк.

С. 407. *Маршал де Ре* (Лаваль Жіль де, 1404—1440) — бретонський дворянин, боровся проти англійців під час Столітньої війни, був одним з командирів у війську Жанни д'Арк. Повернувшись до своїх феодальних володінь, чинив там страшні беззаконня. Увійшов до історії криміналістики як один з найжахливіших масових убивців-маніяків.

ПІКАРДІЙКА, ПУАТИНКА, ТУРІЙКА, ЛЮНКА Й ПАРИЖАНКА

Новела була вперше надрукована в газеті «Еко де Парі» 6 вересня 1893 р. разом з трьома іншими творами Франса під загальною назвою «Побожні оповідання брата Олів'є Майяра».

С. 411. *Макаронічні проповіді* — тут: тексти, в яких змішані слова і граматичні форми французької і латинської мов, що надає їм жартівливого або іронічного звучання.

Людовік XI (1423—1483) — французький король.

ДОБРЕ ЗАСВОБНА НАУКА

Вперше надрукована в газеті «Еко де Парі» 6 вересня 1893 р.

С. 414. *...схолії до Страбона*. — *Страбон* (бл. 65 р. до н. е.— 20 р. н. е.) — видатний грецький географ, автор першої в історії загальної географії, мандрівник. *Схолії* — короткі коментарі до важких чи темних місць; писалися на полях стародавніх рукописів.

С. 415. *Лукреція* (II пол. VI ст. до н. е.) — дружина знатного римлянина. Була збезчещена сином царя Тарквінія й відібрала собі життя. Її постать стала втіленням жіночої гідності, доброчесності й подружньої вірності.

ПАШТЕТ ІЗ ЯЗИКІВ

У першому варіанті новела була надрукована в «Еко де Парі» 6 вересня 1893 р.

ПРО ОДНЕ СТРАХОВИННЕ МАЛЮВАННЯ

Новела була спочатку задумана як останній розділ роману «Пан Бержере в Парижі» (тетралогія «Сучасна історія»). Потім автор зняв цей розділ і надрукував його у 1900 р. разом із статтею про Йоганна Гутенберга під назвою «Міркування Ніколя Ланжельє про примари».

С. 421. *Апеллес* (II пол. IV ст. до н. е.) — видатний давньогрецький живописець, придворний художник Александра Македонського.

Корифайоли — ті, що стрясають шоломом (*старогрецьк.*).

С. 423. *Гномон* — стародавній астрономічний прилад з вертикальної жердини, встановленої на горизонтальній площині; ним визначали висоту Сонця та напрямок меридіану.

Уранія — у грецькій міфології муза астрономії.

Гіппократ (460 — бл. 377 рр. до н. е.) — один з найвидатніших лікарів стародавнього світу; засновник науки про лікування і лікарської етики.

Новела вперше надрукована в газеті «Тан» 31 грудня 1892 р.

С. 426. *Янус* — давньоримське божество усякого початку і кінця. Зображувався з двома обличчями, що дивляться у протилежні боки. Йому присвячували початок року — січень — і кожний перший день місяця.

...присвячуйте перший день кожного місяця Юноні.— У римській міфології Юнона вважалася покровителькою заміжніх жінок. На честь богині першого березня влаштовували *матроналії* — спеціальне жіноче свято. В цей день чоловіки дарували своїм жінкам подарунки.

Сатурналії — свята на честь давньоримського бога Сатурна на згадку про його щасливе для людства правління («золотий вік»). Ці бучні свята відбувалися наприкінці грудня, пізніше їх зв'язали з кінцем старого і початком нового року.

Січневі календи — новорічні свята.

СІМ ДРУЖИН СИНЬОЇ БОРОДИ

та інші чарівні оповідання

Збірка «Сім дружин Синьої Бороди та інші чарівні оповідання» вийшла в світ 4 червня 1909 р. у видавництві Кальман-Леві. Оповідання, що до неї входять, написані у 1908 р. та на початку 1909 р. і тоді ж друкувались у періодичній пресі. За характером ідей, стилем оповідей, настроєм вони близькі до роману «Острів пінгвінів». Як і в цьому романі, у збірці сполучаються сатира політична, антирелігійна та антиклерикальна, є елементи побутової сатири. Улюблені прийоми Франса — іронічна, часто парадоксальна стилізація, трансформування в пародійному плані християнських легенд або популярних казкових сюжетів, запозичених у Шарля Перро, — надають збірці особливої гостроти. Розвінчуючи насаджувані віками церковні забобони, протиприродні ва своєю суттю уявлення про добро та зло, моральність і аморальність, убогий догматизм релігійного мислення, Анатоль Франс не боїться бути по-свіфтівському жорстоким («Чудо святого Миколая»).

Докорінного переосмислення зазнає відома казка про сім дружин Синьої Бороди, що дала назву всій збірці. Під пером письменника герой казки — кривавий убивця-маніяк — перетворюється на наївного і недорікуватого женолюбця, якому не щастить у подружньому житті, якого опукують зрадливі жінки і який нарешті стає жертвою холоднокровного вбивства, задуманого його останньою дружиною та її коханцем. Створюючи свій варіант

«Синьої Бороди», письменник ставить перед собою кілька завдань, зокрема побутове зниження страшною і поетичною казкою з її кривавими загадками та похмуро-таємничим характером героя, що так відповідали похмурій «готичній повісті». Франсова інтерпретація цієї казки є пародійною спробою псевдонаукового тлумачення, яке спирається на надуману «наукову» концепцію та безмежну сваволю тлумача. Фантазія «дослідника», як виявляється, може бути найпримхливішою, аж до повного перекручення реального змісту твору, абсолютної зміни моральних оцінок. «Сім дружин Синьої Бороди» є також одною з перших спроб Франса використати прийом так званого парадоксального «очуднення», нового і оригінального прочитання відомих творів для розв'язання актуальних проблем.

Особливе місце займає у збірці «Сорочка» — філософська повість-притча рідкісної, навіть як на Франса, ідейної насиченості і художньої інтенсивності. Письменник створює блискучу галерею сатиричних типів, характерних для сучасної йому буржуазної дійсності, в якій він не знаходить справжніх цінностей, а також можливостей для людини бути щасливою і вільною. Породжені капіталізмом умови людського існування, моральні принципи, облудні фетиші не дають йому підстав для оптимістичних висновків і прогнозів.

СІМ ДРУЖИН СИНЬОЇ БОРОДИ

Вперше оповідання було надруковане у додатку до паризького видання «Нью-Йорк геральд» від 12 квітня 1908 р.

С. 431. *Рейнак Саломон* (1858—1932) — французький філолог та археолог.

С. 432. *Перро Шарль* (1628—1703) — всесвітньвідомий автор збірки казок, створених на основі французького фольклору (1697).

Тацит Корнелій (бл. 55 — бл. 120) — найвидатніший давньоримський історик. У своїх «Історіях» писав про римського імператора Тіта (39—81), а в «Анналах» — про імператора Тіберія (42 р. до н. е.— 37 р. н. е.), відомого своєю підозріливістю й жорстокістю.

С. 433. ...за правління покійного короля Людовіка...— Людовік XIII, син Генріха IV, був королем Франції з 1610-го по 1643 р.

...Дірке... Ніоби... Прокриди...— Автор згадує сюжети з грецької міфології. Дружина фіванського царя Дірке загинула, пошматована диким биком, до рогів якого її прив'язали брати Амфіон і Зет, щоб помститися за свою матір Антіопу, жертву знущань Дірке.

Ніоба (Ніобея), дочка Тантала і дружина Амфіона, щаслива мати 14 прекрасних синів і дочок, образила богиню Латону, і та наслала на її дітей свого сина Аполлона і дочку Артеміду, що вбили стрілами всіх дітей Ніоби. Від горя Ніоба скам'яніла. Дочка афінського царя Ерехтея *Прокріда* ревнувала свого чоловіка, мисливця Кефала, вона стежила за ним потай, і чоловік, не знаючи, що це його дружина ховається в хащі, вбив її під час полювання.

С. 434. *Тифон* — чудовисько з грецьких міфів, вогнедишний дракон із сотнею гадючих голів, син землі — Геї — і чорної безодні — Тартара.

...*е бою під Маріньяном*.— У 1515 році під італійським містом Маріньяном відбулася битва між військом французького короля Франциска I і міланського герцога, в якій здобули перемогу французи.

Тюрени Анрі де ла Тур д'Овернь (1611—1675) — маршал Франції.

С. 444. ...*у битві під Дюнами*...— В цій битві неподалік від Дюнкера Тюрени у 1658 р. розбив іспанське військо.

С. 447. *Флаві Гільйом де* (бл. 1398—1449) — французький полководець часів Столітньої війни.

С. 448. *Артур* — легендарний король бриттів, про якого розповідається в циклі середньовічних рицарських повістей; боровся в V—VI ст. на чолі дружини рицарів «Круглого столу» проти вторгнення англосаксів.

Шартъє Жан (XV ст.) — французький чернець-бенедиктинець, автор хроніки «Історія Карла VII».

ЧУДО СВЯТОГО МИКОЛАЯ

Оповідання з'явилося друком вперше 13 грудня 1908 р. у додатку до паризького видання «Нью-Йорк геральд».

С. 450. *Константин Великий* — римський імператор (306—337); з метою зміцнення своєї політичної влади визнав християнство.

«*Золота легенда*» — назва великої збірки житій святих, укладеної в XIII ст.

С. 462. ...*вчення маніхеїв, аріан, несторіан, сабеліан, вальденсів, альбігойців і бегардів*...— Середньовічні ересі, проти яких з надзвичайною жорстокістю боролася католицька церква. Часто у цих ересях під релігійною оболонкою знаходив свій вияв соціальний протест поневолених народних мас.

С. 465. *Кабошон* — шліфування дорогоцінних та напівдорогоцінних каменів без ґранування.

С. 466. ...*хто притулив на старе місце вухо Малха*...— Тобто

Ісус Христос, який, за євангельською легендою, торкнувся відрубаного вуха раба первосвященика Малха, і воно приросло.

С. 468. *Сабелій, Арій, Несторій, Євтихій, Манес, Пелагій і Пасхатій* — засновники єретичних релігійних сект, єпископи, виступали проти догматів офіційної церкви (жили у III—IX ст.).

С. 471. *Едем* — назва єретиків, утворена від слова «едем» — земний рай, — у якому, за біблією, перебували Адам і Єва до свого гріхопадіння.

СОРОЧКА

Вперше «Сорочка» була надрукована в «Ревю де Парі» 15 лютого і 1 березня 1909 р.

С. 478. *Нозологічна сутність*. — *Нозологія* — систематично викладене вчення про хвороби.

Протей — у грецькій міфології морське божество, що постійно змінювало свій образ, перетворюючись у різні істоти.

С. 484. *Протили*. — Так відомий свого часу англійський фізик Вільям Крукс (1832—1919) запропонував називати неподільні частки первісної матерії, з якої, на його думку, поступово утворилися різні хімічні елементи.

С. 489. *...босьяк Жан-Жак...* — Так зневажливо Катрфей називає великого французького філософа й письменника Жан-Жака Руссо (1712—1778).

С. 490. *...часів Марії-Антуанетти*. — Тобто кінця XVIII ст. *Марія-Антуанетта* — французька королева (1774—1792), дружина Людовіка XVI, була гільйотинувана в 1793 р.

С. 492. *...колись в Афінах перемогла соціальна революція...* — Ієронімо передає зміст комедії Аристофана (бл. 446—бл. 385 рр. до н. е.) «Жінки в народних зборах» (або «Жінки-законодавиці»), де висміювалися утопії ідеального рабовласницького суспільства, своєрідного «споживацького комунізму».

С. 494. *...таку саму гру, як вів Мірабо*. — *Мірабо Оноре-Габріель Рікети де* (1749—1791) — один з керівників великої буржуазії та дворян-лібералів під час Французької революції 1789 р.; прихильник конституційної монархії. Наляканий розмахом народної революційної руху, Мірабо вступив у змову з королем Людовіком XVI.

С. 499. *...Беллона в відрою на шоломі...* — Римську богиню війни Беллону зображували в одязі воїна, у шоломі, прикрашеному фігурою змії — втілення мудрості.

Маршал Саксонський (Моріц Саксонський, 1696—1750) — видатний французький полководець, син саксонського короля Августа II, прадід письменниці Жорж Санд. Брав участь у російсько-шведській війні на боці Петра I.

Ліс — ліва притока Шельди; *Борисфен* — давньогрецька назва Дніпра.

С. 500. *Алуга* — ліва притока Дунаю.

С. 504. *Афродіта Кнідська* — статуя богині кохання, яка стояла у храмі міста Кнід (Мала Азія) і, за переказом, була твором Праксітеля (IV ст. до н. е.) — великого давньогрецького скульптора.

Пані де Помпадур (маркіза Жанна-Антуанетта де Пуассон, 1721—1764) — фаворитка французького короля Людовіка XV, мала великий вплив на державні справи.

...скарби *Гільдесгейма і Боско-Реале*. — У другій половині XIX ст. біля німецького міста Гільдесгейма і італійського міста Боско-Реале було знайдено багато античного срібного посуду.

Кейлюс Анн-Клод-Філіпп де Тюб'єр, граф (1692—1765) — французький археолог і колекціонер.

С. 505. *Енгр Жан-Огюст-Домінік* (1780—1867) — видатний французький художник.

С. 511. *Янсеністи* — послідовники фламандського теолога Корнеліуса Янсена (1585—1638), відстоювали засади суворої моралі, боролися проти казуїстики єзуїтів. Офіційна католицька церква засуджувала янсенізм, який мав значний вплив на духовне життя не тільки Франції, а й усієї Європи. Ідеї янсенізму поділяв відомий французький учений Блез Паскаль (1623—1662).

С. 512. *Шеньє Андре* (1762—1794) — французький поет, писав елегії та ідилії на античні теми, сповнені духом атеїзму та язичницького захоплення матеріальною красою світу.

Війон Франсуа (бл. 1431 — після 1463) — найвидатніший і найоригінальніший французький середньовічний лірик. Слова «Вмирають Паріс і Єлена» походять з його поеми «Великий заповіт».

С. 515. *Андромаха* — за грецьким міфом, дружина троянського героя Гектора, після загибелі чоловіка і розгрому рідного міста попала у рабство до Ахіллового сина Пірра.

Елоїза (1101—1164) — кохана середньовічного французького теолога і філософа П'єра Абеляра (1079—1142). Розлучена з коханим, пішла в монастир.

Лекув'єр Адрієнна (1692—1730) — знаменита французька трагедійна актриса. Тут згадується її портрет у ролі Корнелії — героїні трагедії П'єра Корнеля (1606—1684) «Помпей» (1641).

С. 518. «Фолі-Бержер» — популярний сад розваг, відкритий у Парижі 1869 р.

С. 524. *Гестод* (VIII—VII ст. до н. е.) — давньогрецький поет, автор поеми «Труди і дні», в якій поряд з пастановами щодо хліборобської праці, філософсько-дидактичними міркуваннями про корисність праці і згубність лінощів змалював важке життя селянина.

С. 526. *Лоррен Клод* (1600—1682), — *Пуссен Нікола* (1594—1665) — видатні французькі живописці, майстри пейзажного жанру.

С. 528. *Геронові фонтани* — іграшкові фонтани, які вперше спорудив давньогрецький математик і механік з Александрії Герон (II ст. до н. е.), діють за принципом сполучених посудин.

З М І С Т

ВАЛТАСАР

Переклала Марія Венгренівська

Валтасар 7

Резеда пана кюре 19

Пан Піжоно 21

Дочка Ліліт 33

Лета Ацілія 44

Червоне яйце 52

ПЕРЛАМУТРОВА СКРИНЬКА

Прокуратор Іудеї

Переклала Галина Венгренівська 63

Схоластика

Переклала Марія Венгренівська 75

Жонглер матері божої

Переклала Галина Венгренівська 79

Спогади сільського лікаря

Переклала Галина Венгренівська 84

Світанок

Переклала Галина Венгренівська 92

Пані де Люзі

Переклала Галина Венгренівська 100

Дарована смерть

Переклала Марія Венгренівська 105

Олов'яний солдатик

Переклала Галина Венгренівська 108

Обшук

Переклала Марія Венгренівська 114

КОЛОДЯЗЬ СВЯТОЇ КЛАРИ

Пролог. Велебний отець Адопо Доні

Переклав Дмитро Паламарчук 121

Святий Сатир

Переклав Дмитро Паламарчук 127

Мессер Гвідо Кавальканті

Переклав Дмитро Паламарчук 144

Чорні хлібини

Переклав Дмитро Паламарчук 154

Веселун Буффальмакко

I. Таргани

Переклала Надія Гордієнко-Андріанова 158

II. Вознесіння Тафі на небеса

Переклала Олена Хатунцева 163

III. Майстер

Переклала Надія Гордієнко-Андріанова 169

IV. Живописець

Переклала Надія Гордієнко-Андріанова 172

Трагедія людини

Переклав Дмитро Паламарчук 176

Бонапарт у Сан-Міньято

Переклав Дмитро Паламарчук 222

КЛІО

Переклав Віктор Шовкун

Кімейський співець 233

Комм із племені атребатів 245

Фаріната дельї Уберті, або Громадянська війна 269

Король п'є 278

«Мюїрон» 284

КРЕНКЕБІЛЬ, ПЮТУА, РІКЕ

та ще кілька корисних оповідань

Переклала Надія Гордієнко-Андріанова

Кренкебиль 299

Пютуа 321

Ріке 336

Думки Ріке 340

Синьйора К'яра 344

Непідкупні судді 346

Христос Океану 351

Жан Марто 355

Пан Тома 364

Хатня крадіжка 370

Едмо, або Дуже доречне благодіяння 375

ОПОВІДКИ ЖАКА ТУРНЕБРОША

Переклав Віктор Шовкун

Похвальба Олів'є 383

Чудо сороки 390

Брат Жоконд 400

Пікардійка, пуатинка, турійка, ліонка й парижанка 411

Добре засвоєна наука 414

Паштет із язиків 420

Про одне страховинне малювання 421

Новорічний подарунок мадемуазель де Дусін 424

СІМ ДРУЖИН СИНЬОЇ БОРОДИ

та інші чарівні оповідання

Сім дружин Синьої Бороди

Переклала Тамара Воронович 431

Чудо святого Миколая

Переклала Тамара Воронович 450

Сорочка

Переклала Надія Гордієнко-Андріанова 475

Коментарі 529

ИБ № 303

АНАТОЛЬ ФРАНС

Сочинения в пяти томах

Том третий

ВАЛТАСАР

ПЕРЛАМУТРОВЫЙ ЛАРЕЦ

КОЛОДЕЗЬ СВЯТОЙ КЛАРЫ

КЛИО

КРЕНКЕБИЛЬ

РАССКАЗЫ ЖАКА ТУРНЕБРОША

СЕМЬ ЖЕН СИНЕЙ БОРОДЫ

*Перевод с французского
(На украинском языке)*

*Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.*

Редактор О. В. Хатунцева

Художник П. Т. Вишняк

Художній редактор А. І. Клименко

Технічний редактор О. Г. Тализіна

Коректори Ю. А. Мороз, Н. І. Прохоренко

*Виготовлено на Київській
книжковій фабриці республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР,
Київ, Воровського, 24.*

*Здано на виробництво 30.IX 1976 р.
Підписано до друку 19. V 1977 р.*

Папір № 1. Формат 84×108¹/₃₂.

Фізичн. друк. арк. 18. Умовн. друк. арк. 30,24.

Обліково-видавн. арк. 30,673.

Ціна 2 крб. 68 коп. Замовл. 1468.

Тираж 100 000.

